

STUDIA VARIA

Tanulmánykötet

STUDIA VARIA

Tanulmánykötet

A konferencia és a kötet az
NTP-FKT-M-15-0006 „Hallgatói tudományos workshopok a PPKE-n”
című pályázat támogatásával valósult meg.

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

STUDIA VARIA

Tanulmánykötet

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar

Budapest
2016

STUDIA VARIA
Tanulmánykötet

Szerkesztette:

Balázs József • Történelemtudományi Szekció
Bojtos Anita • Történelemtudományi Szekció
Paár Tamás • Politikaelméleti Szekció
Tompai Zsófia • Irodalomtudományi Szekció
Turi Gergő • Nyelvtudományi Szekció
Vadász Noémi • Nyelvtudományi Szekció

Kiadja a
Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara

Felelős kiadó:
Szilágyi Csaba dékán

Nyomta, kötötte:
Duna-Mix Kft. Nyomda, Vác
Felelős vezető: Szokolczai Lóránt ügyvezető igazgató

Borítóterv:
Nagydesign Kft.

ISBN 978-963-308-275-1

Tartalom

LECTURIS SALUTEM	7
SZERKESZTŐI ELŐSZÓ	9

Az Irodalomtudományi Doktori Iskola tanulmányai

Dóbké Ágnes: Barkóczy Ferenc püspök ünnepélyes bevonulása Egerbe (1745)	13
Feké Eszter: A prózavers olvashatósága Nemes Nagy Ágnes „állomás-versein” keresztül	23
Kontra Ágnes: Az Őszövetség és a modernizmus találkozása John Grisham Ha ölni kell című jogi thrillerében	32
László Gabriella: A cambridge-i egyetemi élet hatása Virginia Woolf pályafutására	42
Marjai Éva: Rektor, püspök, bajnok, én	53
Sári Orsolya: A Néma Revolverek Városa, avagy regény a képregényben	65
Tanos Márton: Labirintusok regénye: Családáradás	74

A Nyelvtudományi Doktori Iskola tanulmányai

Bánki Timea: A spanyol és a magyar nyelv fókusz szerepű összetevőinek összehasonlítása fordítástechnikai szempontok alapján	89
Halm Tamás: A szabad választást kifejező elemek kvantifikációs ereje a magyarban	104
Huszthy Bálint: Cappuccinóba completát?	121
Kéri Henriett Gyöngyvér: A nagy illúzió?	142
Kondákor Szabolcs: Pécsváradi Gábor Jeruzsálemi utazásának szerzőségéről	154
Mayer Edina Zsuzsanna: tə Rici néni iarə Mau(n)	168
Pintér Lilla: A magyar szerkezeti fókusz kimerítő értelmezésének kísérletes vizsgálata	191
Szilágyi Laura Menta: Orvos volt-e a mérgezések költője?	213
Szücs Márta: A metapragmatikai tudatosság fejlesztésének hatása az ironia megértésére 4–7 éves korban	226
Teperics József: Egy nyelvjárási szintaxisvizsgálat háttere és eredményei Őrség és Hetés területén	245

A Politikaelméleti Doktori Iskola tanulmányai

Dávid Ágota: Magyar és osztrák részvétel az Európai Unió kutatás-fejlesztési keretprogramjaiban	261
Huber Ágnes: Az utópia műfaja Morus Tamás után	278
Gájer László: A politikai liberalizmus és a Katolikus Egyház: Lamennais fordulata	290
Paár Tamás: Tomista etikák, pápai enciklikák	303
Szilvay Gergely: Az azonos neműek házasságáról szóló amerikai vita érvrendszerei	314

A Történelemtudományi Doktori Iskola tanulmányai

Balázs József: Iszlámkép a kora újkori Magyarországon	329
Fazekas Ibolya: Magyar püspöki jelentések a bécsi udvarhoz a 19. század elején	341
Fekete Krisztián: Kaigun, a Japán Birodalmi Haditengerészet kialakulása és bukása	351
Gulyás Martin: A munkástanácsok és a Kádár-kormány hatalmi harcának egyes kérdései (1956–1957)	360
Kardos Tímea: Familiaritás és udvari társadalom a 17. század második felében	372
Korom Anita: A római-barbár kapcsolatrendszer vizsgálata a Soroksár, Vető VII. dűlő császárkori temető kapcsán	384
Kránitz Péter Pál: Repatriáció vagy deportálás?	401
Magony-Bíró Kata: A párizsi lengyel emigráció apostola: Bogdan Jański	416
Majzik Dávid: MOKAN-Komité ellenállási és karhatalmi szervezet Miskolcon (1944–1945)	427
Mezei Emese: Késő középkori kályhacsempék Budáról	439
Paroda Rita: A Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erők Háborús Határozványa a CIA-s dokumentumok tükrében	453
Rados Tamás: Római vallás	464
Szokolay Domokos: Emlékezés és oral history:	470
Szuromi Kristóf: „Irgalmas Ősellenség”	482
Szücsi Frigyes: Térhasználat és Kontinuitás a népvándorlás kori Fejér megyében: romanizáltak, germánok és avarok	496
Törtei Renáta: Emerico Tekeli, avagy a török kérdés spanyol szemszögből	513

Lecturis salutem

A Nemzeti Tehetség Program által a felsőoktatási intézményekben megvalósuló komplex tehetséggondozó programok támogatására kiírt pályázat keretében a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának négy doktori iskolája (Irodalomtudományi, Nyelvtudományi, Politikaelméleti és Történelemtudományi Doktori Iskola) a tehetséges hallgatóknak konferenciát szervezett 2016. február 5-én, a Kar budapesti, Mikszáth téri épületében a Sophianumban. Az egynapos konferencián párhuzamos szekciókban folytak az előadások, így sokan választásra kényszerültek, hogy melyik előadót hallgassák meg.

Most kötetbe szerkesztve harmincnyolc tanulmányt olvashatnak, így talán azokat is kárpótolni tudjuk, akik netán lemaradtak valamelyik izgalmas téma meghallgatásáról. Bízom abban, hogy e kötet nagy érdeklődésre számíthat, hiszen mindenki találhat benne olyan speciális témát, amely felkeltheti figyelmét.

Célunk volt, hogy átfogó képet adjunk a PPKE BTK doktori iskoláiban folyó munkáról, így is felhívva a figyelmet a tehetséges doktoranduszhallgatók munkásságára, továbbá a humán- és társadalomtudományok fontosságára, a kutatási eredmények társadalmi hasznosságára. A köztudatban a természettudományok kerülnek előtérbe, mert ezek képesek a kézzelfogható valóságra irányítani a figyelmet. Ezzel szemben – sokan így vélik – a humán- és társadalomtudományokban már maga a tárgy is megfoghatatlan, a megfigyelt esetek nem ismételtetők újra és újra, a megállapítások tehát bizonyítás híján maradnak. Ha valaki elolvassa a kötetünkben szereplő tanulmányokat, megtapasztalhatja, hogy nagyon is kézzel fogható kutatásokról van szó, amelyeknek megvan a maga társadalmi kihatása a jelenre is. A humán- és társadalomtudományok a saját területükön végzett kutatásaikkal segítenek a jelenkor jobb megértésében.

Amikor doktoranduszaink munkáját olvasom, nem kevés büszkeség tölt el: egyrészt látom, hogy a humántudományok szeretete sokakat éltet, másrészt megfoghatóvá válik, hogy doktori iskoláink sikeres kutató–oktató munkát végeznek, amiért köszönetemet fejezem ki mind a professzoroknak, mind a hallgatóknak! Külön köszönöm a Doktori és Habilitációs Iroda vezetőjének, Kiss Kornéliának és munkatársának, Molnár Péternek konferenciaszervező munkájukat.

A humán- és társadalomtudományok eredményeit közvetíteni nem könnyű dolog, ahogy Szent Ágoston is írja: „*Aliud est facta narrare, aliud docere facienda.*” („Más dolog elbeszélni a tényeket, más tanítani a teendőket.” *De doctrina Christiana*, II, 28.) Ehhez csak annyit tudok hozzátenni: doktori iskoláink megtalálták az összhangot a kutatási tények közlése és a tanítás átadása között. E kettő összhangjából eredő eredményeket olvashat a kedves Olvasó! Tolle, lege!

Szilágyi Csaba
dékán

Szerkesztői előszó

„Higy Istennek, és a hitnek engedelmességére alázd-meg értelmeket:
és tudománynak világossága adatik néked.”

(Pázmány Péter)¹

Ahogy kötetborítónk hátoldalán az egymástól elkülönülten didergő, rendezetlen formákat a címlapon látható kép egységbe rendezi, úgy szerettük volna e tanulmánykötettel a doktori iskoláinkban folyó irodalom-, nyelv-, politika- és történelemtudományi kutatások szellemi egységét fölmutatni – hol az egység nem azonosságot jelent, hanem összetartozást. Különbözőségeink ugyanis kiegészíthetők vagy épp új fénytörésben láttathatják egymást.

A négy különböző, ám a tudomány világosságának szolgálatában (és még ennél magasabb törvények szerint is) összetartozó tudományterület tanulmányait négy kisebb fejezetbe gyűjtöttük – s e fejezetek mottóiként egy-egy, a kötetben szereplő írásból származó idézetet választottunk. Ezek az idézetek reményeink szerint kifejezik az adott tudományterület hivatását, s túl ezen megvilágítják a mindenkori szellemi szolgálat méltóságát is.²

A tanulmányok jegyzetelési módjait (azt, hogy szövegközi jegyzetekkel vagy lábjegyzetek dolgoztunk), valamint a rezümék elhelyezését (azt, hogy az adott tanulmányhoz tartozó írás absztraktját a szöveg előtt vagy után illesztettük a kötetbe) az adott tudományterület jegyzetelési és szövegközlési szokásainak tiszteletben tartása vezérelte. Így lehetséges, hogy kötetünk nem tűnik egységesnek első ránézésre – de egységes a kölcsönös tiszteletadás szándéka szerint. S mi más volna az egység, ha nem különböző értékek és gyöngeségek egymást segítő összekapaszkodása?

1 PÁZMÁNY Péter, *Összes munkái*, Bp., 1894, 369. (Forrás: <http://mek.oszk.hu/10200/10256/10256.pdf>. Az utolsó megtekintés ideje: 2016. 05. 09.)

2 Az Irodalomtudományi Doktori Iskola tanulmányainak mottója: „[...] az olvasás is egyfajta útvesztőként tűnhet föl – melyben azonban olvasóként [...] szívesen veszünk el.” (TANOS Márton: *Labirintusok regénye*. Családarádás); a Nyelvtudományi Doktori Iskola tanulmányainak mottója: „Végleges megoldást valószínűleg csak a közös forrás azonosítása [...] kínálhat [...]” (KONDÁKOR Szabolcs, *Pécsvárad Gábor Compendiuma és forrásai*); a Politikaelméleti Doktori Iskola tanulmányainak mottója: „[...] az ember minden vizsgálódása »nyilván valami jóra irányul«.” (PAÁR Tamás, *Tomista etikák, pápai enciklikák*); a Történelemtudományi Doktori Iskola tanulmányainak mottója: „A legértékesebb alkotórésze ezen visszaemlékezéseknek, hogy megfigyelhető bennük egy kultuszteremtés [...]” (MAJZIK Dávid, *A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomátvétellel előkészítésében Miskolcon*).

A címlapon együvé tartozó, egyetlen körnégyzetet alkotó négy színes forma a kötetborító hátoldalán újra négy különálló formára hull. Talán minden tudományos, s minden emberi megismerés működésének, a teljesség megglátása reményének s szükségképpen lehetetlenségének képe ez. Hogy mikor valami összeáll, s valamiben előrébb jutunk, a meglett rend újra és újra fölülírja önmagát: s újból és újból értelmünk engedelmes alázatára szólít. De talán egyedül ez az alázat tarthat tisztán bennünket minden szellemi munkálkodásban.

Tudományos, szellemi kísérleteink jelenlegi rendjét ezennel az Olvasó irgalmára bízuk – elfogadván, hogy nem célba ért, hanem úton járó kutatók vagyunk. S tudván, hogy „Te előtted Uram, malaszt nélkül, semmi a tudomány, semmi a gazdagság, semmi az erő és szépség, semmi az elme és ékesen szóllás”³: mert „egyedül az Isten az igaz Mester, a mi tudományunk pedig csak egy vékony szikrája az ő bölcsességének.”⁴

Tompa Zsófia

---

3 PÁZMÁNY, *i. m.*, 334.

4 *Uo.*, 525.

*„[...] az olvasás is egyfajta útvesztőként tűnhet föl
– melyben azonban olvasóként [...] szívesen veszünk el.”*

Az Irodalomtudományi Doktori Iskola tanulmányai

DÓBÉK ÁGNES*

Barkóczy Ferenc püspök ünnepélyes bevonulása Egerbe (1745)

Bevezetés

Barkóczy Ferenc Kassán, Nagyszombatban és Rómában végzett tanulmányai után folyamatosan lépett előre az egyházi ranglétrán. Erdődy Gábor egri püspök már korán felismerte tehetségét, kanonokká és a város plébánosává, majd 1740-ben a szepesi káptalan prépostjává nevezte ki. Erdődy 1744. szeptember 26-án halt meg. Mária Terézia a rá következő évben Barkóczyt nevezte ki egri püspökké, és egyúttal Heves és Külső-Szolnok megye főispánjává.²

Kutatásaim során Barkóczy Ferenc reprezentációját vizsgálom, annak irodalmi, ceremoniális, építészeti és képzőművészeti megnyilvánulásait. A témához kapcsolódó forrásanyagot katalógusba rendezem, majd ezt, Barkóczy életének eseményeit követve, kronologikusan dolgozom fel.³

Most Barkóczy, az egri püspökké kinevezett szepesi prépost Egerbe való bevonulását ismertetem, valamint az útközben elhangzott köszöntőkből emelek ki néhányat. Végül a püspöki beiktatást mutatom be, amelyre az egri székesegyházban került sor.

A Barkóczy Ferenc egri püspökké való felszentelését kísérő ünnepségek leírása számos forrásban maradt ránk. Ezek közül a minorita naplóra és a Heves Megyei Levéltárban őrzött dokumentumokra alapozva Bárdos Kornél ismerteti az új püspök Egerbe való bevonulását, valamint az ünnepi menet

* A PPKE BTK-án végzett magyar nyelv és irodalom, ill. olasz nyelv, irodalom és kultúra szakokon. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Nagy László.

2 Barkóczy Ferenc életéről: SUGÁR István, *Az egri püspökök története*, Bp., Szent István Társulat, 1984, 424–438.; MESZLÉNYI Antal, *A magyar hercegprímások arcképcsarnoka, 1707–1945*, Bp., Szent István Társulat, 1970, 99–121.; DÓKA Klára, *Barkóczy Ferenc = Esztergomi érsekek 1001–2003*, szerk. BEKE Margit, Bp., Szent István Társulat, 341–347.; ENTZ Géza, *Barkóczy Ferenc gr., a magyar barokk kor nagy mecénása*, Bp., Történetírás, 1939, 164–185.

3 DÓBÉK Ágnes, *Nyomtatványok és kéziratok Barkóczy Ferenc tiszteletére = Filológia és irodalom*, szerk. TOMPA Zsófia, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 115–135.; Uő, *Barkóczy Ferencet köszöntő versek, beszédek, színjátékok az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében = Győzteseink szárnypróbálgatásai*, szerk. J. ÚJVÁRY Zsuzsanna, Piliscsaba, PPKE BTK, 2013, 13–38.

és a szertartás rövid leírását.⁴ Barkóczy fényes kísérettel, fehér lovon érkezett Kis-Tállyáról Egerbe, ahol a város fontosabb előljárói köszöntötték. Zenészek kísérték egészen a székesegyházig, ahol az ünnepi mise és a különböző okiratok felolvasása után a püspöki palotában fogyasztották el az ebédet.

Az esztergomi Prímási Levéltárban található iratok alapján még teljesebb képet kapunk Barkóczy püspökké való beiktatásáról és az ezt megelőző, majd ezt követő ünnepségek rendjéről és résztvevőiről. Féja János szepesi kanonok tollából maradt ránk Barkóczy Egerbe való bevonulásának latin nyelvű leírása, amely 1745. június 19-től egészen június 29-ig napokra lebontva részletesen bemutatja az új püspök útját Egerbe, és fogadtatását az egyházmegye településein.⁵ Ezek a feljegyzések a Bárdos által ismertetett források előzményeként szolgálnak. A vonulás bemutatása után további kéziratok következnek, amelyek az út során elhangzott beszédek és versek írásban fennmaradt változatait tartalmazzák.⁶ Ezek közül néhányat be lehet illeszteni a leírt események sorába. Több beszéd és vers elhangzásának helyét azonban nem jelölték meg pontosan, vagy Féja szövegében nem szerepelnek az alkalmi művek szerzői. Fontos kiemelni, hogy a csatolt köszöntő szövegeknél minden bizonnyal több hangzott el az út során, mivel számos, a leírásban említett köszöntéshez nem tudunk szöveget kapcsolni.

A dokumentum bemutatása több szempontból kapcsolódik Barkóczy Ferenc reprezentációjának már megkezdett vizsgálatához. Teljesebb képet kapunk arról, hogy milyen személyekkel vette körül magát Barkóczy, hogy kik tartoztak hívei közé. A leírásban említettek közül többen kanonokjai lettek az egri évek alatt, és néhány esetben érsekké való kinevezése után Esztergomba is követték őt. Az egyházi reprezentáció számos formája tárul elénk Féja soraiból, gazdag forrásként szolgálva ezáltal a reprezentáció-kutatásnak. A kisebb köszöntők, a zenés kísérek bemutatása, az ünnepi menet rendje és résztvevői, a díszes kapuk és lakomák leírása mind részét képezik az anyagnak. Az alkalmi beszédek és költemények írásos változatai, amelyek a résztvevők előadásában hangzottak el, tovább bővítik a Barkóczyhoz intézett művek katalógusát.

4 BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje 1687–1887*, Bp., Akadémiai, 1987, 206–207.

5 Prímási Levéltár Esztergom, *Archivum ecclesiasticum vetus* (a továbbiakban: PL. AEV) 2100/6, 336–357.

6 A versek közvetlenül Féja leírása után, az AEV 2100/6. jelzet alatt, külön íveken, 358–399. lap-számozással találhatók meg.

A főbb állomások

Az út június 19-én, Szepes vármegyében kezdődött, mivel Barkóczy 1740-től szepesi prépost volt. Leírását Féja egy a *Téremtés könyvéből* vett idézettel vezeti be: *et benedicam ei et augebo et multiplicabo eum*.⁷

Az első ünnepség a szepesi káptalanban zajlott. A szerzetesrendek képviselői az új püspök elé járultak és köszöntötték őt. A kanonokok között itt Féja János, Van den Driesch János és Watter Tamás voltak jelen, továbbá a szepesi plébániák képviselői. A zenészek Várallyáról jöttek. Az egész társaság felment egy kisebb hegyre, és ott ünnepeltek tovább. Ezt követően a nagyobb méltóságok köszöntötték Barkóczyt: Furár Imre jegyző, Faigel Péter, Semsei Baltazár és Okolicsányi Imre szepesi kanonokok, valamint a Sáros megyei követek. A Sáros megyeiek követeként Péchy András üdvözölte őt, beszéde fennmaradt.⁸ A leírást gyakran megszakítják olyan részek, ahol arról van szó, milyen zenét játszottak Barkóczy tiszteletére. A nap végén a szalóki plébánia küldöttei is énekeltek és beszédet mondtak. Féja külön kiemeli Szirmay Tamás grófot, az eperjesi kerületi tábla elnökét, királyi tanácsost, aki szintén jelen volt a felszólalók között. A leírást követő kéziratok között találjuk az eperjesiek követének beszédét, amely szintén ekkor hangozhatott el.⁹

Egy szepesi plébánia nevével jelzett, magyar nyelvű szónoklat is fennmaradt, amely Barkóczy püspökké való kiválasztását mitológiai témával, az aranyalma mítoszával állítja párhuzamba. Ezt az alábbiakban teljes terjedelmében közlöm:

Amely fontos okok által indította fel a felséges Úristennek bölcs gondviselése és Kristus Jesusnak fő helytartóját a római szentséges pápát és a magyar Anyaszentegyháznak földi fő oltalmazóját fölséges koronás királyné asszonyunkat, arra, hogy kedvességessétül, hatalmas Atlassátul megszoktatott, s ugyanazért megszomorítottat egri Anyaszentegyházat Excellentiád minnyájunknak kívánatos eljegyzésére által megvigasztalna. Ugyanazon okok elvesztettek minket is, Excellentiád menyegzős fiait arra: hogy Excellentiád mennyegzőjére való bejövételét csekélységüinktől kitelhetű falusi pompával ugyan, de szívbűli nagy örömünknek, s vigasságunknak valóságos jeleivel néműnéműképpen ékesétenénk.

Az említett indító okokat szabad legyen ama poétákról kölcsönözött fabulás de valóságos igazságokat magában foglaló hasonlatosság által kifejtenem, melyet ők így költöttek: midőn Iuno, Pallas és Venus együtt mulatoztak

7 Gen 17,20.: „Nézd, megáldom, termékennyé teszem és szerfölött megsokasítom.”

8 *Salutatio Andrae Pechy Comitatus Sárosiensis Notarii*, PL. AEV 2100/6, 358–361.

9 *Notarii Eperiesiensis*, PL. AEV 2100/6, 374–376.

volna, nagy terhű drága aranyalma vettetett közék be ezen rajta való írással: *detur pulcherrimo*. Ők magok között meg nem egyezhetvén választák bírótul Parist a Priamus Trója királyának fiát hogy ő ítélne meg melyiknek szépsége érdemlené meg az aranyalmát, ámint is ő igazán elítélte.

Majd ilyen formán cselekedet ama maga változása nélkül mindeneket változtató Istennek csudálatos és bölcs gondviselése midőn az elmúlt 1744. esztendőben lévő Mindenszent havának 28. napján az egri főpásztorságnak nagy terhű drága aranyalmáját nemes hazánkban levő főpapi múltóságok közé vettette, ezen rajta való írással: *detur pulcherrimo*. És a támadható pernek végít szakasztó bírótul választván a Kristus Jesusnak fő helytartóját a szentséges római pápát, és apostoli országunknak kettős keresztel megnevesített koronás királyné asszonyát.

Ezen Istentől választatott igaz bírák látván azon sok szép külső belső isteni ajándékokot, melyekkel Excellentiádat a felséges Úristen felékesítette, tapasztalván ama sok északi tartománnyal tágasabb nézőhelyet, szélesebb pályát kívánó Istenes erkölcsöket, beszédben és cselekedetben való hatalmat, rajta bölcsességet, minden igazságnak buzgó szeretetét, erősségét, mértékletességét, vétektől irtózó ártatlanságát Istennek és Anyaszentegyháznak törvénye szerint való sok tökéletességekkel együtt, melyekkel Excellentiádat Isten ő szent fölsége születésétől fogva készítette és alkalmaztatta, nem csak a tizenhárom vármegyékra terjedett egri Anyaszentegyháznak igazgatására, hanem fölségebb hivatalnak vezérlésére is tartozó igassággal Excellentiádnak ítélték.

Fölséges koronás királyné asszonyunk ugyan az elmúlt Karácson havának nyolcadik napján annak a nagy szentséges szűznek fogantatása napján kihez való mindenkor buzgó ájtatosságával érdemesen nyerte Excellenciád, hogy a fölséges Mária Theresia kegyelmes asszonyunktól máriai országunknak, Mária napján máriai atlássává választatnék azután a Kristus Jesus helytartójátul megerősítettnek. Hogy így Excellentiád nemes hazánkban levő Kristus Jesus nyájának legeltető jó pásztora minnyájunknak nagy jó kegyelmes édes atyánk lenne.

Ezen okokból indíttatunk mi is Excellentiád alázatos mindenekben engedni kívánó fiai Excellentiád szerencsés érkezésén nagy szívbeli öröme és vigasságra, melyeknek nagy voltát ki nem magyaráztatván, csak azt kiáltjuk minnyájan: *Benedictus qui venit in nomine Domini. Pacíficus sit ingressus tunc ad imolandum Domino Veni.*

Emellett minnyájan nagyszívű szeretetből származott buzgósággal nem csak kívánniuk hanem mindennapi isteni szolgálatunkban s imádságunkban is kérjük hogy a fölséges Úristen Excellentiádnak aggyon hosszas életet, erőt, egészséget, bővséges mennyei harmatot, ezen serkesztő pásztorságnak oly gyömölcses folytatására, mely minekünk nagy lelki vigasztalásunkra, Excellentiádnak kettősen jutalmazó koronájává számos lakainak üdvösségére méltóságos grófi házának állhatatosan virágzó öröme, nemes hazánk boldogulására, Európának kívánt békességére, az egész római Anyaszentegyháznak új ékességére és gyarapodására. Ámen.¹⁰

10 PL. AEV 2100/6, 396–399.

Június 20-án a reggeli órákban folytatódott az ünneplés Tarca településen. Péchy Zsigmond, aki 1741-től volt alnádor, itt személyesen köszöntötte Barkóczyt. A leíráshoz tartozó dokumentumok között megtaláljuk a tarcai plébánia köszöntését.¹¹ A következő állomás Kisszeben volt, ahol a piarista iskola diákjai üdvözölték az új püspököt. Kisszebenben 1739-ben alakult a piarista rend által fenntartott gimnázium.¹² Az iskoladrámák között nem találunk olyat, amelyet ebben az évben Szebenben adtak elő, és a forrás sem említ előadást, így valószínűleg csupán egy-egy beszéd, köszöntő vers hangzott el az iskola növendékeitől. A leíráshoz tartozó versek és beszédek közül egy tételt lehet ehhez az eseményhez kapcsolni. A fennmaradt verset és beszédet valószínűleg valamelyik tanár vagy idősebb diák olvashatta fel.¹³

Salve perpetuum Patriae jubar, atque perenne
Ecclesiae robur, Pontificumque decus.
Salve bis repeto nobis dignissime Praesul,
En vadit ante Tuos nostra juvenia pedes.
Hunc Zodjace sacros diffunde piropos,
Hanc tu virtutis quaeso calore fove.
Vivito Barkoczj terris optabile nomen
Post pia fata soli gaudia cerpe poli.
Svada licet se se totum diffundat in orbem,
Sit licet et locuples lingua latina stylo.
Non tamen emeritos poterit condigna triumphos,
Haec efferre tuos ulla camoena gradus.
Molle gravat, quod tollis onus dignissime Praesul
Cui vix portando sufficit alter Atlas.
Consilio virtute pari splende sis olympo,
Assimilis, cedunt astra minora Tibi. [...]¹⁴

A nap végén a vacsorát egy negyven fős társasággal fogyasztották el. Június 21-én továbbra is Szebenben voltak, de még ezen a napon folytatták útjukat Budamér felé. Itt a szerzetesek és nemesek köszöntötték az új püspököt. Ezt követően az egri Mednyanszki báró üdvözölte, majd egy Gemerka nevű magiszter német nyelvű beszédet intézett hozzá. Féja itt már a Barkóczy-család

¹¹ PL. AEV 2100/6, 367–369.

¹² Marian ČIŽMAR, *Piaristák Kisszebenben (1739–1922) = A piarista rend Magyarországon*, (Művelődéstörténeti műhely: Rendtörténeti konferenciák, 6.), szerk. FORGÓ András, Bp., Szent István Társulat, 2010, 115–125.

¹³ PL. AEV 2011/6, 370–373.

¹⁴ Részlet a versből: PL. AEV 2100/6, 372.

dicséretére is kitér, amelynek tagjai közül többen sok áldozatot hoztak hazájukért. Az ünnepélyes vacsorán harmincan vettek részt.

Június 22-én reggel nyolc órakor folytatódott a menet. Csatlakozott hozzájuk Csáky Antal, Abaúj vármegye főispánja, valamint Fischer báró. A további út során már a városok kapuinál és hídjainál díszes fegyverbe öltözött katonák fogadták őket. Majd a polgárok, tanárok, bírók közül valaki beszéddel köszöntötte. A nép diadalívek, díszes kapuk és egyéb emelvények építésével fejezte ki tiszteletét. A leírás szerint a Barkóczy-ház dicsőségére ihlette ezeket a sorokat a „múzsza”:¹⁵

[...] Huc Barkocziadum fundite in arma favos!
Sis decus antiquas fumo sordescere ceras
non eget hoc stirpis qui novus Author adest.
Tam sublime Genus per saecula multa notarunt.
Hinc coeli Genius Signifer inde Leo.
Una loco geminae posthac cernetur Imago.
Quae Barkócziadum nobile stemma notet.
Sculpitem Franciscum Clarissima nomina Szala
Signifer ille Leo Nuncius Ille Poli est.
Grandia pro coelo testantur facta Leonem
Angelus ille mytris, Angelus estis Genis. [...]¹⁶

Június 23-án díszes fegyveres katonákkal, iskolások kórusával, lovas nemességgel folytatódott a menet. Szirmay Tamás, Csáky Imre neve itt is szerepel, tehát ők végig a sokasággal tartottak. Még ezen a napon Perény városába érkeztek, majd továbbhaladtak Kassa felé. Június 24-én délután háromkor már a kassai polgárok köszöntötték Barkóczyt, aki ezután misén vett részt. Fennmaradt a kassai köszöntő beszéd, amely akkor hangzott el, amikor Barkóczy belépett a kassai Szent Erzsébet székesegyházba.¹⁷ A köszöntők sorában találunk olyan embert is, aki a kassai szeminárium tanárainak nevében üdvözölte őt.¹⁸

Június 25-én érkeztek meg Szikszóba. Itt a fő személy, aki fogadta őt, Csáky Antal volt. Június 26-án az északi régióból egyre délebbre haladtak. Délután négy órakor érkeztek meg a Fėja által Keresztes névvel lejegyzett te-

15 A vers szerepel az út leírását követő kéziratok között, Csáky Antal nevével: *Suae in bellariis Mensae Illustrissimus Dominus Comes Antonius Csáky apponi fecit*, PL. AEV 2100/6, 392–395.

16 PL. AEV 2100/6, 349.

17 PL. AEV 2100/6, 388–389.

18 PL. AEV 2100/6, 390–391.

lepülésre, amely a mai Mezőkeresztest jelöli. Itt Heves vármegye követeként báró Orczy Lőrinc üdvözölte Barkóczyt. Az út közben található kápolnáknak és templomoknak litániákat tartottak az arra elhaladó új püspök tiszteletére. Június 27-én már Abonyban voltak, ahol szintén esti litániával tisztelték meg őt. Itt már Orczy báró szervezte a lovas nemességet és a katonaságot, ők is köszöntötték Barkóczyt. Az alispán magyar nyelvű beszéddel üdvözölte. Ez sajnos nem maradt fenn. A következő nap, június 28-án visszamentek Tállyára, ami Abonytól északra található.¹⁹ Itt rövid pihenőt tartottak. Innen folytatták útjukat egyenesen Eger felé. Június 29-én már Egerben vannak. Féja a köszöntők között itt elsőként Máriássy Sándort említi, aki 1750-től Barkóczy helyére került a szepesi préposti székbe.²⁰ Az ő köszöntését követően az egész egri klérus üdvözölte Barkóczyt. Féja itt megemlíti a pápai bullát is, amely Barkóczy egri püspökké való kinevezését tartalmazza. Azzal fejezi be leírását, hogy a környékeliek rég nem láttak akkora pompát, mint ami Barkóczy bevonulását kísérte.

A levéltár őriz egy olyan összeírást, amely bemutatja, hogyan követték egymást sorban a különböző személyek az Egerbe való bevonulás során.²¹ A menetet a királyi követek nyitották meg, őket követte Engelmayer Sámuel és Androvics Miklós, akiket Barkóczy a Szepességből hozott magával, és akik később egri kanonokjai lesznek.²² Utánuk Görgey Márton szepesi kanonok és két papja – Engelberth Márton²³ és Kellner István – következnek. Mögöttük haladt Féja, a korábban ismertetett ünnepi vonulás lejegyzője, aki szintén szepesi kanonok volt. Őt követte Van den Driesch János, ugyancsak szepesi kanonok. Az egyháziak után jött a főpohárnok (*pincernarum regalium magister*).²⁴ A lovakra külön személyzet felügyelt, akiknek szintén volt egy feljebbvalójuk. Az új püspök kényelméről Topolcsányi János, nemes ifjú gondoskodott. A leírásban külön kiemelik, hogy a felszolgálók mellett fiatal növendékekre bízta

19 A két település között csaknem 150 kilométernyi távolság van. Barkóczyék tehát a korábban megtett útvonalukon visszafelé haladtak.

20 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VIII, Bp., Hornyánszky, 1902, 580–581.

21 *Regulamentum et Munia pro itinere praesenti*, PL. AEV 2100/6, [o. n.].

22 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, II, Bp., Hornyánszky, 1893, 1319–1320.

23 Valószínűleg arról az Engelberth Mártonról van szó, aki 1730-ban fejezte be tanulmányait a római Collegium Germanicum Hungaricumban, majd első fontosabb egyházi pozícióját a lőcsei Szent Jakab plébániatemplom plébánosaként 1746-tól töltötte be, Engelmayer Sámuel követően. (VERESS Endre, *A római Collegium Germanicum et Hungaricum magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, (Fontes Rerum Hungaricum II.), Bp., 1917, 147–148.)

24 Ebben az időszakban Batthyány Lajos gróf töltötte be ezt a tisztséget. (FALLENBÜCHL Zoltán, *Magyarország fölméltóságai*, Bp., Maecenas, 1988, 92.)

a szervírozást az étkezések alatt. A menethez tartoztak azok a fiatalok is, akik a kávéról és a teáról gondoskodtak. Az étkeztetés megszervezése és a vendégek meghívása Androvics Miklós feladata volt. A menetben még egy titkár is jelen volt, az ő nevét nem emeli ki Féja.

A leírást követő köszöntők közül hármat nem tudtam beilleszteni az események sorába. Ezek a következők: a péchújfalusi plébánia,²⁵ a gödölei követek beszéde,²⁶ valamint a sóvári (ma Tótsóvár) plébánia köszöntő sorai.²⁷ A fenti plébániák városaiban Féja nem jegyzett le külön megállót. A földrajzi közelség alapján lehetne arra következtetni, hogy e köszöntők mikor hangzottak el, de nem teljes bizonyossággal. Az is elképzelhető, hogy ezek a plébániák nem az út közben, hanem az Egerbe való bevonulás során vagy azt követően adták át jókívánságaikat.

Bevonulás Egerbe – a püspöki beiktatás

A Prímási Levéltárban megtaláljuk Barkóczy Ferenc egri püspöki székbe történő ünnepélyes beiktatásának szertartásrendjét.²⁸ Az irat az Egerbe való utat követő, a megérkezés utáni eseményeket írja le pontokba szedve.

A díszes, ünnepélyes menet a Hatvani kapunál vonult be a város felé. A bevonulás rendje a következő volt: a lovasság nyitotta a menetet, őket követték az énekesek és zenészek, majd a jezsuita gimnázium növendékei. A sort a világi törvényhozók és a Heves megyei lovas követség folytatta. Utánuk jöttek a szerzetesrendek képviselői, a székesegyház zenészei mindannyian ugyanolyan talárba öltözve, majd az egri székeskáptalan és a kanonokok. A menet közepén, a magasabb rangú egyháziak gyűrűjében jött Barkóczy, fehér lovon, ünnepi püspöki ruhába öltözve. Mögötte jött száz egri polgár és a lovasság. Ahogy haladtak a székesegyház felé, a város különböző pontjain köszöntők hangzottak el. Útközben megálltak Nepomuki Szent János szobránál, ahol a gimnázium egyik növendéke latin nyelvű beszédet intézett hozzá.²⁹ A menetet zenészek kísérték, akik az ünnepi bevonulás fényét emelték. A főbb, kiemelt hangszerek a tuba és *tympanum*³⁰ voltak. Megérkezvén a székesegyházhoz, lovasok és a nép nagy tömege köszöntötte Barkóczyt.

25 PL. AEV 2100/6, 362–363.

26 PL. AEV 2100/6, 377–380.

27 PL. AEV 2100/6, 381–384.

28 PL. AEV 2100/6, 2100/9.

29 A szobor ma is megtalálható Egerben: a Buttler-ház – amely később Barkóczy püspöké lett – és az Eger patak partján, a mai Kossuth utcán áll.

30 Kézi dobfa.

A beiktatási szertartást az irat nem részletezi, csupán annyit közöl, hogy Barkóczyt minden egyházi személy, püspök, az egész klérus és a nép jelenlétében jelen hó (azaz június) 29. napján beiktatták a püspöki székbe. A fontosabb személyek a feldíszített oltár előtt álltak. A prédikáció után Barkóczy elfoglalta püspöki helyét és hangosan felolvasták a pápai bullát. A templomban jelen volt a klérus és a nép is.

ÁGNES DÓBÉK

Ferencz Barkóczy's Episcopal Tour in 1745

Shortly after Gábor Erdődy's death on September 26, 1744, Maria Theresa issued a document concerning the episcopal appointment of Ferencz Barkóczy on December 8, which was later approved by Pope Benedict XIV on December 10 in Rome. Barkóczy, the new pontiff of Eger marched into the royal city in the midst of delightful ceremonial celebrations. The descriptions of the ceremonial celebrations following Barkóczy's consecration as bishop of Eger are extant in great numbers. Kornél Bárdos presents the new bishop's arrival in Eger, the celebratory tour and the ceremony's short description based on the Minorite journal and the prebendal draft found in the Esztergom Primate's Archives, and the records of Heves County Archives.

In my study, I present Barkóczy's ceremonial arrival in his bishopric with the help of uncharted documents from the Esztergom Primate's Archives. A canon from Szepes, János Féja wrote about Barkóczy's 1745 episcopal tour in Latin, describing the new bishop's reception in significant townships in the bishopric and later in Eger. He describes the tour from day to day, from June 19, 1745 up until June 29. This description serves as a prequel to Bárdos' source. Other manuscripts concerning the tour contain speeches and poems, extant in written forms. Some of these documents can be connected with the events of the journey, which makes its thorough and overall reconstruction possible. The presentation of Féja's description and the related manuscripts help shed light on a broad scale of episcopal representations.

A prózavers olvashatósága Nemes Nagy Ágnes „állomás-versein” keresztül

Rím és ritmus nélküli költői szöveg, önmagát megtagadó próza, a vers genezise vagy a névtelen érzelmek álarca? Jelen tanulmányban főleg a prózavers műfajiságával és annak olvashatóságával foglalkozom. Nem célom megdönthetetlen tényeket állítani, inkább csak kérdéseket szeretnék feltenni, amelyek új nézőpontokat adhatnak a prózavers problémájához.

A viszonyítási pontom két esszéírás, mindkettő Nemes Nagy Ágnes tollából született. A szabadversről írott esszéjében² a költőnő Jean Cohen – *Structure du langage poétique* című művében olvasható – példáját hozza fel a próza és a vers közti kapcsolat feltárására. E szerint a próza is lehet vers, ha sorokba törjük, a szavaknak sodrása lesz, jelentése változik.³ A prózavers szövegformájában viszont megfordul ez a folyamat, a próza kezd el költői szöveggé viselkedni. Hogyan lesz akkor a prózaformából vers? Mitől lesz a prózavers költői szöveg? Egy másik esszéjében Nemes Nagy Ágnes bizonyos szempontból választ is ad erre a kérdésre: „Nem mintha a líra elemei cserélhetők volnának, sőt szavai sokkal kevésbé kódolhatók át, mint az epika bármely stílusfordulata (lásd műfordítás). De a líra iránya más; a költői szubjektivitás nemcsak annyit jelent, hogy a költő kifejezi önmagát, elvégre végső soron az epikus is azt teszi, hanem a megközelítés irányát jelenti, a belülről-kifelét, amely oly jellemző a személyiség magvára, mint egyes atomi részecskék perületének iránya. Ezért (is) líra a tárgyiasnak nevezett líra, és nem versbe szedett novella, és ezért epika a mégoly líraian fátyolos regényrészlet, és nem prózavers. Az írói egyéniség mozgásiránya más bennük, cél és eszköz, anyag és belső vezérlés viszonya.”⁴ Eszerint a verset és a lírai szövegformákat nem csupán olyan külső, „mérhető” paraméterek határozzák meg, mint a ritmus, a rím, a sor-képzés stb., hanem a bennük lévő perspektíva, a „belülről-kifelé” tekintés aktusa.

* A PPKE BTK-án végzett magyar nyelv és irodalom szakon. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetői Hernádi Mária és Tarjáni Eszter.

2 NEMES NAGY Ágnes, *Megjegyzések a szabadversről* = N. N. Á., *A magasság vágya*, (Összegejtött esszék II), Bp., Magvető, 1992.

3 *Uo.*, 163.

4 Uő, *Füst Milán 90. születésnapján* = Uő, *Szó és szótlanság*, (Összegejtött esszék I), Bp., Magvető, 1989, 413.

A külső szövegalkotó jegyek fontosságáról sok tanulmány született már, most a versben lévő szubjektumot és annak „versképző hatását”, műfajteremtő szerepét vizsgálom Nemes Nagy Ágnes két költeményében. Mindkét szöveg – az *Egy pályaudvar átalakítása* és a *Villamos-végállomás* – a költőnő utolsó saját maga által publikált kötetében jelent meg. Motívumhálójuk is igen hasonló, téridő-kezelésük mind izgalmas szempontok lehetnek a versek elemzésénél, ezektől azonban nagyrészt eltekintek és főleg az imént vázolt témákra szorítokozom.

A prózavers szövegformájára kevesebb hangsúlyt helyezett a magyar irodalomtudomány, mint az európai.⁵ A különböző elnevezésekkel és műnemi-műfaji besorolhatóságának problémáival, szövegalkotó eljárásaival Hernádi Mária részletesen foglalkozik könyvében, mely Nemes Nagy Ágnes prózaverseit vizsgálja.⁶ Már a magyar megnevezés sem egységes, van aki – többek között Hernádi Mária is – inkább a prózakölteményt tekinti relevánsnak, hiszen külső formájukat tekintve ezek a szövegek nem versek, belső formájukból fakadóan azonban költeménynek tekinthetők. A prózavers elnevezés ambivalenciája azonban számomra pont azt a megnevezhetetlenséget fejezi ki tökéletesen, ami ezekben a szövegekben feszültséget kelt, ezért én a prózavers kifejezést helyezem előtérbe.

Charles Baudelaire, a prózavers műfajának egyik megteremtője a francia irodalomban, a *Paris Spleen* (1862) című kötetének ajánlásában említi Aloysius Bertrand művét, a *Gaspard de la nuit*-t. Baudelaire ennek analógiájára szeretett volna olyan kötetet alkotni, amely „a modern, vagy inkább egy modern és absztraktabb élet” kifejezője lehet.⁷ A prózavers műfaját úgy határozza meg, mint ami zenei, de ritmus és rím nélkül, amely elég alkalmazkodó és változó irányú is egyben, hogy hozzákapcsolódjon a lélek lírai mozdulataihoz, az álmodozás hullámmozgásához, a tudat cikázásához és megingásaihoz.⁸

William Blake, a műfaj egyik megteremtője az angol irodalomban, szót emel az irodalmi konvenciók megdöntése mellett. *Jeruzsálem* című műve előszavában kimondja, hogy az általa létrehozott alkotás műfaji kevertsége a bilincsek feloldásáért jött létre, hiszen – ahogy ő fogalmaz – „a megbilincsel-

5 ÓSI János, *Prózaköltemények a Nyugat korszakától 1989-ig*, doktori disszertáció, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudomány Kar, 2005, 16.

6 HERNÁDI Mária, *A névre szóló állomás: Nemes Nagy Ágnes prózakölteményei*, Szent István Társulat, Bp., 2012.

7 Charles BAUDELAIRE, *Arsène Houssaye-nak*, ford. Szabó Lőrinc = *Charles Baudelaire versei*, Európa, Bp., 1973, 207.

8 *Uo.*

költészet megbilincseli az emberiséget.”⁹ Azért lazítja meg sorait, hogy „minden a helyére kerüljön”¹⁰ a műben, hogy ne a rímek és szótagok határozzák meg alkotásának felépítését.

A német romantikában Novalis prózaverse hozta létre először Blake művével szemben a műfaj másik nagy válfaját, mely költői képekben és poétikai alakzatokban gazdag. Ez a mű a *Himnuszok az éjszakához* ciklus,¹¹ mely a blake-i hagyománnyal ellentétben igen széleskörű népszerűsége tette szert. Ennek a hatása érződik a magyar irodalom elsőként számon tartott prózaversein, Vajda Péter két prózavers-kötetén is.¹² Látható, hogy a magyar irodalomban is korán megjelent a prózavers, bár Vajda kötetei után évtizedekig nem volt a műfajnak folytatása hazánkban. E példák is mutatják, hogy a romantika szubjektívizáló, líraizáló tendenciája fontos ösztönzője a műfajnak.

Szabó Anna egy másfajta csoportosítást állít fel a francia prózaversről írt tanulmányában. Szintén két alkategóriát különböztet meg: a művésziileg megkonstruált és a kevésbé művészi szöveget. A műfaj meghatározhatatlanságára azonban ő maga is felhívja a figyelmet, és a prózavers definíciójához ő sem jut közelebb.¹³ Hernádi Mária összegzi egy mexikói költő, Octavio Paz gondolatmenetét, miszerint a prózaversben „a próza megtagadja önmagát”, hiszen belső formáját tekintve lírai elemek építik fel, az ismétlés és a zene alakzatai alkotják a művet. Tehát a külső formáról a belső formára kerül át a hangsúly, ami a prózavers líraiságát erősíti.¹⁴ Azon nézőpontok ellen szólal fel Barbara Johnson is, amelyek szerint a prózavers epikus volta a vers líraiságát gyengíti. Ahogy ő fogalmaz – és gondolata összecseng Paz meglátásával –, „a prózavers a költészet megismétlése, melynek során a költészet végül különbözővé válik önmagától.”¹⁵ Nézete szerint a prózavers műfaja pont a kiinduloponthez tér vissza, a vers geneziséhez, hiszen az előbeszédtől való elhasonulás, a prózától való leválás a költészet kezdete.

9 William BLAKE, *Jeruzsálem*, [ford. Orbán Ottó] = Uő, *Versek és prófécia*, Európa, Bp., 1959, 273.

10 Uő.

11 A mű műfaji meghatározása nem egyértelmű, míg a Világirodalmi Lexikon a prózavers „prototípusaként” említi a német irodalomban, nem nevezhető egyértelműen annak, hisz különböző szövegformák találhatók benne. Az már biztonságosabban állítható hogy vannak olyan egységei, amelyek, bár prózában íródtak, inkább a prózavers korai megjelenési formájának tekinthetők.

12 *Világirodalmi Lexikon*, Akadémiai, Bp., 1989, XI, 165.

13 SZABÓ Anna, *A prózavers kérdése a francia irodalomban*, Filológiai Közlöny, Akadémiai, Bp., 1980, I. 63-78

14 Octavio Paz *Vers és próza* c. művét idézi: HERNÁDI, *i. m.*, 34-36.

15 Barbara JOHNSON, *Queques conséquences de la difference anatomiques des texte, poétique*, 1978/26. (Idézi: SZABÓ, *i. m.*, 68.)

Látható tehát, hogy az irodalomtudomány palettáján még nem tisztázott a prózavers helye és szerepe: bár külföldön viszonylag egyöntetűen műfajként tekintenek rá, a műfajiság kritériumaiban azonban nincs egység a különböző szerzők között.¹⁶ A modern irodalomtudományban a szövegforma is értelmezhető műfajként, hiszen a fogalom határai elmosódtak, meghatározása problematikussá vált. Sokan átmeneti műfajként emlegetik a prózaverset, de ez sem pontos kifejezés. Bár lírai, és az epikára jellemző jegyeket is hordoz magán, a fenti érvek alapján mégsem lehetne biztonsággal állítani az átmenetiségét.

Mi határozza meg tehát őket műfajilag, és a műfaj fogalmán belül hogyan olvashatók ezek a szövegek? Bár a posztmodern irodalomtudomány eljut odáig, hogy nem léteznek műfajok, pont ebben a korszakban jelenik meg leginkább a műfajok fontossága, a velük való szembekerülés, határaik szétfeszítése, a műfaji *normákkal* való játék. Ez a gondolat jelenik meg Tzvetan Todorov álláspontjában is: „Az a tény, hogy a mű nem »engedelmeskedik« saját műfajának, nem teszi ez utóbbit nem létezővé. Csábító azt mondani, hogy ennek épp az ellenkezője az igaz. Mégpedig egy kettős ok miatt. Először azért, mert ahhoz, hogy a szabályszegés mint olyan létezhessen, szükséges a törvény, amit – természetesen – meg lehessen szegni. De tovább is mehetünk: a normát csak a megszegése teszi láthatóvá, élővé.”¹⁷

Hernádi Mária már említett munkájában hivatkozik Wolfgang Bunzel német nyelvű könyvére,¹⁸ amely a német irodalom prózaverseivel foglalkozik. Bunzel álláspontja szerint a prózavers „hiperműfaj”, amely nem a líra és a narratív műfajok felépítésének logikáját, hanem a költemény és a próza általános kifejezésmódjait ötvözi. Ahogyan Blake és Baudelaire már említett kötetik előszavaiban leírják, a prózaverssel egy új műfajt állítanak szembe a már meglévő és elhasznált, bevett műfajokkal szemben. Céljuk, hogy megújítsák, a kezdőponthoz térítsék vissza a költészetet: a kimondás másfajta, modern és sallangok nélküli lehetőségét találják meg benne. Műfajként tekinthetünk tehát a prózaversre, olyan műfajként, amely kivonja magát a tipikus műfaji és műnemi besorolás alól, szövegalkító rendjével megbontja a műfaji struktúrákat, így hozva létre a modernitás egyik meghatározó jellemzőjét: a képességet arra, hogy reflektáljunk a decentralizálódott világlátásra.

16 ÖSI János, *i. m.*, 16.

17 Tzvetan TODOROV, *A műfajok eredete* = Uő, *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 284.

18 Wolfgang BUNZEL, *Das deutschsprachige Prosagedicht: Theorie und Gesichte einer literarischen Gattung der Moderne*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 2005. (Idézi: HERNÁDI, *i. m.*, 28–29.)

Most jött el az ideje, hogy visszatérjünk a kiindulóponttra, Nemes Nagy megjegyzésére a próza és a vers közti perspektivikus különbségről. A prózavers líraiságát tehát a bentről-kifelé tekintés – egy más megfogalmazásban a belső forma dominanciája a külső formával szemben – határozza meg. Hogyan jelenik meg ez a lírai nézőpont a konkrét versben? Lengyel Balázs látszólag ellentmond ennek a gondolatnak, mikor Nemes Nagy prózaverseiről ír: „líraiak, de személyességük belerejtett; líraiak, de csupán a létezés, a mindnyájunkban jelen lévő létérzet nyomán teremnek költészetté. Mintegy az idő és tér örökös vektorai következtében. [...] Az alanyi filozofikusságtól kezdve Nemes Nagy Ágnes lírája a rejtett személyességgel hirdetett objektiváláson át – és teljességgel közömbös, hogy másként és némileg más fogalmakkal írják körül az objektiváló tendenciát a nyugati költők – eljut az imperszonifikálásig, a létezés olyan személyestől független megtapintásáig, amely talán filozofikus lírája csúcspontjának tekinthető.”¹⁹ Valóban a filozofikusság, az általános emberi léttapasztalatok jelennek meg ezekben a költeményekben. A láttatás nézőpontját, a lírai szubjektum helyét és szerepét vizsgálva azonban folyamatos reflexió tűnik fel a belső folyamatokra, a személyiség centrumában történő változásokra, amely meghatározza a mű líraiságát. Az *Egy pályaudvar átalakítása* jó példája ennek. A vers felütése nem teljesen prózaversként jelenik meg:

Valószínűtlen,

hogy mégis föld van itt alul, holott őszárvány képződésű volt itt
az útburkoló kiskockakő. De úgy látszik, a kő alatt, a kábel alatt, a kényes
nyirokérrendszerek alatt (e pulzáló berendezések) mégiscsak föld van itt alul,
mindenek ellenére föld.

A prózaforma az első szónál rögtön felbomlik, egyfajta sorképzés jelenik meg benne. A szövegben ez a „szabálytalanság” nem tűnik fel újra, ezért is hangsúlyos és figyelemfelkeltő: utal a költészet különleges láttatására. „Valószínűtlen”, hogy mindezen objektivációk alatt a személyiség legyen. De mégiscsak ez van a legmélyén, „mindenek ellenére föld.” A föld a szilárdság, az otthon, a teljes bizonyosság, a személyiség legbelsőbb lényegét jeleníti meg. Ez a lélegzetvételnél sorképzés intencionálja (vagy inkább elbizonytalanítja) a befogadást. Felhívja a figyelmet arra, hogy a konvenciókon túl lássuk meg a láthatatlant is, a forma mögötti létezést. Újra és újra megjelennek hasonló képek a költeményben, melyek a külső és belső látást jelenítik meg.

19 LENGYEL Balázs, *Utószó = Nemes Nagy Ágnes összegyűjtött versei*, szerk. L. B., Bp., Osiris, 2003, 314.

Itt lesz a központi létesítmény. Itt lesz a csarnok. Itt aszparágusz, információk. Itt lesz a... látod? Fent, ahol még üresek most a légköbméterek, fent, fent a nem-levő. Még átlátszó, még elvitatható. Túlságosan sok szél fúj rajta át. De egy jó lencse már rögzítené. A kellő fényerőnél. Hiszen oly keskeny réteg zárja el, oly keskeny réteg attól, hogy legyen. [...] De fordulj vissza. Nézd meg még egyszer az építési területet. (Úgy értem: a történet táblái közt próbálj meg visszatalálni arra, amely jelenlétnak nevezhető.)

A jelenlét teszi láthatóvá tehát a láthatatlant. Bár bemutatatható, a szinte létező mégis csak a valódi jelenlét által érzékelhető. A földtől indulunk, ami mindennek a legmélyén, a kiindulópontjában van – és a láthatatlan látásáig jutunk el. A szilárd, a mégis valószínűtlenül biztos középponttól a még nem látható, de már „szinte elbeszélhetőig”. Itt jelenik meg a szubjektum perspektívaváltása is. Eddig a látás és láttatás volt a középpontban, most már a bemutatás válik fontossá. Egy láthatatlan (vagy hallhatatlan) megszólítottja lesz a versnek, akinek a szinte létezőt mutatja be a beszélő. Az érzékekkel még be nem fogadható, de már érzékelhető, a megszületés, megtestesülés előtti pillanat ez, az a belső mag, amely bár nem látható még, mégis a közlés középpontjaként jelenik meg a szövegben. A vers zárlatában pedig a felszólítások helyett a kérdések válnak fontossá. Visszatérnek a láttatás képei a kérdésekben, az érzékelhetetlen érzékelésére kérdez rá a lírai beszélő. A láthatatlan, csak belső szemmel megjelenő valóságnak a megtestesülése kerül előtérbe ebben az alkotásban. Reflexió ez tehát magára a költészetre is – és e folyamat rímeli arra a gondolatra, amelytől kiindultunk.

A *Villamos-végállomás* formailag nem is prózaként, hanem prózai (monologikus) és párbeszédes, számozott részekre osztott, szinte rövid drámaszilánkként jelenik meg. In medias res egy racionálisan nem értelmezhető látványban találjuk magunkat. Míg az *Egy pályaudvar átalakításában* a térben jelenik meg a változás, a láthatatlan, belső szemmel érzékelhető válik egyre szilárdabbá, itt különböző időmódok vetülnek egymásra. A lírai szubjektum pluralizálása és ezek párbeszéde által válik egyértelművé az idő megszűnése, a lét és a szubjektum viszonylagossága a végtelenséghez és az időhöz képest, amelyet nem lehet befolyásolni. Vizsgáljuk meg ezeknek a szubjektumoknak a nézőpontját! A megértés és az érzékelés van itt is a középpontban.

- Ez valahogy... furcsa.
- Mondhatnám, lehetetlen.
- Hiszen ezt helyreállították a háború után.
- Persze hogy helyreállították. Jártunk itt sokszor. Hogyne jártunk volna.

- De most olyan, mintha...
- Igen, olyan-mintha.

A kötőjellel relativizálódik a látvány, az állomás sem konkretizálódik még itt, egyedül a címből válik értelmezhetővé a vers felütése. Nemcsak megnevezése hiányzik, nincs ott mellette a hasonlító, pont azért, mert megnevezhetetlen. Inkább egy külső leírás következik, párbeszédekkel. A prózavers egyébként sem koherens műfaji sajátosságait ez a költemény még inkább felbontja. Az értelmezhetetlenség folyamatosan visszaköszön a különböző egységek szavaiban: „furcsa”, „fokozhatatlan”, „szinte”, „lehetetlen”. Autopoetikus vonások is jelen vannak a szövegben:

Az állomásépület favázas. Cifrázatok, vasrács sárgára festve; századvégi öntöttvas-líra. Intim, viktoriánus kis végállomás. [...] Oda léptünk be mi, ki hitte volna tájékozatlan utazók, egy szélcsatorna vad fúvásába, készületlenül ahol egyetlen zászlórongy a ház egy eldőlt katonaköpeny amely felpattan mindig-újra üres kabátujjakkal ég felé és úgy, mintha nem volna forma nem volna, csak a szél.

Nemes Nagy Ágnes lírájára jellemző, „hogyan a vers maga is valami olyasmit próbál kézzel foghatóvá tenni, olyasminek igyekszik formát adni, amely természeténél fogva megragadhatatlan, forma nélküli.”²⁰ A forma itt valóban szétesik, túl nagy szóközök jelennek meg a szövegben, mintha a szél átfújna még a prózavers *formátlan formáját* is. Az intim, viktoriánus végállomás megszűnik, feloldódik a dimenziózavarban. A líra és az elmondhatóság határán járunk, mégis itt lehet egyedül kifejezni a kifejezhetetlent: ezzel küzd ez a mű. A sorképzés nélküli szövegben válik vizuálisan is kifejezhetővé ez a küzdelem: a szövegben a mű líraisága, a szubjektum látásának iránya és a prózaforma szétdarabolása egységet teremt. A sorképzés elemeit veszi alapul a szöveg a prózaforma megtartásával.

A hatodik egységtől kezdve egészen az utolsóig nemcsak a forma, de a beszédmód is változik. Itt visszatérünk a kiindulóponttra, a nehezen mondható kimondására.²¹

20 Z. URBÁN Péter, *Az önreflexió mintázatai Nemes Nagy Ágnes költészetében*, doktori (PhD) értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar, 2013. Forrás: http://btk.ppke.hu/uploads/articles/7430/file/DISSZERTACIO_URBAN_P.pdf

21 NEMES NAGY Ágnes, *Elégia egy fogolyról* = N. N. Á., *Összegyűjtött versei*, Osiris, Bp., 2003. 239.

Visszamegyünk. Természetesen nincsen ott. Visszamegyünk. Nincs ott a végállomás, ami semmit sem jelent. Annyi a dombhullám, a terelőút, a serpentin...

Semmit sem jelent: bárhol lehet a végállomás, amelynek célja pont a kiszámíthatóság, a biztonság lenne. Éppen a funkcióját veszett állomásban tűnik fel a megérthetőség problémája. A belső érzékelés jelenik meg újra, itt megszűnik a párbeszéd, néha feltűnnek felszólítások, de már tipológiailag nem különülnek el, beleolvadnak a téridő-kavalkádba. A záró „fejezetben” újra a kimondhatóság, a nyelv kérdése tűnik fel:

- Miről beszélsz?
- A végállomásról.
- De nincs ott. Nem érted? Nincs ott.

A beszéd középpontja eltűnik, céltalanná válik. Visszatér a párbeszéd, újra a szétesett szubjektumon keresztül látjuk a láthatatlant. A versben megjelenő önreflexivitás utal a költészet paradox természetére, a kimondhatóság nehézségére és a nyelvvel való küzdelemre, amely a prózavers szövegformájában is megnyilvánul. A prózavers formájában is ugyanaz a perspektíva van jelen, mint a szabad versben vagy a kötött formákban: a cél itt is a „névtelen érzelmek polgárjogának megszerzése”.²²

Ahogy a tanulmány elején is jeleztem, inkább új kérdéseket, új perspektívát szerettem volna feltenni a prózavers (műfaji) olvashatóságaival kapcsolatban, nem konkrét tényeket és keretet felállítani. Természetesen egy átfogó és több szerzőt vizsgáló tanulmány pontosabb és konkrétabb állásfoglalást mutatna ki. Nemes Nagy Ágnes fenti műveinek rövid áttekintésével azt szerettem volna bemutatni, hogy a prózavers műfaját is áthatja a lírai szubjektum bentről kifelé tekintésének mozzanata, amelyet maga a szerző a líraiság alapjának tekint. A két állomásversben látható volt, hogy bár néha felbomlik a próza, ez a szövegforma teljes egységet alkot a költemény belső perspektívájával. Ahogy Baudelaire is megfogalmazta: a modern létérzést jelenítik meg ezek a szövegek. A paradoxonok, a kettősségek jelennek meg bennük, amelyek meghatározzák napjaink látásmódját is – így beleilleszkednek korunk elvárási horizontjába. Nemes Nagy Ágnes elemzett alkotásai reflektálnak is magukra, ezáltal még inkább rávilágítanak kérdéseim alapjára, a prózaverset meghatározó szubjektum helyére.

22 NEMES NAGY Ágnes, *A csonkaság ellen* = N. N. Á., *A magasság vágya*, Magvető, Bp., 1992, 504.

ESZTER FEKE

**The Readability of Prose Poetry
through the “Station Poems” of Ágnes Nemes Nagy**

From a formal perspective, the genre of prose poetry has already been analyzed by many. The present research seeks the answer to what significance the self has in these works. In order to do so, I am going to examine two “station poems” from the last volume of Ágnes Nemes Nagy, published by herself, called *The Reconstruction of a Railway Station*. The first poem is the one that gave the volume its title: *The Reconstruction of a Railway Station* and the other is *The Final Station of a Tram*. In these works, the vision of the subject is expressly emphasized, which is mainly responsible for the possibility of reading these formally prosaic texts as lyrical. Because of this, these poems are especially appropriate to demonstrate my hypothesis.

Az Ószövetség és a modernizmus találkozása John Grisham *Ha ölni kell* című jogi thrillerében

Kutatási témámnak John Grisham első, 1989-ben megjelent jogi thrillerének vizsgálatát választottam. A mű eredeti angol címe: *A Time to Kill*. Ennek helyes fordítása: *Ideje az ölésnek*. A cím egy ismert bibliai idézet a *Prédikátor könyvéből*. Dolgozatom első részében azt vizsgálom, hogy a cím bibliai hátterének mélyebb ismerete mennyiben segíti a mű értelmezését, választ keresve a szerző által feltett kérdésre: vajon a kétezer éves emberi fejlődés után végre félretehetjük-e a hatodik parancs, a „Ne ölj!” tilalmát, amikor egy kiskorú gyermeket erőszakolnak és kínoznak meg – és megújítható-e a *ius talionis* elve a modern amerikai jogrendszerben?²

Az emberölés, mint a legsúlyosabb bűn, a *Biblia* számos részében szerepel. A *Teremtés könyvének* első részében ezt találjuk: „Teremté tehát az Isten az embert az ő képére [...]” (1Mózes 1,27),³ ezért a keresztény teológia minden ember életét megszentelt életnek tekint. Az élet kezdete, tartama és vége, vagyis teljes egésze Istené. Mózes *Második Törvénykönyvében* Isten tíz parancsolatot ad Mózesen keresztül az egész emberiségnek, melyek mindegyike egyértelmű, és egyike sem ad sem kivételt, sem felmentést betartásuk alól. Kőbevézésükkel Isten egyetemessé és örökérvényűvé tette őket.

A hatodik parancs az eredeti héber nyelven „*lo ratzach*”, mely magyar nyelven is mindössze két szóból áll: „Ne ölj!”. Amikor Philip Graham Ryken megvizsgálta a *ratzach* szó jelentéseit, azt találta, hogy ezt a szót soha nem használták halálos ítélet végrehajtására, a katonák harci tetteinek leírására vagy állatok leölésére. Véleménye szerint ez a parancsolat az ártatlan és a személyes ellenség életének előre eltervezett kioltását tiltja.⁴ Ryken továbbá azt

* A PPKE BTK-án szerzett angol nyelv és irodalom szakos tanári diplomát. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Földváry Kinga.

2 John Grisham amerikai író, ezért az amerikai hagyományokat követve a Károli Gáspár által fordított protestáns *Bibliát* kell alapul vennem. A protestáns és a katolikus számozás eltérése miatt a Nyugat Európában és az Amerikai Egyesült Államokban is használatos Westminsteri Nagykátéra hivatkozom. <http://www.reformatus.net/fajlok/file/tizparancsolat.pdf> (A letöltés ideje: 2016. február 20.).

3 *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., Magyar Bibliatársulat, 2010.

4 Philip Graham RYKEN, *Written in Stone: The Ten Commandments and Today's Moral Crisis*, Wheaton, Illinois, Crossway Books, 2003, 136.

is megállapítja, hogy Isten választott népe mindig is tudatában volt azoknak a helyzeteknek, amikor az ölés nemcsak hogy megengedett, hanem indokolt is volt. Ilyen helyzetnek tartották az önvédelmet és a nemzet védelmét, mivel a parancsolatok az emberi élet védelmét szolgálták. Egy másik helyzet, amikor az emberölést törvényesnek tartották, a halálbüntetés végrehajtása volt, melyre Tokics Imre a *Kivonulás Könyvében* számos utalást talált, melyeket disszertációjában is megemlíti.⁵ A „szemet szemért”, más néven a *ius talionis* törvény a törzsi és nemzetségi keretek között biztosította azt, hogy minden elkövető egyrészt az általa elkövetett bűnhöz hasonló módon, másrészt annak arányában legyen megbüntetve. De a „vérért vér” elvének megfelelő megtorlás nemcsak joga, hanem kötelessége is volt a sértett családjának. A vérbosszúval párhuzamosan gyakorolták a közösségből való kiűzetés szokását,⁶ ezért létrehoztak hat menedékvárost, ahol a bűnelkövetők kijelölt helyeken menedékre találtak. Ezeket a helyeket Tokics név szerint is megemlíti,⁷ majd rámutat az okmai börtönökkel való párhuzamára: „mivel mindkét jogintézmény »száműzi« az elkövetőt arról a helyről, hol korábban élt [...], valamint különleges törvények és jogszabályok lépnek élete, amelyeknek a figyelmen kívül hagyása jogkövetkezményt, büntetést jelent az elítélt számára.”⁸ A szöveg azonban felhívja a figyelmet arra, hogy azokat a gyilkosokat, akik előre eltervezett gyilkosságot követtek el, a város kapuinál törvénykező bírák nem engedték be a menedékvárosba, így azokat a sértett fél rokonai jogosan kövezték halálra. A halálbüntetés nyilvános végrehajtását törvényesnek tartották, mivel egyrészt így a gyilkos biztosan nem követett el újabb gyilkosságot, másrészt a halálra kövezés másokat visszatartott a hasonló bűn elkövetésétől, így őrizte az élet védelmének elvét.⁹

A legmegdöbbentőbb ellentmondást a hatodik parancsolattal a *Prédikátor könyvében* találjuk, ahol ezt olvashatjuk: „Ideje van a megölésnek, és ideje a meggyógyításnak [...]” (Préd 3,3). Szigeti Miklós Szentírás-magyarázatában

5 TOKICS Imre, *A Menedékvárosok*, PhD disszertáció, Bp., Adventista Teológiai Főiskola és Országos Rabbiképző- Zsidó Egyetem, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, 2012, 21–24.: „Aki embervért ont, annak vére ember által oltassék ki.” (1Móz 9,6); „Aki úgy megvert valakit, hogy meghal, halállal lakoljon.” (2Móz 21,12); „Aki megveri az ő atyját vagy anyját, halállal lakoljon.” (2Móz 21,15); „Aki embert lop és eladja azt, vagy kezében kapják, halállal lakoljon.” (2Móz 21,16); „Aki szidalmazza az ő atyját vagy anyját halállal lakoljon.” (2Móz 21,17).

6 TOKICS, 29.

7 „A Jordántól nyugatra találhatóak: Kedes, Sikem, Kirját-Arba, és nyugatra fekvő területek: Beczer, Rámót-Gileád, Gólán.” (TOKICS, 117.)

8 TOKICS, 140.

9 RYKEN, 137–138.

azt olvassuk, hogy a *Kóhelet* (mely a *Prédikátor könyvének* héber címe), a Kr. e. 3. században, a babilóniai fogság után íródott, amikor a fogság fájdalmas megtapasztalása komoly áldozatokat követelt, és a nép hitének válsága meg-
 rázta egész Izraelt. A *Prédikátor könyvét* a bölcsességirodalom részeként tartják
 számon, mivel központi gondolata a világban meglevő dolgok kapcsolatának
 vizsgálata. A Prédikátor az egyén életcéljának a keresése mellett tanácsot ad
 a boldogság megtalálásának módjára is. Mindezen meglátásait a különböző
 társadalmi események és természetes jelenségek megfigyeléseire és összeha-
 sonlításaira alapozva teszi.¹⁰ Annak ellenére, hogy a könyv írója ismeretlen,
 tudósok és nyelvészek bebizonyították, hogy a hang, mely azt mondja: „Én, a
 prédikátor”, egy tiszteletreméltó bölcs gondolatait mutatja be, aki a „király
 voltam Izraelnek Jeruzsálemben” (Préd 1,1) kijelentéssel egyenesen rámutat
 Salamon királyra.¹¹ Michael A. Eaton a Prédikátorra úgy utal, mint akinek
 nevén kívül minden tulajdonsága Salamoné,¹² aki hirdeti Isten abszolút füg-
 getlenségét és dominanciáját az egész teremtett világ és az idő fölött.

Az *Öszövétség* két külön fogalmat használ az idő megnevezésére: a *zmán*
 a körülhatárolt, meghatározott időt, az *ét* az alkalmas időpontot jelöli – az
Újszövétségben a *kairosz* pedig már az üdvösség alkalmas időpontját jelöli
 majd.¹³ A Prédikátor tizennégy ellentétpárjában csak az *ét* szerepel, vagyis az
 alkalmas idő.¹⁴ Ennek példája, hogy az ember születésének és halálának az
 időpontja nem a személytől függ, ahogy az ültetést és a betakarítást sem lehet
 az év bármelyik időszakában elvégezni. Isten az idő Ura. A keresztényeknek
 van okuk a fatalizmussal, a sors elkerülhetetlenségének hirdetésével vádolt
 Prédikátor megvédésére, hiszen a Prédikátor hisz a gondviselésben, és tudja,
 hogy az embernek el kell számolnia a tetteivel.¹⁵ A *Prédikátor könyve* adott
 szakaszának tizennégy ellentétpárja az emberi tevékenységek egész sorát sora-
 koztatja fel, mely felett Istennek teljes hatalma van – így az idő egyszerűen az
alkalmat vagy valaminek az *idényét* jelenti.¹⁶ A fatalizmus elvét felülírva, R.
 N. Whybray két költői kérdést idéz a *Prédikátor könyvéből* idézve: „[...] miért

10 BATERNAY Ágota, SZIGETI Miklós, *Minden hiábavalóság?: A Prédikátor könyvének magyarázata*, Bp., Prugg Verlag, 1988, 18.

11 Michael A. EATON, *Ecclesiastes: An introduction and Commentary*, Leicester, England, InterVarsity Press, 1983, 22.

12 EATON, 23.

13 JAKUBINYI György, *A Prédikátor könyve*, Bp., Szent István Társulat, 2008, 52.

14 Uo.

15 JAKUBINYI, 18; SZIGETI, 17.

16 Uo.

keresnél magadnak veszedelmet? [...] miért halnál meg időd előtt?”,¹⁷ hangsúlyozva azt, hogy viselkedésével bizonyos mértékig az ember befolyásolhatja a sorsát. Whybray az időre utalva azt emeli ki, hogy bár „mindennek megvan a maga órája, és az ég alatt minden dolog elmúlik a maga idejében”¹⁸ (Préd 3,1), a korlátozott emberi tudás miatt ez az idő el van rejtve az ember elől. Whybray arra is rámutat, hogy a Prédikátor elfogadja azt, hogy az emberi bölcsesség képes helyes döntést hozni – így a bölcs gondolkodás felismeri a megfelelő időt és a helyes cselekedetet. A Prédikátor jól tudta azt, hogy a világ tele van gonoszsággal, ezért leszögezi, hogy senki sem tökéletesen erényes és büntetlen: „az ember fiainak szíve betelik rosszasággal és megvetéssel.”¹⁹

Ez a lelki és fizikai emberi rossz és megvetés nyilvánul meg Grisham jogi thrillerének első fejezetében, ahol részletes leírást olvashatunk arról, hogyan erőszakolja meg és kínozza meg Billy Ray Cobb és Pete Willard a tízéves, fekete Tonya Hailey-t. A kislány apja, Carl Lee Hailey fegyvert szerez és megöli a már elfogott és a bírósági büntetőeljárásának első tárgyalásáról kijövő két elkövetőt. A címül választott bibliai részlet nemcsak a személyes bosszúállás ősi, jogosnak elismert szokásjogára emlékezteti az olvasót, hanem a pontos Szentírás-magyarázatokat kevésbé ismerők előtt elhallgatja Isten személyes bosszúra vonatkozó tilalmát: „Enyém a bosszúállás, én megfizetek.” (Róma 12,19). Isten így gondoskodott a hatodik parancs egyetemes és örök érvényéről, feloldva a bibliai részek közötti látszólagos ellentmondást – John Grisham pedig ennek az ellentmondásnak a fenntartásával vezeti be olvasóit az amerikai büntetőjog labirintusába.

Dolgozatom második részében a regény műfaji és szerkezeti sajátosságait kutatva és a mára kanonizált irodalomelméleti szempontokat és vizsgálati módszereket felhasználva arra keresem a választ, hogy Grisham jogi thrillerében kimutathatók-e a krimi műfajának tradicionális elemei és jellegzetességei.

Az élet kiontásának témája a populáris irodalomban a krimi műfajában jelenik meg leggyakrabban, melyet évtizedekig az erőszakos gyilkosság elkövetése és az elkövető felkutatásának témája uralt. Norman Rosenberg megjegyzi, hogy az 1930-as években az igazságszolgáltatás harmadik foka, a büntetőjogi eljárás is megjelent az irodalmi művekben.²⁰ A detektív hősök mellett

17 R. N. WHYBRAY, *Qoheleth as a theologian = Qohelet in the Context of Wisdom*, eds. A. SCHOORS, Leuven, Leuven University Press, 1998, 250.

18 *Szent Biblia*, Prédikátor könyve 3,1.

19 A fenti gondolatok és az idézet forrása: WHYBRAY, 258–259.

20 Philippa GATES, *Criminal Investigation on Films = A Companion to Crime Fiction*, eds. Charles J. RZEPKA, Lee HORSLEY, London, Wiley-Blackwell, 2010, 351.

újak jelentek meg: a nagy tiszteletben álló ügyészek, védőügyvédek és bírók, akik a rendet és az igazságot képviselik a társadalomban. Új műfaj született, melyet jogi thrillerként vagy bírósági drámaként ismerünk. Phillippa Gates véleménye szerint a műfaj további fejlődésen ment keresztül az 1990-es évek közepén, amikor a fiatal és ambiciózus ügyvédek lettek az „igazságos hősök”, akik közelíteni tudták egymáshoz az örök „természeti” és az esendő „ember alkotta” törvényeket.²¹

Bókay Antal *Bevezetés az irodalomtudományba* című irodalomelméleti művében rámutat arra, hogy az epikus művek átfogó strukturális narratológiájának vizsgálatakor Roland Barthes az életesemények történeté alakulásának rendszerét írta le. Ugyanakkor utal Barthes *Bevezetés a történetek strukturális elemzésébe* (1966) című könyvében foglaltakra, mely a szerző a narratíva leírásának három szintjét különítette el: a funkciók szintjét, a cselekvések szintjét és a narráció szintjét. A funkciók meghatározása abból áll, hogy a strukturalista értelmező szegmentálja a szöveget, és definiálja elemeinek, narratív összetevőinek sorát.²²

Benyovszky Krisztián a krimi műfajának diakronikus kutatásában kiemelte azt, hogy a krimi műfaj sajátos narratológiai rendszerrel rendelkezik, utalva Skovereckyre, aki kimondta, hogy a „rendőrségi nyomozás természetéhez tartozik, hogy hátulról előre halad, [...] a holttestből kiindulva kell rekonstruálnia az események múltbeli láncolatát.”²³ Benyovszky megemlíti a Richard Austin Freeman által megteremtett fordított krimi műfaját, mely sok hasonlóságot mutat Grisham thrillerének eseménysorával. Benyovszky példának hozza az angol író *Az éneklő csont* (1912) című novelláskötetét, mely olyan történeteket tartalmaz, melyek először a bűntény elkövetését írják le, megismertetve az olvasót az előzményekkel és a motivációkkal, és utána következik a nyomozás története, ami végül a gyilkos leleplezésével záródik. Mivel a tettes személye kezdettől fogva ismert, az elbeszélés tétje az, hogy a detektív felismerje a bizonyító erejű nyomok jelentőségét. Benyovszky megemlíti, hogy ez az műfaj valódi sikerét a népszerű Columbo-sorozatnak köszönheti, ahol a klasszikus krimihez képest ugyan fordított, de az események tényleges, kronologikus lefolyásának megfelelően kibontakozó cselekmény kizárólagos szerkezeti sémává vált.²⁴

21 GATES, 351.

22 BÓKAY Antal, *Bevezetés az irodalomtudományba*, Bp., Osiris, 2006, 159.

23 BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2007, 41–42.

24 *Uo.*, 64–65.

Grisham thrillerében az erőszak elkövetőiből áldozatok lesznek, az áldozat bosszúálló apjából pedig elkövető válik. Az igazság kiderítése és a jogos büntetés megállapítása a bírósági eljárások feladata, melyeknek törvényben rögzített eseménysorozata van. Grisham történetének eseménysorozatai ettől a ponttól már két, egymást váltó, párhuzamos szálon futnak. Az egyik szál hihetően és logikusan követi a bírósági büntetőeljárás eseménysorozatát: a bírósági eljárás színhelyének kiválasztását, az előzetes meghallgatásokat, a nyitó védő- és vádbeszédeket, a tárgyalás időpontjainak kihirdetését, az esküdtszék tagjainak kiválasztását, a tanúkihallgatásokat és bírói állásfoglalásokat, a bizonyítékok bemutatását, a záró vád- és védőbeszédeket, az esküdtszék döntését és az ítélethozatalt. Grisham a műfaj központi eseményei, a tárgyalótermi jelenetek mellett bepillantást nyújt a perre való felkészülés folyamatába, esetleges áthelyezésének magyarázatába, a lehetséges ítélet okaiba, az esküdtszék összetételének ítéletet befolyásoló fontosságába, a vádlott és ügyvédje közötti kapcsolat változásaiba is. Ezen a cselekményszálon követhetjük nyomon azt, hogy Jake Brigance, a védőügyvéd, jó retorikai és érvelési képességeinek ellenére, lépésről-lépésre hogyan veszíti el gyilkos ügyfele felmentésének egyetlen valódi esélyét, be nem számíthatóságának a bizonyítását, így a halálbüntetés kiszabásának lehetősége az ítélet kimondásáig fennáll.

A másik cselekményszál a bírósági épületen és a jogi irodán kívül folyik, ahol Jake Brigance családját, kollégáit, barátait, testőrét, családi házáat egyre nagyobb mértékben fenyegetik és támadják a Ku-Klux-Klan fehér csuklya mögé rejtőző tagjai. Míg a tárgyalótermi szál, a történet a klasszikus krimi fordított kronológiáját követi, addig a másik szál a történet időbeli előmenetelét szolgálja, de mindkét szál a bírósági döntés meghozatalának irányába vezet. Amikor Benyovszky a klasszikus detektívtörténetek eseményszálainak logikai kapcsolatáról beszél, a gyilkosságot mindenekelőtt egy feladványnak, egy megoldásra váró rejtélynek tekinti,²⁵ míg Grisham jogi thrillerében a feladvány a jogi eset igazságának kiderítése, melynek megoldása az igazságos büntetés megítélése. Ezen a ponton meg kell jegyeznünk azt, hogy az Amerikai Egyesült Államok néhány államában a büntetőtörvénykönyv engedélyezi a halálbüntetést, így a korábban említett bibliai ellentmondások közül a törvényes és a törvényellenes emberölés gyakorlata még a 21. században is érvényben van. Grisham későbbi jogi thrillereiben felveti azt a problémát, hogy az igazságos és az igazságtalan ítélet egyaránt kiolthatja egy ember életét.

---

25 BENYOVSKY, 82.

A barthes-i strukturális narratológiai vizsgálat második szintje a szereplők funkcionális szekvenciáit a fő- és mellékszereplő, a segítő vagy akadályozó, a támadó vagy áldozat kategóriáiba sorolja.²⁶ A regény egyik főszereplőjét, a fekete bőrű apát, Carl Lee Hailey-t explicit módon, a narrátor pozitív jellemzése alapján hősként, kitüntetett háborús veteránként, szorgalmasan dolgozó, törvénytisztelő és családját szerető apaként ismerjük meg, aki személyes diskurzusaiban és eskü alatti tanúvallomásában is mindvégig fenntartja tettének jogosságát. Barthes szereplő szekvenciája alapján az apa statikus szereplő.

A jogi szereplők közül az államügyész, Rufus Buckley jellemét a védőügyvéd és tanácsadójának következetesen negatív jellemábrázolásából ismerjük meg: „Hazudna, csalna, megvesztegetéssel kísérletezne, lopna, csak hogy megnyerje ezt az ügyet. Nem kínozza magát fellengzős etikai normákkal, szabályokkal, elvekkkel. Nem törődik erkölccsel, csak egy valamivel, egyetleneggyel, azzal, hogy nyerjen!”²⁷ – mondja róla Lucien Wilbanks, a védőügyvéd szaktanácsadója. De ha közelebbről megvizsgáljuk nyitó és záró ügyési beszédét, azt látjuk, hogy a fenti leírással ellentétben helyesen képviseli az amerikai büntetőtörvényt, amikor jogosan vádolja Hailey-t két amerikai állampolgár előre megfontolt, bosszúvágyból elkövetett meggyilkolásával, és egy rendőr megsebesítésével. De Rufus Buckley törvényes cselekedeteire árnyékot vet az, hogy a gyilkosság indítékát tudatosan nem akarja figyelembe venni, így a teljes igazság kiderítése helyett a saját igazságát képviseli. Személye ettől válik az igazság kiderítése szemszögéből segítő szereplőből annak akadályozójává, valamint Barthes narratológiai koncepciója alapján többsíkúvá.

Bo Marsharfsky védőügyvédként a történetben segítő funkciót látna el, de jellemábrázolásából megtudjuk, hogy jogi tudását arra használja, hogy bűnözőket segítsen jogos büntetésük elkerülésében és így a társadalom elleni további bűnök elkövetésében. Grisham e legtöbbször használt negatív szereplőtípusát az amerikai jogrenddel szembeni kritikájának megfogalmazására használja.

Az igazság kiderülésének másik segítő szereplője egy a valóságban is létező civil szervezet, az NAAP²⁸. A szervezet képviselői szintén felajánlják segítségüket Hailey védelmében, de sztárügyvédjük meglepően magas tiszteletdíját éppen az a társadalmi réteg nem tudja megfizetni, amelynek a megsegítésére létrehozták a szervezetet. Bár a helyi baptista egyház papja gyűjtést szervez a

26 BÓKAY, 159.

27 John GRISHAM, *Ha ölni kell*, ford. FÖLDES Gábor, Bp., Geopen, 2008, 620.

28 A mozaikszó magyar fordítása: Országos Szövetség a Színes Bőrűek Felemelkedéséért.

család megsegítésére, ám a család helyett a sztárügyvédet fizetné, és közbenjárásáért ő is részesedést várna az összegből – így a civil szervezet és az egyház sem tölti be a támogató szereplő szerepét.

Végül vizsgáljuk meg azt a személyt, aki a valós segítő szerepét tölti be. Előszavában a szerző bevallja, hogy a főszereplő, Jake Brigance szerepében és jellemében önmagát formálta meg, rajta keresztül személyes véleményeit fogalmazta meg. Brigance leírása megfelel a Norman Rosenberg által megfigyelt új típusú, fiatal, ambiciózus ügyvéd szereplőnek, aki elvei szerint támogatja a halálbüntetés törvényességét és az emberölés törvénybe ütköző, így elítélendő voltát, mely minden szempontból megegyezik a *Bibliában* leírt ősi törvényekkel. A gyilkos Hailey képviselőt Brigance személyes okokból vállalja el, melyek között megtaláljuk az országos hírnevet, a későbbi ügyek gazdag honoráriumainak reményét, de legfőbb indoka az, hogy kollégái és az egész jogi rendszer korrupcióját egy gyilkos felmentésével tudja bizonyítani. A mindkét cselekményszálon megfigyelhető fizikai és lelki veszteségei egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a mű végére lelkében megtisztuljon, és az igazság védőügyvédjévé váljon. Így megfelel a Barthes-féle dinamikus szereplői koncepciónak. Grisham e korai, de későbbi jogi szereplői is egyaránt reprezentálják a mai, fiatal, erkölcsikben még nem romlott, valamint a morálisan már megbukott ügyvédek, akik pénzért és hírnévért megvédik gazdag, de bűnös védenőket – ezzel fejezi ki a szerző az amerikai jogrendről és kollégáiról alkotott kritikai állásfoglalását. Grisham későbbi jogi thrillerei leginkább az erkölcsileg korrump ügyvédekre fókuszálnak, akik jogi tudásukkal és retorikai képességeikkel képesek a tárgyalótermekben eladni az igazság helyett annak saját verzióját, a tárgyalótermet három résztvevő cirkusszá alacsonyítva.²⁹ Ezzel az új irodalmi témával egy új ellentmondás is megjelent a jogi thrillerek műfajában, melyben az igazság és igazságosság magával a jogi rendszerrel áll ellentétben.

A bírósági drámák csúcspontja vagy az ítéletre nagy hatást gyakorló védővagy vádbeszéd, vagy maga az ítélet kihirdetése. Grisham az olvasóit többszörösen is meglepi. Először egy új Jake Brigance-szel, aki az utolsó tárgyaláson már az igazság fegyverével harcol a korrump jogi rendszer ellen, másodszor egy felmentő ítélettel, amely bizonyítja a rendszer korrupcióját, igazságtalanságát, harmadszor pedig azzal, hogy utolsó fejezetben megmutatja, hogy a tizenkét jogi ismeret nélküli, világi személyből álló esküdtszék, amely a társadalom józan ítélőképességét képviseli, hogyan hozta meg felmentő ítéletét.

---

29 GATES, 352.

Todorov a detektívtörténetekkel kapcsolatban azt írja, hogy „a szerzőnek szüksége van a titokzatosságra, az utolsó pillanatig nem fedheti fel a bűnös nevét”.³⁰ Grisham elrejtett szereplője az esküdtszék egyik tagja, Wanda Womack. Ő az, aki zárt ajtók mögött arra kéri a másik tizenegy tagot, hogy a gyermek megerőszkolásának történéseit képzeljék el úgy, hogy az a saját gyermekükkel történik – és ettől a többi esküdt is belátja, hogy ő sem cselekedett volna másképp. Így Carl Lee Hailey életét nem Jake Brigance szakmai tudása és kiváló képességei, hanem az esküdtszéki tagok egyöntetű „én is megölném” kijelentése menti meg. Ez az erkölcsi válasz azonban magába foglalja azt a jogot, hogy egy védtelent ért támadás után a családfőnek joga van a bosszúra.

Barthes strukturális narratológiájának harmadik elemzői szintjén azt a kommunikációs viszonyt vizsgálja, amely a szerző és a befogadó között alakul ki.³¹ Grisham narrátorának nincs közvetlen kapcsolata az olvasóval, vagyis ő maga nem része a történetnek, pusztán passzív megfigyelője az eseményeknek.

Hankiss példaként említi Tzvetan Todorovot, aki rámutatott arra, hogy a korábbi klasszikus detektívregények cselekménye is a valóság és az igazság közti feszültségre épült, melyet az olvasóban kialakított félelem hoz létre.³² A félelem átélése mellett Grisham felszínre hozza olvasóiban lappangó és szenvedélyes igazságkereső hajlamaikat (melyeket Karel Čapek is a detektívirodalom olvasóinak tulajdonít) – és életre hívja bennük az igazságos ítélkezőt.³³

John Grisham olyan történetet alkotott, mely részben alkalmazkodik a műfaji elvárásokhoz és tradíciókhoz, ám jogi és egyetemes erkölcsi kérdéseivel olyan figyelmeztető hatást akar gyakorolni olvasóira, hogy azok emlékezzenek az egyetemes, örök, kőbevésett parancsolatokra. Egy mai történeten keresztül kiemeli a hatodik parancsolat, a „Ne ölj!” tilalmát, melyre azokban a pillanatokban is emlékeznünk kell, amikor úgy érezzük: „Ideje van az ölésnek.”

---

30 *Strukturalizmus*, szerk. HANKISS Elemér, Bp., Európa, 1971, I, 66.

31 BÓKAY, 159.

32 *Strukturalizmus*, i. m., 68.

33 Vö.: KESZTHELYI Tibor, *A krimi*, Bp., Gondolat, 1985, 112.

ÁGNES KONTRA

The Encounter of the Old Testament and Modernism in John Grisham's *A Time to Kill*

God's Sixth Commandment forbids killing, but in other parts of the Bible we can find many prohibitions and orders to murder relatives, neighbors and enemies. In the Book of Ecclesiastes, there is a well-known line that states that there is even "a time to kill" and this is what John Grisham chose to be the title of his first legal thriller in 1986. The focus of my research is the analysis of this book, placing it against the Biblical backdrop implied by the title.

In the first part of this study, I would like to examine how a deeper study of the Biblical background of the title that was borrowed from Ecclesiastes would contribute to the interpretation of the novel, in order to answer the moral questions of whether after the two thousand years of the development of humanity, we can finally put the order of the Sixth Commandment aside when a minor is raped and tortured, and renew the usage of the principle of "Ius Talionis" in the modern American legal system.

In the second part of this study, I would like to examine the literary genre and the structure of the book, relying on the aspects and methods of the literary theory of structuralist narration of Roland Barthes and Tzvetan Todorov, and Krisztián Benyovszky's findings in diachronic crime research. The aim of the paper is to find an answer to the question whether the traditional elements and characteristics of crime stories can be found in Grisham's thriller, and how it points beyond modernism, enriching the literature of the 21st century.

LÁSZLÓ GABRIELLA*

A cambridge-i egyetemi élet hatása Virginia Woolf pályafutására

Virginia Woolf, a 20. század egyik legjelentősebb angol írója, olyan történelmi korszakban élt, amelynek eseményei egyenként is szolgáltattak elegendő inspirációt egy élet munkásságához. Az első világháború, Németország fasiszálódása és a második világháború kirobbanása természetesen is meghatározták az író pályáját, ezen események hatása a kor társadalmára és magára az íróra pedig teljes mértékben nyomon követhető Woolf írásaiban. Talán ezeknél az eseményeknél is meghatározóbb volt azonban az a tény, hogy Virginia Woolf a viktoriánus kor végén ébredt írói öntudatra, amikor az angol elit jelentős hanyadának egyértelművé lett, hogy egészen új, a korábbival gyökeresen ellentétes értékek felkarolása vált szükségessé. Új életérzés volt kialakulóban, amely magától értetődően új eszméket hozott magával a tudományos életben, illetve a korhoz illő ábrázolási formákat követelt meg a művészetekben.

Ez utóbbi felismerés indította el Virginia Woolfot egy új regénytípus megteremtésének útján. „Mi az élet?” – tette fel a kérdést Woolf, és az erre való lehetséges válaszok keresését jelölte ki a modernkori író feladatánaként. 1919-ben teoretikus esszéjében, a *Modern Regényekben* fejtette ki azt, hogy a spirituális értékeknek fel kell váltaniuk a materiálisakat, amelyek addig a viktoriánus és edwardiánus regényekre voltak jellemzőek. Kritizálta e művek tárgyyszerűségét, a külsőségekre való koncentrációt, a kiforrott és kerek karaktereket és témákat. Azt állította, hogy ez a módszer már teljesen alkalmazhatatlan a modern világban. Nem a külsőségek határozzák meg az élet lényegét, hanem az emberi gondolatok, érzések, észlelések, ahogy azok az elmében leképeződnek, tehát ezek ábrázolása az egyetlen, amely képes megragadni az emberi létezés, az élet, a pillanatok igazságát, szemben az addigi, külső értékekre épülő irodalommal.² Saját célkitűzése ön maga számára is hatalmas kihívást jelentett. Hosszú évek kísérletezései után, 1931-ben a *Hullámok* című regénye megírásával mind ő maga, mind pedig kritikusai úgy ítélték meg, Virginia

* A PPKE BTK-án végzett angol nyelv és irodalom szakon. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Földváry Kinga.

2 Virginia WOOLF, *Modern Novels = The Essays of Virginia Woolf Vol. 3: 1919–1924*, szerk. Andrew McNeillie, Orlando, Mariner Books, 1991, 30–37.

Woolf megtalálta saját írói hangját, megvalósította azt, amit teoretikus eszszéiben a modernkori írók feladatának határozott meg. Az elérendő szándék megfogalmazásához és eléréséhez is jelentős inspirációt jelentett az író számára az a baráti kör, amelyben otthonra lelt, és amely nagymértékben magában hordozta Cambridge egyetemének lelkületét. Ilyenformán, bár Woolf maga nem részesült egyetemi oktatásban, fiatal éveinek szárnybontogatásait, célkitűzéseit, ennek okán pedig egész pályáját közvetve meghatározta a híres angliai egyetem akkori szellemisége.

Virginia Stephen felső-középosztálybeli viktoriánus családban született 1882-ben. Apja, Leslie Stephen, a kor neves történésze, biográfusa volt, nevéhez fűződik például egy a brit történelem neves alakjait bemutató többkötetes lexikon³ szerkesztése. Fiait, ahogy ezt a családi hagyomány megkívánta, Cambridge-be küldte egyemre. Támogatta volna lányai taníttatását is, mégis meghajolt felesége álláspontja előtt, aki viszont kifejezetten ellenezte a nők taníttatását. Julia Stephen a kor minden konvencióját követő asszony volt, számára a nő életének a szolgálatban kellett kiteljesednie, ő maga is ezt az utat választotta. Az ő elvárásait követve lányaik, Vanessa és Virginia nem részesültek intézményi oktatásban, kivéve Vanessa művészeti iskoláit, ahol festészetet tanult.⁴ Bár Woolf egész életében bánta, hogy nem járhatott egyetemre, Nigel Nicolson, Woolf egyik életrajzírója szerint az írónőt nem érte veszteség ezzel, hiszen a maga ura lehetett édesapja hatalmas könyvtárában, ahol többek között Homéroszt és Szophoklész is olvasott. Apja görög és latin órákat fizetett neki, elbeszélgetett vele az olvasmányairól és írásra bátorította. Nem volt szüksége egyetemre ahhoz, hogy megfigyelő képességét folyamatosan fejlessze, és minden tapasztalatát szavakká formálja.⁵ A Stephen-testvérek nem tudtak és nem is akartak azonosulni társadalmi rangjuk elvárásaival, ezért mindenképpen pozitív hatással volt rájuk, amikor édesapjuk halála után, 1904-ben, elköltöztek a nyomasztó szülői házból, London előkelő Kensington városrészéből a kevésbé jó hírű Bloomsburybe. Itt minden konvenciót felrúgó, új, szabad életet kezdtek. Nagy a valószínűsége annak, hogy a testvérek lázadását az idősebb fiútestvér, Thoby Stephen hozta magával Cambridge-ből, ahol is a Trinity College hallgatója volt és meglehetősen szabadelvű fiatalokkal barátkozott. Ezek a barátok egy napon megjelentek az otthonukban, mely

3 *The Dictionary of National Biography*. (1885-től napjainkig megjelenő lexikon. Leslie Stephen 1885-től 1891-ig szerkesztette.)

4 Vanessa Stephen később Vanessa Bell néven vált ismert festőművésszé.

5 Nigel NICOLSON, *Virginia Woolf*; London, Phoenix, 2001, 9–10.

látogatásból rendszeres csütörtök esti összejövetelek lettek, ahol művészetről, történelemről, politikáról diskuráltak. Ez volt a Bloomsbury-kör, vagy az egyszerűség kedvéért, és ahogy ők is utaltak magukra, szimplán Bloomsbury.

Az 1905 és 1907 közötti időszakban az úgynevezett régi Bloomsbury tagjai a négy Stephen testvér – Vanessa, Thoby, Virginia és Adrian – mellett Lytton Strachey, Clive Bell, Desmond MacCharty, Saxon Sidney-Turner, Leonard Woolf és Ralph Hawtrey voltak. Később, feltehetően 1907-ben vagy 1908-ban, csatlakozott hozzájuk Roger Fry, John Maynard Keynes, James Strachey, Duncan Grant, Walter Lamb és esetenként még néhányan. A tagok már a legelején megegyeztek abban, hogy a teljes őszinteség elvét követik, és a kezdeti – főleg a szépségről, a jóságról és az igazságról folytatott – társalgások után olyan, abban a korban teljes mértékben tabunak számító témák is előkerültek, mint például a szex. Nem a beszélgetések tárgya számított igazán, mint inkább a véleményalkotás szabadsága és nyíltsága, mely korábban Virginia számára teljesen ismeretlen volt. Mint ahogy az is, hogy ezek a művelt fiatal emberek egyenrangúnak tekintették őt és nővérét, egyértelmű volt számukra, hogy egy nő ugyanolyan gondolkodó lehet, mint egy férfi. Hozzászólásaikat szigorú mércével bírálták, csakúgy, mint a sajátjukat, és hatalmas megelégedést jelentett egy elismerő dicséret a részükről. Ahogy Woolf megjegyzi, eddig senki sem várta tőlük, hogy az eszüket használják – most csak arra volt szükség.⁶ Az esték végére mindnyájan úgy érezték, valami fontos történt aznap, és ami a beszélgetések Woolfra való inspiráló hatását illeti, ez így is volt. Itt fontos kiemelni, hogy a Bloomsburyt sok vád érte és éri a mai napig is: többek között mint egymás csodálatában elmerülő társaságot emlegetik őket. Valójában viszont, ahogy Nicolson is rámutat, ennek pont az ellenkezője igaz. Szigorúan elemezték egymás munkáját, és olyan magas mércét állítottak fel, különösen az eredetiség megkövetelése terén, amelyet gyakran maguk sem tudtak elérni. Ez mindnyájuk számára rendkívül inspiráló volt.⁷ A bírálatok mindig őszinték voltak, és nem feltétlenül pozitívak. Azonban sem ez, sem más nem veszélyeztette azt a hihetetlenül szoros köteléket, amely összetartotta őket, és amit Nicolson a Bloomsbury legnagyobb örökségének nevez.⁸

A beszélgetések alkalmával nem kellett, hogy közös nevezőre jussanak egy adott kérdés tekintetében: a vélemények ütköztetése volt a cél. Abban viszont

6 „In the world of the Booths and the Maxes we were not asked to use our brains much. Here we used nothing else.” (Virginia WOOLF, *Moments of Being*, London, Pimlico, 2002, 51.)

7 NICOLSON, *i. m.*, 33.

8 *Uo.*, 30.

megegyeztek, hogy eljött az idő a viktoriánus értékek hátrahagyására, ennek megfelelően újításokat kell alkalmazni irodalomban és képzőművészetben egyaránt: a szigorú, gúzsba kötő konvenciók helyett a szellem és a fantázia szabadságát hirdették. A különböző érdeklődési területről érkező tagok sokféle nézőpontból közelítettek meg egy-egy témát. Fontos megjegyezni, hogy sokuk nevéhez köthető valamilyen újítás vagy kiemelkedő teljesítmény. Például Roger Fry posztimpresszionista kiállításai 1910-ben és 1912-ben először mutatták be Angliának Matisse-t, Cézanne-t és Van Gogh-ot, Vanessa Bell, Duncan Grant és maga Fry pedig először festettek hasonló stílusban. Lytton Strachey megreformálta az életrajzírást: az addig csak külsőségekre koncentráló, az alanyt mindig pozitív fényben feltüntető stílus helyett ábrázolásaiban helyet kapott a jellem feltárása, a negatívumok megemlézése, az irónia. Öccse, James Strachey, először fordította angolra Freud műveit, később ő maga is neves freudista pszichológussá vált. Maynard Keynes-t a mai napig Anglia legjelentősebb közgazdászának tartják, és alkalmazzák az általa meghonosított módszereket. Sydney-Turnerre mint klasszicista zsenire tekintettek. Virginia Woolf nevéhez pedig a modern angol regény megalkotása fűződik.

A csütörtök esti összejövetelek formája, atmoszférája és a témák jellege rendkívüli hasonlóságot mutattak a cambridge-i Apostolok Társaságához, amelynek a Bloomsburyt alkotó férfiak néhány kivétellel mind tagjai voltak. Nigel Nicolson szerint az első időkben a bloomsbury-i találkozások a cambridge-i szemináriumok kibővítései voltak, különbség a két lány jelenléte volt csupán, akik nemcsak intelligensek voltak, hanem szépek is.⁹ A Társaságot a későbbi gibraltári püspök, George Tomlinson alapította 1820-ban, másik tizenegy hallgatóval együtt.¹⁰ Hivatalosan Cambridge Conversazione Society volt a nevük (Cambridge-i Társalgó Társaság), de csak mint Társaság (Society) vagy Apostolok (Apostles) utaltak magukra. Egyetemi vitaklubról beszélünk, amely szinte teljes fennmaradása alatt maximálisan törekedett arra, hogy csakis a legkiemelkedőbb intellektussal rendelkező fiatalokat válasszák be maguk közé, ezért nem meglepő, hogy legtöbbjük Anglia meghatározó egyéniségévé vált. A sok kiemelkedő személyiség közül megemlíthetnénk például Rupert Brooke-ot, akit Anglia egyik legígéretesebb költőjének tekintettek abban az időben. Edward Marsh polihisztor volt, és sok más érdeme mellett Winston Churchill személyi titkárának posztját töltötte be 1905-től 10 éven

9 *Uo.*, 19.

10 Több magyar forrás állítja, hogy a Társaságot Tennyson alapította, holott ő csak 1829-ben lett tag, és akkor sem sokáig, mert visszautasította a tagsággal járó elkötelezettségeket.

keresztül. Bertrand Russell Anglia egyik legjelentősebb filozófusa, az analitikus filozófia egyik megalapítója és patronálója Ludwig Wittgensteinnek, aki maga is Apostol volt, bár nem tartotta nagyra a Társaságot. Henry Sidgwick szintén neves filozófus és közgazdász volt, mindemellett a nők felsőoktatásban való részvételének támogatásával szerzett hírnevet. 1875-ben megalapította a cambridge-i Newnham College-ot, amely a második nőket fogadó kollégium volt. Az évek folyamán sok minden változott, meglehetősen eltérő képet mutatott a Társaság Strachey és barátai ideje előtt, közben és után, de az alapvető rituálék fennmaradtak. Hetenként egyszer, szombat esténként találkoztak, amikor az est moderátora felállt a kandallószőnyegre (*hearthrug*) és felolvasta az alkalomra írt tanulmányát egy megvitatásra szánt témából. A Társaság többi jelenlévő tagja ezután előre kisorsolt sorrendben foglalta el a szőnyeget és fejtette ki véleményét a témáról, valamint társuk megszólalásáról. Végül egy, a témát érintő kérdést vetettek fel, amelyre igennel vagy nemmel lehetett szavazni. A témák komolysága nem volt olyan fontos, mintsem a komolyan vételük – ahogy Deacon is fogalmaz: „kiemelkedőnek lenni és sziporkázni a viták alkalmával többet ért, mint a jó témaválasztás, mely időnként ijesztő mélységekbe süllyedt”.¹¹ Itt megemlíthetnénk számtalan komolytalannak tűnő felvetést, mint példának Bertrand Russell *Van Istennek humorérzéke?* című témáját 1893-ból, vagy a különböző szexuális szokásokról folyó társalgást a kérdéskörben megszállott Strachey idejéből. A beszéd virtuozitásán volt tehát a hangsúly, azon elvárás nélkül, hogy egy mindenki által elfogadott egyetlen jó megoldásra jussanak. Nyíltan lehetett javaslatokat vagy ellenjavaslatokat indítványozni, anélkül, hogy a nézetkülönbségek veszélyeztették volna a tagok közötti szoros barátságot. Egységes filozófiára vagy ideológiára nem törekedtek, az igazság minél több oldalról való megközelítése volt a cél. Ennek megfelelően az Apostoloknak sem azonos típust, érdeklődési területet kellett képviselniük: tanulni akartak egymástól, ezért üdvözölték a sokszínűséget, az egyéni különbségeket.

George Edward Moore filozófus meghatározó személyisége volt a Társaságnak, nemcsak aktív tagsága idején (1894–1901), hanem az ezt követő néhány évben is, amikor az úgynevezett szellemi vezető szerepét átvette tőle Lytton Strachey. Moore *Principia Ethica* című műve, amely 1903-ban jelent meg, számos kortárs Apostol szemében maga volt a szentírás, a filozófust pe-

11 "To be brilliant and sparkling in debate usually counted for more than choice of subject. The latter occasionally descended to dreary levels." (Richard DEACON, *The Cambridge Apostles*, New York, FS&G, 1986, 71. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének (L. G.) fordítása.)

dig Leonard Woolf Szókratészhez hasonlította.¹² Moore analitikus filozófus volt, különösen az erkölcsfilozófia, az ismeretelmélet és a nyelvfilozófia terén alkotott maradandót – vagy ahogy sok kritikusa állítja: kevésbé maradandót. Nézeteivel Moore szembeszegült a korábban népszerű filozófus, Herbert Spencer haszonelvűségével. A *Principia Ethica* hosszasan tárgyalja a jószág megfogalmazhatóságának kérdését, a szépség megnyilvánulásait, összeveti a hedonizmust az egoizmus jelenségével, vizsgálja az emberi viselkedést és az etikai elvárások kapcsolatát. Az objektivitás és az értékek sokfélesége mellett érvel, azt állítva, hogy az értékek ismerete nem származtatható a tények ismeretéből, hanem kizárólag olyan jószággal kapcsolatos intuíciókból, mint a barátság, öröm, szépség és tudás. Szerinte valójában két dolog lehet önmagában jó: a gyengédség, valamint a szépség tisztelete a természetben és a művészetben. Ez a két érték még tovább erősödhet, ha valamely létező személyhez vagy tárgyhoz köthető, illetve ezek valóságához. Tudással kapcsolatos meglátásai többek között arra térnek ki, hogy bár a tudásnak önmagában nincs vagy nagyon kicsi az értéke, de fontos komponense a legmagasabb jónak. A világ realitásának ismerete elősegíti a jószág tiszteletét. A tudás a legmagasabb jóhoz vezető erkölcsi kötelezettségek felé terelhet minket, ami azért jelentős, mivel a legmagasabb jószág az emberi létezés racionális beteljesítője.

Röviden így lehet összefoglalni Moore főművét, amely sokak szerint egész életükre meghatározta követői esztétikai értékekről alkotott filozófiáját. Nem mindenki osztotta azonban lelkesedésüket. Richard Deacon nem rejti véka alá kevésbé elfogult véleményét Moore-ról és követőiről. A következőket mondja:

Bármelyik modern tudósak megbocsátható, ha azt állítja, Moore a teljesen nyilvánvalót váltotta át az értelmetlenre. A korai edwardiánus Apostolokra jellemző hiba volt, hogy pusztán az okoskodás kedvéért próbáltak okosnak mutatkozni, gyakran olyankor is, amikor semmi ilyenre nem volt szükség. A német filozófusokkal egyenrangúnak tekintették magukat, de egyik sem tartozott abba a kategóriába.¹³

12 Leonard WOOLF, *Sowing: An Autobiography of the Years 1880 to 1904*, New York, HBJ Book, 1975, 136.

13 „Almost any modern scholar might be forgiven for saying that Moore was turning the blatantly obvious into something meaningless. It was the early Edwardian failing of the Apostles trying to be clever for the sake of being clever and often when there was nothing to be clever about. They thought they were the equal of the German philosophers, yet none of them were in the same class.” (DEACON, *i. m.*, 70. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének fordítása.)

Számos kritikus szerint Strachey-ék leginkább a *Principia Ethica* azon részeit tartották nagyra, amelyek az emberi kapcsolatok örömét tárgyalták, mint például a következő mondat: „A legértékesebb dolgok, amiket ismerünk vagy elképzelhetünk, a tudat bizonyos állapotai, amelyeket nagyjából úgy jellemezhetünk, mint az emberi érintkezés gyönyörei és a személyes tárgyak élvezete.”¹⁴

Strachey-ék saját homoszexualitásuk igazolásának vélték Moore gondolatait, és ezen felbuzdulva – abban a korban, amikor a szexről minden formában tabu volt beszélni – a Társaság megszállottá vált a szex témájának. De ez nem vont és nem von le semmit az Apostolok intellektuális nagyságából, a politikában vagy művészetekben betöltött szerepéből és a Társaság a tagok pályafutására tett rendkívüli hatásáról. Russell például a következőket írja cambridge-i éveiről:

Cambridge-i élményeim legboldogabbika egy csoporthoz fűződik, amelyet tagjai mint „a Társaság” emlegettek. [...] Ritka kivétellel a tagok szoros, személyes barátságot ápoltak egymással. Alapelv volt a tabuk nélküli társalgás, megkötések nélkül, semmi sem számított sokkolónak, semmi sem korlátozta az elmélkedés abszolút szabadságát. Mindenről beszéltünk, kétségtelenül némi éretlenséggel, de akkora objektivitással és érdeklődéssel, amelyre aligha volt lehetőség későbbi éveimben.¹⁵

Mivel a Bloomsbury társalgásokat – főleg az első időkben – meghatározta Moore erőteljes hatása, felmerül a kérdés, hogy Woolf vajon ugyanúgy vélekedett-e a filozófusról, mint a barátai. Leonard Woolf meg volt róla győződve, hogy Moore elementáris hatással volt feleségére – csakúgy, mint mottómondata, az a „mennyeien katartikus kérdés, amely pont úgy visszhangzott fiatal éveim cambridge-i udvarain, mint 2300 évvel azelőtt a szókratészi Athén utcáin:» Mit értesz ez alatt?«, mely kérdés tisztasága, fénye és humbug mentes-

14 „By far the most valuable things which we know or can imagine are certain states of consciousness which may be roughly described as the pleasures of human intercourse and the enjoyments of personal objects.” (George Edward MOORE, *Principia Ethica*, Cambridge, University Press, 1959, 132. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének (L. G.) fordítása.)

15 „The greatest happiness of my time at Cambridge was connected with a body whom its members knew as ‘The Society’.... With rare exceptions, all the members at any one time were close personal friends. It was a principle in discussion that there were to be no taboos, no limitations, nothing considered shocking, no barriers to absolute freedom of speculation. We discussed all manner of things, no doubt with a certain immaturity, but with a detachment and interest scarcely possible in later life.” (Bertrand RUSSELL, *Autobiography*, New York, Routledge Classics, 2010, 58. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének (L. G.) fordítása.)

sége megmutatkozott Virginia stílusában”.¹⁶ Komolytalan érvelésnek tűnik ez, mivel, lássuk be, a „Mit értesz ez alatt?” kérdés feltevéséhez nem szükségeltetik filozofikus elme. A letisztult, humbugtól mentes stílushoz pedig nem feltétlenül kell Moore követőjének lenni. John Mepham is ez utóbbit állítja, hozzátéve azt, hogy semmi sem utal arra, hogy Moore bármilyen fontos hatással lett volna Virginia Woolfra. Mepham felhívja a figyelmet arra is, hogy bár a Bloomsbury első időszaka 1905 és 1907 közé tehető, Virginia Woolf 1908-ig el sem olvasta a *Principia Ethicát*, akkor is csak nehezen, és sok mindent nem értett Moore gondolatmenetéből, amiről barátaival való levelezései tanúskodnak.¹⁷ Clive Bellnek egyik írt levelében, Moore olvasása közben Virginia Woolf magát egy túlbuzgó bogárhoz hasonlítja, amely a fejébe vette, hogy fészket épít magának egy katedrális csúcsára.¹⁸ Ez a hasonlat némileg egybevág Deacon véleményével Moore hiábavaló okoskodásáról, amelyet ráadásul nem is nagyon lehet követni. Bár naplőbejegyzések szerint Moore és Woolfék rendszeresen összejártak és Virginia kedvelte is a filozófust, szellemi nagyságáról nem volt meggyőződve. „Összességében nem értem, miért volt ő meghatározója és irányítója a fiatalságnak” – írja Virginia Woolf egy naplőbejegyzésben.¹⁹ Moore és Woolf nyelvről alkotott teóriája is teljesen ellentétes egymással: Moore a pontos érvelésre koncentrált, a szavak tiszta és konkrét jelentésére; Woolf a szavak sokszínűségét hangsúlyozta, művei szimbólumokból állnak, amelyek mindenki számára mást jelenthetnek. Olyan kérdéseket boncolgat karakterei gondolatain keresztül, amelyek mindnyájunkat foglalkoztatnak, például hogy mi a szeretet, vagy mi az élet. Magyarázat és érvelés helyett az olvasóra bízta a választ, hogy az a szereplők legbenső világába belelátván önmagában keresse azt. Gyakori vád Moore ellen, hogy nézetei a földtől elrugaszkodottak. Lubenow és Deacon is kiemeli, hogy Moore filo-

16 „[...] that divinely cathartic question which echoed through the Cambridge Courts of my youth as it had 2,300 years before echoed through the streets of Socratic Athens: ‘What do you mean by that?’ Artistically the purification can, I think, be traced in the clarity, light, absence of humbug in Virginia’s literary style.” (Leonard WOOLF, *Beginning Again: An Autobiography of the Years 1911 to 1918*, New York, HBJ Book, 1975, 25. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének (L. G.) fordítása.)

17 Richard Deacon többször megemlíti könyvében, hogy Moore gondolatmenetét nehéz, esetenként lehetetlen követni.

18 „I am climbing Moore like some industrious insect, who is determined to build a nest on the top of a Cathedral spire.” (John MEPHAM, *Virginia Woolf: A Literary Life*, London, Macmillan Press, 1996, 27. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének (L. G.) fordítása.)

19 „I don’t see altogether why he was the dominator & dictator of youth.” (Bell, Ann OLIVIER, *The Diary of Virginia Woolf: Volume Two (1920–1924)*, Orlando, Harcourt Brace & Company, 1978, 49. Az idézett részlet e tanulmány szerzőjének (L. G.) fordítása.)

zóiája nem sokat segített megbirkózni a mindennapi élet problémáival vagy a politikával. Míg Európában és a világ többi részén dúltak a konfliktusok, közeledett a világháború, Moore és követői az emberi érintkezés gyönyöreiről és a szépségről diskurálgattak – ezzel szemben Woolf egész írói pályafutását az emberi problémák, mély gondolatok és érzések megragadásának szentelte.

Bár teljes bizonyossággal elmondható, hogy a Bloomsbury tagok rendkívüli inspiráló hatással voltak egymásra, osztoztak megannyi nézetükön, semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy egységes esztétikai szemléletet követtek volna vagy minden téren egységesen léptek volna fel. Ezt bizonyítja Woolf elfordulása Moore filozófiájától, annak ellenére, hogy barátai által erősen ki volt téve a hatásának. Ugyanakkor nem állíthatjuk azt sem, hogy Moore nem inspirálta őt – csak éppen nem úgy, ahogy környezetét. Felismerve Moore hiányosságait, Virginia Woolf fokozottan ösztönzöttnek érezhette magát arra, hogy az élet valódi problémáit érintő, mély érzéseket és a gondolatvilágot feltáró technika kifejlesztésével, a nyelv korlátait áthágó jelentésözönnel foglalja szavakba minden észlelését és tapasztalatát. Az Apostolok szellemisége, melyet a cambridge-i fiatalok honosítottak meg a fiatal írónő otthonában, meghatározó volt a pályájára. Ekkor tapasztalta meg először a kor változása ihlette képzelet szabadságát, a barátok közötti egymást ösztönző nyitottságot, amivel az Apostolok alakulásuk kezdete óta az igazságot kutatták. Az apostoli szellem – az egyik Moore korszaka előtt aktív neves tag, Henry Sidgwick megfogalmazása alapján – az igazság teljes odaadással való keresésének szelleme egy csoportnyi meghitt barátságban élő ember részéről, akik teljes mértékben őszinték egymáshoz.²⁰ A Bloomsbury tagjai az általuk sokféle nézőpontot képviselő, gátítások nélkül megnyilvánuló, intim barátaikkal való eszmecserék útján keresték és próbálták megfogalmazni igazságukat, festészetben, írásban egyaránt.

Virginia Woolf az emberi psziché mélységeinek ábrázolásával jutott el a lehető legközelebb annak a kérdésnek a megválaszolásához: „Mi az élet?”. Pályája csúcsát jelentő regénye, a *Hullámok*, hat karaktert vagy inkább hangot vonultat fel, egymástól teljesen különböző háttérrel, életfelfogással. A hangok a verbális kommunikáció teljes hiánya mellett is mindig kapcsolatban állnak egymással, bonyolult gondolatvilágukon keresztül reagálnak a másik gondolataira, rezdüléseire, és mindegyik szembetűnő hasonlóságot mutat Woolf valamely barátjával. A regény egy hosszú, szimbólumokra épülő versköltmény-

---

20 Paul LEVY, *Moore: G. E. Moore and the Cambridge Apostles*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1979, 75–76.

nek is tekinthető, számtalan jelentésréteggel. Az egyik lehetséges értelmezés szerint a saját igazságukat és életcéljukat kereső karakterek valójában egy személy különböző arcai, amelyekből az igazi én összetevődik. A szenzuális Jinny karaktere, Susan csak természetben boldog anya figurája, Neville szerelmet és költészetéhez szavakat kereső alakja, Louis számtalan arcából az igazit kutató éne és Rhoda örökösen frusztrált szelleme valójában mind a narrátor szerepét betöltő, regényéhez inspirációt kívánó és saját egyedüli és igaz írói hangját kereső Bernard, akitől a regény végén átveszi a szót maga Virginia Woolf. Így a *Hullámok* valójában nem más, mint az író sajátos önéletrajza, melyben minden arcát és dilemmáját bemutatja, míg fáradhatatlanul keresi írói hangját. A keresés célja a cambridge-i szellemiséget képviselő barátok között fogalmazódott meg, és a *Hullámok* megírásával teljesedett be.

GABRIELLA LÁSZLÓ

The Impact of Cambridge University Life on Virginia Woolf's Career

Virginia Woolf started her literary career at the end of the Victorian era when changes in lifestyle, science and arts became inevitable. In her theoretical essays Woolf expressed the way novelists should leave behind material representations and concentrate on the depth of the human soul and mind with the aim of getting closer to the essence of life, whose description she set as the task of the modern novelist. In the essay I examine how being a member of the Bloomsbury Set assisted Woolf in finding her own voice, and how the friends in the group motivated each other, representing their own fields of interests, all feeling the urge to create something innovative that fulfils the requirements of the new era. The candid, taboo-less conversations of Bloomsbury meetings were based on the principles of another assembly, the Cambridge Apostles, a group which had most of the Bloomsbury men among its members. Thus, through her friends, Virginia Woolf was highly influenced by the atmosphere of Cambridge university life at the beginning of her career and throughout her whole life.

MARJAI ÉVA*

Rektor, püspök, bajnok, én

Németh László üdvösségfogalma teológiai megközelítésben

I. Teológus szemmel

Németh László minőségeszményének vizsgálata során a kutató igen hamar szembetalálja magát az üdvösségügy fogalmával. Vallási terminus ez, mely a kereszténység egyik legfontosabb kérdéséhez vezet: ki, hogyan, milyen feltételek mellett üdvözülhet? Németh László írásai olvastán igen hamar rá kell jönnünk, hogy az író üdvösség-meghatározása inkább szekuláris, mintsem bibliai megalapozású: az általa használt üdvösségfogalmat logikai hasonlósága ellenére sem tekinthetjük kereszténynek. Ennek ellenére több teológus is fontosnak tartotta, hogy górcső alá tegye az író protestánsnak nevezett istenképét, etikai állásfoglalását, hitvallását.

Egymásnak ellentmondó megállapítások összehasonlítása után felvetődik a kérdés: kimutatható ilyen eltérő állítások között valamiféle komplementaritás? A természettudományok nem is egy fogalommal gazdagították már a bölcsészet- és hittudományok szókincsét: a fény egyidejű részecske- és hullámtermészetének gondolatát Niels Bohr Krisztus kettős természetéhez hasonlította. Az elmúlt évtizedekben vált elterjedté az önazonos egységek keresése a szépirodalmi művekben Mandelbrot fraktáljai nyomán. Nem volna meglepő, ha egy klasszika-filológus bizonyítani tudná, hogy a mitológiai Pandora szelencéjében maradt remény tulajdonképpen nem más, mint Schrödinger macskájának őse.

Németh László gondolkodására Tolsztoj művei révén az orosz vallásfilozófia is hatott: munkásságában jól nyomon követhető a nagy íróelőd példája, melyre számos hivatkozást találunk.

A némethi ideaember útja és a sportolói életforma egybeesésének néhány motívuma arra utal, hogy az író nem pusztán köldöknézegető elmélkedésre hív, hanem a gyakorlati életben is nyújthat útmutatást. Kivált akkor, ha olyan

---

* A Károli Gáspár Református Egyetemen végzett magyar irodalom–vallásstanár szakpáron. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Sipos Lajos.

személy pályafutásáról van szó, akinél az önnevelés túllép a világi módszereken, s aki kész azonosulni a *Szentírás* üzenetével.

„A vallás nekem nem istenlátás, hanem üdvösségügy. Nincs köze az elhívéshez és a hitvalláshoz; a világképtől megtisztított religio minél erősebb, annál némább.”² Ez a mondat az 1934-ben írott *Vallások* című elbeszélésből származik, melyben négy különböző világnézetű szereplő vitázik hit, vallássosság, kultúra kérdéseiről. Az egyes szám első személyben megszólaló, magát protestánsként minősítő elbeszélő kijelentése ez, melyben Németh önnön hitvallását mondatja ki narrátorával. A hivatkozási alap a tágabb család hatása: Ady versei és a *Protestáns Szemle* közösségével való kapcsolatát. Németh több írásában megjelenik az üdvösség(ügy) fogalma, mely mindig új elemmel gazdagodik: „a legfontosabbnak azt éreztem, ami bennem is a legerősebb volt, s amit az üdvösség ösztönének nevezhetünk. Az élet egy ügy, egy zászló, amit török-szakad föl kell valami belső, lelki oromra ütnünk [...]”³ A Németh által keresett üdvösség tehát nem a megváltás következménye, melyet a Krisztust követők kapnak, hanem egy minőségvallás célja, egy magasrendű hivatástudathoz való hűség eredménye. Figyelemre méltó az is, hogy az üdvösség ellentétéként megnevezhető kárhozat kapcsán sem találunk bibliai megfelelést: a pokol már a földön várja, lelkiismereti gyötrelmek formájában, a hivatásukban hűtleneket.⁴ Az elvesztegetett idő, erő, valamint az érdemtelenül bitorolt jólét Németh szemében egyaránt kárhozatos bűn.⁵

Egy 1928-ban megjelent tanulmányában az üdvösség még kiemeltebb szerepet kap: „Az ember egy módon használhat a világnak, ha rendbejön önmagával. Milyen igaz a keresztény igazság: az embernek egy dolga van: az üdvössége. Aki üdvözült (a mi nyelvünk szerint: beteljesült), az mind tágabb és tágabb körben sugároz enyhületet s akaratlanul is purifikál.”⁶ A szóhasználat a vallásból kölcsönzött, de nem tételes vallásra utaló: ilyen nyilatkozatot az is tehet, aki nem kötődik egyetlen konkrét hitvalláshoz, felekezethez sem. Ezt nyilvánvalóvá is tette olvasói előtt: „[...] sosem titkoltam, hogy nekem legföllebb a láthatatlan egyházhoz van közöm. Vallásos vagyok, de nem vagyok egyházas. Életem: üdvösségügy, de ez az üdvösség nem fogadja el egyik egyház közvetítését sem. Mi választ el az egyházaktól? Az írott kijelentés. A

2 NÉMETH László, *Vallások* = N. L., *A minőség forradalma: Kisebbségben*, Bp., Püski, 1992, I., 389.

3 Uő, *A probléma életrajzban* = N. L., *Kiadatlan tanulmányok*, Bp., Magvető, 1968, 608. [Kiemelés az eredetiben.]

4 Uő, *Jelszó: Petőfi* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Magvető, 1983, 578.

5 Uő, *Kisebbségben* = N. L., *Magam helyett*, Bp., Püski, 2002, 460.

6 Uő, *Szabó Dezső* = N. L., *A minőség... i. m.*, II, 1521.

vallásban a lényeges: a vallásos érzés – az, hogy mit hiszek el; teremtsérről, csodáról, a világ berendezéséről mi a felfogásom: eszem szerkezetétől, korom ismereteitől és babonáitól függ.”⁷

Közel ötvenévnyi írói pályafutása alatt Németh László többször is pontosította a valláshoz való viszonyáról mondottakat, számos tanulmányban fejtegette protestantizmussal rokon alapállását. A témával foglalkozó, legkiérleltebbnek mondható írása az 1962-es *A vallásos nevelésről*, melyben viszszafelel, pedagógia, életfilozófia egyaránt olvasható. Ennek végén így ír a vallás és a maga életfelfogása közötti kapcsolódásról: „[...] odaülök csodált tehetségű társaim közé, s ha megszólal bennem ez az isten, féltékeny, csodálkozó idegenséggel hallgatnak el. Mindez azért van így, mert a sejtjeimbe írott hithez eszem hitetlensége nem érhetett le, vagy amikor már leért: igazolni és táplálni kényszerült.”⁸ Az idősödő író néz szembe itt a zsigereibe írott hit és az intellektuális szembenállás feszültségével, melyben a vallásosság látszik erősebbnek, noha az értelmén aratott győzelem az ő szemében nem tűnik megnyugtató végeredménynek.

Ez az ambivalencia lehet az oka, hogy Németh László méltatói olykor hajlamosak e – mondhatni döntetlenre végződő – szellemi harcban abszolút győztest keresni. Az első jelentős elemzés a tárgyban Sándor Iváné volt, aki Németh László üdvtanát anélkül mutatta be, hogy a vallási megközelítést alaposabban kifejtette volna.⁹ A teljes életművet áttekintő kötet azzal zárul, hogy a némethi idea a nevelői szándékban éri el tetőpontját, mentesen immár a korai utópisztikus célkitűzésektől, az ideaemberré válás elszigetelődést követelő programjától.

A később született tanulmányok közül kettő próbált az olykor félreérthető vallomások és esszék állításaiból rendszert alkotni, ám végül egymástól jelentősen eltérő eredményre jutottak. Ifj. Fekete Károly négy kérdés köré csoportosítva gondolatait: tanulmányában¹⁰ először az író vallomásait veszi elemző módon sorra, hogy ezután a maga protestantizmusáról többféleképpen nyilatkozó Németh vallásosságának többleteire és hiányosságaira is rámutasson. Többlet alatt azokat a párhuzamokat érti, melyek a kor irányadó teológusainak gondolataival kimutathatók. Az első Karl Barth Kierkegaard filozófiá-

7 Uő, *Töredékek a reformból* = *Uo.*, 662.

8 Uő, *A vallásos nevelésről* = N. L., *Sajkódi esték*, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1974, 73.

9 SÁNDOR Iván, *Németh László üdvтана tanulmányainak, drámáinak, önvallomásainak tükrében*, Bp., Gondolat, 1981.

10 Ifj. FEKETE Károly, *Németh László és a protestantizmus* = *Németh László emlékkönyv*, Szeged, Németh László Társaság, Tiszatáj Alapítvány, 2001.

jára épülő minőségszmenye, mely Isten felől közelít az emberi szellemhez, áthidalva a kettő közötti végtelen különbséget. Utána azok a huszadik századi teológusok következnek, akik a szekularizált ember istenivel való találkozásához kerestek új utakat. Így került említésre Dietrich Bonhoeffer és Paul Tillich,¹¹ akik közül az utóbbi a személyes Isten nélküli üdvösség fogalmát is felveti a történeti Jézus létezésének szükségtelenségéről szóló elgondolásával.¹² A német származású hittudós elődeinél sokkal erőteljesebben hangsúlyozta a hit kultúraformáló erejét. A vallás és a kultúra párbeszéde nyomán létrejövő korreláció nem áll távol a némethi elképzeléstől: a hagyomány és a kultúra új eredményeinek együttes vizsgálata nyomán alakulhat ki az a modell, mely jellemzi Bartók zenéjét is, s ami képes antigravitációként működni a könnyebb ellenállás irányába mozduló tömegkultúra ellenében.

Nem véletlen, hogy a szerző nem a korai reformáció nagyjainak teológiai teteleivel vetette össze Németh hitvallását, hiszen Kálvinnál és Luthernél megigazulás és üdvösség elszakíthatatlan a személyes, sőt testet öltött Istentől. Németh László meghatározása ezzel szemben egy hivatásban kiteljesedő, lelkiismeretével elszámolni tudó ember belső állapotát mutatja be, aki zászlóként¹³ üti fel egy sorsa által kijelölt magaslaton a maga élete ügyét, s melyet óv mindenáron.¹⁴

Többet árul el tehát az író gondolatairól az a fejezet, ahol a teológiai hiányosságokat találjuk. A filozófiává alakított vallást, az egyháztól való távolságot, az imádság teljes mellőzését,¹⁵ a *Biblia* történeti dokumentumként való kezelését, bűnlátás és a kegyelemre szorult ember töredelme nélküli „krédót” láthatunk a Fekete Károly által idézett művekben, így felvetődik tehát a kérdés: nevezhető-e ezek ismeretében protestánsnak Németh László? A debreceni hittudós a rendkívül udvarias „korrekcióra szorul” megállapítással zárja ezt a szakaszt.

Németh másik tisztelője, a néhai Hegedűs Loránt püspök *Németh László üdvösségügye*¹⁶ című tanulmányában a következő jelzőket használja alcímei-

11 *Uo.*, 155.

12 Alister McGRATH, *Bevezetés a keresztény teológiába*, Bp., Osiris, 1995, 270.

13 „Ama bizonyos »zászló« tehát – hétköznapien fogalmazva – az életünk, az üdvösségünk, a hírnevünk: emberlétünk belső lényege. Ontológiai célképzet tehát.” MONOSTORI Imre, „*S egyszer csak: bennem lakott az Úr: Németh László üdvösséggarca* = M. I., *Próbafúrások*, Bp., Széphalom Könyvműhely, 1997, 98.

14 NÉMETH, *A probléma életrajzban* = N. L., *Kiadatlan...*, i. m., 608.

15 „Milyen kár, hogy Isten »személye« antropomorfizmus [...]. Az én Istenem az csak unszol, büntet és segít; többnyire bennem, körülöttem. De imádkozni nem lehet hozzá; Isten akarata is antropomorfizmus. S én nem befolyásolhatom, nem kérlelhetem az akaratát.” (Uő, 1942. október – *Kata* = N. L., *Homályból homályba*, Bp., Magvető, 1977, II, 510.)

16 HEGEDŰS Loránt, *Németh László üdvösségügye* = H. L., *Nyitás a végtelenre*, Bp., Szabadság téri Református Egyházközség, 1989.

ben: világos, őszinte, egyetemes, korszerű, kimondhatatlan és csoda. A szuperlatívuszokban és idézetekben bővelkedő írás részletesen kifejti ezeket, s próbálja rendszerezni az üdvösségösztön összetevőit. Elsőként a Szókratésztől átvett „Hang”-ot,¹⁷ a belsőnkben megszólaló isteni útmutatást nevezi meg, majd az aszkézist. Ezt követi a gyülekezeti ösztön, mely nem azonos a felekezeti csoportosulással, inkább valamilyen bajtársi közösség értendő ez alatt. Negyedikként a világgal való összhang megteremtésének készségét elemzi, mely egyidejűleg hordozza a „Van”-t és a „Lehet”-et, a kényszerűségek fékeit és a szabadság káprázatát.¹⁸

Meglepő a logikai felépítés, mellyel a Németh László-i üdvösségügyet az egyetemesség magasába emeli, s a sorstudomány egyre szűkülő vizsgálódási köreitől jut el az általános emberi külső körén és az európai belső körén át a magyarságig – és azt az egyénig vezeti el. Elismeri, hogy Németh felfogása szerint Isten nem megváltó személy, apró lépésekkel az író mégis egy öntudatlanul is hívó, moralitása révén rejtetten keresztény személy (*homo religiosus absconditus*) modellje felé halad, s a kötet végén már bizonyossággént hivatkozik a krisztusi irgalom erejére, mely a szenvedőt megdicsőíti. Hegedűs Loránt erről egy későbbi cikkében így fogalmaz: „[...] az igazi üdvösségügy a szenvedő Megváltó legegyetemesebb, legszemélyesebb ügye. Aki ezt hűséggel éli, annak az üdvösségügyét a szellem hatalma igazítja meg, teszi végérvényessé. [...] Itt személyes hit garantálja, hogy ez a kozmosz teljességre fog jutni.”¹⁹

Az üdvösségügy előadásának csodáját vizsgálva az életmű drámatermésének legjavából bizonyítékként Hegedűs azokat emeli ki, melyek írójukhoz hasonló karaktereket vonultatnak fel: „A *Négy próféta*, *Gandhi*, az ószövetségi és a XX. századi krisztusi üdvösségügy emberei, valamint a történelmi drámák hősei garantálják, hogy csak az írhat róluk ilyen hitelesen és életművét betetőzően, akiben magában is ott van *ez* az üdvösség. Nem a tudatban, az tiltakozik ellene, mint láttuk, hanem a tudattalan psziché mélyebb rétegeiben, melyek erről vallanak.”²⁰ Hegedűs tehát az üdvösségben való részesedés jeleként értékeli az életműben megnyilvánuló szüntelen törekvést a minőségi életre, mely nem párosul feltétlenül bármely keresztény közösség hitvallásának elfogadásával. A szűkkeblűnek éppen nem mondható okfejtés leginkább az anonim

17 „A »hang« volt az első, sokszor visszatérő vallásos fogalom, melyet az üdvösségösztön leírásánál fölhasználtam; ez annak az érzékszervnek a helyeslő vagy rosszalló jele, amely üdvösségünk kapaszkodóján irányít.” (NÉMETH, *A probléma...*, i. m., 608.)

18 *Uo.*, 93–97.

19 HEGEDŰS, *Németh László üdvösségügye*, Theológiai Szemle, 1992/3, 165.

20 *Uő*, *Németh László üdvösségügye* = H. L., *Nyitás...*, i. m., 147. [Kiemelések az eredetiben.]

kereszténység fogalmát kidolgozó Karl Rahner elképzeléséhez hasonlítható, aki szerint az egyetlen felekezethez sem kötődő, de az isteni kegyelemhez pozitívan viszonyuló személyek a megigazultság állapotába juthatnak.²¹ Ennek magyarázata a katolikus teológus szillogizmusba foglalt levezetésből érthető meg. Első premissza: az egyház missziója minden emberre kiterjed, mindenki meghívást kapott az üdvösségre. Második premissza: ez a felajánlott üdvösség Krisztustól származik, mert rajta kívül nincs, aki üdvözíthetne. Konklúzió: a vallásos személyek, bármely vallás követői legyenek is, anonim keresztények, az üdvösség várományosai. A már említett ellentmondás az üdvösségügy egy életen át történő munkálása és a tételes keresztény tanok, s az egyház elutasítása között olyasféle feszültséget hoz létre, mely folyamatos kihívás a teológia képviselői szemében. Megnyugtató megoldás nincs, mert vagy a bibliai kijelentést relativizáljuk, vagy besoroljuk Németh Lászlót a kultúrprotestánsok népes táborába.

Hogy mégse legyünk igazságtalanok sem vele, sem méltatóival szemben, megállapíthatjuk, éppen e két itt említett hittudós gondolatai vezethetnek el a felismerésre: az irodalomtudomány és a teológia bátran fordulhat segítségért a természettudományhoz vitás helyzetben. Egy vizsgált jelenség két egyidejű természete itt is megvalósulhat, a szakrális és a profán komplementaritásának lehetőségét éppen ilyen határesetekben feltételezhetjük. Miközben a *Szentírás* által megfogalmazott feltételek értelmében az író üdvösségfogalma nem állítható a keresztény hitvallások mellé, irodalmi és erkölcsi többletét sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Még nem üdvösséget biztosító kegyelmi erő ez, de már nem is csak erkölcsi tanítás. Világi értelemben is elfogadható útmutatás a minőségi életet választó keveseknek, és az üdvösség felé vezető kalauz. Any nyival kevesebb magánál az evangéliumnál, amennyivel több a világjobbító filozófiák legtöbbszörénél. Itt is érvényes Török Endre Tolsztojról írott megállapítása: „Értelmezése [...] nem lehet külön a csak a művészé és külön csak a tanítóé és a prédikátoré, hanem *magáé az úté*, melyet megtett »az örökké távoli tökéletesség« felé, működésével kifejezve, hogy »hogyan az ember végtelenül meghaladja az embert«.”²²

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Németh Lászlót érő hatások között az orosz irodalom felől érkezőket sem. A Tolsztoj-fordítások révén Németh igen hamar meggyőződhetett arról, hogy a nagy realistában szellemi rokonra lelt,

21 PATSCH Ferenc, *Karl Rahner és a nem keresztény vallások*, Vigilia, 2006/11, 835.

22 TÖRÖK Endre, *Lev Tolsztoj: Világtudat és regényforma* = T. E., *Átragygás*, Bp., [kiadják tanítványai az Oltalom Alapítvány támogatásával], 2008, 403. (Kiemelés az eredetiben.)

témáik és törekvéseik hasonlósága követendő példát éppúgy nyújtott, mint kerülendő hibára való figyelmeztetést. Az azonosság mindkettőjük szellemi alapállását érinti: „Az erkölcs célja: az életgyőzelem, ami persze nem sikert jelent [...], amit vallásos korok üdvösségnek neveztek. Az üdvösség-harc ott folyik ma is mindünkben, életünknek ez a központi ügye. Az irodalomnak is ez lehetne a legnagyobb témája. Tolsztoj *Anna Karenin*-ja [...] az üdvösség-harcról szól, annak a két útját, az életgyőzelemhez vivőt s a kudarcba fúlót mutatja meg. Az én szépirodalmi munkáimat is az üdvösség-harc ábrázolása fűzi egybe.”²³

Az indítékok között ott találhatjuk a vallással való meglehetősen hasonló viszony jeleit. Tolsztoj az 1901 és 1902 között írott *Mi a vallás és mi a lényege* című esszéjében így ír: „Értelmes ember pedig azért nem élhet vallás nélkül, mert csak a vallás nyújtja az értelmes embernek azt a számára nélkülözhetetlen irányítást, hogy mit kell tennie, és mit kell először tennie, mit pedig azután.”²⁴ Az értelem fontosságát kiemelve Tolsztoj elveti a természetfölöttiségből fakadó, felfoghatatlan jelenségekről szóló hittételeket, elutasítva ezzel a *credo quia absurdum est* tertullianusi gondolatát: „Ellenben, a valódi hit tételei – még ha nem lehet igazolni őket – nemcsak hogy soha nem tartalmazhatnak olyat, ami ellenkezik az értelemmel és nem egyeztethető össze az emberek ismereteivel, hanem mindig rávilágítanak arra, hogy mi is az, ami az életben a hit tételei nélkül értelmetlennek és ellentmondásosnak tűnik.”²⁵

Németh László is szóvá tette azt a „demitologizáló” szándékot, mellyel az orosz író az evangéliumokat olvasta és értelmezte. Egy belső fordulat eredményeképpen a paraszti életformát is vállaló Tolsztoj tanítói törekvései felerősödnek: „Racionalizmusát most már csak arra fordítja, hogy az isteni kinyilatkoztatást, a hegyi beszédet történelmi burkából, az egyházak dogmáiból gúnyával kihántsa, aztán a világ bölcseinek szavában Isten egyetemes, minden népnek szóló vallásos sugalmazásává tágítsa.”²⁶

Hasonló törekvés rejlik a Németh László-i üdvösségöszton diktálta útkeresésekben, noha vallásos megtérésről nincs szó, így a *Biblia* az ő szemében egy a kultúra kincsei között, melyet maga és embertársai javára fordíthat. Tolsztoj és Németh László gondolati párhuzamosságai azonban több helyütt megmu-

23 NÉMETH László, *Interjú a vállalkozásról* = N. L., *A felelősség szorításában*, Bp., Püski, 2001, 138.

24 Lev TOLSZTOJ, *Mi a vallás és mi a lényege* = L. T., *Az orosz vallásbölcselet virágkora*, szerk. TÖRÖK Endre, Bp., Vigilia, 1988, 35.

25 *Uo.*, 40.

26 NÉMETH László, *Tolsztoj inasaként* = N. L., *Megmentett gondolatok*, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1975, 45.

tatkoznak: a népnevelői szándék, a közös tulajdonban álló birtokon zajló gazdálkodás igénye – a korviszonyok adta különbségek ellenére – hasonló.²⁷

Noha a társadalomban betöltött szerepük is eltérő, a kényszerítő erők elől való elvonulás vágya mindkettejükben jelentkezett. Némethnek sikerült először Vásárhelyen, a fordításokkal töltött évek alatt, és később pedig Sajkódon megteremtenie azt a függetlenséget, amely nem csak munkájához volt szükséges, de kijelentéseit is nyomatékosabbá tette önként vállalt száműzetésével. Orosz példaképe már túl későn döntött a munka nélkül szerzett jólét elleni harc ilyen formája mellett.²⁸ A két író gondolatainak párhuzamai azonban tisztán kimutathatók Németh orosz fordításokról írott tanulmányaiban, s mindkettejük társadalmi kérdéseket feszegető írásaiban.

II. Gyakorlati üdvösség harc

A Németh László-i üdvösségügy értelmezőinek írásai között nem találunk az applikációra vonatkozó megjegyzést. Ennek ellenére mégsem kell lemondanunk annak lehetőségéről, hogy egy hús-vér ember pályafutásán, önvallomásain keresztül figyeljük meg a némethi önalakítás lépéseit.

A magyar líra képviselői közül Németh László legtöbbször verselésének sajátosságai miatt emlegeti Zrínyi Miklóst, ám nem véletlenül emeli ki tanulmányában épp a magyarság állapotát felpanaszló szakaszt a *Ne bánts d a magyart* című írásból, rámutatván a művelt, felelősségteljes katona gondolkodására, mely a dédunokát a végvári előd, az *athleta Christi* méltó utódjává teszi.²⁹ Az önfegyelem, a küzdőszellem nem csupán a katonáskodás sajátossága: a svéd tisztek által „demilitarizált” harc az öttusában nyert végső formát. A versenysport sok hasonlóságot mutat azzal a folyamatos erőfeszítéseket kívánó, aszketikus életformát vállaló, szüntelen önépítő életvállalkozással, amely

27 „A minőség forradalmá-nak volt veszélyesebb sugallata is, mint hogy az életembe ékelt robotrögöt alkotómunkává alakítsam át: családomból olyan burát akartam csinálni, amelyen gondolataim torzulás nélkül, szennyezetlenül fénylenek át. Hogy ez a vállalkozás, mely a szürke, fiatal iskolaorvos életét egynémely tekintetben a Jasznaja Poljana-i gróféhoz tette hasonlóvá, mennyi szenvedést hozott rám: arról akkoriban írt szépirodalmi munkáim adhatnak egynémely fogalmat.” (Uő, *Lányaim* = N. L., *A kísérletező ember*, Bp., Magvető, 1973, 9.)

28 „Tolsztoj lelki célként állította a társadalmi célt, az ember lelke szerint képzelte el a társadalmi igazságot, és ezt az igazságot hirdette. A saját személye feletti uralmában körülbelül az ember képességeinek maximumáig jutott, a halála felé haladva mindinkább a »valódi énjével« élte és látta a világot.” (TÖRÖK, *Lev Tolsztoj: Világtudat és regényforma...*, i. m., 403.)

29 NÉMETH, *Janus-arccal* = N. L., *Az én katedrám*, Bp., Magvető, 1983, 172–174.

Németh László üdvösségprogramjának sajátja. Nem nehéz rátalálni a magyar sportéletben Balczó Andrásra, akinek számos nyilatkozata, kötetben megjelent naplórészlete árulkodik arról, milyen az a fizikai felkészülésen túli belső építkezés, mely a jellemet is alakítja, s amelynek az üdvösség biztosít alapot. Krisztus bajnokává lenni tehát nem csak a barokk korszakban lehetséges. Az olimpikon „életművével” tudtán kívül illusztrálja a Németh László-i eszményt.

Dávid Sándor portrékötete végigköveti Balczó nagyjából tizennyolc évnyi öttusázó múltját. Sokatmondó az a Thomas Manntól származó idézet, mellyel a könyv nyitányaként találkozunk. A *Tonio Kröger*ből származó mondat azt a már érett személyiséget mutatja be, aki céltudatosan dolgozik szerepe betöltésén.³⁰ Jócskán találunk utalásokat a kötetben arra a többiekétől eltérő hozzáállásra, mely szükséges volt a kimagasló eredmények eléréséhez.³¹ A saját edzéstervek, különleges táplálkozási szokások, a folyamatos önmegfigyelés kezdetben csak a fizikai felkészülésben segítettek, azonban nem maradtak hatástalanok a jellemfejlődésben sem, mellyel Balczó olykor egy-egy némethi hős alakját idézi.³² A vele készült interjúkban és a két kötetben sűrűn bukkannak fel az irodalmi hivatkozások. A széles körből összeválogatott könyvek nem csupán műveltségét építik – a hivatásukért élő emberek egy ügyre összpontosító figyelmével szűri le a fontos gondolatokat: „Akármit mondanak, látok vagy olvasok, előbb-utóbb azon veszem magam észre, hogy azt próbálok kihámozni belőle, ami az öttusára vonatkoztatható.”³³ Balczó olvasmányai között ott találjuk József Attila és Ady verseit, Schopenhauert, valamint Steinbeck és Márai regényeit. Az esztétikai élményen túl szóba kerülnek a versekben megjelenő eszmények: az emberi méltóság iránti vágy, a végtelenség, a rend, a hit.³⁴ Huszonnégy évesen, édesapja halála után lesz mindennapi olvasmányává a *Szentírás*, s veszi át az irányítást a hitkérdésekkel addig alig foglalkozó fiatalember egész gondolkodásmódja felett.

30 „Nem úgy dolgozott, mint aki azért dolgozik, hogy éljen, hanem mint aki nem akar mást, csak dolgozni, mert nem becsüli magát élő embernek, csak mint alkotó óhajt számításba jönni, egyébként pedig szürkén, feltűnés nélkül jár a világban, mint a színész, ha már lefestette magát, és aki egy a semmivel, amíg nincs szerepe.” (Idézi: DÁVID SÁNDOR, *Balczó*, Bp., Sport, 1976, 3.)

31 „Felfedezéseihöz a saját magán végzett »kísérletek«, megfigyelések, elemzések útján jutott és jut el, felhasználva mindazt a hatalmas szakmai tudást, amellyel öttusaedzője [...] és mások elhalmozták, irányítják tanítványait. (Uo., 63.)

32 „Az emberben van egy nyomásmérő, amelyik fölugrik arra, ami nehéz. Amerre ez a mérő a legnagyobb számot mutatja: arra van az ember útja, arra küldte az Isten. Maiora canamus...” (NÉMETH, *Utolsó kísérlet*, Bp., Magvető, Szépirodalmi, 1987, II, 20.)

33 DÁVID, *i. m.*, 34.

34 FODOR Ilona, *Négyszemközt Balczó Andrással*, Bp., Vigilia, 1979, 570.

A naplókban megjelenő elmélkedések lassú alakulásról árulkodnak.³⁵ Csaknem három évtizeddel később új kötet látott napvilágot, a *Szenvedésbe ágyazott gyönyörűség*, melyben a már határozottan keresztény meggyőződésű egykori bajnok fejt ki nézeteit és emlékezik vissza gondolkodása alakulásának történetére. A vallomások hangvétele segít rálelni a szerteágazó témák között rejtőző tételmondatokra, melyek oly ismerősen csengenek: „A lényeg az, hogy a valóságot, a világot, magunkat, az egész lényünket, a helyünket a világban megismerjük, ez a legfontosabb feladatunk.”³⁶ Ez a megértés vezet azután a feladat részfeladatokra való bontásáig, az értelmes, alkotó élet megkezdéséig: „[...] mert van lehetősége mindenkinek alkotói hitben élni: az utcaseprőtől az államtitkárig mindenki alkothat, ha értelmét látja munkájának. [...] A sportolás annyiban lehet alkotás, amennyiben tiszta. És minden cselekedet akkor alkotás, ha végletesen tisztán csináljuk.”³⁷

A maga életfilozófiáját evangéliumi alapokon építő bajnok így képes azonosulni sporttársa, Portisch Lajos gondolatával is: „Már nem a győzelemért, hanem csak az igazságért fohászkodom.”³⁸ A Németh László írásai mélyén ott húzódó igazságszeretetet hasonlóképpen kész a látszólagos vereséget is elhordozni tisztaságának védelmében – ezért is lettek Németh regényeinek, drámáinak hősei sokszor a közösség által különcnek bélyegzett alakok, mint amilyen az *Emberi színjáték* Boda Zoltánja, vagy a száműzetést is vállaló VII. Gergely pápa. „Az én drámahőseimet mindig az igazságszeretet hajtotta a bajba; nem a sokak által vallott »katolikus« igazságé, hanem azé, ami az ő makacs fejükben kialakult, s amelytől – ha érzik is az igazságkeresés egyéni útjának veszélyét – nehezebb megválniuk, mint az életüktől.”³⁹

Az elvonulás, a méltatlan szerep visszautasítása Németh László és Balczó András életének egyaránt motívuma: az író az alkotó magány helyén folytatta munkásságát betegsége elhatalmasodásáig, az egykori sportoló a képességeinek megfelelő feladatra való várakozás idejét az öttusától távol töltötte, közönségtalálkozókon számolva be pályafutásáról, hitéről, a közélettel kapcsolatos meglátásairól. Nem véletlen, hogy Balczó egykori törekvéseit a maga „minő-

35 „Bátornak kell lennem a kis és a nagy dolgokban egyaránt, mert ha az vagyok, akkor egyensúlyban leszek és minden jól fog menni. Magamnak és az arra érdemeseknek nem szabad hazudnom, és ami az edzéseket illeti, kíméletlenebbnek kell lennem magamhoz.” (Uo., 122.)

36 KOC SIS L. Mihály, *Szenvedésbe ágyazott gyönyörűség*, Bp., Kairosz, 2005, 208.

37 FODOR, i. m., 480.

38 KOC SIS, i. m. 47.

39 NÉMETH László, *Az én cseh utam* = N. L., *A felelősség...*, i. m., 1188.

ség-forradalmának” nevezi beszélgetőtársa, Kocsis L. Mihály.⁴⁰ A párhuzam világos, hiszen az eredményekhez vezető út a fizikai felkészülés és a szellemi ráhangolódás, a céltudatos akarás ösvénye, ahol „[...] a meggyőződés, a lelki ismeret szerint való élet, döntés, tett – kötelező.”⁴¹

Tekintsük bár emberi erőfeszítésekkel is elérhetőnek vagy a klasszikus protestáns hitvallások alapján kegyelemből való ajándéknak, az üdvösség minden esetben központi kérdése azoknak, akik életüket a Németh László-i minőségeszmény mérlegére teszik. Ez az eszmény írótól, teológustól, olimpikontól és doktorandusztól egyaránt folyamatos munkálkodásban és önvizsgálatban töltött életet vár. Állandó készséget tanulásra, alkotásra, megmérettetésre.

A Németh-életmű több kulcsfogalmának más diszciplínák segítségével történő vizsgálata újabb utat nyithat a kutatásban. Egyúttal közelebb vihet egy manapság kevésbé népszerű szerzőt a ma olvasóihoz, üdvösségkeresőihez.

---

40 Kocsis, *i. m.*, 208.

41 *Uo.*, 147.

ÉVA MARJAI

Rector, Bishop, Champion, Me

Contradictory interpretations of the salvation-issue in the oeuvre of László Németh have been proposed in the course of the evaluation of his work from a theological aspect. Károly Fekete underlines the similarity with the Protestant tradition but at the same time points out the missing Christological aspect of salvation. Loránt Hegedűs holds the view that Németh's dramas engaging the issue of salvation could not have been written by someone who had no personal experience of salvation. The concept of complementarity may best deal with the contradictions mentioned.

A sportsman's career may be the best way to demonstrate the practical working out of salvation and the existence of the ideal man. A religious as well as a practical approach to the work of Németh indicates the possibility that research integrating different disciplines may open new vistas in the study of Németh's writing.

A Néma Revolverek Városa, avagy regény a képregényben

*„Szabadon bánt tehát ezúttal is az alapanyaggal Cs. Horváth,
ami akkor is nagy kár, ha belátjuk, a szöveghű átdolgozás
lehetetlen küldetés lett volna. Még jó, hogy az eredetiben annyira
kuszák a cselekmény szálai, ebből a szempontból tehát nem lett
rosszabb a helyzet. Ami meg a rajzokat illeti, Zórád Ernő
ismételten bizonyította sokoldalúságát, kiválóan keverednek
a realista és a groteszk elemek az ábrázolásban.”²*

(Bayer Antal)

E tanulmány első részében az adaptáció kérdéskörét járom körül, majd áttérek a *Néma Revolverek Városa* című regény és képregény keletkezésére, párhuzamos elemzést végzek – különös tekintettel a képregényből kimaradt részekre –, végül a képregény sajátosságait emelem ki, önállóan elemmezve azt. Összegzésképp azokra az irodalomtudományi területekre hívom fel a figyelmet, amelyek eszközeivel lehetséges a képregények vizsgálata.

Magyarországon a második világháborút követő ötven évben a képregények nagy többsége irodalmi művek adaptációja volt, melynek elsődlegesen kultúrpolitikai okai voltak.³ Az irodalmi művekből készült képregény célja és létjogosultsága is az ismeretterjesztésben keresendő. Az effajta adaptációra sokáig az irodalmi mű silány pótlékaként, félanalfabétáknak szóló, tömegkulturális cikként tekintettek. Az irodalmi művek korai adaptációjának esetében ugyanaz lehetett a helyzet, mint amit a filmekre vonatkozóan megfogalmaz Vajdovich Györgyi: „volt azonban egy olyan előnyük is, amely ma már nem játszik szerepet: mivel a néző jól ismerte a történetet, a filmesnek nem kellett hosszú időt elfecserélni a szereplők, a helyszínek és a szituáció bemuta-

* A PPKE BTK-án végzett magyar nyelv és irodalom szakon. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Thimár Attila.

2 BAYER Antal, *Szerkesztői utószó* = ZÓRÁD Ernő, *A Néma Revolverek Városa*, Bp., Nero Blanco Comix, 2014, 43.

3 A magyarországi képregények alakulástörténetét jelen tanulmánynak nem célja bővebben kifejteni. A témában útmutatóként szolgál: KERTÉSZ Sándor, *Comics szocialista álruhában: A magyar képregény ötven éve*, Nyíregyháza, Kertész, 2006.

tására, elég volt azokat felvázolni.⁴ Ez nemcsak a történet ismeretének és az olvasásszociológiának, hanem az adaptáció egyik központi szervezőelvének, a hűségelvnek a kérdéskörét is érinti. Vajon mennyire lehet az irodalmi mű adaptációjának tekinteni egy olyan képregényt, amelyből Cs. Horváth Tibor forgatókönyve alapján a regény egyes szereplői, jelenetei és – mivel több szálon futó cselekményről beszélhetünk a *Néma Revolverek Városában* – története maradtak ki?

Az adaptáció különféle meghatározásait alapul véve Vajdovich Györgyi cikkében négy típust különböztet meg.⁵ Az általa alapul vett felosztások az adaptálói intenciót helyezik vizsgálódásaik középpontjába. Meghatározásai elsősorban a filmes adaptációkra vonatkoznak, meglátásom szerint azonban a képregényekre is ugyanúgy alkalmazható a (1) *transzpozíció*, a (2) *szabad adaptáció*, az (3) *interpretáció* és a (4) *kölcsönzés* definíciója. A „[...] transzpozíció (olyan adaptáció, amely a cselekményfelépítés, a szűzsé⁶ szintjén is pontosan követi az eredeti művet, pl. Ranódy László Kosztolányi-adaptációi vagy James Ivorytól a *Szoba kilátással*), szabad adaptáció (amely oly módon akar hű maradni az eredeti szöveg intenciójához, hogy ennek érdekében szerkezeti változtatásokat is eszközöl, bizonyos elemeket, motívumokat akár teljesen újakkal is helyettesíthet, ha azzal hasonló hatást érhet el, pl. Tony Richardson *Tom Jonesa*), interpretáció (amely tudatosan eltér az eredeti műtől, de amit felhasznál belőle, az alkotja a film fő vonulatát, pl. Stanley Kubrick *Ragyogása*), és kölcsönzésről (amely csak ürügynek, ötletbányának használja az eredeti művet, és semmilyen rétegét nem célja pontosan visszaadni, pl. Hitchcock: *Psycho*).⁷ A *Néma Revolverek Városa* című képregényt a szabad adaptáció és az interpretáció határára sorolom, hiszen – mint ahogy azt tanulmányom későbbi részeiben kifejtem – a regény fő történetét vette át a képregény (ezzel szereplőket hagyva ki belőle), viszont van olyan szereplő a képregényben, aki a regény valamely szereplőjét helyettesíti (gondoljunk csak Betsy Wilson és Madge alakjára!).

4 VAJDOVICH Györgyi, *Irodalomból film: A filmes adaptációk néhány kérdése*, Nagyvilág, 2006/8, 678.

5 *Uo.*, 678–692.

6 „A szűzsé szónak azonban nincs egységes közkeletű értelmezése [...]. A mesék egész tartalmát össze lehet foglalni olyan rövid mondatokban, mint például a következők: a szülők kimennek az erdőbe, megtiltják a gyerekeknek, hogy kimenjenek az utcára, a sárkány elrabolja a kislányt stb. E mondatok *állítmányai* képezik a mesék kompozícióját, a többi mondatrész, az *alany*, a *tárgy* stb. alkotja a szűzsét. Más szóval: ugyanaz a kompozíció különböző szűzsék alapját képezheti.” (Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*, Bp., Osiris, 2005, 114.)

7 VAJDOVICH, *i. m.*, 685.

A Néma Revolverek Városa című Rejtő-regény kéziratban maradt ránk. A Magvető Kiadó 1969-ben adta ki először Albatrosz-sorozatában, azóta szám-talan újraközlést megélt. Hangoskönyvben és képregényben is megjelent. Képregényként 1971-ben a *Magyar Ifjúság*ban jelent meg először, majd 1979-ben a *Füles évkönyvében*, ennek újraközléseként az Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó Vállalat 1988-ban adta ki, végül 2014-ben a Bayer Antal vezette Nero Blanco Comix adta ki színes borítóval, fekete-fehér rajzokkal. A képregényben megjelent változatok forgatókönyve Cs. Horváth Tibornak, rajzai pedig Zórád Ernőnek köszönhetők.⁸ Cs. Horváth a képregények hazai elterjedésében játszott nagy szerepet, emellett több ezer forgatókönyvet írt. Olyan neves rajzolókkal dolgozott együtt, mint Korcsmáros Pál, Sebők Imre és Zórád Ernő. Cs. Horváth úgy adta ki a munkát rajzolóinak, hogy a szöveget előre beragasztotta, így kevés helyet hagyott a rajzoló fantáziájának. Emiatt is fogalmazódott meg az a kritika, hogy a képregények túlírtak, vagyis túl sok szöveg van egy képkockában: e gondolat alátámasztást nyer, ha elolvassuk a tanulmány egyik alappillérlét képező *A Néma Revolverek Városa* című, 2014-ben megjelent képregényt.

A regény és a képregény más-más jellemzőkkel bír, mégis e két médium összevethető egymással. Mindkettő – főleg Rejtő esetében – az olvasó/befogadó nagyfokú aktivitását kívánja. Míg a regény esetében *A Néma Revolverek Városának* összes történetét szemünk elé kell képzelnünk, addig a képregény befogadása a panelekben nem megjelenített cselekményszálak beleképzelését, a két kép közötti tér és idő eseménnyel való kitöltését kívánja. Cs. Horváth Tibor *A Néma Revolverek Városában* akármennyire is szerette volna a regényt szöveghűen átdolgozni, ez még akkor sem sikerült neki, ha a képkockák szövegtől túlszűfoltak, hiszen a terjedelmi korlátok szabta határok miatt a regény meglehetősen fontos és rejtői humorral fűszerezett részeit hagyta elveszni.

A regény fő cselekményszálát egy 13. Pác Tivald nevű kasszafúró története alkotja. Honduras fővárosától Havannán, Mexikón és Texason keresztül egészen New Yorkba érkezéséig nyomon követhetjük hősünk sorsának alakulását, melyben nagy szerepet játszik, hogy New Yorkba indulása előtt – ahol volt feleségét, Madge-t akarja meglátogatni – tesz egy kis kitérőt Havannába és Mexikóba. Hősünk jellemfejlődését befolyásolják a különböző helyszíneken tett látogatásai, hiszen míg Hondurasban egy nemtörődöm kasszafúró életét élte, addig Texasba érkezése után már egy westernhős ruháját öltötte magára, aki annak ellenére, hogy nem tudja, mi történt Filliponba érkezése előtt, mindent megtesz

8 A képregényes változatok oldalszámainak, oldalméreteinek különbözőségéről, illetve arról, hogy gépi vagy kézi beírású-e a szöveg, Bayer Antal ír (BAYER, *i. m.*, 43–44.)

a filliponi rejtély megoldásáért és a város lakóiért. A Filliponban szerzett tapasztalatok és az igazi Benjamin Walter fiával történő találkozás teszi őt tisztes állampolgárrá, aki bár új arccal, de régi feleségével és közös lányukkal él New Yorkban.⁹ Hőszünk jellemfejlődésében nagy szerepet tölt be lánya karaktere, aki azonban hiányzik a képregényből. Bár az igazi apa szerepét 13. Pác Tivald csak a regény legvégén tölti be, ál Benjamin Walterként a regény korábbi részeiben már megismerkedhetett az apaság gondolatával, és így a felelősségteljes léttel is.

A képregény első paneljein még blokk-kommentárban¹⁰ sem olvashatjuk, hogy honnan indul el 13. Pác Tivald kalandos körútjára. A helyszín csak Filliponba érkezésétől válik fontossá, amelyet a képregény 12. oldalának 2. paneljén¹¹ a vasútállomás táblájának kiemelésével, előtérbe helyezésével jelez Zórád. A regényben Hondurastól New Yorkig tartanak az események, a képregény utolsó képkockája viszont visszatér a kiinduló helyszínre. Ezt a képregény utolsó panelje vizuálisan és verbálisan is alátámasztja. A képkocka bal oldalán háttérben látható az a sarki fűszeres, mellyel kapcsolatban Betsy Wilson így beszél a kép előterében: „Régebben, itt a sarki fűszeresnél, dolgozott egy alak. Érdekes módon azt is Pencroftnak hívták, mint téged. Micsoda nyámnyila alak volt! Láttam rajta, hogy majd eleped utánam, de nem merte megmondani, hogy szeret.”¹²

A regény szereplői közül kimaradt a képregényből Művészi Mánuel és vele együtt olyan irodalmi utalások, mint Shakespeare, Byron vagy az *Anna Karenina*. Nem találkozhatunk a képregényben a „mindenkivel kedves” Elvira nevű ápolónővel sem. Kettejük mellett hiányzik a képregényes változatból a fentebb már említett lány és Madge, a főhős volt felesége is. Ez utóbbi karakternek Betsy Wilson alakját feleltetik meg. Úgy vélem azonban, hogy Betsy Wilson alakja nem azonos Madge alakjával. Madge a regényben negyvenéves, érett gondolkodású nőként jelenik meg, Betsyt viszont huszonéves fiatalelként ábrázolta Zórád. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a főhős Pencroftot is jóval fiatalabbnak ábrázolta, mint a regényben, ezért Betsyt hozzá fiatalította. De nem a kor az egyetlen, amely feltűnően különbözik. Madge a regényben, valamint Pencroft életében és cselekedeteiben is központi szerepet tölt be. Már

9 HUSZÁR Linda, *Rejtő mint kanonizációs tünetegyüttes*. Forrás: <http://apertura.hu/2011/tel/huszar> (A letöltés dátuma: 2016. január 25.)

10 Blokk-kommentár: belső monológ, az elbeszélő megnyilatkozásai vagy összekötő elemek: pl. „10 évvel később”, „Eközben Metropolisban”. (Vö.: Martin SCHÜWER, *Elbeszélés a képregényben: Egy plurimediális elbeszéléselemélet építőkövei II.*, FK, 2014/3, 392.)

11 ZÓRÁD, *i. m.*, 12.

12 *Uo.*, 42.

az első fejezetben megemlíti a narrátor, hogy a férfi a hamis ékszereket elküldte volt feleségének. Az altatószertől bódult állapotában is Madge beszélt hozzá. Filliponba érkezése után pedig minden cselekedete mögött ott van az a gondolat, hogy szeretne már New Yorkba menni, ahol vár rá Madge.

A regény egyetlen levele, melyet az igazi Benjamin Walter írt Madge-nek, megtöri a főszöveg addigi menetét: „a külső nézőpontú, heterodiegetikus¹³ történetmondás helyébe belső nézőpontú, homodiegetikus elbeszélés lép. Megszakítják annak a történetnek a menetét, amelybe ágyazódnak, felfüggesztik a főszöveg terét és idejét, egy jelölten más tér- és idődimenzióba áthelyezve azt, ezáltal felfüggesztve a regényidőn belüli folytonosságot és az egyirányú történetmondás rendjét is.”¹⁴ A Benjamin Walter leveléig, vagyis a tizenegyedik fejezet első részéig¹⁵ külső nézőpontú, heterodiegetikus elbeszélőt itt leváltja a belső nézőpontú, homodiegetikus narrátor, hiszen Benjamin Walter a levélben leírt eseményeknek résztvevője vagy cselekvője volt. A fő cselekményszálba – melyet extradiegetikus narratívának nevezhetünk – iktatott történetét intradiegetikus narratívaként olvashatjuk, melyről tudjuk, hogy a múlt eseményeit idézi fel egyetlen helyszínre, Filliponra koncentrálva. A főszöveg menetét azok a szövegrészek is megtörik, melyeket a rikkancsok kiáltanak: „Megoldódott a rejtély! Felismerték a titokzatos holttestet! 13. Pencroft Tivald ártatlan! Szenzáció! 13. Pencroft Tivald ártatlan!”¹⁶ Ezt a képregény 8. oldalának 6. paneljén¹⁷ diegetikus írásként¹⁸ olvashatjuk. Az ehhez hasonló szövegrészek, illetve a levél után azonnal visszaáll a fő cselekményszál menete, ideje és tere.

13 „Genette az elbeszélői kategóriák felállításakor továbbá szempontként veszi fel, hogy a narrátor a történetben cselekvőként, résztvevőként, vagyis homodiegetikus módon lép-e fel, vagy azon kívül maradó, heterodiegetikus pozícióban jelenik-e meg. Valamint azt vizsgálva, hogy az elbeszélő és maga a történetmondói aktus része-e az elbeszélésnek magának, megkülönböztet extradiegetikus és intradiegetikus narrátori helyzetet. Az előbbin az elsőfokú narrációt, a keretelbeszélést érti, amikor a heterodiegetikus elbeszélő bemutatja egy szereplő történetét. Az ebbe beiktatott – ehhez képest másodfokú – narratíva az intradiegetikus helyzet, amikor maga az elbeszélői tevékenység az elbeszélés részét alkotja, a történeten belüli szereplő általában narrátorrá lép elő és elmesél egy történetet.” (PINTÉR Borbála, *A levél szerepe és működése Kemény Zsigmond Férj és Nő című regényében*, ItK, 2011/3, 357, [10. lábjegyzet].)

14 *Uo.*, 358.

15 REJTŐ Jenő, *A Néma Revolverek Városa*, [h. n.], Alexandra, Népszabadság Zrt., 2010 (A Ponyva Királyai – Rejtő-sorozat, 5), 174–182.

16 *Uo.*, 32.

17 „Megoldódott a rejtély! Felismerték a holttestet! Szenzáció! Tivald Pencroft ártatlan!” (ZÓRÁD, *i. m.*, 8.)

18 „Diegetikus írásról akkor beszélhetünk, ha a szemlélőnek egy újságkivágást vagy egy cégfeliratot kell elolvasnia. Ezen esetekben nemcsak a nyelv, de az írás is az elbeszélt világ része, és ezért a képregény szereplői számára is látható.” (SCHÜWER, *i. m.*, 392.)

Ez a fő cselekményszál kap helyet a képregény paneljeiben. A képregényes változat a filliponi eseményekre fókuszál, kihagyva az „ugyanekkor New Yorkban”-típusú jeleneteket. Bár az adaptáció igencsak leszűkíti a tér- és (ezáltal az) idődimenziót is, mégis él a médium adta lehetőségekkel. A következőkben a képregény elemzésére térek át.

A képregény – a Bayer Antal írta szerkesztői utószóval együtt – összesen 44 oldal terjedelmű. A képregény egészét háromosztatúság jellemzi, mely azt jelenti, hogy az oldaltükör mentén három sorban helyezkednek el a panelek, az viszont változó, hogy összesen négy, öt vagy esetleg hat képkocka kap helyet egy-egy oldalon. Egyetlen esetben, a képregény 6. oldalán, hét képkocka szerepel. A képregények jellemzői közé tartozik a keretek és a szó- vagy gondolatbuborékok megjelenítése. A keret alakja és mérete szintén meghatározó, „[...] hiszen Cs. Horváth megoldásai a legtöbb esetben rengeteg szöveget alkalmaztak, és ez a formátum [nyújtott álló vagy fektetett téglalap (S. O.)] biztosította leginkább a szövegek paneleken belüli elhelyezését. Ha végigtekintünk egy-egy oldalon, azonnal szembetűnik a nagy mennyiségű szöveg jelenléte, mely így a zsúfoltság érzetét kelti.”¹⁹ *A Néma Revolverek Városa* című képregény 4–5. oldalán találkozhatunk olyan megoldással, melyből hiányzik a keret. Ezek a keret nélküli kockák olyan eseményeket mutatnak be, melyek csak Pencroft fejében élnek, és ezt szövegileg is jelzi az 5. oldal: „... így történt volna, talán, ha Betsy egy biztató szót szól. De hallgatott.”²⁰ Többször előfordul, hogy a megszokott szó-buborék és a beszélő felé irányított nyíl helyett azt a megoldást láthatjuk, hogy a szereplőhöz közel eső tárgy kereteibe illeszkedik bele a mondanivaló: erre találunk példát az 5. oldal 2. sorának jobb oldali paneljében, ahol a főnök beszéde a szék háttámlájába²¹ illeszkedik. Ennek a megoldásnak egy változata jelenik meg a 7. oldal 2. képén, ahol a csillár megszakított vonalvezetése miatt, ha nem is egy nyíl, de a házmester szájához vezető vonal teszi egyértelművé, hogy a „Gyilkos!”-t²² ő kiáltja. A 7. oldal 5. paneljében Benjamin Walter mondata („Ugorjon be!”²³) az autó szélvédőjében jelenik meg.

„A film képkockái térben ugyanarra a vászonra vetülnek, a képregény képkockái viszont mind külön helyet foglalnak el. A képregényben a tér játssza

19 VINCZE Ferenc, *Egy képregény-adaptáció kiadástörténete: Az előretolt helyőrségről*, FK, 2015/2, 219.

20 ZÓRÁD, i. m., 5.

21 „Tűnjön el a szemem elől! És ne feledje: a kárt levonom a béréből!” (Uo., 5.)

22 Uo., 7.

23 Uo.

azt a szerepet, amit a filmben az idő.”²⁴ Bár a képkockák elsődlegesen térben helyezkednek el, ugyanakkor a térbeli előrehaladás maga után vonja az időbeli előrehaladást is. A pillanatról pillanatra történő váltás az idő megnyújtását eredményezi, még akkor is, ha térben esetlegesen ugyanott maradunk. *A Néma Revolverek Városában* hét képkocka²⁵ pillanatról pillanatra történő váltása²⁶ mutatja be a pincei jelenetet. Az idő megnyújtása a jelenet fontosságára hívja fel a figyelmet, hiszen innen indul Pencroft egész kálváriája. A képregény 7. oldalának 3–5. képkockája a pincéből történő szabadulását mutatja, mely után felgyorsulnak az események. Ezt cselekményről cselekményre történő váltással ábrázolja a képregény. Egyértelmű, hogy menekülése közben Pencroft fellöki a házmestert, aki a két képkocka közti térben és időben feláll, és kisiet a házból, miközben azt kiabálja: „Segítség! Gyilkos!”²⁷ Scott McCloud szerint „a jelenetről jelenetre történő átmeneteknél az időnként hatalmas térbeli és időbeli ugrások értelmezéséhez fejlett logikai következtetés szükséges.”²⁸ Ez érzékelhető a képregény 7. oldalának utolsó és 8. oldalának első képkockájánál. A gépkocsi feltűnése után a menekülő Pencroftnak be kell ülnie a kocsiba, majd a gépkocsin elhajtania arra a helyre, ahová végül a 8. oldal első képkockájába érünk. A regényben Benjamin Walter készséggel ajánlja szolgálatait, és egy szanatóriumhoz szállítja Pencroftot. Itt megbeszéljük az arc- és személyiségcserét. A kocsin megtett utat a regényben olvashatjuk²⁹, viszont az, hogy a képregénybe ugyanezt az eseményt bele tudjuk olvasni, nagyfokú aktivitásunkat igényli.

Láthatjuk, hogy „a képkockákon vagy paneleken ábrázolt cselekvések és történések az elbeszélés tartalmi elemei, ezeken játszódik a cselekmény. Az oldalak felépítéskor a képek egymás mellé rendezésével létrehozott elbeszélőrendszer (azaz a belátható felület struktúrája) viszont a képregény narratívájának egyik legfontosabb alkotója.”³⁰ A képregény narratívájának másik fontos elemeként értelmezem a zajok, a beszédhangok különféle megjelenítését. Míg a regény szavak leírásával mutatja meg, hogy valaki kiabál, addig ugyanezt a

24 Scott McCloud, *A képregény felfedezése*, ford. BÁNFÖLDI Tibor, KEPES János, [h. n.], Nyitott Könyvműhely, 2007, 15.

25 A 6. oldal 4–7. képkockája, illetve a 7. oldal 1–3. képkockája. (ZÓRÁD, *i. m.*, 6–7.)

26 Scott McCloud hat átmenetet különböztet meg könyvében: (1) pillanatról pillanatra, (2) cselekményről cselekményre, (3) szereplőről szereplőre, (4) jelenetről jelenetre, (5) nézőpontváltás, (6) logikai ugrás. (Vö.: McCloud, *i. m.*, 78–80.)

27 ZÓRÁD, *i. m.*, 7.

28 McCloud, *i. m.*, 79.

29 REJTŐ, *i. m.*, 22–26.

30 DUNAI Tamás, *A képregény mint médium*, SZIF, 2013/4, 31.

képregény a nagyobb betűméret segítségével teszi. A Dunai Tamástól származó fenti idézet megmutatja, hogy a regény összevethető a képregénnyel az irodalomtudomány tárgykörébe tartozó narratológia szempontjai alapján.

Mint ahogy azt dolgozatom első bekezdésében, a Bayer Antaltól származó idézettel jeleztem, a képregény leszűkíti a megjelenített történetek számát. Cs. Horváth Tibor és Zórád Ernő munkájának köszönhetően a szöveg és a megrajzolt figurák kidolgozottak: „egy minőségi képregényben a nyelv és a kép nagymértékben egymásra van utalva, hogy megfelelően közvetítse a tartalmat.”³¹

Tanulmányom első részében az adaptáció lehetséges típusait mutattam be, amely jó kiindulási pontként szolgált *A Néma Revolverek Városa* című regény és képregény párhuzamos elemzéséhez. Ez, illetve a képregény önálló elemzése is azt a célt szolgálta, hogy érintőlegesen, a tanulmány terjedelmi korlátait figyelembe véve, bemutassam: a narratológia szempontjai alapján lehetséges a két különböző médium összehasonlítása. A magyar irodalomtudomány meglehetősen fiatal gyermeke, a képregény, nemcsak az előbb említett narratológia mentén vizsgálható, hanem amennyiben a képregény több változatban is megjelent, úgy azok kiadástörténete alapján is. „Így tehát az adaptációk kiadástörténeti összevetése nem a szöveg–képregény hagyományos adaptációs viszonylatában hoz eredményt, a »filológiai« vizsgálat inkább a mediális feltételeknek a médium alakulásában betöltött szerepére világít rá.”³² Tanulmányom korábbi részében olvasható, hogy a *Néma Revolverek Városa*, más Rejtő-regényekhez hasonlóan, több képregényes változatot megért. Így ezek összehasonlítása is lehetséges.

---

31 SCHÜWER, *i. m.*, 394.

32 VINCZE, *i. m.*, 229.

ORSOLYA SÁRI

City of Silent Revolvers or the Novel in the Comics

The study is the parallel analysis of the novel and the comic book version of Jenő Rejtő's *City of Silent Revolvers*. The first part of the study presents the issues of the adaptation, after that I compare the novel and the comics. I discuss the differences between these two media, and I explain which parts of the novel are missing from the comics. With the independent analysis of the comics I try to present that comics can be examined on the basis of narratological aspects. The last part of the study shows which aspects could be analyzed (such as the philological aspects) in the case of the novel and comics versions of *City of Silent Revolvers*.

TANOS MÁRTON*

Labirintusok regénye: *Családáradás*

„Egy erdőn kétféleképpen lehet keresztülmenni. Az egyik módja az,
ha egy vagy több úton próbálkozunk [...],
a másik az, ha sétára indulunk,
hogy felfedezzük, milyen az erdő, és kiderítsük,
miért van az, hogy egyes ösvények járhatóak, mások nem.”

(Umberto Eco)²

Mészöly Miklós prózája kapcsán a tér értelmezése, poétikai szerepének megfejtése – függetlenül attól, hogy a szövegek a szerző pályájának melyik szakaszában készültek – mindig kihívást jelent a befogadó számára. A tér vizsgálata így Mészölynél általában nemcsak lehetőségként merül föl, hanem sokkal inkább az értelmezés szükségleteként jelentkezik. Elemzésem alapját is az az induktív megfigyelés képezi, hogy a *Családáradás* elbeszélője kifejezetten a különböző minőségű terekre és az emberi testekre fókuszálva építi szövegét.³ Az elemzés irányának megválasztását tehát elsősorban nem az aktuális, a teret és az emberi testet vizsgálódásai középpontjába helyező irodalomtudományi trend alakulása befolyásolta, hanem a szöveg önelvű működésének tapasztalata.

Mészöly legutolsó, *Családáradás* című regénye⁴ kapcsán is születtek már korábban olyan észrevételek, melyek részét képezhetik egy térpoétikai vizsgálatnak, de e megfigyeléseket nem követték kifejtő gondolatmenetek – hiszen

* A PPKE BTK-án végzett magyar nyelv és irodalom szakon. Jelenleg az Irodalomtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetői Horváth Kornélia és Osztrólczyk Sarolta.

2 Umberto Eco, *Hat séta a fikció erdejében*, Bp., Európa, 2007, 41.

3 A szöveg testpoétikai vizsgálatára – helyszűke miatt – egy külön tanulmányban szándékozom sort keríteni.

4 A regényből vett idézetek a második kiadásból származnak. Az *editio princeps* mellőzésére alapos okot szolgáltat Wilhelm Andrásnak, a második kiadás szerkesztőjének utószava, melyben – gondosan megindokolva véleményét – elvitatja az első kiadástól az *ultima manus* elvének érvényesítését: „A Kalligram Kiadónál 1995-ben megjelent első kiadás sajnos nem problémátlan; ma már aligha eldönthető, hogy mennyire tekinthető minden szava és mozzanata az író autorizált szövegének.” (WILHEIM András, *Utószó* = MÉSZÖLY Miklós, *Családáradás (beszély)*, Pécs, Jelenkor, 2008, 147.) Ezt a szerkesztő azzal magyarázza, hogy az első kiadás túlfutott sok helyütt tér el a folyóiratközlésektől és a kéziratoktól is. A következő típushibákat sorolja föl: „Különösen sok az eltérés a központosítást, az egybe- s különírást illetően; nem tudni, miért változott át sok kurzivált szó és fordulat idézőjeles passzussá – ennek stíláriális különbözősége pedig aligha mellékes [...]” (Uo.)

Mészöly recepciójában eddig jórészt a narratológiai vizsgálat dominált –, ráadásul e teret érintő részleges megfigyelésekből is egymásnak ellentmondó és gyökeresen eltérő térolvasatokat sugalló következtetések születtek. Thomka Beáta például a regény egyik központi helyszínét, az ősházat egyfajta díszletként értelmezte: „Az ősház vér szerinti és illegális tagjai mintha egy emeletes teátrum fülkéiben vagy a múzeumi babaházak metszetszerűen feltárulkozó szintjein nyernének elhelyezést [...]”⁵ – míg N. Tóth Anikó szerint „Mészölynél soha nem kiegészítő, alárendelt szerepet játszanak a helyszínek, nem valamiféle háttér, díszletet szolgálnak, illusztrálnak tehát, hanem világértelmezési javaslatot sugalmaznak [...]”⁶

A fent vázolt különböző vélemények ellenére is úgy tűnik, a *Családáradás*ban – és Mészöly sok más szövegében is – az elbeszélő tevékenységének vonatkoztatási rendszere maga a tér, azaz gondolkodása eleve térszerű: legfőbb poétikai eljárása a tér átmetaforizálásában rejlő poétikai többlet kiaknázása. A *Családáradás* névtelen, majdnem onnipotens elbeszélője véleményem szerint a tér és az idő dimenzióit egy ötödikkal, a metaforikus térmagyarázat dimenziójával egészíti ki. E réteg szerves módon szövődik bele a narrációba, így szolgálhat kulcsként egyrészt a regény szereplőihöz kötődő (konkrét és átvitt értelemben vett) nézőpontok, valamint e nézőpontokból fakadó tettek magyarázatához (így az elbeszélői megértési stratégia a szereplők számára is vezérelvvé és kiindulóponttrá válik), másrészt a fizikai környezet poétikai fölépítéséhez. Úgy is fogalmazhatunk tehát, hogy e regényben a térpoétika tűnik a szöveg világa legmegfelelőbb magyarázó eszközének. Céлом egy olyan térolvasat kialakítása, amely egyszersmind a korábbi észrevételek eredményeivel is számol, s lehetőség szerint magába építi azokat.

Mivel az elemzés során a szövegbeli terek és a térszerű szerveződések több módon és alakban is megnyilvánulnak, így a vizsgálatot alapvetően egyetlen rugalmas metafora, a *labirintus* köré kívánom fölépíteni. Messze nem csupán azért, mert a labirintus gyakori és kedvelt metaforája a posztmodern szövegalkotásnak és -olvasásnak, hanem sokkal inkább amiatt, mert meglátásom szerint e metafora a regényt több szinten képes értelmezni. Ennek megfelelően elemzésemben a labirintus egyrészt konkrét térbeli szervezőelvként, másrészt elvont alakzatként is szerepet fog kapni. A szövegből szüntelenül kiolvasha-

5 THOMKA Beáta, *Mészöly Miklós*, Pozsony, Kalligram, 1995, 134–135.

6 N. TÓTH Anikó, *Szövegvándor: Közelítések Mészöly Miklós prózájához*, Pozsony, Kalligram, 2006, 83.

tó labirintusos szerveződésmódok ráadásul koránt sem függetlenek egymástól: egy olyan összefüggésrendszer fedezhető föl közöttük, melynek föltárása ugyancsak elengedhetetlenül fontos a jelentés megalapozásához.

Elöljáróban a következő labirintusos szerveződések különíthetők el a regényben: az egyik fontos regénybeli épület, melyet az elbeszélő a szimbolikus erejű „ősház” névvel illet, fizikai és egyszerre metaforikus referenciájú labirintusként van jelen. Az ősház terének konkrét labirintusos felépítéséből következhet, hogy átvitt, másodlagos értelmében egyszersmind az elbeszélés fókuszában álló család, az Árvai Jurkók belső viszonyrendszerének elvont reprezentánsa is. A labirintusos szerveződés azonban nemcsak a fizikai teret és az emberi viszonyok metaforikus terét uralja, hanem harmadik értelmében a szöveg időszerkezetét is, hiszen a regény lapjain töredékesen, nagy vonalakban egyszersmind egy családtörténet is fölvázolódik, azonban ennek akronologikusságából következően – mint remélhetőleg látni fogjuk – az idő is labirintusalakzatként nyilvánul meg. Ez az útvesztőjelleg azonban, mintegy az olvasat megkoronázásaként, a szerzői életmű meghatározott szövegei között is létrejön.

A térpoétika abból az alapvető tapasztalatból indul ki, hogy a tér befogadása – ahogy az érzékelés minden formája – szubjektív. Ezt az alapvető tapasztalatot Faragó Kornélia a „tér” és a „hely” fogalmainak gyakorlati elválásával magyarázza: „A hely mint a test alapvető tapasztalata érzékelési és kifejezési *történésként* épül belénk, és nem az elhelyezkedés, a pusztá helyfoglalás, hanem a *szituativitás* leglényegesebb jellemzője.”⁷ Azon túl tehát, hogy a szerző a térérzékelés időbeliségét, folyamatszerűségét hangsúlyozza, a hely fogalmát úgy különíti el a tér fogalmától, hogy a helyet a személyesség jegyeivel ruházza föl: ha definiálni akarnánk, akkor a „személyesen, eseményszerűen megtapasztalt tér” megfogalmazást használhatnánk. Meglátásom szerint a regényben leírt terek ebben az értelemben szükségképpen már alapvetően „hely”-ként foghatók föl, hiszen valamilyen szubjektív befogadási folyamaton – vagy az elbeszélő és/vagy egy szereplő tudatán átszűrődve – már átestek. Ez az értelmező reprodukálás teszi lehetővé, hogy a tér poétikai tartalmakat hordozhasson.

7 FARAGÓ Kornélia, *Szemléleti terek, helyzeti reprezentációk: A térgondolkodás dominanciájáról* = F. K., *Tér(v)iszonyok és térkép(zet)ek*, szerk. BÍRÓ Csilla, VISY Beatrix, Bp., OSzK, Gondolat, 2014, 18. (Kiemelések tőlem: T. M.)

A műfajköziség labirintusa

A *Családáradás*hoz távolabbról, fokozatosan közelítve elmondható, hogy a regény kapcsán nem csak a szűken értett térszerűség jelentésében beszélhetünk labirintusról. Mészöly Miklós egy olyan műfaj- és beszédmódkeverésekkel kísérletező írásmódot alakított ki, melynek köszönhetően a szöveg műfaji meghatározásának kísérlete is egyfajta labirintusba vezeti az értelmezőt. Kétségtelen ugyanis, hogy a szöveget regényként olvassuk, ám mégsem lehet figyelmen kívül hagyni azt a filológiai ténytet, hogy a szerző annak fejezeteit már korábban, önálló novellákként, folyóiratban közölte.⁸ Nem véletlen, hogy Thomka Beáta e regényt (a *Megbocsátás* és a *Hamisregény* mellett) nagyon találóan „alternatív regényegyüttesnek”⁹ nevezi.

A műfajiság labirintusába tévedt értelmezőt csak tovább bizonytalanítja a regény sajátos, „műfajmegjelölő” alcíme is: „(beszély)”.¹⁰ Ennek köszönhetően a *Családáradás* – nem egyedülként a Mészöly-életműben – egyértelműen kivonja magát a konkrét pozicionálás lehetősége alól. Annyi azonban biztonsággal alátámasztható, hogy a *Családáradás* (mint azt az alcímmel szemben főcíme anticiálja) leginkább a családregegy alműfajával tart rokonságot.¹¹ Az elemzés szempontjából ez a meglátás azért bír jelentőséggel, mert a családregegy egyik jellemző tulajdonsága, hogy központi szerepet kap benne a családnak otthont adó épület.

Az ősház és a családszerkezet egymást tükröző labirintusai

Azért sem haszontalan a *Családáradást* összefüggésbe hozni a családregegy alműfajával, hiszen a „ház” főnév a magyar nyelvben, alkalmazásától függően,

8 WILHEIM, i. m., 150. (A szerkesztő részletesen közli az egyes fejezetek folyóiratközléseinek helyét és idejét, melyek a Jelenkor és a Kalligram különböző számaiban jelentek meg, jellemzően 1980 és 1982 között (csupán az utolsó fejezet egy részlete látott napvilágot 1995-ben, a regény publikálása környékén).)

9 THOMKA, i. m., 132.

10 Külön gondolatmenetet érdemelne az alcím jelentéslehetőségeinek föltárása, hiszen fölidéz egy régi műfajmegjelölést, amely viszont egy írás- vagy szerkesztésmódot is megidézhet: az anekdotikusságot. Ez alkalmat teremthet arra is, hogy fölfejtjük, Mészölyt milyen szövegek és beszédmódok befolyásolták a regény javának elkészítésekor, a 70-es és a 80-as évek fordulóján.

11 Kulcsár-Szabó Zoltán elemzésében a családregegy és a detektívtörténet összeolvadásaként, tehát a szilárd műfajiság lebontásaként értékelte a regényt. (KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, „A múltnál úgysem tudnak jobban hullámozni”: A *Családáradás* javaslata a Mészöly-olvasásra, Kalligram 1996/1. 52–56.) Gondolatmenetével annyiban vitatkoznék csupán, hogy mivel a regény bűnügyi szála alig hagy kétséget a gyilkos kiléte fölöl, így véleményem szerint valódi nyomozásnarratíva inkább a családtörténet megalkotásának szintjén folyik.

metaforikus vagy metonimikus többletjelentéssel is gazdagodhat: egyrészt egy épület metonimikusan utalhat a használó közösségre (mint például az „országház” fogalmának esetében). A *Családáradás*-ban is ez történik, ha nem is olyan fogalmivá váló egyértelműséggel, mint a fenti példában tapasztalható. A regényben két olyan emblematikus jelentőségű épület is szerepel, melyek külső-belső tulajdonságaik és közvetlen környezetük révén a bennük lakó közösséget reprezentálják – az ok-okozati gondolkodás kereteit bőven meghaladva, belépve a metaforikus gondolkodás világába.

Az ősház belterének szerkezetét az elbeszélő ekként jellemzi: „Igazi labirintus volt az ősház, áttekinthető és áttekinthetetlen rétegek birodalma, puritán gazdagság, lassan alakuló mű, és valamennyire rögeszme is, persze, mint minden honfoglalás [...]”.^{12,13} A leírás tehát hangsúlyosan paradoxonokkal él, egymásnak ellentmondó minőségekkel illetve az ősházat – e meghatározhatatlanság pedig még inkább elősegíti, hogy az ősház a család belső viszonyait leképező alakzattá válhasson. A labirintusszerű ősház gyakori helye például a voyeurizmusnak, a szereplők ugyanis folyamatosan, megfigyelik, szemmel tartják egymást. (Ez a gesztus is hozzájárul a tér „helyé” válásának mozzanatához.)

Megfigyelhető, hogy az ősházat lakó nagycsalád tagjai metonimikus módon kapcsolódnak a ház belső szerkezetében birtokolt helyükhöz, és ez a viszony szoros összefüggésben áll a családon belül betöltött funkciójukkal is. Például a regény egyik kulcsszereplője, Júlia (aki közölt naplórészletei révén másodlagos elbeszélő is), a ház legmagasabb pontját jelentő manzárdszobát lakja. Ehhez az elfoglalt térbeli pozícióhoz, mely konkrét és átvitt értelemben is rálátást biztosít a család többi tagjára, szervesen hozzátartozik az a reflexív hozzáállás, mellyel naplójában rögzíti és értékeli a család körüli történéseket. Ahogy az elsődleges elbeszélő fogalmaz: „Júlia a jelen idő vérzékeny és állhatatos membránja volt.”¹⁴ Ehhez az önként vállalt szerephez szükségszerűen hoz-

12 MÉSZÖLY Miklós, *Családáradás (beszély)*, Pécs, Jelenkor, 2008, 41.

13 A ház szerepének hangsúlyosságát mutatja, hogy Gróh Gáspár – némi túlzással – egyenesen az ősházat tekinti a regény valódi főszereplőjének: „Az igazi hős, a legfontosabb helyszín az ősház. Az építmény, mint maga a család, gazdagon rétegződött önmagában is, alkalmas annak leképezésére, amit másként a családregegy jelenít meg, s éppen olyan élményszerűen megfeythetetlen.” (GRÓH Gáspár, *Mészöly Miklós: Családáradás*, Hítel 1996/2, 94.) Kétségtelen, hogy az ősház hangsúlyos szereppel bír – hiszen a történet jelentős része az épületben és közvetlen környezetében játszódik –, de remélhetőleg az elemzés későbbi szakaszában láthatóvá válik, hogy van egy komoly kompozitív ellenpontja a regényben; másrészt az említett rétegzettség a regény terének más szintjeire, sőt a szintén térszerűen megjelenő regényidő szerkezetére is kiterjed.

14 MÉSZÖLY, *Családáradás...*, i. m., 65.

zátartozik a magaslati pozíció, ami azt is sugallja, hogy Júlia átvitt értelemben is – elbeszélőként – „család fölötti” helyet foglal el. Az elbeszélő ezt így ragadja meg: „Annyi igaz, hogy egyre erősebb lett benne a felismerés, hogy igazán csak a maga átható gondolatai között érzi magát otthon.”¹⁵ E sajátos reflexív rálátás képessége utalja őt a krónikás, a rezonőr pozíciójába, melyet önreflektált, vállalt feladatként él meg: „Az én szeretetem és aggodalmaim kisugárzása már nem annyira hathatós, mint rég [...]. És látom növekedni a felhőt, melyet rajtam kívül senki nem lát. Imádkoznom kell, és még többet figyelni. Kézbe kell ragadni a jövőt!”¹⁶ – írja egy helyütt naplójában. Ehhez a perspektívához szervesen kapcsolható Faragó Kornélia azon gondolata, melyet egy Konrád György-esszéhez fűz hozzá: „Figyelemre méltó, hogy a [...] térélmények vonatkozásában is mindig fontos mozzanatként van jelen a magassági látószögviszonyok felmérése.”¹⁷ Tehát a testnek – akár az elbeszélőének – nemcsak a horizontális, hanem a vertikális elhelyezkedése is fontos poétikai szereppel bírhat az irodalmi szövegben, mint azt a *Családáradás*ban is tapasztaljuk.¹⁸

A (fizikai és szimbolikus) rálátás Júliához kapcsolt, tériesült metaforájával összefüggésbe hozható Gaston Bachelard a házra kultúrantropológiai szemszögből tekintő felfogása is, melyben a szerző a ház tereihez kötődő ősi, topikus képzettársítások mentén vizsgálódik.¹⁹ Bachelard később kifejti, hogy a házat egy olyan antropomorf minőségnek tekinti, mely vertikálisan az emberi tudat szintjei szerint tagolódik. Ennek szellemében különíti el a ház emeleteihez hozzárendelt funkciókat is: a padlás, a tető teréhez például a tudatfelszín, míg a pincééhez a tudatalatti szférája rendelődik hozzá.²⁰ Mint azt Júlia példája révén láthattuk, ez a gondolkodásmód egészen konkrétan fogalmazódik meg a *Családáradás* ősházának térkezelésében is, így Júlia ebből a szemszögből a

15 Uo., 6.

16 Uo., 70.

17 FARAGÓ, *Szemléleti terek...*, i. m., 22.

18 A regényben azonban van egy másik magaslati pont is, melyet a család gyermek tagjai birtokolnak: „A kimentett árbocot a sziget legmagasabb kiszáradt fenyőfájához kötözték, s ez a kettős árboc egyúttal a Döntések Háza szerepét is betöltötte.” (MÉSZÖLY, *Családáradás...*, i. m., 20.) E helyen a szabályok szerint csak egyetlen személy tartózkodhat, hogy teret engedjen a nyugodt gondolkodásnak. E szimbolikus jelentéssel felruházott fenyőcsúcs és a manzárd között – térbeli pozíciójuk okán – olyan tükörviszony fedezhető fel, melynek révén láthatóvá válik a párhuzam a gyermekek és felnőttek világa között.

19 Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BERCZKI Péter, Bp., Kijarat, 2011, 23. (Könyvében Bachelard a következőképpen jellemzi a ház toposzát: „Úgy tűnik, hogy bármilyen elméleti síkról közelítünk hozzá, a ház bensőséges létünk topográfiai térképével szolgál számunkra.” (Kiemelés tőlem: T. M.))

20 Vö.: Uo., 37–39.

család „tudatának” tekinthető. Ezt alátámasztja az elsődleges elbeszélőnek az előbb idézett naplórészlet utáni reflexiója is: Júlia „naplójában ismeretlen volt eddig az ilyen hang – nélkülözte *ezt* a határozottságot. Mintha tartalékokra bukkant volna (egy új öntudat fölényére) [...]?”²¹ Júlia tehát fokozatosan ébred rá szerepére, melynek során a passzív befogadó pozíciójából kimozdulva cselekvővé lesz, a családtörténetnek pedig nemcsak megélőjévé, hanem alakítójává is válik a szöveg folyamán.²²

A ház és a család tükörviszonyának gondolatmenetén továbbhaladva a családi kapcsolatok szövevényhálójának labirintusként való megragadása azért lehet különösképpen érzékletes, mert az ősházat lakó Árvai Jurkó család szerkezetileg messze nem nevezhető szokványosnak. Igaz, hogy a hatalmi központban álló figura, akit az elbeszélő jelképesen – és bennfentes módon – csak „Atya” néven emleget, erős, hagyományos patriarchális családszerveződésre engedne következtetni, csak hogy a család tagjainak jelentős része vagy nincs vérségi rokon viszonyban egymással, vagy éppen az egyébként meglévő rokon viszony burkolódik a származás homályába.

A labirintus éppen emiatt ugyanakkor nemcsak a családi viszonyok szinkron felépítését, hanem a családtörténet diakrón kibogozhatatlanságát is reprezentálja. A regényben ugyanis egy „nyomozati” szál található, melynek egyik legfontosabbja a családtörténetből való fragmentumokból áll össze, és bűvópataként szövődik a narrációba. Nem tudni pontosan, hogy a regény bizonyos szereplőit (például Iddit, Matinkát, Júliát) milyen vérségi viszony fűzi az Árvai Jurkókhoz. Mivel az elsődleges elbeszélő nem veszi figyelembe az időrendet, valamint a hiányzó ok-okozati viszonyokat sem pótolja, a családtörténet szétszálazhatatlan időlabirintussá válik.

A tér mint kulturális jelentések, szokásrendek hordozója

A családtörténet vezet tovább a következő megfigyelési szemponthoz, mely a helyre mint a kulturális kontextusok hordozójára tekint. Az „utalásos szerkezetű”,²³ metaforizáló narrációs technika a házak és környezetük leírása révén képes jellemezni egy kollektív értelemben vett gondolkodásmódot, szokás-

21 MÉSZÖLY, *Családáradás...*, i. m., 73.

22 A két elméleti megközelítés – Faragó és a Bachelard koncepciója – érintkezésbe is kerül egymással, melyet pontosan mutatnak Júlia karakterének, személyiségének változásai.

23 THOMKA, i. m., 94.

rendet is. Erre a jelenségre két markáns, összetartozó példa is akad a regényben: két jellegzetes épület (melyeket a család két külön ága birtokol: az Árvai Jurkók és a Csanakiak) alkot két ellentétes, nemcsak földrajzi, hanem eszmei pólust is. Az elbeszélő a következőképp vezeti be a két épületen keresztül a családrészek viszonyát: „Az ősház és a parókia kapui több mint száz éve álltak a maguk helyén, egymással versengve.”²⁴ Később az is kiderül, hogy a család két ága sajátos viszonyt ápol, mely az összetartás és a széthúzás keverékéből tevődik össze.

Világosan érzékelhető a szövegből, hogy az ősházhoz a zártság minősége kötődik, míg a parókiához az átláthatóságé. Ez a különbség szintén olyan metaforaként bomlik ki, mely jelentésében túlmutat a szorosán vett fizikai téren.

A regény felütésében azt olvashatjuk például, hogy a két családrész gyermek tagjai „[...] a tél beálltaig a bordácsi ősházban éltek botrányokkal körülbástyázott életüket [...]”²⁵ A „körülbástyázottság” ugyan itt átvitt értelemben véve szerepel, de a fizikai környezet, a kert leírása mégis teljesen ennek rendelődik alá: „Az ősház egyébként nem volt hivalkodóan nagy – inkább a sűrű lombozatú előkert hatott indián dzsungelnek, ahogy az utcától elszigetelte”²⁶ – olvashatjuk a kert leírásakor. Ezzel szemben a parókia kerítésének kertjének leírása a következőképpen alakul: „A parókia kovácsoltvas kerítése másfajta csapda volt, a józan szemmérték és játék kivételes találkozása: a rések, lyukak, hézagok olyan labirintusa, amely úgy takart, hogy egyúttal le is leplezte, amit takar, s éppen ebben mutatkozott meg a bogárdi arányérzék és kertelés nélküli logika. [...] A láthatatlan lényeg a világossá tett rések, hézagok helyén látható. [...] Így valósult meg a kert józan tágassága, a szellős és leplezetlen szembenézés kerítéssel, kapuval.”²⁷ Mészöly mindkét esetben különös figyelmet szentel azoknak a tételeknek – a kapunak, a kertnek és a kerítésnek –, melyek meghatározzák az épületeknek a környezetükhöz való viszonyát.

Az érdeklődésre számot tartó szöveghelyek sorát még bőven lehetne folytatni, de a lényeg, hogy a labirintussal valamilyen módon mindkét épület összefüggésbe kerül – az elbeszélő azonban, mint láthattuk, mégis egészen eltérő módokon szemantizálja e labirintus-létet: az ősház kapcsán átláthatatlanságként, míg a parókia kapcsán átláthatóságként.

²⁴ MÉSZÖLY, *Családáradás...*, i. m., 91.

²⁵ *Uo.*, 5.

²⁶ *Uo.*, 11.

²⁷ *Uo.*, 91–92.

A táj mint a kultúra és a történelem vegetatív labirintusa

Az elbeszélés térszerűségét azonban nem csupán az épületek szűkebb terei és közvetlen környezetük határozza meg, hanem a tágabban értelmezett földrajzi hely is: a táj, melyhez az épületeknek és a benne élőknek megvan a maguk sajátos viszonya. A táj a regényben egyszerre működik az épületek és a családok földrajzi és kulturális kontextusaként. Ez arra vezethető vissza, hogy Mészöly mindig érdeklődéssel fordult a lokalitás elé. Ez a személyes kötődés, mely talán a regény egyetlen olyan pontja, mely életrajzi referenciaként azonosítható, akár még a művekbe beleszótt földrajzinév-listákban is megnyilvánult. A szerző több szövegéhez hasonlóan ugyanis a *Családáradás* is Mészöly szülőhelye, Szekszárd környékén játszódik. A regény elbeszélője – nem véletlenül – a lokális természeti környezetet is mint térben és időben kibomló növényi labirintust írja le: „Összegubancolódott labirintus és televény, századok óta rakódó rétegek, elnevezések, beszédes ködkutyák a fekete kiöntések fölött, Hátfő és Sándorhát [...], Körmös-görönd, Pula-vár, Csipkés-gyűr, Szunda-görönd, Kis-Cseper, Sinnyó – mind tovább élő halottak, megszüntethetetlen vegetáció. Unokák és kihantolás közben odébb kotort lapockacsontok – miközben följük emelkedik a nap, rájuk ereszkedik a hold.”²⁸ Ebből a szemszögből – a táj kulturális kontextusának mélyítése révén – kiemelkedő jelentőséggel bírnak még a történelem tárgyi fragmentumaiként feltűnő, de egyszerre metaforikus többletjelentéssel gazdagodó elemek is, mint az elődök hagyatékaként tekintett avarsíp, vagy a sokatmondó „*Non omnis moriar*”²⁹ feliratú római cseréptöredék. Az elbeszélő tehát három szféra dinamikus, megszakítás nélküli keletkezését és pusztulását fűzi össze a leírásban: a növényvilágét, a földrajzi helyekhez kötődő különböző elnevezések változását, valamint ezekkel összefüggésben az emberi generációk váltakozását láttatja időben és térben kibomló labirintusos szerveződésként, egyetlen képben.

Labirintus a szövegek között

A szöveg szoros vizsgálata után érdemes ismét távlati perspektívát fölvenni, meghatározandó a *Családáradás* helyét az életmű más részeihez viszonyítva.

---

²⁸ *Uo.*, 101–102.

²⁹ *Uo.*, 89.

Thomka Beáta regisztrálja monográfiájában, hogy Mészöly életművének speciális, „Pannon prózaként” emlegetett, regényekből és novellákból egyaránt építkező szeptetnek különböző darabjai – mint a *Magyar novella*, *A bal-sejtelem lüktető pontocskái*, a *Pannon töredék* és a *Családáradás* – „[...] olyan komplex prózai univerzumot teremtenek, melyek belső átjárhatósága páratlan a magyar irodalomban.”³⁰ E szövegek tulajdonképpen egy szöveghatárok fölött álló, azaz különböző (műfajú, keletkezési idejű) szövegekből összeolvasható, hálózatos szerkezetű szupertextussá egyesülnek. Az a szerveződés tehát, mely érzékelhetően uralja a szöveg belső fölépítését, úgy tűnik, az életművön belüli szövegközi kapcsolati teret is meghatározza, hiszen e szövegegyüttes visszatérő szereplői, archetípusai, helyszínei „[...] igen szorosra fogják a szövegközi viszonyokat. Mészöly különös koncentrációval és látható ráhangoltsággal építi e kvázi-családtörténeti fikciót.”³¹

Wilheim András a szövegegyüttes alakulásának folyamatáról számol be, melyből megállapítható, hogy az egyes írások keletkezési idejüktől teljesen függetlenül rendeződnek e szerkezetbe: „[...] eredetileg össze nem tartozó szövegekről derül ki más, időközben írt szövegek közvetítése révén, hogy egy sajátos mitológiát alkotva akár még ál-epikai sorba is illeszkednek (mintha eleve egy rejtett narratíva időről-időre felbukkant darabjai volnának) [...]”³² A művek határai így válhatnak átjárhatóvá, lehetővé téve az olvasó számára a Pannon-szöveguniverzumban való szabadabb barangolást. A szövegek közti viszonyrendszer többek között azért is nevezhető labirintusnak, mert kiküszöböli a linearitást: a szövegek nem láncszerűen kapcsolódnak össze, és keletkezési idejük sem rendezi őket láncolatba.

Összefoglalásként elmondható tehát, hogy a regény központi szervezőelveként azonosított labirintus-metaphora palimpszeszteszerű rétegződést mutat. Egyrészt a ház belső tere az intim családi viszonyok egyfajta topologikus leképeződéseként olvasható, másrészt ennek mintájára a család belső viszonyai is egyfajta személyközi labirintust képeznek, melyet alapvetően a kommunikáció útvesztője képez és tart fenn. A család belső viszonyainak útvesztő-jellegéhez kapcsolódik magának a családtörténetnek időben és térben kibomló labirintusossága, hiszen mindössze annyit tudunk, hogy nem feltétlenül vérségi kapcsolatok szervezik az Árvai Jurkó családot. Mivel a regény nem

---

30 THOMKA, *i. m.*, 137.

31 *Uo.*, 132.

32 WILHEIM, *i. m.*, 144.

egy reális idődimenzióba ágyazódik bele, sőt a történések összekapcsolódása sem minden esetben halad a kronológia és a kauzalitás elve mentén, a család története is útvesztőbe torkollik, csakúgy, ahogy a tágabb anyagi környezet is ehhez hasonlóan fölépített szerkezetként látszik viselkedni. Végül, de nem utolsósorban leszűrhető, hogy a szöveg belső felépítése és a fölvázolt szövegközi tér jellemzői paradox módon egyszerre mutatnak egyrészt a szerkesztettség, másrészt a tudatos dekomponálás irányába.

Amennyiben a regényben megfigyelhető hol anyagibb, hol szubtilisebb labirintusszerkezeteket figyelembe vesszük, végül valóban az olvasás is egyfajta útvesztőként tűnhet föl – melyben azonban olvasóként – talán pont a szöveg legalapvetőbb intenciójának engedelmeskedve – szívesen veszünk el.

MÁRTON TANOS

**Novel of Labyrinths –
Miklós Mészöly: Családáradás (Run-down)**

Miklós Mészöly is the one of the most interesting (post)modern authors in Hungary, because every book of his is a different self-contained textual experiment. His last novel, *Családáradás* (published in 1995) is just as enigmatic as the earlier texts of the oeuvre.

The phenomenon named “spatial turn” gave new and exciting perspectives for cultural studies. I tried to apply its theories and results to construct my own interpretation for this novel. My starting premise was that the last novel of Mészöly is organized around one flexible metaphor, the “labyrinth”. This polysemous metaphor appears to be the most suitable instrument, helping to separate the different meanings of this novel. I examined the text in several ways, and I ascertained that there are different labyrinth-like interlacements within the text as well as among the other novels and short stories of Mészöly referred to as the “Pannonian Prose”, a discrete part of the corpus.

*„Végleges megoldást valószínűleg csak a közös
forrás azonosítása [...] kínálhat [...]”*

A Nyelvtudományi Doktori Iskola tanulmányai

A spanyol és a magyar nyelv fókusz szerepű összetevőinek összehasonlítása fordítástechnikai szempontok alapján

1. Bevezetés

A vizsgálatban a következő kérdésekre kerestem a választ: Hogyan jelennek meg, illetve megjelennek-e a fókuszhoz kapcsolható különbségek a magyarról spanyolra, illetve spanyolról magyarra való fordításokban? Hogyan adhatók vissza spanyol nyelvre fordításkor a következő mondatpárok közötti apró különbségek?

- (1) a. A kérvény a titkárságon leadható. //
b. A kérvény a TITKÁRSÁGON adható le.
- (2) a. A telefonom kibír 20 órát töltés nélkül. //
b. A telefonom 20 ÓRÁT bír ki töltés nélkül.

Angol nyelvről, illetve angol nyelvre fordító szakfordító-hallgatók képesítőfordításainak és professzionális fordítók lektorált fordításainak vizsgálata rámutatott arra, hogy a szórendi hibák a fordítók leggyakoribb tévesztései között szerepelnek.

„Az átrendezés (szórend, mondatfókusz) elsősorban a szakfordító-hallgatók szakfordításaiban mutat nagy hibaszázalékot (21%).” (Veresné 2015).

Szaknyelvi szövegek fordításakor nincs se lehetőség, se idő arra, hogy anyanyelvi lektorok és szerkesztők tanácsaikkal és „nyelvérzékükkel” segítsék a fordító munkáját, ezért a szaknyelvi fordítók munkájában fontos szerepet játszik a fókusz fogalmának, valamint azoknak a nyelvi eszközöknek az ismerete, amelyekkel pontosan tudják közvetíteni a szövegek információs szerkezetét.

---

* Az ELTE BTK-n végzett német nyelv és irodalom, valamint spanyol nyelv és irodalom szakon. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője É. Kiss Katalin.

A fókusz szerepű összetevők fordításának összehasonlítására két szépirodalmi mű első fejezetét vizsgáltam meg:

- i. A Pendragon legenda (Szerb 2004, 2011; fordította Xantus Judit)
- ii. A flamand tábla rejtélye (Pérez-Reverte 1990, 1996; fordította Dobos Éva)

A négy szövegben (a magyar szöveg és spanyol fordítása, valamint a spanyol szöveg és magyar fordítása) összesen 150 azonosító fókuszot találtam. Megnéztem, hogy a forrásnyelvi szövegek fókuszai a fordításokban is fókuszok-e, illetve, hogy a fordításokban szereplő fókuszok eredetileg is fókuszok voltak-e. Mindkét fordítás kiváló fordítói munka. Pontosan azért választottam ezeket a regényeket és fordítókat, mert az elemzés célja nem a hibák keresése, hanem a lehető legtöbb olyan fordítási megoldás összegyűjtése volt, amellyel visszaadhatóak a két nyelv információs szerkezete közötti különbségek.

A fókusz fordítása a szépirodalmi művekben nagy valószínűséggel nem tudatosan történik, de jól mutatja azokat a tendenciákat, amelyek a két nyelv információs szerkezete közötti közvetítés során jelentkeznek, és amelyeket be kellene építeni az oktatásba. A vizsgálat eredményei alapján spanyol nyelvre fordításkor a következőkre érdemes figyelni: alanyi fókusz; tárgy- és részes esetű összetevők sorrendje; klitikumok ismétlése. Magyar nyelvre fordításkor pedig arra, hogy nem fordítunk-e ott is fókuszot, ahol a spanyol szövegben eredetileg nem volt. A magyar nyelvben in-herens fókuszjeggyel bíró összetevők közül a *csak* szórendi helyét vizsgáltam.

A cikk alpontjaiban bemutatom a különböző fókusz szerepű összetevők jellemzőit, és azt, hogy ezek hogyan valósulnak meg a magyarra, illetve a spanyolra fordított szövegekben. Majd a példák alapján fordítástechnikai javaslatokat is adok. A 4. pontban elemzem azokat az összetevőket, amelyek eltűntek a fordítás során, illetve azokat, amelyek nem fókuszként szerepeltek a forrásnyelvi szövegben, a fordításban viszont mint fókusz jelennek meg. Igyekeztem minden összetevőre forrásnyelvi és célnyelvi példákat is mutatni.²

2 A példák első mondata mindig a forrásnyelvi szöveg mondata, és alatta ‘ ’ között olvasható a fordítás. A fókusz szerepű összetevőket félkövér betűvel jelöltem. A cikkben a következő rövidítések szerepelnek:

S: alany

V: ige

O: tárgy

OID: részeshatározó

LOC: helyhatározó

XP: tetszőleges határozó

2. A fókusz fogalma és jellemzői

Fókusznak nevezzük a mondat azon összetevőjét, amelyik a hallgató számára az új információt hordozza. A kérdőszavas kérdésekre adott válaszok esetén az a mondatrész, amelyik a kérdésre válaszol. Az ilyen fókuszt információs fókusznak nevezzük. Ha az új információ egy részhalmaz elemeit úgy azonosítja, hogy közben kizárja a halmaz többi elemét, akkor kimerítő azonosításról beszélhetünk, ez az azonosító vagy szerkezeti fókusz (É. Kiss 1998).

- (3) Melyik nap vetítik X új filmjét?
a. X új filmjét vetítik **csütörtökön és pénteken**.
b. X filmjét **csütörtökön és pénteken** vetítik.

Az első (3a) válaszból nem derül ki egyértelműen, hogy csak csütörtökön és pénteken vetítik-e a filmet, vagy máskor is. A mondat azt sugallja, hogy más napokon is meg lehet majd nézni. A második (3b) válasz azonban kizárja többi napot, X új filmjét kizárólag csütörtökön és pénteken lehet megnézni.

A magyar nyelvben az információs fókusz és az azonosító fókusz szerkezetileg is jól elkülöníthető egymástól. Az információs fókusz nem vált ki mozgatót, míg az azonosító fókusz a mondat bal periferiáján közvetlenül az ige elé, egy funkcionális projekció specifikálójába mozog (É. Kiss 1998). Az azonosító fókusz mozgatása miatt az igekötős ígét tartalmazó mondatokban az ige megelőzi az igekötőt (például: *Megelőztem egy Ferrarit az autópályán. Egy **Ferrari**t előztem meg az autópályán.*)

A spanyol nyelvben az információs fókusz a mondat jobb szélén található, mert a semleges mondat főhangsúlya mindig a mondat jobb szélén lévő hangsúlyos szótagra esik, s a fókuszjeggyel bíró összetevőnek abban a maximális projekcióban kell elhelyezkednie, amelyhez a mondathangsúly társul. Így lesz a mondat leghangsúlyosabb összetevője a fókusz (Zubizarreta 1998). A magyar nyelvvel ellentétben, a spanyol nyelvben a mondat végén álló fókusznak lehet azonosító, illetve kimerítő jelentése is.

A spanyol nyelvben is létezik egy, az ígét megelőző fókuszpozíció, amelynek azonban más szerepe és jelentésárnyalata van, mint a magyar azonosító fókusznak. Pontosításra, illetve kiemelésre szolgál, de leggyakrabban két információ szembeállításakor használják (például: *Mit vettél, almát vagy körtét? **Almát** vettem [és nem körtét].*) Ezekben az esetekben a fókusz A'-mozgatással kerül a CompP specifikálójába, amelynek a fejébe mozog az ige. Fontos azonban megjegyezni, hogy ez a típusú, úgynevezett kontrasztív fókusz, állhat

posztverbálisan, a mondat jobb perifériáján is (Bosque és Gutiérrez-Rexach 2009). A kimerítő azonosítást a spanyol nyelvben vonatkozó mellékmondat-tal lehet egyértelművé tenni, például a *Péter volt az, aki a gólt rúgta* mondat spanyol megfelelőjével.

kontrasztív fókusz:	információs fókusz:
¿ <i>Quién</i> escribió la carta, Juan o Paco? (‘ Ki írta a levelet, Juan vagy Paco?’)	¿ <i>Quién</i> escribió la carta? (‘ Ki írta a levelet?’)
<i>Juan</i> la escribió. (‘Juan írta.’)	<i>La</i> escribió <i>Juan</i> . (‘Juan írta.’)

1. táblázat: A kontrasztív és az információs fókusz szerkezeti helye a spanyol mondatokban (Bánki 2015)

Röviden összefoglalva: Míg a magyar nyelvben az azonosító fókusz közvetlenül megelőzi az igét, addig a spanyol nyelvben a mondat jobb szélén áll. A spanyol nyelvben az igét megelőző fókusznek nincs kimerítő azonosítást kifejező jelentése.

A következő táblázatok a magyar és spanyol nyelv közötti szórendi különbségeket mutatják, az ige és a fókusz elhelyezkedését. A sötétszürke cellák jelölik a fókuszt.

Kérdés		Válasz	
¿ <i>Cuándo</i>	<i>pintó Picasso el Guernica?</i>	<i>El Guernica lo pintó</i>	<i>en 1937.</i>
¿ <i>Qué</i>	<i>pintó Picasso en 1937?</i>	<i>Picasso en 1937 pintó</i> <i>En 1937 Picasso pintó</i>	<i>el Guernica.</i> <i>a Guernicát</i>
¿ <i>Quién</i>	<i>pintó el Guernica en 1937?</i>	<i>En 1937 el Guernica lo pintó</i>	<i>Picasso.</i>

2. táblázat: Az információs fókusz szerkezeti helye a spanyol nyelvben (Bánki 2015)

Kérdés				Válasz			
‘Mikor	festette	Picasso	a Guernicát?’	‘Picasso	1937-ben	festette	a Guernicát.’
				‘Picasso	a Guernicát	1937-ben	festette.’
‘Mit	festett	Picasso	1937-ben?’	‘Picasso	1937-ben	a Guernicát	festette.’
‘Ki	festette	a Guernicát	1937-ben?’	‘Picasso	festette	a Guernicát	1937-ben.’

3. táblázat: Az információs fókusz és az ige szerkezeti helye a magyar nyelvben (Bánki 2015)³

3 A harmadik táblázat mondatai a második táblázat mondatainak fordításai.

3. A fókusszal összefüggő fordítási problémák

A több összetevős mondatok fordításakor jelentésváltozást eredményez, ha a mondatban másik összetevő kerül a spanyol mondat jobb periferiájára:

- (4) a. *Ella había empezado su carrera-ø en las calles de Dublin.*
ő.FEM AUX.PST elkezd.PST 3SG.POSS karrier-ACC ban az utcák GEN Dublin.
'Állítólag **a dublini utcákon** kezdte a karrierjét.'
- b. *En las calles de Dublin había empezado su carrera-ø.*
ban az utcák GEN Dublin AUX.PST elkezd 3SG.POSS karrier-ACC
'**A karrierjét** kezdte a dublini utcákon.'

3.1. Az alanyi fókusz fordítása

A spanyol nyelvben a jelöletlen szórend SVO, illetve VSO szórendű. Ha az alany bármelyik összetevő után, a mondat végén áll, akkor fókuszba kerül, mert a spanyol mondatokban a mondat jobb szélén álló hangsúlyos szótag az az összetevő, amelyhez a fókuszjegy társul. Ezek szerint, ha a mondat alanyára kérdezzünk rá, akkor a válaszban az alany a spanyol mondat jobb szélére fog kerülni és (XP) V O (XP) (XP) S lesz a jelölt szórend, lásd (5) és (8).

Másik lehetőség arra, hogy az alanyi fókusz a mondat leghangsúlyosabb összetevője legyen, vagyis a mondat jobb szélére kerüljön, ha passzív szerkezetet használunk. Ilyenkor az aktív mondat alanya a passzív mondatban a mondat jobb szélén elhelyezkedő előjárószavas összetevő lesz, lásd (6) és (9).

Az alanyi fókusz fordításának harmadik lehetősége a vonatkozó mellékmondat: *János volt az, aki megírta a levelet.* (=János írta meg a levelet). Ez a szerkezet a magyar nyelvben nem annyira gyakori, mint a spanyol nyelvben, ezért magyarra fordításkor, ahol lehet, érdemes fókuszt használni a mellékmondat helyett. Ez a szerkezet a spanyol nyelvben kimerítő azonosításra szolgál, a mondat végén álló fókusznak viszont egyaránt lehet azonosító és kimerítő jelentése is, lásd (7) és (10).

A vonatkozó mellékmondat nemcsak alanyt, hanem más mondatrészeket is fókuszálhatunk, lásd (11).

Spanyol nyelvről magyarra fordítás:

- (5) *Completa-ba-n la escena-ø los detalle-s propio-s de la escuela flamenca.*
kiegészít-PST-PL a jelenet-ACC a részlete- PL jellemző-PL GEN
az iskola flamand
'A jelenetet **a flamand iskolára jellemző részletek** egészítik ki.'
- (6) *Ésta hab-ía sido tapada por el propio artista.*
Ez AUX-PST lefedve.PASS által a maga művész
'A feliratot **maga a művész** fedte le.'
- (7) *Era Menchu quien negociaba la subasta con la sucursal en Madrid de la casa C.*
Madrid GEN a ház C.
'**Menchu** tárgyalta meg az árverés részleteit a C-ház madridi fiókvállalatával.'

Magyar nyelvről spanyolra fordítás:

- (8) **Egy elegáns, kisportolt fiatalember** ült a helyén.
'*En su lugar hab-ía un joven elegante.*'
egy 3SGPOSS hely AUX-PST egy fiatalember elegáns
jelenetlen szórendű mondat: *Había un joven elegante en su lugar.*
- (9) **Egy különleges incidens** zavart meg békés stúdiumaiban.
'*Mi-s apacible-s estudio-s se vieron interrumpido-s por un incidente curioso.*'
ISGPOSS-PL békés-PL stúdium-PL REFL voltak megzavarva.PASS-PL
által egy incidens különleges
- (10) mert főképp **én** beszéltem (az earl kérdezett)
'*puesto que fui yo quien más hablaba*
mert volt.PST.ISG én aki többet beszélt
- (11) **Ekkor** ébredt rá, hogy...
'*Fue entonces cuando comprendió que...*'
Volt.PST.3SG ekkor amikor megértette hogy

3.2. A tárgyi fókusz fordítása

A tárgy a spanyol jelöletlen mondatokban követi az igét és megelőzi a helyhatározót, valamint a részeshatározót (S–V–O–OID–LOC). Az ilyen összetevőket tartalmazó jelölt mondatokban egyértelmű a tárgy fókuszpozíciója, ha az a mondat jobb szélén áll, lásd (12), (13) és (14). Ha azonban az igének csak tárgyi bővítménye van, akkor a szórendet tekintve nincs különbség a fókuszos és a fókusz nélküli mondatok között.

A magyarban a tárgyi fókusz az alanyi fókuszhoz hasonlóan közvetlenül az ige előtt áll.

Magyar nyelvről spanyolra fordítás:

(12) hogy történelmet éreztem benne.

‘Veía en él encarnada la historia-ø misma.’
láttam ban ő felidézve.pass az történelm-et magát

Spanyol nyelvről magyarra fordítás:

(13) Lleva-ba al cuello el toisón-ø de oro.
visel-PST án nyak az aranygyapjas.rend.jelvénye-ACC GEN arany
‘Nyakában az aranygyapjas rend jelvénye lóg.’

(14) un espejo veneciano le devolvió a Julia,
egy tükör velencei CL.DAT visszaadta nak Julia
ligeramente empañada su propia imagen-ø
kissé homályosan POSS.3SG saját kép-ACC
‘A velencei tükör, melyben kissé homályosan látszott Julia.’

A (14) spanyol mondatban a részes esetű összetevő (*a Julia*) megelőzi a tárgyat (*su propia imagen*), s ez egyértelművé teszi, hogy a spanyol mondatban a tárgy van fókuszban. A mondat szó szerinti fordítása a következő: ‘*A tükör a saját képmását adta vissza kissé homályosan Juliának*’. A magyar fordításban a *látszott* szóba van belesűrítve a spanyol fókuszos szerkezet (*saját képmását adta vissza*), s ezzel pontosan közvetíti a spanyol mondat üzenetét: ‘*a tükörben (homályosan) látszott Julia*’. A *kissé homályosan* a magyar mondatban nem kerülhet máshova, csak az ige elé, mert a negatív módhatározóknak a magyarban inherens fókuszjegyük van, ezért közvetlenül az ige előtt állnak.

3.3. A módhatározói fókusz fordítása

A módhatározókat tartalmazó maximális projekciók általában a VP-hez kapcsolódnak. Míg a magyar nyelvben a szerkezeti fókusz kötelezően megelőzi az ígét, addig a spanyol nyelvben több megoldás közül választhatunk, ha a módhatározót kívánjuk fókuszpozícióba helyezni: (i) jobbra diszlokáljuk őket, lásd (15) és (17); (ii) passzív szerkezetet (16) vagy (iii) *cleft*-et használunk (19); illetve (iv) *como*-val ('mint') fordítjuk a fókusz szerepű összetevőt: (18) és (20).

Spanyol nyelvről magyarra fordítás:

- (15) *Después le sonrió a Menchu, sin ganas.*
 utána CL.DAT rámosolygott ra Menchu, nélkül kedv
 'Azután **kedvetlenül** mosolygott Menchura.'

- (16) *El tablero y las piezas de ajedrez habían sido ejecutados con idéntica precisión.*
 a tábla és a bábúk GEN sakk volt.3PL megfestve.PASS,
 val ugyanaz precizitás
 'A sakktáblát és a bábúkat is **ugyanilyen precizitással** festette meg.'

Magyar nyelvről spanyolra fordítás:

- (17) **Ábrándosan** néztem fel a könyvből.
 'Levanté la vista-ø de mi libro,
 felemeltem a tekintet-ACC ból ISG.POSS könyv,
en medio de mis ensonaciones.
 ban közepén GEN ISG.POSS álmodozás

- (18) Az earl **gavallérosan** asszisztált hozzá.
 'El conde se comportó como
 A herceg REFL.3SG viselkedett, mint
un auténtico caballero.
 egy igazi lovag.

- (19) **Így** kezdődött a dolog.
 'Así fue como empezó todo.'
 Így volt, ahogyan elkezdődött az.egész

- (20) Ezek az emberek **úgy** mennek Burmába, mint mi Egerbe.
 'Esta gente se va a Birmania como nosotros a Eger.'
 ezek emberek REFL.3SG megy ba Burma, mint mi be Eger

3.4. Az idő-, hely- és módhatározók sorrendje

Több összetevős mondat fordításakor az összetevők sorrendjének megváltoztatása a jelentés megváltozásával jár, mivel más-más összetevő kerül fókuszba, lásd (21) és (22). Figyelni kell arra, hogy a magyar mondat ige előtti fókuszos összetevője kerüljön a spanyol mondat jobb szélére. Spanyol nyelvről magyarra fordításkor pedig, meg kell vizsgálni, hogy a mondat végén álló összetevő fókuszban áll-e. Erre abból következtethetünk, ha a mondat valamelyik összetevője nem a semleges mondatokra jellemző szórendi pozíciót foglalja el, hanem a mondat jobb szélén áll. Ebben az esetben ezt az összetevőt a magyar mondatban is fókuszpozícióba, vagyis közvetlenül az ige elé kell mozgatni.

(21) Mindjárt a bejáratnál a keménykalapos néger, akit azt hiszem,

még **a megnyitáskor** ültettek oda, a múlt században.

‘En la entrada el (vigilante) negro (con barba y bombín) (que según creo)

ban a bejárat a néger

había sido colocado allí el siglo pasado,

AUX.PST ültetve.PASS oda a század múlt,

en el momento de inauguración.’

ban a percében GEN megnyitás

(22) **Hónapokig** nem mozdul ki a kastélyából.

‘A veces, no sale de su castillo durante meses.’

néha nem mozdul.ki ból 3SG.POSS kastély keresztül hónapok

3.5. A sólo és a csak hatóköre

A spanyol nyelvben a *sólo* (‘csak’) a látható szintaxisban nagyobb szabadságot élvez, mint a magyar *csak*, amely kötelezően megelőzi és k-vezérli azt az összetevőt, amelyhez tartozik. A spanyol mondatban az IP-hez kapcsolt *sólo* vonatkozhat az egész VP-re, de az ige bármelyik másik, az igét követő bővítményére is, amennyiben k-vezérli azt. A fordításkor figyelembe kell venni, hogy a *sólo* a fölötte elhelyezkedő összetevőket nem k-vezérli, s így ezek már nem tartoznak a hatókörébe. Ilyenek például a SpecIP-ben, vagy a SCOMP-ban elhelyezkedő változók, lásd (23). A hatókörébe nem tartozó változókra nem vonatkozik, ezért a szórend megváltozása teljesen megváltoztatja a mondat jelentését, lásd (24) és (25).

- (23) Egész Oxfordban **csak három ember** akadt, aki méltó volt, hogy tagja lehessen.

*‘Sólo había en toda la ciudad
csak volt ban egész a város
[tres persona-s digna-s de pertenecer a ella.]’
három személy-PL méltó-PL ra tartozni hoz ő*

- (24) **Csak az óriási toronyban** hallatszott a lapok zizegése.

*‘El ruido de la-s hoja-s de los libro-s
a zaj GEN a- PL levél-PL GEN a. PL könyv-PL
sólo se o-ía bajo la enorme bóveda.’
csak REFL hall-PST alatt az hatalmas torony*

- (25) Az óriási toronyban **csak a lapok zizegése** hallatszott.

*‘Bajo la enorme bóveda sólo se o-ía
alatt a hatalmas torony csak REFL hall- PST
el ruido de la-s hoja-s de los libro-s.’
A zaj GEN a- PL levél-PL GEN a.PL könyv-PL*

3.6. Hogyan változtatja meg a mondat jelentését a klitikumok használata, illetve törlése?

A spanyol nyelvben is létezik egy ígét megelőző fókuszpozíció, ebben az esetben a fókusz A'-mozgatással kerül a mondat bal szélére egy funkcionális projekcióba, ezért ilyenkor kötelező az igeemelés, lásd (26). Másik jellemzője ezeknek a mondatoknak, hogy a fókuszt nem követheti egy vele koindexált klitikum, lásd (27).

- (26) **Így** próbáltam elszellemeskedni egy komolyabb téma felmerülését.

- a. *‘De esta manera trataba
on ez mód próbáltam
[yo t_v de hacer una broma graciosa.]’
én csinálni egy vicc.ACC kedves.ACC*
- b. *De esta manera, yo trataba de hacer
on ez mód én próbáltam csinálni
una broma graciosa. (de esta manera = topik)
egy vicc.ACC kedves.ACC*

- (27) Tulajdonképpen **neki** köszönhettem a meghívásomat.

- a. *‘Al fin y al cabo, a él debía mi invitación.’ (a él = fókusz)
végülis nak ő köszönhettem IPOSS.SG meghívás.ACC*

- b. *‘Al fin y al cabo, a él le debía* (a él le = topik)
 végülis   nak ő CL.DAT köszönhettem
mi invitación.
 I.POSS.SG meghívás.ACC

4. A fókusszal kapcsolatos tévesztések a fordításokban

Általánosságban elmondható, hogy magyarra fordításkor ott is fókuszot fordítunk, ahol a forrásnyelvi szövegben nem volt, míg a spanyol nyelvre fordításkor inkább „elvesznek” a fókusz szerepű összetevők. Úgy tűnik, hogy a magyar nyelv preferálja a fókusz használatát a bizonytalan jelentésű határozószavak esetében, ahol a szó jelentése kevésbé konkrét (például: így, úgy, itt, ott).

4.1. Fókusz szerepű összetevők, amelyek eltűntek a magyar nyelvről spanyolra fordításkor

A magyar nyelvű szövegben, amelynek terjedelme 15 oldal volt és hozzávetőleg 450 tagmondatot tartalmazott, 89 fókuszot találtam, ebből 11 nem jelenik meg a fordításban. Hat esetben a mondat tartalmazza a fókuszot, de mondat szórendje nem jelölt, öt esetben pedig nem jelenik meg a fordításban a forrásnyelvi szöveg fókusz szerepű összetevője. A mondatban betöltött szerepük szerint ezeknek az összetevőknek a megoszlása a következő volt: 4 alanyi, 3 helyhatározói, 2 módhatározói, 1 időhatározói és 1 tárgyi fókusz veszett el a fordítás során.

A leggyakoribb az alanyi fókusz elhagyása, hely- és a módhatározói fókuszok szintén többször eltűntek, de ezekben az esetekben a fókusz nem főneves kifejezés, hanem bizonytalan jelentésű határozó (itt, ott, így, úgy), amely a jelentés szempontjából kisebb súlyú, mint egy testes főnév:

(28) bár, **úgy** veszem észre, a dolog nincs egészen tisztázva.

‘aunque según mi entender la cosa no está tan clara’
 bár szerint ISGPOSS vélemény a dolog nem van annyira világos

A (29) mondatban a spanyol fordítás jelöletlen szórendű, nincs benne fókusz, magyar fordítása: *‘hogy állítólag meggyógyította Warwick hercegét...’* lenne.

- (29) Ő gyógyította meg a herceget, amikor az orvosok már halottnak hitték.
‘que supuestamente curó al duque de Warwick...’
 hogy állítólag meggyógyította a.ACC herceg GEN Warwick

A (30) mondat spanyol fordításában hangsúlytalan klitikum (*le*) szerepel, pedig a hangsúlytalan klitikumot a mondat topikjának ismétlésekor kell használni. Ha a fókusszal kezdődik a mondat, akkor nem szabad kitenni a hangsúlytalan klitikumot. A magyar fókusz fordítása a mondatban klitikum nélkül lenne teljesen pontos: *‘A ÉL fue concedido...’*.

- (30) Szolgálati jutalmául ő kapta 1490-ben az Earl of Gwynedd címet.
‘Como reconocimiento a su-s servicio-s,
 Mint elismerés ABL 3SGPOSS-PL szolgálato-k
le fue concedido en 1490 el titulo de conde de Gwynedd.’
 CL.OID volt átad.PASS ban 1490 a cím GEN herceg GEN Gwynedd.

4.2. A forrásnyelvi spanyol szövegben nincs fókusz a mondatban, a magyar mondat viszont tartalmaz fókuszt

A spanyol nyelvű szöveg terjedelme 15 oldal volt és hozzávetőleg 550 tagmondatot tartalmazott. Spanyol nyelvről magyarra fordításkor nehezebb eldönteni, hogy valóban fókuszban áll-e az összetevő, mert ha a mondat jobb szélén elhelyezkedő fókusz *in situ* marad, akkor nem vált ki mozgatót, s így a jelölt és a jelöletlen szórend megegyezik. Összesen 125 tagmondatot vizsgáltam meg ebből a szempontból, amelyek közül 61-ről állapítható meg biztosan, hogy fókuszt tartalmaznak.

A (31) spanyol mondatban a tárgy és a részeshatározók sorrendje jelöletlen, így ez a spanyolban egy semleges mondat, aminek a fordítása: *‘A fénynyaláb egyformán szikrázik a könyv nyitott fémkapcsán és az aranygyűrűn’* vagy *‘A fénynyaláb a könyv nyitott fémkapcsán és az aranygyűrűn is megcsillan’* lehetne. A magyar mondatban viszont az *egyformán* felmozgott a non-neutrális frázis fölötti fókuszprojekcióba.

Ugyanez történik a (32) mondatban is, a forrásnyelvi szöveg semleges mondata a fordításban jelölt szórendű, fókuszt tartalmazó mondat lesz. A pontos fordítás a *‘Szándékosan összekavarta az idézeteket, s nyíltan gúnyt űzött a többé-kevésbé előkelő környezetből’* lehetne.

(31) *La luz de la ventana arrancaba idéntico destello metálico*
 a fény GEN az ablak szakít ugyanolyan.ACC csillogás.ACC fémszínű.ACC
al cierre abierto del libro y al anillo del oro.
 OID lakat nyitott GEN könyv és OID gyűrűből arany
 'A fénynyaláb **egyformán** szikráztatja fel a könyv nyitott fémkapcsát és az aranygyűrűt.'

(32) *Embarullaba a propósito las citas y*
 összekavarta szándékosan az idézeteket és
se mofaba abiertamente del ambiente selecto.
 REF gúnyolódott nyíltan ről környezet előkelő
 'Szándékosan kavarta össze az idézeteket, s **nyíltan** űzött gúnyt az előkelő környezetből.'

5. Összefoglalás

Az információs szerkezet oktatását véleményem szerint be kell építeni a nyelvoktatásba és a fordítóképzésbe. A kétféle szórend sokszor kétféle jelentést hordoz, ezért az idegennyelv-tudás fontos része az információs szerkezet megértésének és közvetítésének képessége, készsége. Ismerete éppolyan fontos a jelentés pontos kódolásához, mint bármelyik nyelvtani szabályé. Egy nyelv információs szerkezete, a nyelvtani szabályokhoz hasonlóan, leírható, tanítható. Anyanyelvre fordításkor sokszor nyelvérzékünk segít megtalálni azt a szórendet, ami hűen tükrözi a fordítandó szöveg információs szerkezetét, de nincs mindig idő és lehetőség a szórendi változatok ízlelgetésére. A professzionális fordítók munkájában a gyorsaságnak is szerepe van, amit a két nyelv információs szerkezetének ismerete, azonosságainak és különbségeinek tudatosítása segít.

A kutatásban vizsgált kiváló szépirodalmi fordításokban az információs szerkezet megváltozása nem okoz komoly jelentésváltozást, nem rontja a fordítás minőségét. A bemutatott példák inkább csak rámutatnak azokra a jelenségekre, amelyeket a fordítás során érdemes figyelembe venni. A vizsgálat célja azoknak az összetevőknek a megkeresése volt, amelyek fordítása a legtöbb nehézséggel jár, illetve megszerezni kívánta azokat az ismereteket, amelyek az információs szerkezet fordításakor jól használhatóak.

A kutatás tanulságai:

- a) Az alanyi fókusz fordítása okozza a legtöbb nehézséget.
- b) A spanyol mondatokban az ige előtti fókuszt nem szabad megismételni klitikummal, mert ezzel megváltozik a mondat információs szerkezete, ugyanis klitikummal csak a mondat topikját, az ismert információt ismétlik meg.
- c) A sok összetevős mondatokban az összetevők sorrendjének megváltoztatása jelentésváltozást okoz.
- d) Magyar nyelvre fordítás során gyakrabban használunk fókusszal jelölt szórendet, mint amennyit a forrásnyelvi szöveg indokolna.

Hivatkozások

- Bánki Timea 2015. Az új információ szerkezeti helye a spanyol mondatokban. *Porta Lingua – 2015*: 191–203.
- Bosque, Ignacio–Gutiérrez-Rexach, Javier 2009. *Fundamentos de sintaxis formal*. Ediciones Akal S. A. Madrid.
- É. Kiss Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74: 245–273.
- Pérez-Reverte, Arturo 1990. *La tabla de Flandes*. Altea, Taurus, Alfaguara, S. A. Madrid.
- Pérez-Reverte, Arturo 1996. *A flamand tábla rejtélye*. Helikon. Budapest.
- Szerb Antal 2004. *La leyenda de los Pendragon*. Ediciones Siruela, S. A. Madrid.
- Szerb Antal 2011. *A Pendragon legenda*. Magvető. Budapest.
- Veresné Valentinyi Klára 2015. Vizsgafordítások, tanfordítások, képesítőfordítások és professzionális fordítók fordításainak tanulságai a szakfordítóképzés számára a lektori paraméterek és a lektori műveletek alapján. (kézirat).
- Zubizarreta, María Luisa 1998. *Prosody, focus, and word order*. MIT Press. Cambridge (Mass.).

TÍMEA BÁNKI

The Comparison of Focus Constituents in the Process of Translation between Spanish and Hungarian

In this paper, I will analyze the translation of focus constituents in Spanish and Hungarian. I compared four texts from this aspect – the first chapters of Antal Szerb’s novel *Pendragon legenda* (translated by Judit Xantus) and of Arturo Pérez-Reverte’s novel *La Tabla de Flandes* (translated by Éva Dobos). The two chapters used for the study contain approx. 150 constituents. I examined (i) if the focus constituents of the original texts are preserved in the translations, (ii) the methods used to translate the focus constituent.

My questions were the following:

1. Are the focus constituents of the originals preserved in the translations?
2. Which focus constituents disappear or appear in the process of translating?
3. How can the translator translate the different focus constituents?

The analysis highlights the difficulties translators face in their work: focus in subject position, the influence of the meaning of the order of direct and indirect object, the use or omission of clitics in the Spanish sentences, the use of focus in the translated Hungarian text when the original did not have one.

The examples studied show that the translation of focus in these literary texts does not follow a consistent pattern. Nevertheless, translating focus could be an important area in translation studies and should be included in translation programs.

A szabad választást kifejező elemek kvantifikációs ereje a magyarban

1. Bevezetés

Tanulmányomban az ún. szabad választást kifejező elemek (*free-choice item*, rövidítve: FCI) – mint például a *bárki* – kvantifikációs erejét vizsgálom a magyar nyelvben. Az FCI-k (mint például az angol *any*) a nyelvészeti kutatások homlokterében álltak az elmúlt évtizedekben (pl. Ladusaw 1979, Kadmon-Landman 1993, Giannakidou 2001). A mondattani, jelentéstani, sőt pragmatikai tényezők szoros és összetett kölcsönhatása miatt az FCI-k vizsgálata a legizgalmasabb kutatási programok közé tartozik. A magyar nyelvre összpontosítva Hunyadi (1991, 2002), Abrusán (2007), Szabó (2012) és Bemde-Farkas (2015) végeztek mondattani és jelentéstani kutatásokat az FCI-vel kapcsolatban.

A tanulmányomban az FCI-k kvantifikációs erejét a jól ismert kvantifikációs próbák segítségével vizsgálom (ezek egy korábbi alkalmazását lásd Surányi (2006)-ban): a *majdnem*-módosítást, a *kivéve*-módosítást, a szamaras anaforát, a predikatív használatot, az *is*-módosítást, az inkorporációt és a modálisokkal való osztott olvasatot. A próbák alapján az FCI-k vegyes kvantifikációs viselkedést mutatnak: ez az eredmény megerősíti azt a modellt, ami az FCI-ket kvantifikációs szempontból alulspecifikált függő indefinitekként elemzi (Giannakidou 2001). A dolgozat a témában írt doktori disszertációm (Halm 2016) 3.3-as fejezetén alapszik.

2. Az FCI-k általános tulajdonságai, elméleti háttér

Intuitív megfogalmazásban az FCI-k olyan elemek, amelyek szabad választási lehetőséget fejeznek ki (Vendler 1967), s további jellemzőjük, hogy bizonyos jól meghatározható szintaktikai környezetekben nem szerepelhetnek (amennyiben külön nem jelzem, a lenti mondatok forrása Giannakidou 2001):

* Budapesti Corvinus Egyetemen végzett közgazdászként. 2016-ban szerzett doktori fokozatot a Nyelvtudományi Doktori Iskolában, témavezetője É. Kiss Katalin.

Affirmatív epizodikus környezet: (Giannakidou 1997):

- (1) **Idha opjondhipote*
lát.PERF.ISG FC-személy
‘*Láttam bárkit.’

Modális környezet:

- (2) *Opjodhipote ffitis bori na lisi afto to provlima.*
FC diák tud SUBJ old.3SG ez a feladat
‘Bármelyik diák meg tudja oldani ezt a feladatot.’

Generikus környezet:

- (3) *Opjadhhipote ghata kinigai pondikia.*
FC macska vadászik.3SG egér-PL
‘Bármelyik macska egerekre vadászik. (A macskák egerekre vadásznak.)’

Tagadó környezet²:

- (4) **Dhen idha opjondhipote*
nem lát.PERF.ISG FC-személy
‘*Nem láttam bárkit.’

Egyes szerzők az FCI-ket a polaritás-érzékeny elemek egyik osztályaként elemezték (Baker 1970); és Ladusaw (1979) az angol *any* két típusát különböztette meg: a polaritás-érzékeny *any*-t (amely a negatív környezetekben jelenik meg) és a szabad választást kifejező *any*-t (amely a nemnegatív környezetekben fordul elő). Kadmon-Landman (1993) egységes modellt javasolt mindkét fajta *any*-re.

Az FCI-k kvantifikációs erejét szintén sokan vizsgálták. Egyes tanulmányok azt feltételezték, hogy az FCI-k (kvázi-)univerzális kvantifikációs erővel rendelkeznek (Reichenbach 1947, Quine 1960, Horn 1972: 3. fejezet, Lasnik 1972, Kroch 1975), mások szerint az *any* univerzális és egzisztenciális olvasattal is rendelkezhet (Horn 1972: 2. fejezet, Ladusaw 1979, Carlson 1981, Linebarger 1981, Dayal 1997).

2 Az angol *any*-t (amely közismerten engedélyezett a tagadás hatókörében) Giannakidou (2001)-et követve egy negatív polaritású elemnek tekintem, és a valódi FCI-ktől különböző viselkedést tulajdonítok neki.

Az FCI-k változatos kvantifikációs ereje, valamint számos nyelvben különleges morfológiai felépítésük több olyan modellt is eredményezett, melyek az FCI-ket mint indefiniteket elemzik (Heim 1982, Partee 1986, Kadmon és Landman 1993, Lee és Horn 1994, Giannakidou 2001, Kratzer és Shimoyama 2002, Giannakidou és Quer 2013).

Jelenleg két domináns iskolája van az FCI-k formális szemantikai elemzésének: 1) az ún. függő indefinit elemzés (Giannakidou 1997, 2001; Giannakidou és Quer 2013) és 2) az ún. univerzális szabad választás elemzés, amely a propozíciós alternatívák és Hamblin-halmazok segítségével modellezi az FCI-ket (Kratzer és Shimoyama 2002, Aloni 2002, Menéndez-Benito 2010).

A doktori disszertációmban, s így az FCI kvantifikációs tulajdonságainak elemzésekor is, a függő indefinit elemzést vettem alapul, és amellett érveltem, hogy ez a modell teljes körűbb magyarázatot nyújt az FCI-khez kapcsolódó számos magyar mondattani és jelentéstani jelenségre, mint a rivális megközelítések. A függő indefinit elemzés egyik fő jellegzetessége, hogy az FCI-k mondattani disztribúcióját a lexikális szemantikájukból vezeti le. Az FC-frázisokat intenzionális indefinitekként ábrázolja, amelyek csak olyan környezetekben grammatikusak, amely alternatívákat (lehetséges világokat vagy szituációkat) tartalmaznak. Ennek megfelelően az FCI-k grammatikusak a nem-veridikális és nem-epizodikus környezetekben (pl. a modális vagy generikus környezetekben), és nem grammatikusak az extenzionális veridikális környezetekben (pl. epizodikus mondatokban, tagadásban vagy kérdő mondatokban). Formálisan, az FC-frázisok modellje az alábbi:

(5) [[bármelyik diák]] = **diák**(x)(w) (vagy: **diák**(x)(s))

A világ/szituáció változót és az individuumváltozót (vagy -változókat) egy megfelelő Q-operátornak (pl. generikus, habituális, modális, intenzionális) kell kötnie ahhoz, hogy az FC-frázis engedélyezve legyen. Ebben az elemzésben az FCI-k univerzális olvasata az intenzionalitásból és a kimerítő variációból vezethető le: az FCI-változó ugyanis minden egyes elérhető világban vagy szituációban más-más értéket vesz fel (Dayal 1997: i-alternatívák). Ebben a rendszerben a (2)-es mondat modellje az alábbi:

(6) *Opjosedhipote   ftitis   bori   na   lisi   afto   to   provlima.*
 FC   diák   tud   SUBJ   old.3SG   ez   a   feladat
 'Bármelyik diák meg tudja oldani ezt a feladatot.'

- (7) $\forall w, x \ [[w \in K_{\text{képesség}} \wedge \mathbf{diák}(x, w)] \rightarrow \mathbf{old}(x, \text{ez a feladat}, w)]$
- (8) $[[\text{Bármelyik diák meg tudja oldani ezt a feladatot.}]]^{w0, g, K_{\text{képesség}}} = 1$ hha
 $\forall w' \in K_{\text{képesség}}(x)(w), [[\text{Egy diák megoldja a feladatot.}]]^{w', g} = 1.$
- (9) i-alternatíva értékek:
- (a) i-alt₁: $g(x) = \text{Roxána}$
 $[[\mathbf{diák}(x) \wedge \mathbf{old}(x, \text{ez a feladat})]]^{w1, g} = 1$
- (b) i-alt₂: $g(x) = \text{Feri}$
 $[[\mathbf{diák}(x) \wedge \mathbf{old}(x, \text{ez a feladat})]]^{w2, g} = 1$
- (c) i-alt₃: $g(x) = \text{Ariadné}$
 $[[\mathbf{diák}(x) \wedge \mathbf{old}(x, \text{ez a feladat})]]^{w3, g} = 1$

3. Az FCI-k morfológiája a magyarban

A FCI-k a magyarban morfológiailag összetettek: egy saját jelentéssel rendelkező lexikális elemből és egy indefinitből állnak össze:

$$\begin{array}{l} \text{akár- vagy bár-} \\ + \text{ indefinit: } -ki, -mi, -hol \\ = \text{ akárki, akármi, akárhol vagy bárki, bármi, bárhol} \end{array}$$

Ez a felépítés valójában általában is jellemző a kvantorokra a magyarban:

	- <u>ki</u>	- <u>mi</u>	- <u>hol</u>
akár-	akár <u>ki</u>	akár <u>mi</u>	akár <u>hol</u>
bár-	bár <u>ki</u>	bár <u>mi</u>	bár <u>hol</u>
minden-	minden <u>ki</u>	minden <u>mi</u>	minden <u>hol</u>
vala-	vala <u>ki</u>	vala <u>mi</u>	vala <u>hol</u>

Hasonló mintázatokat számos más nyelvben, így például a japánban és a litvánban is azonosítottak (Kratzer és Shimoyama 2002, Abrusán 2007, Szabolcsi 2015).

A magyar nyelv sajátossága, hogy két FCI-paradigma található benne: az *akár*-paradigma és a *bár*-paradigma. Mondattani előfordulásuk és jelentésük szempontjából ez a két paradigma teljesen felcserélhető. Bár Szabó (2012) bizonyos szerkezetekben kimutat gyakorisági eltéréseket, véleményem sze-

rint ezek elsősorban stilisztikai tényezőknek tudhatóak be, és nem utalnak grammatikalitásbeli különbségre (ld. Halm (2016), 2.1 fejezet).

4. Az FCI-k előfordulása a magyarban

Az FCI-k nem grammatikusak az epizodikus affirmatív mondatokban:

- (10) #Ismerek bárkit.

A lehetőséget kifejező modális kontextusokban azonban grammatikusak:

- (11) Akárhova (el) utazhatsz.

Sok más nyelvtől eltérően (pl. angol, görög), a magyarban az FCI-k nem grammatikusak a generikus mondatokban:

- (12) *Bármelyik bagoly egerekre vadászik.
'A baglyok egerekre vadásznak.'

Az FCI-k nem grammatikusak az epizodikus tagadó mondatokban:

- (13) a. *I did not see anybody.* (polaritás-érzékeny *any* az angolban.)
b. *Nem láttam bárkit.
c. Nem láttam senkit.

Grammatikusak ugyanakkor az FCI-k a gyengén nem-veridikális környezetben (Tóth 1999):

- (14) a. Kevesen mondtak bármit (is).
b. Ki hallott bármit (is)?
c. Bánom, hogy bármit (is) elmondtam.
d. Nem hiszem, hogy bárki (is) eljön.

Összeségében elmondható, hogy a magyarban az FCI-k a legtöbb környezetben a többi vizsgált nyelvhez hasonlóan viselkednek, kivéve a generikus mondatokat, ahol nem grammatikusak. Egyszerű tagadó mondatokban sem grammatikusak az FCI-k, engedélyezve vannak ugyanakkor a gyengén nemveridikális környezetekben. Az egyszerű tagadó mondatok esetén a taga-

dó egyeztetés is szerepet játszhat, azonban e kérdés pontos vizsgálata túlmutat a dolgozat keretein (ld. Halm (2016), 3.1 fejezet).

5. FCI-k a magyarban: korábbi modellek

Az FCI-k első és ez idáig egyetlen szemantikai elemzését a magyarra vonatkozóan (Abrusán 2007)-ben találjuk. Az elemzés az *akár*-paradigmát vizsgálta az alábbi kompozicionális keretben:

	<i>akár</i>	‘erős <i>even</i> ’:	<i>even</i> (additív preszuppozíció) + Kimerítő Operátor
+	-ki	:	indefinit
=	<i>akárki</i> :		FCI

Az *akárki* jelentése tehát kompozicionális módon, az elemei jelentéséből vezethető le. Abrusán (2007) stratégiája az, hogy először meghatározza az *akár* szó szintaktikai disztribúcióját, majd ebből vezeti le az FCI *akárki* előfordulásait. Azt feltételezi, hogy az *akár* jelentésének két komponense (additív preszuppozíció és kimerítőség) inherens konfliktusban áll, ami csak akkor oldható fel, ha az *akár* megfelelő környezetben (pl. modális) áll.

Az FCI-k első és mindmáig egyetlen részletes mondattani elemzését Hunyadi (1991, 2002) adta. Hunyadi (2002) a *bár*- és *akár*- névmásokat egymás szabad variánsaiként kezeli, és univerzális kvantorokként, a *minden*- névmásokhoz hasonlóan elemzi őket. Hunyadi (2002) szerint a fő különbség a *bárki* és a *mindenki* között a modalitáshoz való viszonyukban található meg: a *bárki* kötelezően szűk hatókört vesz fel a modális operátorokhoz képest. Hunyadi (2002) szerint a jelenség arra vezethető vissza, hogy a magyarban a modális operátorok relatív hatóköre nehezen állapítható meg, mivel: 1) az operátorok egymáshoz viszonyított hatóköre a magyarban elsősorban a prozódiai prominenciában van kódolva és 2) a modális operátorok általában nem önálló lexémák, hanem kötött morfémák (igék szuffixumai) és így nem rendelkeznek önálló prozódiai szerkezettel. Ezért ha a magyarban egyértelműen kódolni akarjuk azt, hogy egy univerzális kvantor tág vagy szűk hatókört vesz fel egy modális operátorhoz képest, ezt úgy tehetjük csak meg, ha az univerzális kvantoroknak két külön paradigmáját vesszük fel, melyek közül az egyik (az *akár*- és *bár*- paradigma) kötelezően szűk hatókörű, amit Hunyadi az *akárki* [-specifikus] jegyéből vezet le. Vö. (a mondatok forrása Hunyadi 2002):

- (15) a. Mindent megvehetsz.
       i. Minden x -re igaz, hogy megveheted x -et. $\forall > \text{MOD}$
       ii. Szabad, hogy minden x -et megvegyél. $\text{MOD} > \forall$
 b. Akármit megvehetsz.
       i. Szabad, hogy minden x -et, amit kiválasztasz, megvegyél. $\text{MOD} > \forall$

Hunyadi (2002) ezen túlmenően azt is feltételezi, hogy az *akárki* a *mindenki*-nél összetettebb szemantikai szerkezettel rendelkezik, amennyiben tartalmaz egy kondicionális-modális CHOOSE operátort is, ami az FCI-k szabad választás komponensét hivatott kódolni.

A fenti javaslatok részletes kritikai értékelése túlmutat a dolgozat keretein (lásd Halm 2016: 2.2 és 2.3 fejezet).

6. Az FCI-k kvantifikációs ereje

Ahogy azt a szakirodalom áttekintése során is láthattuk, az FCI-k kvantifikációs ereje népszerű és termékeny kutatási terület. Ahogy a doktori disszertációmban, úgy itt is azt feltételezem, Giannakidou (2001)-et követve, hogy az FCI-k mintegy kettős természettel rendelkeznek kvantifikációs szempontból: függő indefinitekként nem rendelkeznek ugyan önálló kvantifikációs erővel, de hordoznak egyfajta univerzális implikatúrát. Ezen feltételezés verifikálását (igazolását vagy éppen cáfolatát) az ismert kvantifikációs próbák segítségével végezhetjük el. (Ezen próbák egy korábbi alkalmazására a magyarban lásd Surányi 2006.)

Az FCI-k a magyarban az univerzális kvantorokhoz hasonlóan viselkednek a *szinte*-módosítás tesztjében (Dahl 1970, Horn 1972, Zanuttini 1991, van der Wouden és Zwarts 1993, Lee és Horn 1994):³

3 Megjegyzendő, hogy a fenti teszt eltérő eredményt a *majdnem*-re, ami a *szinte* szinonimája:

- (1) a. **majdnem valaki*
       b. *majdnem mindenki*
       c. **majdnem bárki*

Fontos azonban észrevenni, hogy a *majdnem* és *szinte* más környezetekben sem működnek teljesen azonosan:

- (2) Kérdés: *Kész vagy a házival?* Válasz: *Majdnem.*
       Kérdés: *Kész vagy a házival?* Válasz: *#Szinte.*

Ez arra utal, hogy a *szinte* és a *majdnem* mégsem teljesen felcserélhetőek. E kérdés további kutatása kívül esik jelen tanulmány keretein.

- (16) a. **szinte valaki*
 b. *szinte mindenki*
 c. *szinte bárki*

Az FCI-k a *kivéve*-módosítás esetén is az univerzális kvantorokhoz hasonlóan viselkednek:

- (17) a. **Meghívhatsz valakit, kivéve Jánost.*
 b. *Meghívhatsz mindenkit, kivéve Jánost.*
 c. *Meghívhatsz bárkit, kivéve Jánost.*

Giannakidou (2001) az ún. szamaras anaforát alkalmazta az FCI-k kvantifikációs erejének tesztelésére az angolban és a görögben, mivel az egzisztenciális kvantorok ismert tulajdonsága, hogy támogatják a mondathatárokon átnyúló anaforát, míg az univerzális kvantorok nem:

- (18) a. **The students who bought every book should show it to me immediately.*
 'A diákok, akik megvettek minden könyvet, azonnal mutassák meg nekem.'
 b. *The students who bought a book should show it to me immediately.*
 'A diákok, akik megvettek egy könyvet, azonnal mutassák meg nekem.'
 c. *The students who bought any book should show it to me immediately.*
 'A diákok, akik megvették bármelyik könyvet, azonnal mutassák meg nekem.'

Vö.:

- (19) a. **Akik megvettek minden könyvet, mutassák meg nekem (pro).*
 b. *Akik megvettek egy könyvet, mutassák meg nekem (pro).*
 c. *Akik megvettek bármilyen könyvet, mutassák meg nekem (pro).*

A szamaras anafora próbája tehát azt mutatja, hogy az FC-kifejezések rendelkeznek egzisztenciális olvasattal.

A predikatív használat a kvantifikációs erő gyakran alkalmazott tesztje (Partee 1987), mivel általános megfigyelés, hogy az univerzálisokat nem lehet predikatív módon használni, az egzisztenciálisokat viszont igen. Giannakidou (2001) és Quer (1999) megmutatták, hogy a görögben (18a) és a spanyolban (18b) az FCI-ket lehetséges predikatív módon használni (a mondatok forrása: Giannakidou 2001 és Quer 1999):

- (20) a. *Dhen ine enas opjosdhipote daskalos. (Ine o kaliteros!)*
 nem van-3SG egy FCI tanár van-3SG a legjobb
 ‘Ő nem akármilyen tanár. Ő a legjobb tanár.’
 b. *No está {una/ *la/ *toda/ *cada} revista cualquiera.*
 nem van-3SG egy a minden mindegyik újság FCI
 ‘Ez nem akármilyen újság.’

Érdekes módon predikatív használat esetén mind a görögben, mind a spanyolban az FCI előtt határozatlan névelő áll. A predikatív használat ténye és a határozatlan névelő jelenléte Giannakidou (2001) szerint együttesen erős érv az univerzális kvantifikációs erő ellen és az egzisztenciális kvantifikációs erő mellett. A magyarban is megfigyelhető az FCI-k hasonló, predikatív használata:

- (21) János nem akárki. Ő egy híres író.

Ráadásul informális regiszterekben a határozatlan névelő is előfordul ebben a szerkezetben:

- (22) János nem egy akárki. Ő egy híres író.

Érdekes módon azonban a *bárki* predikatív használata nem grammatikus:

- (23) a. *János nem bárki. Ő egy híres író.
 b. *János nem egy bárki. Ő egy híres író.

Általánosságban elmondható, hogy ugyan a *bár-* és az *akár-*paradigma felcserélhető, de az *akár-*paradigma archaikusabb, és a használata korlátozottabb és jelöltebb (Halm 2016: 2. fejezet). A fenti mondatok alapján így felmerülhet, hogy a magyarban esetleg lexikalizálódni kezd az a jelentéskülönbség, amit az angolban az *any* és a *just any* között figyelhetünk meg, és az *akárki* felel meg a *just anyone*-nak, a *bárki* pedig az *anyone*-nak:

- (24) a. János nem (egy) akárki. Ő egy híres író.
John is not just anyone. He is a famous writer.
 b. *János nem (egy) bárki. Ő egy híres író.
*John is not anyone. He is a famous writer.

Fontos azonban észrevenni, hogy ez a különbség csak a predikatív szerkezetekben áll fenn:

- (25) a. Mari nem megy hozzá akárkihez.
Mary won't marry just anyone.
 b. Mari nem megy hozzá egy akárkihez.
Mary won't marry just anyone.
 c. Mari nem megy hozzá bárkihez.
Mary won't marry just anyone.
 d. ?*Mari nem megy hozzá egy bárkihez.
Mary won't marry just anyone.

A (25c) teljesen elfogadható mondat a *just any* olvasatban. Az *egy bárki* (pl. 25d) elfogadhatósága nagyon alacsony: szórványosan megtalálható ugyan korpuszokban, de jóval kisebb gyakorisággal, mint az *egy akárki*. A fenti mondatokból az tehát egyértelműen látszik, hogy a *bárki* is képes a *just any* jelentés kifejezésére. Azt is láthatjuk, hogy 1) a határozatlan névelő szabadon állhat az *akárki* előtt, de nem vagy marginálisan elfogadható a *bárki* előtt, valamint hogy 2) az *(egy) akárki* állhat predikatív szerkezetben, de az *(egy) bárki* nem. Ezek a tények egyértelműen arra utalnak, hogy ami első látásra az *akárki* szabad választást kifejező elem (FCI) predikatív használatának tűnt, az valójában az *akárki* ('jelentéktelen, azonosítatlan személy') köznév predikatív használatának egy esete. Azt feltételezhetjük tehát, hogy a magyar nyelv története során az *akárki* szabad választást kifejező elemből kifejlődött egy *akárki* köznév is, és a predikatív szerkezetekben ez a köznév-*akárki* fordul elő. Korpuszokban kifejezetten elő is fordulnak olyan mondatok, ahol ezt a kétfajta *akárkit* retorikai céllal állítják szembe egymással:⁴

- (26) Miniszterelnöknek sem alkalmas akárki, főleg nem egy akárki.

Ráadásul egy egyszerű keresőmotoros kereséssel megállapítható, hogy míg melléknév+*akárki* párok gyakran fordulnak elő, addig a melléknév+*bárki* (vagy melléknév+*valaki*) párok gyakorisága rendkívül alacsony. Az, hogy az *akárki* (egy változata) módosítható egy melléknévi frázis által, míg a *bárki* és a *valaki* nem; egyértelműen arra utal, hogy az *akárki* (egy változata), valamint a *bárki* és a *valaki* eltérő nyelvtani kategóriába esnek:

4 Forrás: DURAY Miklós: *Hazugisztán*. www.duray.sk (közzétéve: 2006. október 20.; utolsó ellenőrzés: 2016. május 2.)

	gyakoriság
<i>kis akárki</i>	9.000+
<i>kis bárki</i>	<10
<i>kis valaki</i>	<500
<i>kis senki</i>	13.000+

Érdemes megjegyezni, hogy indefiniték/univerzális kvantorok köznevesülése más nyelvekben, pl. az angolban is megfigyelhető:

- (27) a. *He is nobody.*
 ő van-3sg senki
 'Ő senki.'
- b. *He is a nobody.*
 ő van-3sg egy senki
 'Ő egy senki.'

Összefoglalva: ami első ránézésre az FCI-k predikatív használatának tűnt, azt a fenti megfigyelések tükrében helyesebb olyan köznevek predikatív használataként elemezni, amelyek történelmileg FCI-kból származnak. Ez azt is jelenti, hogy eltérően pl. a görögtől és a katalántól (Giannakidou 2001), a magyarban az FCI-k az univerzális kvantorokhoz hasonlóan viselkednek a predikatív használat tekintetében.

Giannakidou (2001)-et és Tóth (1999)-et követve Surányi (2006) az *is*-módosítást is alkalmazza az egzisztenciális kvantifikáció tesztjeként, amennyiben az *is* módosíthat egzisztenciálisan interpretált gyengén negatív polaritású elemeket, de nem módosíthat univerzális kvantorokat:

- (28) a. Nem hiszem, hogy valaki is eljön.
 b. *Nem hiszem, hogy mindenki is eljön.

Az egzisztenciálisokhoz hasonlóan az FCI-k is szabadon módosíthatók az *is*-sel a gyengén nemveridikális környezetekben:

- (29) Nem hiszem, hogy bárki is eljön.

Az FCI-k és az *is* viszonyával, valamint a gyengén nemveridikális környezetekkel kapcsolatban lásd Halm (2016) 3.5-ös fejezetét.

Az ún. inkorporált pusztá főnevek mindig egzisztenciális olvasatúak (a példamondatok forrása Surányi 2006):⁵

5 Halm (2016: 4.2-es fejezet) amellet érvel, hogy a (27a) mondatban szereplő *valami* valójában egy ún. bizonytalan referenciájú elem (*referentially vague item*, RVI).

- (30) a. János valami híres embert alakít
 a.' *János alakít valami híres embert.
 b. *Egy színész minden híres embert alakít.

Az FCI-k a Surányi (2006) által vizsgált *n*-szavakhoz (*n-words*) hasonlóan viselkednek az inkorporált puszta főnevek módosítása tekintetében:

- (31) a. Nem szeretnék Pálnak semmi hülyeséget mondani holnap.
 a.' ?*Nem szeretnék Pálnak mondani semmi hülyeséget holnap.
 b. Nem szeretnék Pálnak bármi hülyeséget mondani holnap.
 b.' ?*Nem szeretnék Pálnak mondani bármi hülyeséget holnap.'
- (32) a. Nem szeretnék semmi különösnek látszani.
 a.' *Nem szeretnék látszani semmi különösnek.
 b. Nem szeretnék bármi különösnek látszani.
 b.' *Nem szeretnék látszani bármi különösnek.

Az inkorporációs próba tehát azt mutatja, hogy az FCI-k a magyarban rendelkezhetnek egzisztenciális erővel.

Az univerzális kvantorok ismert tulajdonsága az ún. egzisztenciális (pragmatikai) implikatúra (Strawson 1952). Halm (2013, 2016: 3.6 fejezet) rámutat, hogy míg az FCI-k önmagukban nem rendelkeznek ilyen implikatúrával, addig a fókusz pozícióval való kombinálás képes kiváltani ilyen implikatúrát. Ez a fajta kvantifikációs plaszticitás kifejezetten jellemző a Heim-féle indefinitekre.

Utolsóként a modális igékkel való ún. osztott olvasatot (*split reading*) vizsgáljuk. (de Swart 1996, Giannakidou 2001, Surányi 2006). Az alábbi mondatnak a különböző lehetséges hatóköri viszonyok miatt 3 olvasata lehetséges:

- (33) *One is allowed to fire no nurses.*
 egy van-3SG engedélyez-PERF INF elbocsát NEG nővér-PL
- de re:* $\neg > \exists > \text{MOD}$ 'Nincs olyan nővér, akire igaz lenne, hogy el szabad bocsátani őt.'
- de dicto:* $\text{MOD} > \neg > \exists$ 'Szabad nem elbocsátani egyetlen nővért sem.'
- split:* $\neg > \text{MOD} > \exists$ 'Nem igaz, hogy szabad elbocsátani egyetlen nővért is.'

Surányi (2006) rámutat, hogy a *de dicto* olvasat nem elérhető a párhuzamos magyar mondatban, mivel ott a modális ige egyértelműen a tagadás hatókörében van:

(34) Nem lehet egy ápolónőt sem/senkit sem elbocsátani.

<i>de re</i> :	$\neg > \exists > \text{MOD}$	‘Nincs olyan nővér, akire igaz lenne, hogy el szabad bocsátani őt.’
<i>*de dicto</i> :	$\text{MOD} > \neg > \exists$	‘Szabad nem elbocsátani egyetlen nővért sem.’
<i>split</i> :	$\neg > \text{MOD} > \exists$	‘Nem igaz, hogy szabad elbocsátani egyetlen nővért is.’

Az FCI-ket vizsgálva kiderül, hogy itt egyedül az osztott olvasat elérhető:

(35) Nem lehet bárkit elbocsátani.

<i>*de re</i> :	$\neg > \text{FCI} > \text{MOD}$:	‘Nincs senki, akire igaz lenne, hogy el szabad bocsátani őt.’
<i>*de dicto</i> :	$\text{MOD} > \neg > \text{FCI}$:	‘Szabad nem elbocsátani senkit sem.’
<i>split</i> :	$\neg > \text{MOD} > \text{FCI}$:	‘Nem igaz, hogy szabad elbocsátani bárkit is.’

A *de dicto* olvasat azért nem grammatikus, mert a mondatban a modális operátor nyilvánvalóan a negáció hatókörében helyezkedik el. A *de re* olvasatot az zárja ki, hogy az FCI-nek kötelezően a modális operátor hatókörében kell állnia ahhoz, hogy engedélyezve legyen (lásd Halm 2016: 2.2.2 fejezet; vö. Hunyadi 2002). Az osztott olvasat lehetősége viszont egyértelműen arra utal, hogy az FCI-k rendelkezhetnek egzisztenciális interpretációval a magyarban.

7. Befejezés

A fentiekben elvégzett próbák eredményét (univerzális kontra egzisztenciális kvantifikáció) az alábbi táblázat foglalja össze:

próba	eredmény
<i>majdnem</i> -módosítás	univerzális
<i>kivéve</i> -módosítás	univerzális
szamaras anafora	egzisztenciális
predikatív használat	univerzális
<i>is</i> -módosítás	egzisztenciális
inkorporáció	egzisztenciális
osztott olvasat modálisokkal	egzisztenciális

A fenti eredmények azt mutatják, hogy az FCI-k a magyarban mind univerzális, mind egzisztenciális interpretációval rendelkezhetnek (vö. Surányi 2006 hasonló eredményeivel az *n*-szavakra vonatkozóan). Ez az eredmény konzisztens a függő indefinit elemzéssel (Giannakidou 2001), mely szerint az FCI-k mint Heim-féle (függő) indefiniték nem rendelkeznek ugyan saját kvantifikációs erővel, ugyanakkor hordoznak egy univerzalitási implikaturát az intenzionális jellegük és a lehetséges világok közötti kimerítő variáció következtében.

Hivatkozások

- Abrusán Márta. 2007. *Even* and free-choice *any* in Hungarian. In: Puig-Waldmüller, Estela (ed.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 11. Universitat Pompeu Fabra. Barcelona. 1–15.
- Aloni, Maria. 2002. Free choice in modal contexts. In: Weisgerber, Matthias (ed.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung* 7. Universität Konstanz. Konstanz. 25–37.
- Baker, C. Lee. (1970). Double negatives. *Linguistic inquiry*, 1(2), 169–186.
- Bende-Farkas, Ágnes. 2015. The landscape of universal quantification in Old Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 62, 223–261.
- Carlson, Gregory. 1981. Distribution of free-choice *any*. In: Hendrick, Roberta A. et al. (eds.), *Papers from the Seventeenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society. Chicago. 8–23.
- Dahl, Östen. 1970. Some notes on indefinites. *Language* 46, 33–41.
- Dayal, Veneeta. 1997. Free choice and *ever*: Identity and free choice readings. In: Lawson, Aaron (ed.), *Proceedings of SALT* 7. Stanford University. Stanford. 99–116.
- Giannakidou, Anastasia. 1997. *The Landscape of Polarity Items*, PhD disszertáció, University of Groningen.
- Giannakidou, Anastasia. 2001. The meaning of free choice. *Linguistics and Philosophy* 24, 659–735.
- Giannakidou, Anastasia–Quer, Josep. 2013. Exhaustive and non-exhaustive variation with anti-specific indefinites: free choice versus referential vagueness. *Lingua* 126, 120–149.
- Halm Tamás. 2013. Free choice and Focus: FCIs in Hungarian. In: Surányi Balázs (ed.) *Proceedings of the Second Central European Conference in*

- Linguistics for Postgraduate Students*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest. 109–121.
- Halm Tamás 2016. *The Grammar of Free-Choice Items in Hungarian*. PhD disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest.
- Heim, Irene. 1982. *The semantics of definite and indefinite noun phrases*. PhD disszertáció, University of Massachusetts at Amherst. Garland (1989). New York.
- Horn, Laurence. 1972. *On the semantic properties of logical operators in English*. Doktori disszertáció, University of California, Department of Linguistics. Los Angeles.
- Hunyadi László. 1991. On the syntax of ANY and EVERY. In: Korponay Béla et al. (eds.) *Studies in Linguistics: a Supplement to Hungarian Studies in English*, 83–88. Kossuth Lajos University. Debrecen.
- Hunyadi László. 2002. *Hungarian sentence prosody and Universal Grammar*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Kadmon, Nirit–Landman, Fred. 1993. Any. *Linguistics and Philosophy* 4, 353–422.
- Kratzer, Angelika–Shimoyama, Junko. 2002. Indeterminate pronouns: The view from Japanese. In Otsu, Yukio (ed.), *The Proceedings of the Third Tokyo Conference on Psycholinguistics*. Hituzi Publishing Company. Tokyo. 1–25.
- Kroch, Anthony. 1975. *The semantics of scope in English*. PhD disszertáció. Massachusetts Institute of Technology.
- Ladusaw, A. William. 1979. *Polarity sensitivity as inherent scope relations*. PhD disszertáció, University of Texas at Austin. IULC (1980).
- Lasnik, Howard. 1972. *Analyses of negation in English*. PhD disszertáció, Massachusetts Institute of Technology.
- Lee, Young-Suk–Horn, Laurence. 1994. *Any as indefinite plus even*. Ms. Yale University.
- Linebarger, Marcia. 1981. Polarity any as existential quantifier. In: Kreiman, Jody–Ojeda, Almerindo (eds.), *Proceedings of the Sixteenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society. Chicago. 211–219.
- Menéndez-Benito, Paula. 2010. On Universal Free Choice Items. *Natural Language Semantics* 18(1), 33–64.

- Partee, Barbara. 1986. The airport squib: any, almost and superlatives. In: *Compositionality in formal semantics: selected papers by Barbara Partee*. Blackwell. Oxford. 31–40.
- Partee, Barbara. 1987. Noun phrase interpretation and type shifting principles. In: Groenendijk, Jeroen–de Jongh, Dick–Stokhof, Martin (eds.), *Studies in discourse representation theory and the theory of generalized quantifiers*. Foris. Dordrecht. 115–143.
- Quer, Josep. 1999. *The Quantificational Force of Free Choice Items*. Ms., University of Amsterdam.
- Quine, Willard van Orman. 1960. *Word and Object*. MIT Press. Cambridge.
- Reichenbach, Hans. 1947. *Elements of symbolic logic*. The Free Press. New York.
- Surányi Balázs. 2006. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116:3, 272–313.
- Strawson, Peter F. 1952. *Introduction to Logical Theory*. Methuen. London.
- de Swart, Henriette. 1996. Scope ambiguities with negative quantifiers. In: von Heusinger, Klaus–Egli, Urs (eds.), *Proceedings of the Workshop on Reference and Anaphoric Relations*. Universität Konstanz. Konstanz. 145–164.
- Szabolcsi Anna. 2015. What do quantifier particles do? *Linguistics and Philosophy* 38: 159–204.
- Szabó Martina. 2012. *A bárki nem akárki, avagy a bár- és akár- elemek eltérő nyelvi sajátosságai*. Doktorandusz-konferencia, Szegedi Tudományegyetem, 2012. május 31. (előadás)
- Tóth Ildikó. 1999. Negative polarity item licensing in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica*, 46(1–2), 119–142.
- van der Wouden, Ton–Zwarts, Frans. 1993. A semantic analysis of Negative Concord. In: Lahiri, Utpal–Wyner, Adam (eds.), *Proceedings of the 3rd Semantics and Linguistics Conference*. CLC Publications, Cornell University. Ithaca. 202–219.
- Vendler, Zeno. 1967. *Linguistics in philosophy*. Cornell University Press. Ithaca.
- Zanuttini, Raffaella. 1991. *Syntactic Properties of Sentential Negation: a comparative study of Romance languages*. PhD disszertáció. University of Pennsylvania.

TAMÁS HALM

The Quantificational Force of FCIs in Hungarian

The topic of my paper is the quantificational force of free-choice items (FCIs) in Hungarian. FCIs such as *any* have been at the forefront of research interest in the past decades (e.g. Ladusaw 1979, Kadmon-Landman 1993, Giannakidou 2001). The close interdependence of syntactic, semantic and even pragmatic considerations makes the study of FCIs one of the most interesting research programmes. Earlier investigations of the syntax and semantics of FCIs in Hungarian include Hunyadi (1991, 2002), Abrusán (2007) and Szabó (2012). In my paper, I examine the quantificational force of FCIs by the well-known battery of quantification tests (for a previous application for Hungarian, cf. Surányi 2006): *almost*-modification, modification by exceptive phrase, donkey anaphora, predicative use, *is*-modification, incorporation and split reading with modals. My findings of mixed quantificational behaviour provide further corroboration for the analysis of FCIs as quantificationally underspecified (dependent) indefinites.

HUSZTHY BÁLINT*

Cappuccinóba completát?

A mássalhangzóhossz magyar aszimmetriái idegen szavakban

*Ajánlom köszönettel briliáns lektoraimnak,
S. P.-nek és N. Á.-nak!*

1. Bevezetés

Bizonyos hangtani folyamatok aktuális működéséről gyakran nehéz számot adni csupán az anyanyelvi szókincset tanulmányozva. Szükségessé válhat, hogy olykor „megszépítő messzeségből”, áttételeken keresztül szemléljük a nyelvi működést: ez lehetőséget adhat arra, hogy kiszabaduljunk a megszokás és a lexikalizáció kötelékeiből, és esetleg úgy vizsgáljuk saját anyanyelvünket, mintha az számunkra is idegen nyelv volna.

Két nagyon egyszerű ilyesfajta áttételre hozok példát ebben a tanulmányban. Egyik az idegen szavak új nyelvbe való beilleszkedéséhez kötődik: egy jövevényszó különböző fázisokon megy keresztül egészen addig, míg végül meggyökeresedik a nyelvben, és elveszíti idegen jellegét. A másik efféle áttétel azokat a hangtani folyamatokat érinti, melyeket a beszélő észrevétlenül átköltöztet idegen nyelvek kiejtésébe, vagyis amelyek az idegen akcentust alkotják: ezek ugyanis a leginkább produktívak az anyanyelv fonológiájában.

A két áttétel segítségével egy igen ritkának és különlegesnek mondható jelenségkörrel fogok beszámolni ebben a cikkben: egy olyan hangtani folyamatról, amely jóformán kizárólag jövevényszavak kiejtésében és a magyarok idegen akcentusában fordul elő, míg az anyanyelvi szókincset érintetlenül hagyja. Ez pedig nem más, mint amire a címben is példát hoztam: spontán mássalhangzónyúlások és mássalhangzó-rövidülések idegen szavak magyaros kiejtésében.

---

* A PPKE BTK-án végzett olasz nyelv, irodalom és kultúra, valamint magyartanár-olasztanár szakokon. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetői Balogné Bérces Katalin és Domokos György.

2. Gemináták a magyarban

A magyar nyelvben előfordulhatnak morfémán belüli hosszú mássalhangzók (a továbbiakban *gemináták*), és ez jelenti minden bonyodalom kezdetét. A legtöbb Európában beszélt (és nem csak indoeurópai) nyelvben ugyanis minden morfémán belüli mássalhangzó alapvetően röviden ejtődik. „Levezetett” – azaz két morféma vagy szó találkozásánál, azonos szegmentumok összeolvadásából létrejövő – hosszú mássalhangzók természetesen minden nyelvben előfordulhatnak, pl. (ang.) *mi*[dd]ay ‘délidő’ ↔ *middy* [ˈmɪdi] ‘tengerészcadét’; *bi*[gg]ear ‘nagy fogaskerék’ ↔ *bigger* [ˈbɪgə] ‘nagyobb’; *grandma* [ˈgræmma:] ‘nagyi’ ↔ *grammar* [ˈgræmə] ‘nyelvtan’, stb. „Mögöttes” gemináták – azaz már a mélyszerkezetben is hosszú mássalhangzók – ellenben ritkaságszámba mennek a nyelvekben. Európában mindössze a finnugor nyelvekben és az olaszban (valamint a latinban, az ógörögben és elvétve bizonyos szláv és germán dialektusokban) érhetők tetten morfémán belül is hosszú mássalhangzók (vö. Ladefoged–Maddieson 1996; Payne 2006).²

Mindamellett a magyarban is limitált a gemináták előfordulása, olyannyira, hogy az anyanyelvi szókincs (monomorfemikus) szavaiban néhány kivételtől eltekintve nem is érhetők tetten (vö. Siptár 1994; Siptár–Törkenczy 2000; Polgárdi 2008). A kivételek ráadásul többnyire egy szótagú szavak (pl.: *megy–meggy*, *meny–menny*, *ép–épp*), amelyek más fonológiai elbírálás alá esnek, mint a több szótagúak, a „minimális szó követelményére” való tekintettel (vö. Grimes 2007). Siptár Péter (1994) azt a következtetést vonja le a minimálpárok csekély számából (amelyekben ráadásul gyakran ingadozik is a mássalhangzók hossza)³, hogy a mássalhangzó-hosszúság a magyar szinkrón fonológiában aligha disztinktív, legalábbis „az oppozíció funkcionális terheltsége erősen közelít a nullához”, lévén, hogy a minimálpárok tagjai többnyire más-más szófajhoz is tartoznak (Siptár 1994: 189).

2 A szakirodalom különbséget tesz *levezetett* és ún. *álgemináták* között, az első csoportba a más hangtani folyamatok közreműködésével létrejövő gemináták tartoznak (pl.: *had+tól* /hɒtto:l/, *kalap+val* /kɒlɒppɒl/); míg az utóbbi érinti az azonos mássalhangzók morfémahatáron való találkozását (Nádasdy 1989b; Pycha 2010; Siptár–Grácsi 2014; Neuberger 2015). Ebben a cikkben azonban eltekintek ettől a különbségtételtől.

3 A magyar nyelv anyanyelvi szókincsében a morfémahatáron létrejövő gemináták hossza is gyakran ingadozik. Számos eset akad, mikor a helyesírás és az etimológia ellenére hosszabban vagy rövidebben jelenik meg a magyar kiejtésben egy morfémahatáron szereplő mássalhangzó (ám sokszor ezek hosszában is variáció figyelhető meg a különböző beszélők között). Az első hét példában jellemzően a nyúlásra, a második hétben a rövidülésre hozok példát: *menyegző*, *hegeszt*, *minél*, *kisebb*, *lehelet*, *órákor*, *lőtök*; *mennnyorság*, *guggol*, *ekképp*, *ehhez*, *afféle*, *dödölle*, *csujjogat* stb.

A geminátáknak minden valószínűség szerint inkább kifejező, mint megkülönböztető szerepük van a magyar fonológiában. Erről árulkodik többek között az a tény, hogy a magyar szókincsben – a csekély számú alapszófajú szó mellett – főként hangutánzó és indulatszavakban fordulnak elő hosszú mássalhangzók (pl.: *csattog, heccel, duzzog*); illetve hangulatfestő jelleggel nyúlhatnak meg lexikálisan rövid mássalhangzók (pl.: *nagggyon jó, egggész nap, töökkéletes* stb.). Más anyanyelvi szavak között is akadhat, amelyben egy rövid mássalhangzó hosszan ejtődik (dialektus, szociolektus vagy idiolektus révén), pl.: *bakkancs, szállag, szöllő, esső, köppeney* stb., az efféle mássalhangzonyúlás azonban megértési nehézségeket nem okoz, semmiképp sem ruházható fel megkülönböztető szereppel.

A magyar gemináták előfordulásának negyedik köre jövevényszavakhoz és idegen eredetű tulajdonnevek tipikus magyar ejtismódjához kötődik, ami szintén a gemináció kifejező szerepét látszik alátámasztani. Elképzelhető, hogy a mássalhangzonyúlás elidegenítés vagy az idegenségérzet megőrzése céljával történik ezekben az esetekben, ugyanis csakis olyan jövevényszavakban fordul elő, melyeknek idegen eredete teljesen egyértelmű a beszélők számára (az átadó nyelvben azonban nincsenek gemináták), pl.: *hobbi, koffer, gleccser, shoppingol, Gu[t]tenberg, desszert, kollázs, dajjer* stb. (vö. Nádasy 1989a; Magyar 2014, 2016).⁴ Emellett az is elképzelhető, hogy a jövevényszavakban történő gemináció nem más, mint a magyar fonológia egy olyan produktív sajátosságának tükröződése, amelynek „bevetésére” az anyanyelvi szavakban nincs lehetőség.

3. A mássalhangzóhossz „indokolatlan” megváltozásához

A magyar mássalhangzók idegen szavakban történő spontán nyúlásáról korábban többen számot adtak (Nádasy 1989a; Siptár 1994; Siptár–Törkenczy 2000; Grimes 2007; Magyar 2014, 2016), ahogy bizonyos hosszú mássalhangzók spontán rövidüléséről is (Siptár 1994; Siptár–Törkenczy 2000; Lanstyák 2009). Javaslatom szerint azonban ez a két látszólag ellentétes hangtani folyamat olyan sokszor fordulhat elő párhuzamosan is ugyanazokban a szavakban, hogy érdemes lehet a kettőt egyszerre tanulmányozni.

4 Részben talán a helyesírás befolyása is okolható a magyar nyújtási tendenciáért, ám korántsem minden geminált mássalhangzó íródik dupla betűvel az átadó nyelvben, vö. *Gutenberg, dauer*; valamint a 3.1. pontban is visszaköszönő példák: *doping, mafia, sweater* (Nádasy 1989a).

3.1. Újdonságok és célok

Kutatásom céljai közül néhányra már korábban is igyekeztem felhívni a figyelmet (vö. Huszthy 2015). Elsődleges célom a mássalhangzók tendenciális nyúlását és rövidülését együttesen vizsgálni, amihez jól alkalmazható az optimalitáselmélet kerete (vö. többek között Kager 1999; Siptár–Szentgyörgyi 2013). A tanulmány további részében a mássalhangzók idegen szóban történő nyúlását és rövidülését a „jelenség” kifejezéssel fogom aposztrofálni.

A jelenség minden bizonnyal rendkívül régi eredetű, ám emellett máig produktív. Előbbit mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy igen korai személynveinkben is feltűnik – pl.: *Attila* ['ɒtillɒ] (← gót *atta ila* ‘apácska’), *Ottília* ['oti:lijɒ] (← *Ottila* ← germán *Odila*), *Brigitta* (← kelta *Brigida*), *Gizella* (← germán *Gisela*), *Julianna* (← latin *Juliāna*) stb. –, valamint számos szóban lexikalizálódott, pl.: *dopping*, *maffia*, *szvetter* (vö. a 3. lábjegyzettel); *pikoló* (← olasz *piccolo*), *kolega* (← latin *collega*), *szugerál* (← latin *suggerere*), *eszencia* (← latin *essentia*), stb.⁵ A jelenség produktivitása melletti legmeggyőzőbb érv pedig nem más, mint mindennapos felbukkanása új jövevényszavakban, idegen tulajdonnevek magyaros kiejtésében, valamint a magyarok idegen akcentusában.

További célom amellet érvelni, hogy a nyúlás és a rövidülés nem kontaktushatás eredménye, ellentétben Nádasdy (1989a) javaslatával; ezt támasztja ugyanis alá a jelenség erős produktivitása, és az idegen akcentusban való megjelenése. A Nádasdy által felhozott délkelet-német hatás (amely nyelvjárásban előfordulnak gemináták) ugyanis már koránt sincs olyan erős befolyással a magyar kiejtésre, mint a megelőző évszázadokban. A kontaktushatás ellen szól az a tény is, hogy egymástól függetlenül több nyelvben is előfordul mássalhangzónyúlás idegen szavakban, pl. az olasz, a japán vagy a finn nyelvben (Magyar 2016); vagyis minden bizonnyal valamilyen produktív fonológiai jelenség áll az események hátterében, nem pedig nyelvi kontaktus.⁶

5 A példák magyar írásmódja itt nem a helyesírást követi, hanem a leggyakoribb ejtésmódot (a magyar nyelv karakterkészletével írva), amely gyakran írásban is visszaköszön helyesírási hibaként. A cikk más pontjain is elő fog fordulni, hogy a példákat nem az IPA-szerint és nem is helyesírást követő alakban írom át, olyankor, mikor a jelenségre írásos adatok is vannak (pl. az 1. és a 2. táblázat egyes szavai esetében).

6 Nádasdy (1989a) javaslatának természetesen nem kevés alapja van, ugyanis számos német közvetítésű jövevényszavunkban valóban a délkelet-német domináns akcentus befolyásolta a magyarban meghonosodott változat formáját. Nádasdy azokat az 1750 utáni jövevényszavainkat sorolja ide, melyek még nem veszítették el idegen hangzásukat, pl.: *hobbi*, *vekker*, *koffer*, *gleccser* stb. Ez a magyarázat azonban valószínűleg a példáknak csak egy szűk körére, a valóban német közvetítésű jövevényszavak esetére lehet érvényes.

Ezek mellett fontos célnak tartom minél jobban leszűkíteni a jelenség hatáskörét: így kizárólag olyan „idegen érzetű” szavakra nézve vizsgálom, amelyekben morfémán belül, ám nem szó végén fordul elő mássalhangzónyúlás vagy -rövidülés az átadó nyelvi változathoz képest. Az egy szótagú szavakat (pl. *sokk*, *tipp*, *fle*[ʃ]) és a szóvégi nyúlást (pl.: *szonett*, *galopp*, *barokk*) kizárom a jelenség köréből, ezek ugyanis feltűnően kisebb mértékű ingadozást mutatnak a szóbelseji geminációhoz képest, és egyértelműbb okokra vezethetők vissza, mint amilyen például a minimális szó hossza a magyarban (vö. Siptár–Törkenczy 2000; Grimes 2007).

Kutatásom legfontosabb újdonsága a jelenség korábbi vizsgálataihoz képest abban áll, hogy az olaszt fogom forrásnyelvként használni. A geminátákkal bíró nyelvek közül minden bizonnyal az olasz az, amelyet legtöbben tanulnak magyar anyanyelvűek, így az olasz szavak magyar kiejtésében bukkanhatunk leggyakrabban a mássalhangzóhossz spontán megváltozására, mint nyelvtanulói hibára, illetve akcentuselemre.

Az olasz közvetítésével fog fény derülni arra a tényre is, hogy fonológiai szempontból bármely mássalhangzó geminálódhat vagy egyszerűsödhet a magyar kiejtésben, minőségétől függetlenül. Valamint arra, hogy a nyúlást és a rövidülést valóban célszerű együttesen tanulmányozni, amihez jól használható elemzési keretet nyújt az optimalitáselmélet. A magyar kiejtés „jólhangzási” feltételei ugyanis olyan optimális ejtésmintákhoz vezetnek, melyekben különbözik a rövid és a hosszú mássalhangzók eloszlása az olaszhoz képest. Az eredményt *fortíciós* (erősödési) és *leníciós* (gyengülési) korlátok hálóján keresztül kaphatjuk meg (vö. de Carvalho–Scheer–Ségéral 2008).

Az elemzésekből az is ki fog derülni, hogy az OT-korlátoknak különféle sorrendjei lehetségesek a jövevényszavak eredetétől, illetve az átvétel idejétől függően. Valószínűleg ugyanis más korlátrangsort kell feltételeznünk az olasz, mint a nem olasz idegen szavakra nézve. Emellett pedig a leníciós korlátok feltehetőleg egyre magasabbra rangsorolódhatnak az átvett szó életkorával párhuzamosan.

3.2. Aszimmetrikus adatok

Mindenekelőtt példákon keresztül szeretném megindokolni, hogy miért az olaszt választottam forrásnyelvnek a jelenség tanulmányozásához. Az 1. táblázatban jobbra mások által is idézett, sztemerd példák közül válogattam il-

lusztrációképpen, az *A*) oszlopban korábbi szóátvételek, a *B*) oszlopban valamivel későbbi jövevényszavak és tulajdonnevek láthatók. Az első hat sor (*a–f*; *m–r*) a mássalhangzónyúlásra, a második hat (*g–l*, *s–y*) a rövidülésre hoz példákat, amelyek a szakirodalomból, illetve saját gyűjtésből származnak (Nádasdy 1989a; Siptár 1994; Siptár–Törkenczy 2000; Lanstyák 2009; Huszthy 2015).

A) klasszikus példák			B) újabb példák		
	jövevényszó	magyar ejtés		jövevényszó	magyar ejtés
a.	(ang.) <i>sweater</i>	<i>szvetter</i>	m.	<i>Completa</i>	<i>Comple[tt]a</i>
b.	(ang.) <i>doping</i>	<i>dopping</i>	n.	<i>Hula Hoop</i>	<i>hullahopp</i>
c.	(ang.) <i>weekend</i>	<i>vi[kk]end</i>	o.	<i>Wafelini</i>	<i>Wa[ff]elini</i>
d.	(szl.) <i>sztyepa</i>	<i>sztyeppe</i>	p.	<i>Heineken</i>	<i>Heine[kk]en</i>
e.	<i>Nyasha-tó</i>	<i>Nya[ss]a-tó</i>	q.	(ang.) <i>flo[p]y</i>	<i>flo[pp]i</i>
f.	<i>ventilátor</i>	<i>venti[ll]átor</i>	r.	(Umberto) <i>Eco</i>	<i>['ekko:]</i>
g.	<i>apparátus</i>	<i>a[p]arátus</i>	s.	(ol.) <i>attacca</i>	<i>a[t]a[kk/k]a</i>
h.	<i>akkord</i>	<i>a[k]ord</i>	t.	(ol.) <i>a cappella</i>	<i>akapella</i>
i.	<i>desztillált</i>	<i>deszti[l]ált</i>	u.	(ol.) <i>carpaccio</i>	<i>karpacsó</i>
j.	<i>appellál</i>	<i>a[p]ellál</i>	v.	(ol.) <i>stracciatella</i>	<i>sztracsatella</i>
k.	<i>kolléga</i>	<i>ko[l]ega</i>	x.	<i>presszó</i>	<i>preszó</i>
l.	<i>paraffin</i>	<i>para[f]in</i>	y.	<i>jakuzzi</i>	<i>jaku[ddz/dz]i</i>

1. táblázat: Sztenderd példák a mássalhangzóhossz-változásra⁷

A példákból egyértelműen kiderül a mássalhangzónyúlás környezeti előfeltétele: a geminátát rövid magánhangzónak kell megelőznie. Nádasdy (1989a: 201) ennek megfelelően adja meg a nyúlás szabályát is: [idegen] szavakban rövid magánhangzó után hosszú mássalhangzó következik.⁸ Magyar (2016)

⁷ A magyar kiejtésben sok helyütt az idézett példákban is ingadozik a mássalhangzók hossza; főleg a *B*) oszlop szavait tekintve, amelyek között csak elvétve beszélhetünk a nyúlás vagy a rövidülés lexikalizálódásáról, pl. az (*f*), a (*n*) és a (*v*) példák esetében.

⁸ A szabály alapja az a megfigyelés, hogy hosszú magánhangzó után sosem fordul elő hosszú mássalhangzó a magyar nyelv jövevényszavaiban, még egy szótagú szavak esetében sem, vö. *snack* [snekk] ↔ *snake* [sne:k(*k)]. Mindez ugyanazon szó ejtésvariációiban is megfigyelhető, pl. az 1. táblázat (*r*) példája gyakran hangzik a magyar kiejtésben az olaszhoz hasonlóan [e:k]ó-nak vagy rövid [e]-vel [ek]ó-nak; ezeknél kicsit kevésbé gyakori a táblázatban is feltüntetett ['ekko:] ejtémód, ám egyáltalán nem szerepel olyan verzió az adatok között, mikor a hosszú [k] hosszú [e:]-t követne: *['e:kko:]. Hasonló ingadozást figyeltem meg egy magyar színész kiejtésében is, aki egy előadása során Lúdas Matyi nevét spontán módon olaszra fordította („*Mattia de Oca*”), majd a nevet többször elismételte, és az *oca* 'liba' szót hol hosszú, hol rövid [k]-val ejtette, ennek függvényében nyújtva vagy rövidítve az [o]-t is: [okka], illetve [o:ka].

szerint a gemináció voltaképpen a megelőző magánhangzó rövidségének megőrzésére irányuló stratégia. Az adatok ellenben azt mutatják, hogy a hosszú mássalhangzót megelőző magánhangzó rövidsége valóban törvényszerű, ám a rövid magánhangzót követő mássalhangzónyúlás már egyáltalán nem az.⁹

A táblázat alsó fele azonban azt mutatja, hogy rövid magánhangzó után mássalhangzó-rövidülés is ugyanakkora eséllyel történhet, mint nyúlás; tehát semmiképpen sem szabályról van szó. Lanstyák (2009) a rövidülés folyamatát alapvetően zengőhangoknak tulajdonítja, mint a magyar szókinszben lexikalizálódott *ko[m]andó*, *te[r]orizmus*, *mi[l]iméter*, *ko[n]ektor* stb. szavakban. A (főleg újabb) példákból azonban kiderül, hogy bármely mássalhangzó rövidülhet, így zárhangok (1. táblázat: *g*, *h*, *j*, *s*, *t*), réshangok (*l*, *x*) és affrikták (*u*, *v*, *y*) is.¹⁰ A 2. táblázatban már kizárólag olasz eredetű célszavakból hozok példákat a jelenségre, hármas osztásban: az első példaadag (2. táblázat: *a–e*) a nyúlásra vonatkozik, a második (*f–k*) a rövidülésre, a harmadik csoportban (*l–q*) pedig a nyúlás és a rövidülés egyaránt előfordul.

	olasz célszó	magyar változat
a.	<i>mafia</i> ['ma:fja]	<i>maffia</i>
b.	(<i>clavi</i>) <i>cembalo</i> ['tʃembalo]	<i>csemba</i> [ll]ó
c.	<i>Carafa</i> ‘történeti családnév’	<i>Cara</i> [ff] <i>a</i>
d.	<i>Caputo</i> ‘Piedone segédje’	<i>Capu</i> [tt] <i>o</i>
e.	<i>Adacher</i> [a'da:ker] ‘családnév’	<i>Ada</i> [kk] <i>er</i>
f.	<i>Boccaccio</i> [bok'kattʃo]	<i>Bo</i> [k] <i>accio</i>
g.	<i>Raffaello</i> [raffa'ello]	<i>Ra</i> [f] <i>aello</i>
h.	<i>Botticelli</i> [botti'tʃelli]	<i>Bo</i> [t] <i>icelli</i>
i.	<i>Cicciolina</i> [tʃittʃo'li:na]	<i>Csicsol</i> <i>ina</i>
j.	<i>Zeffirelli</i> [dzeffi'relli]	<i>Ze</i> [f] <i>irelli</i>
k.	<i>Ramazzotti</i> [ramad'dzotti]	<i>Rama</i> [z] <i>otti</i>
l.	(Michelangelo) Buonarroto	<i>Buona</i> [r] <i>o</i> [tt] <i>i</i>
m.	<i>fusilli</i> [fu'zilli] ‘csavart tészta’	<i>fussz</i> <i>ili</i>

9 Nádasy (1989a) azt írja, a mássalhangzónyúláshoz nemcsak a szegmentumot megelőző, de az azt követő magánhangzónak is tendenciálisan rövidnek kell lennie (vö.: *a–e*, *m–q*). Utóbbi megfigyelés azonban az előzővel ellentétben korántsem törvényszerű, mint az a magyar szóvégi hosszú *ó* esetén is látható az adatokban.

10 Ha (a 7-es lábjegyzet alapján) a mássalhangzónyúlás előfeltétele a megelőző rövid magánhangzó, a 8-as lábjegyzet kapcsán a rövidülés egyik előfeltételének a mássalhangzót követő magánhangzó hosszúságát lehetne megadni. A számos ellenpélda miatt azonban mindez szabályként nem megfogalmazható, a 4. pontban következő OT-elemzés más megoldással fog előállni.

	olasz célszó	magyar változat
n.	<i>lapilli</i> ‘vulkáni kőtörmelék’	<i>lappili</i>
o.	<i>Grosseto</i> ‘toszkán város’	<i>Gro[s]e[tt]o</i>
p.	<i>Tommaso</i> [tom'ma:zo] ‘Tamás’	<i>To[m]a[ss]o</i>
q.	<i>(Dino) Buzzati</i> [bud'dza:ti]	<i>Bu[z]a[tt]i</i>

2. táblázat: Mássalhangzóhossz-változás olasz eredetű jövevényszavakban és neveken

A 2. táblázat adatai szerkezetileg kísértetiesen hasonlítanak egymáshoz. Úgy tűnik, hogy a magyarok kiejtésében megőrződnek az olasz nyelv legtipikusabb hangsúlymintájának, az utolsó előtti szótagra eső hangsúlynak a hangtani következményei. Az olaszban a hangsúlyos szótag mindig nehéz – vagyis hosszú magánhangzót vagy kódamássalhangzót tartalmaz –, ám ebből a magyar akcentusban csak a kódamássalhangzó köszön vissza, vagyis az olasz szavak jellemzően utolsó előtti zárt szótaggal jelennek meg a magyar kiejtésben: ez néhol nyúlással (*a–e*), néhol pedig az utolsó mássalhangzó rövidülésének elkerülésével (*f–h*, *j*, *k*) jár.

Az utolsó előtti szóagnál korábbi pozícióban feltűnő gemináták ellenben jellemzően egyszerűsödnek a magyar kiejtésben (*f–k*, *l*, *o–q*). A magyar kiejtés abban az esetben is ezt a mintát látszik követni, mikor az olasz hangsúly eredetileg nem is az utolsó előtti szótagra (hanem valamelyik azt megelőzőre) esik (mint a *b* esetben, illetve a 3. táblázat néhány adatában). Kivételesnek számít az (*m*) és az (*n*) példa, ahol azonban mindez épp fordítva van (erre még visszatérek).

A mássalhangzó-rövidülésre egyébként arányában jóval több példa akad a jövevényszavak között, mint a nyúlásra, hiszen hosszabb szavakban erre adódik több lehetőség, pl.: *pa[p]arazzo*, *mo[ts]arella*, *gra[f]iti* (az olasz eredetiben a kiemelt mássalhangzók mind hosszúk); valamint zenei utasítások körében, pl.: 1. táblázat: *s*, *t*; valamint: *a[l]egretto*, *cre[ʃ]endo*, *a[f]ettuoso*, *a[p]assionato*, *me[z]oforte* stb. A legújabb példákban azonban, mint a magyarok idegen akcentusában (amire a 3. táblázatban hozok példákat), korántsem tűnik ennyire egységes arculatúnak a jelenség, több kivételnek tekinthető alakot is találni.

	olasz célszó	olasz kiejtés	magyar akcentus
a.	<i>carota</i> ‘répa’	[ka'ɾo:ta]	[karotta]
b.	<i>gelato</i> ‘fagylalt’	[dʒe'la:to]	[dʒɛlatto]
c.	<i>gufo</i> ‘bagoly’	[ˈgu:fo]	[guffo]
d.	<i>divano</i> ‘dívány’	[di'va:no]	[divanno]
e.	<i>Topolino</i> ‘Mikiegyér’	[topo'li:no]	[toppoli:no]

	olasz célszó	olasz kiejtés	magyar akcentus
f.	<i>litorale</i> ‘partszakasz’	[lito'ra:le]	[littora:le]
g.	<i>liberaci</i> ‘szabadíts meg’	['li:beraɥ'i]	[liberattɥ'i]
h.	<i>cappotto</i> ‘kabát’	[kap'pɔtto]	[kapotto]
i.	<i>uccello</i> ‘madár’	[ut'tʃello]	[utʃello]
j.	<i>marrone</i> ‘barna’	[mar'ro:ne]	[maro:nɛ]
k.	<i>arrivederci</i> ‘viszlát’	[arrive'dertɥ'i]	[arivedertɥ'i]
l.	<i>cappuccino</i> ‘kapucsinó’	[kapput'tʃi:no]	[kaputtɥ'i:no]
m.	<i>tappeto</i> ‘szőnyeg’	[tap'pe:to]	[tapetto]
n.	<i>cioccolato</i> ‘csoki’	[tʃokko'la:to]	[tʃokolatto]
o.	<i>preoccupare</i> ‘aggódní’	[preokku'pa:re]	[preokuppa:re]
p.	<i>occasione</i> ‘alkalom’	[okka'zjo:ne]	[o(k)kassijo:nɛ]
q.	<i>improvvisare</i> ‘rögtönöz’	[improvvi'za:re]	[improviddza:re]

3. táblázat: Mássalhangzóhossz-változás olaszul tanuló magyarok akcentusában¹¹

A 3. táblázatban szereplő példák a mássalhangzónyúlás és -rövidülés jelenségére hozható legfrissebb adatok, melyeket gimnáziumi és egyetemi olasz nyelvórák alkalmával rögzítettem. Előfordulnak közöttük kezdő nyelvtanulóakra jellemző hibák (*a–g*, *k–n*), de akadnak olyan esetek is, amiket olaszul a lehető legmagasabb szinten beszélő magyarok is gyakran (ha nem következetesen) elvétenek (*h–j*, *o–q*). A táblázat az előzőhöz hasonlóan tagolódik: az első csoportban (*a–g*) a nyúlásra hozok példákat, a másodikban (*h–l*) a rövidülésre, a harmadikban (*m–q*) pedig egyszerre mindkettőre.

Annyi rögtön kiderül az adatokból, hogy amennyiben a nyúlás és a rövidülés is egyaránt megjelenik egy szóban, utóbbi mindig korábban jelentkezik az előbbinél, ahogy a harmadik csoport példáiban jól látható. Ha rövidülés nincs, a nyúlás a nem utolsó előtti szótagok mássalhangzóit is érintheti, mint a (*e*) és az (*f*) példákban. Utóbbiakból az is kiderül, hogy a nyúlás a zöngétlen zörejhangok esetén szívesebben jelentkezik, bár olyan ellenpélda is akad, melyben zengőhang nyúlik meg (*d*; illetve a 2. táblázat *b* és az 1. táblázat *f* és *n* példái). Valószínűleg valamennyi mássalhangzó képes nyúlásra és rövidülésre is, ám korántsem következetlenül. Az adatokból egy minőség szerinti mássalhangzó-behelyettesítésre is fény derül: ugyanis a bemeneti /z/ geminált formája sosem [zz], hanem

¹¹ A hangsúly helyét a magyar kiejtésben nem jelölöm, mert a nyelvtanulók azt gyakran elhibázzák, ám ennek most nincs jelentősége (ugyanis bármelyik szótagot hangsúlyozzák is, a mássalhangzónyúlás és -rövidülés ugyanúgy feltűnhet a kiejtésükben).

inkább [ss] (2. táblázat: *m, p*; 3. táblázat: *p*) vagy [ddz] (3. táblázat: *q*). Fonológiai szempontból mégis mindkettő a /z/ hosszú megfelelőjének tekinthető; erre a szegmentumcserére Nádasdy (1989a) is felhívja a figyelmet, pl. a *Jézus-jesszus* szópár kapcsán, ahol a gemináció szintén egyértelműen kifejező szerepű.

Ha Siptár (1994) és Lanstyák (2009) javaslatára elfogadjuk, hogy az intervokális mássalhangzó-rövidülés elsősorban a zengőhangokat érinti, valamint Nádasdy (1989a) és Magyar (2016) javaslatára azt, hogy a nyúlásban főként a zöngétlen zárhangok érdekeltek, magyarázatot nyerhetünk a 2. táblázat két kivételére (*m, n*). A példákból úgy tűnik ugyanis, hogy mindenképpen valamilyen változásnak kell bekövetkeznie a magyar kiejtésben (ill. akcentusban) a bemeneti alakok mássalhangzóhosszához képest. Ha a bemenetben akad egy hosszú mássalhangzó, a kimenetben is fel kell tűnnie egynek, de nem feltétlenül ugyanabban a pozícióban. Az utóbbi két mondat magyarázatot ad a *fusszili* és a *lappili* alakokra (melyekben „szabályos” mássalhangzóhossz-csere történik), és kiindulópontot nyújt a 2. és a 3. táblázat harmadik szócsoportjainak elemzéséhez, melyekben látszólag ugyancsak felcserélődnek a hosszú és a rövid mássalhangzók. Mindez OT-korlátokon keresztül formálisan is kifejezhető.

4. A mássalhangzóhossz megváltozásának lehetséges indítékai

A mássalhangzóhossz deviáns viselkedésének magyarázatául fortíciós (a nyúlásért felelős) és leníciós (a rövidülésért felelős) OT-korlátok hálóját állítom fel, melyek egy későbbi lépésben metrikai korlátokkal fognak kiegészülni. A következőkben minden egyes bevezetni kívánt korlát mellett érvelni igyekszem. Fontosnak tartom előre leszögezni, hogy a korlátok sorrendje semmiképpen sem tekinthető stabilnak a magyar fonológiában. Valószínűleg két dimenzió mentén érdemes a lehetséges sorrendet meghatározni (illetve változtatni): térben és időben, vagyis a jövevényszavak eredetétől függően – így biztosan más sorrendben állnak a korlátok például az újlatin, mint a szláv vagy a germán átadó nyelvek esetén¹² –, valamint a szavak átvételi idejétől függően,

12 A korlátsorrendet feltehetőleg az egyes nyelvekhez fűződő kulturális háttértudás, illetve a nyelvi ideológiák is befolyásolhatják (vö. Lanstyák 2009). Úgy tűnik például, hogy a magyar beszélők újlatin szavakban kifejezetten szeretnek geminálni (olyan nyelvekben is, melyekben egyébként nincsenek gemináták), pl.: (sp.) *Santiago de Composte[ll]a*; míg szláv nevekben nazális-palatalizációra hajlamosak, pl.: (horv.) *Dubrov[ɲ]ik*; ahogy germán nevekben nem ritkán a kerek magánhangzók elülsővé tételére, pl.: (holl.) *Gr[ø:]ningen*.

úgy tűnik ugyanis, hogy minél régebbi egy jövevényszó, a leníciós korlátok annál magasabbra rangsorolódhatnak a kiejtésében a fortíciósokhoz képest. A következőkben az olasz eredetű szavak magyar kiejtésére jellemző mássalhangzóhossz-változás legfontosabbnak vélt OT-korlátaikat sorolom fel.¹³

A fortíciós korlátok közül különleges szerep és magas rangsorbeli pozíció illeti meg azokat, amelyek az olasz szavak hangsúlyának nyomát őrzik a magyar kiejtésben. Az olasz nyelvben leggyakrabban az utolsó előtti szótag a hangsúlyos, így a magyar akcentusban ez a szótag általában zárttá válik, ha zörejhangot tartalmaz. A folyamatot általánosságban két korlát összjátéka révén lehet megragadni, l. (1, 2).

- (1) SWP (Stress-to-Weight Principle): A hangsúlyos szótag nehéz (Prince 1990).¹⁴
- (2) EDGEMOST-R: A hangsúlyos szótag a prozódiai szó jobb széléhez illeszkedik (vö. Krämer 2009).

A két korlát értelmében a kimenetnek nehéz szótagot kell tartalmaznia a szó jobb széléhez igazítva. Az SWP bevezetését az indokolja, hogy a magyar beszélők az idegen akcentusban jellemzően „nehézzé teszik” a hangsúlyos szótagot, amit már Nádasy (1989a: 199) is megjegyez a német kiejtésre vonatkozóan. Jövevényszavakban az első szótagra eső magyar hangsúlyozás természetesen felülírja az átadó nyelvbéli hangsúlykiosztást, ám az eredeti hangsúly nyoma többnyire mégis megmarad ezekben a szavakban, nehéz szótagok formájában. A korlát ebben a kontextusban annyit jelent, hogy az idegen szavak magyar kiejtésében lesz egy olyan nehéz szótag, melynek nehézsége nem a magyar fonológia belső törvényszerűségeitől függ (mint amilyenek például a szóvégi hosszú *ó*, az *á* és az *é* inherens hosszúsága, stb.).

Az eredeti hangsúly helyét az „illesztési” (*alignment*) korlátcsaládból hozott (2)-es korlát határozza meg, immár az olasz fonológia alapján, miszerint az eredeti olasz szóhangsúlyt jelölő nehéz szótag a magyar akcentusban a prozódiai szó jobb széléhez illeszkedik. Az olasz fonológiában az EDGEMOST-R összhangban dolgozik a NONFINAL korláttal, amelynek értelmében az utolsó szótag nem lehet láb része, így hangsúlyt sem hordozhat (Krämer 2009: 179).

13 A korlátokat Parker (2010) katalógusa alapján adom meg: némelyiket egy az egyben veszem át más szerzőktől, mások a saját javaslataim több hasonló korlát mintájára (mindezt külön-külön is jelezni fogom).

14 Egy szótag akkor nehéz, ha zárt, vagy ha hosszú magánhangzót tartalmaz.

Az utóbbi korlátot ebben a tanulmányban nem vezetem be, viszont tulajdon-ságával felruházom az előbbit, vagyis az EDGEMOST-R ebben a megközelítés-ben nem vonatkozik a szó utolsó szótagjára; aminek egyenes következménye, hogy az SWP által kiváltott gemináció nem érinti a szóvégi mássalhangzókat (ezt a szóvégi gemináció tárgyalattól eltérő viselkedése is indokoltta teszi).¹⁵

Az (1, 2) korlátok lesznek felelősek az utolsó előtti szótagban tipikusan feltűnő geminációért, és más korlátokkal összejátszva a többi geminációért is. A jobb szélre igazítás azért fontos, mert az adatokban a fortíció jellemzően jobbra esik a leníciótól. Ha nincs geminációra alkalmas elem a szó jobb szélén, a korlát az első leginkább jobbra eső mássalhangzón alkalmaz nyújtást, mint a 3. táblázat (*e, f, l, o-q*) és az 1. táblázat (*n, o*) példáiban.

E kettőn kívül más fortíciós korlátok is indokoltak lehetnek az elemzésben, mint amilyen például a HEAVYCLOSED, amely a nehéz szótag típusát határozza meg: egész pontosan kiköti, hogy annak zártnak kell lennie (vagyis ha az algoritmus egy szóbelseji szótagban választhat hosszú magánhangzó vagy ugyanannak rövid megfelelője és a rákövetkező mássalhangzó geminálása között, az utóbbi lehetőséget választja).¹⁶ Az a tendencia figyelhető meg ugyanis az adatokban, hogy a beszélők előnyben részesítik a zárt-nehéz szótagot a nyílt-nehézzel (vagyis a hosszú magánhangzót tartalmazóval) szemben. Ez nem csak az olasz eredetű szavakra jellemző, vö.: *víkend* ['vikkɛnd], *Stühmer* ['ʃtymmer] (Nádasdy 1989a), *ámen* ['ammɛn]; de az olaszokra főleg, mint a 2. táblázat (*a, c, d, e, l, o-q*) példáiból, illetve a magyar akcentusra hozott adatokból (3. táblázat) is kitűnik.

15 További érv emellett, hogy a nyelvtanulók visszatérő hibáiból úgy tűnik, a magyar akcentusban a szóvégi hangsúly rosszul formáltnak számít, és nincs jelen a beszélők mentális reprezentációjában. (Egyébként a lehetséges szóvégi hangsúly az olasz fonológiában is csak másodlagos fejlemény, vö. Krämer 2009.)

16 A HEAVYCLOSED korlát („a nehéz szótag zárt”) saját javaslatom a Parker (2010) katalógusában talált hasonló korlátok mintájára, mint amilyen pl. a NoLONGCLOSED („tilos a hosszú magánhangzó zárt szótagban”). Az olasz fonológiában egyébként ennek a tendenciának éppen az ellentéte figyelhető meg: Krämer (2009: 186) amellet érvel, hogy az olasz hangtanban épp a hosszú magánhangzó választása írja felül a mássalhangzó-geminációt (ám csak szó belsejében), és erre be is vezet egy „nem lexikális morák beszúrását tiltó” húséghkorlátot: IO-DEP-Cμ. Ha azonban csak annyit feltételeznénk, hogy a magyar akcentusban – az olasszal ellentétben – ez a korlát nem jut érvényre, még nem jelentené, hogy a magyarban a mássalhangzó-gemináció felülírja a magánhangzónyúlást nehéz szótagban: ehhez szükséges bevezetnünk a HEAVYCLOSED korlátot.

	(ol.) /ka'pu:to/	SWP	EDGEMOST-R	HEAVY CLOSED
a)	[kapu:to:]			**!
b)	[kaputo:]	*!	**	*
c) 	[kaputto:]			*
d)	[kapputo:]		*!	*

4. táblázat: Az (ol.) *Caputo* név optimális magyar kiejtése

A 4. táblázatban az eddig látott három fortíciós korlát magyar akcentusra javasolt rangsora látható: SWP, EDGEMOST-R¹⁷ » HEAVYCLOSED. Az (1, 2) korlátok között, szoros együttműködésük révén, nem feltételezek rangsorbeli különbséget, a HEAVYCLOSED ellenben mögöttük helyezkedik el, mivel hogy az nem az eredeti szóhangsúly nyomával áll összefüggésben, hanem egy független jelöltségi korlát, amely bármely nyílt nehéz szótagot hátrányosnak minősít egy neki megfelelő zárt szótaghoz képest.¹⁸

Az iménti látott fortíciós korlátok mellett feltételezhetünk olyan jelöltségi korlátokat is az elemzésben, amelyek a mássalhangzók minősége szerint szelektálnak a geminációban: vagyis például előnyben részesítik a zöngétlen zárhangok, majd a zöngés, illetve az egyéb zörejhangok geminálódását a zöngőhangokéhoz képest. Emellett elképzelhető a gemináció fonetikai környezetének (úgy mint a geminátát kötelezően megelőző és többnyire követő rövid magánhangzók) OT-korlátokban való megfogalmazása is. Az eddig látott adatok többsége azonban egyelőre ezek nélkül is elemezhető, ezért jelenleg nem térek ki rájuk.

A leníciós korlátok a magyar akcentusban eleve alacsonyabban rangsorolódnak a fortíciósoknál. Sorrendjük azonban megváltozhat, amennyiben a célszavak elterjednek a használatban; és úgy tűnik, hogy minél inkább meghonosodik az adott szó a magyarban (vagy minél régebbi kölcsönzésű), annál

17 A 4. táblázat elemzésében az illesztési korlátot egyszer sérti meg a (d) kimenet, mert a nehéz szótag az utolsó előtti lehetséges pozícióban tűnik fel, és kétszer a (b) kimenet, amelyekben egyáltalán nincs nehéz szótag az utolsót kivéve (így ahányszor elmulasztotta a nehéz szótag lehetőségét, annyiszor sérti meg a korlátot).

18 A HEAVYCLOSED korlátot a szóvégi hosszú *ó* is áthágja, még úgy is, ha azt nem követi mássalhangzó, ami geminálódhatna: ezért kap legalább egy csillagot minden jelölt a 4. táblázatban. Ez OT-ben úgy képzelhető el, hogy van egy dominálatlan korlát a magyar fonológiában, amely szerint a középpállású kerekített magánhangzók (*o*, *ö*) szó végén nem lehetnek röviddek, így a rövid *o*-s jelöltek már kiestek az elemzésből, mire a 4. táblázatban megjelenített releváns részhez érünk. A magyar akcentusban ugyanakkor ez a korlát jóval hátrébb kerül az idegen szavak magyar szövegkörnyezetben való kiejtéséhez képest: ez magyarázza, hogy a nyelvtanulók képesek szóvégi rövid *o*-t ejteni az olasz szavakban, ám a mássalhangzók hosszúságát kevésbé tudják kontrollálni.

magasabbra kerülhetnek. Bizonyos olasz városok magyar nevében például egyáltalán nem szerepel nehéz szótag (és ugyanez figyelhető meg a korábban már említett zenei utasításokban is), pl.: *Assisi* [as'si:zi] → (magy.) ['ɒsisi],¹⁹ *Bologna* [bo'lonna] → (magy.) ['boloɒn], *Carrara* [kar'ra:ra] → (magy.) ['kɒrɒrɒ], stb.; illetve olyan régebbi kölcsönzésű olasz szavakban, mint a *presszó*, amelyet alkalmasint rövid sz-szel ejtve is lehet hallani.

Észerint a leníció végcélja, hogy csak könnyű szótagok szerepeljenek a szavakban. Az ezt szabályzó korlát (4) azonban eleve feltehetőleg hátul helyezkedik el a rangsorban, és specifikusabb leníciós korlátok előzik meg. Egészen biztosan működik például egy olyan korlát a magyar akcentusban, amely hasonló a latinból ismert *mamilla*-törvényhez: tiltja a nehéz szótagok szomszédos megjelenését (vö. Cser 2009).²⁰ Efféle megkötést korábban már más nyelvekre is megfogalmaztak, például a finnre (Anttila 1997; Boersma–Hayes 2001), így ezt a korlátot fogom alkalmazni a magyar akcentusra is, l. (3).

(3) *H.H: Nem követik egymást nehéz szótagok.

(4) *HEAVY: Nem fordulnak elő nehéz szótagok.

Általánosságban a (3)-as korlátra vezethetők vissza azok a mássalhangzó-rövidülések az adatokban, melyek szomszédságában nehéz szótag áll a célszavakban, pl.: az 1. táblázat (*h–l*, *s–u*, *x*), a 2. táblázat (*f*, *k*) és a 3. táblázat (*h–j*, *l*) példái. Valamint ehhez a korláthoz kapcsolódik az a Nádasdy (1989a) által is megjegyzett körülmény is, hogy hosszú magánhangzó előtt nem szokott végbemenni a gemináció, mint a *masszíroz*, *passzíroz* és *frottír* szavak gyakori rövid mássalhangzós ejtésében.

A (4)-es korlát voltaképpen a (3)-as általánosított verziója, amely mindenféle nehéz szótagot megszüntet, és nem csak a szomszédosok egyikét. Jelen esetben ez a hosszú mássalhangzók, illetve a hosszú magánhangzók rövidítését érinti (amire jó példa a *Cicciolina* névben végbement gyengülési folyamat: *Ci[tʃ]ol[i:]na* → *Ci[tʃ]ol[i:]na* → *Ci[tʃ]ol[i]na*), de más kontextusban egyéb

19 *Assisi* város magyar nevének formálódásában feltételezhetünk közbülső fázisokat is a magyar akcentusból vett példák mintájára: így lehetséges, hogy az olasz [as'si:zi] először a[sissi]-vé vált a magyar kiejtésben, majd idővel, a leníciós korlátok magasabbra rangsorolódása okán, a hosszú mássalhangzó megrövidült.

20 A latinban igazából zárt szótagok egymás melletti megjelenéséről van szó, aminek klasszikus példája a *mamilla* → *mamilla* 'emlő' és az *ommitto* → *omitto* 'elereszt' szavakban végbement redukció (vö. Cser 2009).

mássalhangzó-kapcsolatok feloldását is jelentheti. Az 5. táblázatban az (ol.) *tappeto* szó kezdő nyelvtanulóktól hallott leggyakoribb magyar ejtismódját elemzem, amely feltételezésem szerint a magyar fonológia „jólhangzási” feltételeire vezethető vissza.

(ol.) /tap'pe:to/	SWP	EDGEMOST-R	HEAVY CLOSED	*H.H	*HEAVY
a) [tappe:to]			*!	*	**
b) [tappetto]				*!	**
c) [tape:to]			*!		*
d) F [tapetto]					*
e) [tappeto]		*!			*
f) [tapeto]	*!	**			

5. táblázat: Az (ol.) *tappeto* ‘szőnyeg’ szó optimális kiejtése a magyar akcentusban²¹

Az utolsó előtti mássalhangzó geminációját az előző elemzéshez hasonlóan a három fortíciós korlátnak tulajdonítom, míg az olasz hosszú /p/ rövidülését a (3, 4)-es leníciós korlátokra vezetem vissza. A (3)-as magasabb rangsort kap a (4)-esnél, amennyiben utóbbi specifikált „mellékkorlátjának” tekinthető, és az OT elméletében egy korlát szűkebb körben működő változatai elvből magasabban helyezkednek el a rangsorban a „fő” korlátnál (vö. Kager 1999). Ellenben semmi nem indokolja, hogy a *H.H később lépjen működésbe, mint a HEAVYCLOSED, ezért ezek között nincs sorrendbeli különbség.

Az 5. táblázatban látható korlátrangsor (SWP, EDGEMOST-R » HEAVYCLOSED, *H.H » *HEAVY) alkalmas a magyar akcentusban megjelenő olasz szavak nagy részének elemzésére (vö. a 3. táblázat tartalmával). Eszerint a hosszú és rövid mássalhangzók sorrendje megváltozik a magyar kiejtésben: az olasz hangsúly nyoma miatt az utolsó előtti szótag jellemzően nehéz lesz, a másodikként rangsorolt HEAVYCLOSED korlát miatt pedig egyúttal zárt is. A szintén második, illetve harmadik helyen feltűnő leníciós korlátok pedig az összes korábban esedékes szótagból kiirtják a geminátákat.

Azoknak a szavaknak az esetére, melyekben nem az utolsó előtti szótagban történik gemináció (pl. a 3. táblázat *e, f, o–q* példái), bevezethető egy minőségi szem-

21 A kimenetekben látható [e] és [ɛ] hangminőségi váltokozása fonológiaiilag itt nem releváns, a magyar akcentusban előbbi nyílt, utóbbi zárt szótagban szokott megjelenni (vö. a 3. táblázat adataival).

pontok szerint válogató leníciós korlát is: *LONGSONORANT²², amely nem engedi megnyúlni az intervokális zengőhangokat, így helyettük az első leginkább jobbra eső zörejhang kénytelen geminálódni az SWP és az EDGEMOST-R korlátoknak engedelmessé. Az eddig felsorolt korlátok mellett továbbá más, sztenderdek számító OT-korlátok működése is feltételezhető a jelenség fonológiai hátterében, mint a fortíciósak közül a törlés tiltása, a leníciósak közül pedig a betoldás vagy a kóda tiltása. Ám mivel az idézett korlátok a vizsgált esetekre nézve feljebb vannak rangsorolva ezeknél, ebben a cikkben eltekintek a megjelenítésüktől.

A fortíciós és leníciós mellett azonban szükséges lehet egy harmadik korlátcsoport bevezetése, amely a szavak metrikai szerkezetéhez köthető. Feltételezésem szerint a magyar akcentust *metrikus kiigazítás* jellemzi, amelynek fényében bizonyos „jobbnak érzett” ritmusok felülírhatnak „kevésbé jókat”. Ennek bizonyítására a következő kísérletet végeztem: olasz szakos egyetemi hallgatókkal felidéztettem Dante *Isteni Színjátékának* kezdősortát, mely olaszul így hangzik: „Nel mezzo del cammin di nostra vita...”.²³ A sor kurzívval kiemelt *cammin* [kam'mi:n] ‘út’ szavát a magyar diákok legtöbbször rövid [m]-mel (és rövid [i]-vel) ejtette: [ka'min].²⁴ A sor az olasz verstan szempontjából szabályos *hendekaszillabus* (vagyis leegyszerűsítve tizenegy szótagú jambikus sor), a magyar vers-, illetve hangtan szerint azonban a jambikus lejtés megbicsaklik a hosszú [m] miatt. Célszerűnek tartom ezért a sort a magyar akcentus számára trochaikus lábakra bontani,²⁵ ahol a ritmus „kisimítása” a hosszú [m] degeminációjával érhető el, l. (5).²⁶

22 A Parker (2010)-féle korlátlistában több zengőhangokat érintő korlát is található, de egyik sem azonos az itt bevezetett *LONGSONORANT-tal. Létezik azonban a zengőhangok megjelenését általánosságban tiltó szegmentális korlát: *[+sonor] (Rubach 2002), a *LONGSONORANT voltaképpen e korlát mellékkorlátjának tekinthető, amely csupán a hosszú zengőhangok előfordulását tiltja.

23 Babits Mihály (pontosabban az általa is idézett Arany János) fordításában: „Az emberélet útjának felén...”, Nádasdy Ádám fordításában: „Életünk útjának feléhez érve...”.

24 Az [m] hossza az olaszban egyébként itt megkülönböztető szerepű, a *camin(o)* szó ugyanis ‘kandalló’-t jelent.

25 A jambikus verssor trochaikus lábakra való bontása valószínűleg magyarázatra szorul: véleményem szerint a felütésre induló jambikus ritmus idegen az első szótagi hangsúlyhoz szokott magyar fonológia számára; a trochaikus láb ezért kevésbé jelölt a magyar hangtanban, mint a jambikus. Úgy vélem, hogy a metrikus kiigazítás elsősorban akkor lép működésbe a magyar fonológiában, mikor a beszélő nem felütésre induló szabályos ritmust észlel. Mivel a verssor legelső eleme, a *nel*, hangsúlytalan prepozíció, az prozódiailag nem része lábnak; az első láb tehát hangsúlyos zárt szótaggal kezdődik, ami fonológiai szempontból trochaikus lüktetést kölcsönöz a sornak, bár az verstanilag jambikus (a láb, és általánosságban a metrum viselkedése egyébként sok tekintetben eltér a fonológiában és a verstanban).

26 (5) mellett a verssor magyar akcentus szerinti leggyakoribb ejtismódját írom át fonetikusan, a zárójelek a prozódiai lábak határait jelzik. A verssor alatt a klasszika filológiában használatos jelölést használom a hosszú (–) és rövid (˘) szótagok megkülönböztetésére, amelyek fonológiai szempontból itt nehéz és könnyű szótagot fognak jelenteni.

- (5) [nɛl ('mɛddzo) (dɛl ka) ('min di) ('nostra) ('vi:ta)]
 – (– ʊ) (– ʊ) (– ʊ) (– ʊ) (– ʊ) (– ʊ)

Úgy vélem, hogy az [m] rövidülése a magyar akcentusban metrikus kiigazítás eredménye. Egy trochaikus lábak létrehozásáért felelős OT-korlát a szakirodalomban is szerepel: TROCHEE (Cabré–Kenstowicz 1995)²⁷, ennek a bevezetés  indokoltnak látom a magyar fonológiában is (más metrikus kiigazítással kapcsolatos korlátok mellett, melyekre ebben a cikkben nem térek ki). A trochaikus ritmuspreferencia sok kérdésre választ adhat, a nem feltétlenül trochaikus ritmust viselő szavak esetében is. A 6. táblázatban a *Wafelini*  s a *Buonarroti* tulajdonnevek tipikus magyar ejt sm dj t elemzem. Az irreleváns korlátokat kihagyom az elemzésből, felveszem viszont a *LONGSONORANT és a TROCHEE korlátokat, melyek közül az előbbi el s  helyen, m g az utóbbi utol s  előttiként jelenik meg a rangsorban.

/vafelini/		EDGEMOST-R	*LONG SON	HEAVY CLOSED	TROCHEE	*HEAVY
a)	(vaf�)(lini)	*! **			**	
b)	(vaf�)(li:ni)			*	*!	*
c) �	(vaff�)(li:ni)			*		**
d)	(vaf�)(linni)		*!		*	*
/buonarroti/						
e)	(buonar)(roti)	*!	*		**	*
f)	(buonar)(ro:ti)		*!	*	*	*
g)	(buona)(ro:ti)			*!	*	*
h) �	(buona)(rotti)				*	*

6. táblázat: a *Wafelini*  s a *Buonarroti* szavak magyar kiejtésének elemz se²⁸

A 6. t bl zatab l kitűnik, hogy a TROCHEE korlát – hátsó rangsorolása okán – nem mindig avatkozik bele az elemzésbe,  gy természetesen nem minden idegen szónak kell trochaikusnak lennie a magyar kiejtésben. Számos sz  esetében viszont a magyar kiejtés egyik alapvető „jólhangzási” feltételét adják a trochaikus lábak, pl.: *hullahopp*, *fusszili*, *lappili*; valamint az akcentusban a *Topolino* ‘Mikieg r’ → [toppoli:no] és a *litorale* → [littora:le] ‘partszakasz’;

27 Minden olyan két vagy több szótagú láb megsérti a TROCHEE korlátot, amelyben nem egy nehéz és egy könnyű szótag tűnik fel, ebben a sorrendben.

28 A mélyszerkezetben feltüntetett alakok a szavak  r sm dj b l k vetkezo , átalakítás (pl. szegmen-tumny jt s) nélküli, legalapvetőbb magyaros ejt sm dot tükrözik.

illetve olyan régebbi jövevényszavak, mint amilyen az *aszimmetrikus*, melyben feltehetőleg a metrikus kiigazítás hatására fordul meg az első két mássalhangzó hossza.

5. Kitekintés

Jelen tanulmány vázlatos és jelzésszerű OT-elemzései természetesen számos kérdést hagynak megválaszolatlanul. Többek között kérdéses a jobbra olasz személynevekben feltűnő *anapesztikus* ritmusú (két könnyű és egy nehéz szótag) lábak esete, pl.: *Bo[t]icelli*, *Ra[f]aello*, *Mo[r]icone*, *Rama[z]otti*, *Ze[f]irelli*, *To[r]icelli*, *Csicsolína* stb. Elképzelhető, hogy elsősorban az olasz személynevek sajátja az anapesztikuság a magyar akcentusban,²⁹ ám az is, hogy különböző metrikai OT-korlátok felelősek az egyik és a másik ritmus kialakításáért, melyek sorrendje más és más az idegen szó eredetétől vagy az átvétel idejétől függően. További kérdés, hogy miért geminálódhatnak a zengőhangok számos szó utolsó előtti szótagában, mint néhányban az imént említett nevek közül, illetve más korábban előfordult példákban.

Mindez feltehetőleg megoldható különféle átrangsorolási stratégiákkal, ám ebben a cikkben nem jut hely további elemzésekre és kísérletezésre az optimalitáselmélet keretei között. Valószínű, hogy az idegen akcentusban a korlátok más sorrendben állnak, mint a nyelvbe már beépült jövevényszavak esetében, de köztes fázist is feltételezhetünk, amelyben egy jövevényszó már elindult a lexikalizálódás útján, ám idegen érzete még erősnek számít. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a mássalhangzók nyúlásának és rövidülésének jelenségét célszerű az idegen szavak eredetétől függően különféleképpen megvilágítani. Voltaképpen Nádasdy (1989a) is ezt teszi a délkelet-német közvetítésű jövevényszavak esetére, ennek a cikknek a középpontjában pedig az olasz eredetű szavak vizsgálata állt.

29 Ez a feltételezés analógiás kiterjesztésre is visszavezethető, számos olasz híresség nevében ugyanis eleve anapesztikus láb tűnik fel, pl.: *Donizetti*, *Fibonacci*, *Garibaldi*, *Leonardo*, *Pavarotti* stb., elképzelhető tehát, hogy ezt a ritmust a magyar beszélők összekapcsolják az „olaszos hangzással”, és metrikus kiigazítást alkalmaznak olyan esetben, mikor egy olasz név kiejtésében az anapesztikus láb könnyen kialakítható (a metrikus kiigazítást ráadásul a korábban tárgyalt forticiós és leníciós tendenciák is megtámogathatják, mint a 6. táblázat OT-elemzésében). Ugyanez a ritmus persze nemcsak tulajdonnevekben, hanem ritkábban köznevekben is tetten érhető, pl.: *sztracsatella*, *pa[p]arazzi*, *cio[k]ola[tt]o* stb., amelyekben az anapesztikus láb választása szintén a magyar fonológia egy „olaszos jóhangzási feltételének” tudható be (talán a személynevek mintájára).

Még bizonyosabb, hogy a jelenség még sok fejtörést fog okozni a magyar fonológusok számára, elsősorban rendkívüli produktivitása okán. Hiszen minduntalan találkozni lehet vele az idegen szavak és nevek magyar kiejtésében, valamint a magyar akcentusban, így folyamatosan bukkanhatunk újabb példákra és ellenpéldákra a működési korlátait tekintve.

Hivatkozások

- Anttila, Arto 1997. Deriving variation from grammar: A study of Finnish genitives. In: Hinskens, Frans–van Hout, Roeland–Wetzels, Leo (szerk.), *Variation, change and phonological theory*. Amsterdam. John Benjamins. 35–68.
- Boersma, Paul–Hayes, Bruce 2001. Empirical tests of the gradual learning algorithm. *Linguistic Inquiry* 32: 45–86.
- Cabré, Teresa–Kenstowicz, Michael 1995. Prosodic Trapping in Catalan. *Linguistic Inquiry* 26: 694–705.
- de Carvalho, Joaquím Brandão–Scheer, Tobias–Ségéral, Philip (szerk.) 2008. *Lenition and Fortition*. Mouton de Gruyter. Berlin, New York.
- Cser András 2009. *The Phonotactics of Classical Latin Consonants*. Habilitációs disszertáció. PPKE BTK. Piliscsaba.
- Grimes, Stephen 2007. Word final consonant extrametricality in Hungarian. <http://pweb.ldc.upenn.edu/~sgrimes/papers/WordFinalExtrametricalityHungarian.pdf>
- Huszthy Bálint 2015. Intagtag hosszúságú mássalhangzók a magyar nyelvben: Miért ejtünk hosszú helyett rövid, és rövid helyett hosszú mássalhangzókat számos jövevényszavunkban? In: *Pro Scientia Aranyérmesek XII. Konferenciája*. Líceum Kiadó. Eger. 67–71.
- Kager, René 1999. *Optimality Theory*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Krämer, Martin 2009. *The Phonology of Italian*. Oxford University Press. Oxford.
- Ladefoged, Peter–Maddieson, Ian 1996. *The sounds of the world's languages*. Blackwell. Oxford.
- Lanstyák István 2009. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. STIMUL. Pozsony.
- Magyar Lilla 2014. Geminatio in Hungarian Loanword Adaptation. A 22. Manchester Phonology Meetingen bemutatott poszter.
- Magyar Lilla 2016. Are Universal Markedness Hierarchies Learnable from the Lexicon? The Case of Geminatio in Hungarian. In: *Proceedings*

- of the 33rd West Coast Conference on Formal Linguistics. <http://web.mit.edu/lilla/www/lillamagyar.pdf>
- Nádasdy Ádám 1989a. Consonant length in recent borrowings into Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 195–213.
- Nádasdy Ádám 1989b. The exact domain of consonant degemination in Hungarian. *Hungarian Papers in Phonetics* 21: 104–107.
- Neuberger Tilda 2015. Durational correlates of singleton-geminate contrast in Hungarian voiceless stops. <https://www.internationalphoneticassociation.org/icphs-proceedings/ICPhS2015/Papers/ICPHS0422.pdf>
- Parker, Steve 2010. How many constraints are there? A preliminary inventory of OT phonological constraints. Constraint-Catalogue. https://www.academia.edu/10147955/Constraint_Catalogue
- Payne, Elinor 2006. Non-durational indices of Italian geminate consonants. *Journal of the International Phonetic Association* 36: 83–95.
- Polgárdi Krisztina 2008. Geminate and degemination in Hungarian: A loose CV analysis. In: Piñón, Christopher–Szentgyörgyi Szilárd (szerk.), *Approaches to Hungarian 10*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 127–146.
- Prince, Alan 1990. Quantitative consequences of rhythmic organization: Parasession on the syllable in phonetics and phonology. *Chicago Linguistic Society* 26: 355–398.
- Pycha, Anne 2010. A test case for the phonetics-phonology interface: Gemination restrictions in Hungarian. *Phonology* 27: 119–152.
- Rubach, Jerzy 2002. Against subsegmental glides. *Linguistic Inquiry* 33: 672–687.
- Siptár Péter 1994. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan: Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 183–272.
- Siptár Péter–Grácz Tekla Etelka 2014. Degemination in Hungarian: Phonology or phonetics? *Acta Linguistica Hungarica* 61: 443–471.
- Siptár Péter–Szentgyörgyi Szilárd 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Pannon Egyetemi Kiadó. Veszprém.
- Siptár Péter–Törkenczy Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.

BÁLINT HUSZTHY

About the Asymmetries of Consonant Length in the Loanwords of Hungarian

In the phonology of Hungarian *intramorphemic geminates* (viz. long underlying consonants) may be found, unlike in the majority of the languages spoken in Europe. However, this fact also causes a problem for Hungarian phonology, because it seems that any intervocalic consonant of a loanword may choose to appear as a geminate during its adaptation into Hungarian.

As opposed to the former process, when Hungarian adopts a loanword from a language which also employs geminates (like Latin or Italian), the original long consonant often tends to appear as a singleton in Hungarian. This paper attempts to offer a complex and coherent explanation to the two apparently contradictory phenomena: the gemination and the reduction, in the framework of classical Optimality Theory.

First of all, this study aims to soundly specify the phenomenon in question, and separate it from other generally related processes, like word final gemination, dialectal gemination or fast speech reduction processes. The target phenomenon of the study deals only with loanwords and palpably [foreign] words. In this approach gemination and reduction are due to conflicting phonological constraints, regarding fortition, lenition and metrics.

Another goal of the paper is to demonstrate that the divergence of consonant length is an ancient but still productive phenomenon in the phonology of Hungarian. In fact, it can be documented even in very old given names of foreign origin (generally it is also lexicalised), but, at the same time, new occurrences can be encountered any time in the Hungarian pronunciation of foreign words or names, or in the typical foreign accent of Hungarians.

KÉRI HENRIETT GYÖNGYVÉR*

A nagy illúzió?

Az idősödés kérdésének vizsgálata a médiában
a diskurzuselemzés és a vizuális retorika segítségével

1. Bevezetés

Az idősödés kérdésének vizsgálata a 21. század egyik legaktuálisabb kérdése. Az ENSZ Népesedési Alapjának honlapján található információ szerint a 60, illetve 60 éven felettiek 12,3%-át teszik ki a világ lakosságának, és ez a szám 2050-re majdnem 22%-ra fog emelkedni.² Tanulmányom a médiára, és azon belül is, leszűkítve ezt a hatalmas területet, a reklámokra összpontosít. Célom annak bemutatása, hogy a média hogyan viszonyul ehhez a kérdéshez, és miként szólítja meg az időseket, amikor egyáltalán megszólítja őket.

2. Módszertani áttekintés

2.1. Pszichológiai megközelítés

A korosztályt érintő reklámokat nézegetve azt hihetnénk, hogy az idősödés nehézségei nagyrészt kiküszöbölhetők életünkben. De mi is áll annak hátterében, hogy csak boldog és fiatalos idős emberek néznek vissza ránk a média közvetítésével? Általánosságban elmondható, hogy a médiában mindenütt a fiatalság kultuszával szembesülünk. A támogatásra szorulókat, *az idős időseket*, ahogy a francia szóhasználat nevezi őket, nem jelennek meg a reklámokban. Todd D. Nelson szerint az *ageizmus* (életkor szerinti megkülönböztetés) a faji és nemi diszkrimináció után a leginkább intézményesültté vált hátrányos megkülönböztetés a világon (Nelson 2002: ix). A társadalom a fiatalságot he-

* Első diplomáját a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen szerezte matematika, illetve angol nyelv és irodalom szakos tanárként, majd a PPKE BTK-án francia nyelv és irodalom szakos bölcsész és tanári diplomát szerzett. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Bors Edit.

² Forrás: <http://www.unfpa.org/ageing>

lyezi előtérbe, és ezzel háttérbe szorítja az időseket. A Greenberg, Pyszczynski és Solomon féle „Rettegéskezelés” elméletet emelem ki annak magyarázatára, hogy miért is ijesztő számunkra az idősek jelenléte. Az idős emberek komor jövőképet festenek a fiatalabb generáció elé, ami magában foglalja a szépség elmúlását, az egészség gyengülését és végső soron a halál eljövételét (Greenberg és mtsai. 2002: 29). A minket körülvevő világ kiszámíthatatlan, és csak a végső kimenet, a halál az, ami biztos benne. Az ember szorongása a haláltól való félelemből fakad, amit a kultúra által közvetített világkép old fel benne: ez a valóságot állandónak mutatja, jelentőséget tulajdonít az egyén életének, ezáltal egyfajta halhatatlanságot ígér számára. Éppen ezért próbál az ember minden lehetséges módon megszabadulni a halál gondolatától, illetve annak a félelmetes sorsközösségnek a felvállalásától is, ami az idősebb generációhoz köti (Greenberg és mtsai. 2002: 32). A fiatalabb generáció védekezésképp csoporton kívüliekként tekint az idősekre, akiknek így előítéletekkel kell szembesülniük az életben. A médiában a reklámok is egyfajta védekezési mechanizmusként az öregedés tagadását, az örök fiatalság ígéretét sugallják számunkra. Az egészséges, teljes életet élő idősek ugyanis pozitív képet sugározhatnak, reményt adva arra, hogy idős korunkban is teljes és boldog életet élhetünk (Greenberg és mtsai. 2002: 40). Albert Memmi író heterofóbia fogalma is azt fogalmazza meg, hogy bármilyen különbözőség – ide sorolja a kort is – félelmet vált ki az emberből, és ez abban nyilvánul meg, hogy a másik elfogadását teljes mértékben visszautasítja (Déchamp–Le Roux 2011: 26–27).

2.2. *A színrevitel mint a reklám üzenetének közvetítő eszköze*

A választott reklámok elemzésében Dominique Maingueneau (2009) hármas rendszerezését alkalmazom. Az ajánlott három szintér az átfogóság, vagyis a diskurzus típusa (*scène englobante*), a műfaj (*scène générique*) és a színrevitel (*scénographie*) szempontjából teszi lehetővé az értelmezést. Az első két szempont adott a jelen tanulmány példáiban. Az átfogó szintér minden esetben megegyezik, hiszen a diskurzus a reklámokra vonatkozik. A műfaji szintér meghatározza a diskurzus műfaját, fajtáját. Jelen esetben kozmetikai termékek, pénzügyi vagy biztosítási szolgáltatások interneten megjelenő hirdetéseit vizsgáljuk. Az átfogó szintér a befogadót mint fogyasztót, a műfaji szintér mint az adott termékre vagy szolgáltatásra vágyó olvasót/nézőt jeleníti meg (Maingueneau 2009: 60–61). Az elemzések ezért az utolsó szempontra össz-

pontosítanak, mivel a színrevitel az, ami hitelesíti a reklám által küldött üzenetet és megkönnyíti annak célba érését azáltal, hogy a befogadót belehelyezi egy meghatározott szerepbe és ezzel együtt egy kijelölt térbe és időbe. A diskurzus hozza létre a színrevitelt, aminek a segítségével felépítünk egy világot, és ez a létrehozott világ biztosítja majd színrevitelünk létjogosultságát, mégpedig annak a diskurzusnak a segítségével, amivel létrehoztuk (Maingueneau 2009: 62). A színrevitelnek meg kell ragadnia a befogadó érdeklődését, és el kell érnie, hogy belehelyezze magát a számára felkínált szerepbe. A megfelelő színrevitel ezért nagymértékben elősegíti a kívánt információ közvetítését, vagyis a fogyasztó meggyőzését.

2.3. A vizuális retorika mint a meggyőzés eszköze

A színrevitelhez járul hozzá a meggyőzés másik fontos eszköze, a vizuális retorika a reklámokban. A médiaretorika szintén egy megkonstruált világot hoz létre a befogadó számára. Aczél Petra, kommunikációs szakértő, szavait idézve:

„A médiaüzenetek [...] nem bemutatják, hanem szűrik, torzítják: megalkotják, reprezentálják a valóságot. Azok a benyomások, érzések, vélemények, amelyeket a média alakít ki a befogadóban, retorikailag megkonstruált formák” (Aczél 2012: 29).

Már 1911-ben használja egy lapszerkesztő azt a kifejezést, hogy egy kép felér ezer szóval.³ Gregus Zoltán is hangsúlyozza azt, hogy

„[a] reklámszakemberek körében általánosan elterjedtté vált azon vélemény, hogy a reklám csak akkor éri el a kellő hatásfok maximumát, ha valamilyen képhez illetve képdominanciához kapcsolódik. Egyesek azt hangoztatják, hogy ha nem is megszüntetni, de mindenesetre a minimumra kell csökkenteni az érvelést a kép javára” (Gregus 1998: 185).

A szövegek nyelvi tartalma mellett tehát fontos szerephez jut a képi megjelenítés, ami ugyanolyan mértékben, vagy esetleg erőteljesebben segíti a burkolt üzenet átadását. Aczél Petra a vizuális retorika Ott és Dickinson által felvázolt hármas rendszerét emeli ki, amelynek egyik módja a retorikát meggyőző, nyilvános üzenetként írja le.

3 „One Look Is Worth A Thousand Words”. *Piqua Leader-Dispatch*. 1913. August 15. p. 2.

„Itt voltaképpen a beszédet helyettesíthetjük be a képpel, képivel, vizuálissal, tehát csak a kód változik: a kép lesz az a stratégiailag létrehozott nyilvános üzenet, amely a közönség meggyőzésére irányul” (Aczél 2012: 42–43).

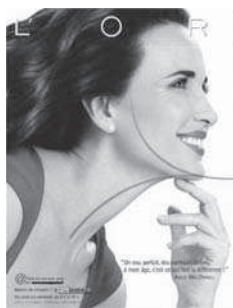
Elemzésemben hivatkozom még Barbara J. Phillips és Edward McQuarrie (2004) tipológiájára, amely kilenc vizuális retorikai alakzatot különít el a képi ábrázolás értelmezésére a vizuális reprezentáció struktúrájának és a jelentéstételezés műveletének dimenzióján keresztül.

3. Reklámtipológia: az idő megjelenítése az időseknek szóló reklámokban

A következő reklámok mind a francia média termékei. A reklámok kiválasztásánál az Agnès Dublineau (2013) által közölt négyes felosztást alkalmaztam, amely az öregedés ábrázolását mutatja be a médiában: 1) fenntarthatóság (az eltörölt idő); 2) szabadság (a megszelídített idő); 3) hűség (a megismételt idő) és 4) érettség (a megtalált idő). Az Inpes kérésére végzett kutatás alapján a reklámozók ezen a négy kategórián keresztül mutatják be az időseket. A négy kategória választását azért éreztem megfelelőnek saját felosztásomban, mert az időre vonatkozó melléknevek (eltörölt, megszelídített, megismételt, megtalált) szintén azt mutatják, hogy az öregedés nem létezik, illetve a mi befolyásunk alatt áll, ezért legyőzhető, nincs miért félnünk tőle.

3.1. Fenntarthatóság: az eltörölt idő

Ebbe a kategóriába azok a reklámok tartoznak a Dublineau (2013) által megadott osztályozás szerint, amelyek a kinézet, a fizikai képességek és a megszkott cselekvések megőrzését, fenntartását ígérik számunkra, végső soron tehát az öregedés tagadásával állunk szemben. Nem véletlen, hogy ebben a felosztásban találjuk a legtöbb kozmetikai reklámot, hiszen ezek fő célja az, hogy meggyőzzenek minket arról, hogy az öregedés jelei mind megszüntethetők, eltüntethetők.

1. ábra⁴

2. ábra⁵

Maingueneau (2009) felosztását követve a műfaji szintér mindkét esetben egy kozmetikai cég termékének (arckrém, alapozó) a reklámja. A vizuális megjelenítés is azonos: ismert színésznőket látunk, akik a reklámok tanúsága szerint a cég termékének köszönhetik arcuk fiatalos frissességét. Ezt a Jane Fonda-val népszerűsített reklám szövege ki is emeli: *Jane Fonda est radieuse grâce à la teinte Age Re-Perfect 220* ('Jane Fonda az Age Re-Perfect 220 alapozónak köszönheti ragyogását'). Elterjedt módja a reklámkampányoknak a hírességek szerepeltetése, akik nagymértékben hozzájárulhatnak a termék népszerűsítéséhez. A meggyőző stratégiák közül így az *ethoszra*, vagyis az adott személy hitelességére támaszkodik a reklámozó.⁶ A reklám otthonunkba hozza az ismert embert, hasonló korú barátnőként jelenítve őt meg. Ismertségüknek köszönhetően tisztában vagyunk a korukkal is, így a termékek még kíváncsabbá válnak számunkra, látván a két színésznő korát meghazudtoló üde arcvonásait, amit Jane Fonda esetében tovább erősít a kor megjelenítése a szövegben. A színésznők jelenléte fontossá válik, ahogy ez elvárható a vizuális retorikától mint meggyőző, nyilvános üzenettől.

„A jelenlét tudatosítja a befogadóban a meggyőzés tárgyát; a közlőnek valaképpen az a célja, hogy ezzel a tárgyát megragadó jelenléttel betöltse közönségének teljes tudatát” (Aczél 2012: 44).

A két színésznő képi megjelenítése meggyőzővé teszi az adott termék hatékonyságát és befogadóként késztetést érzünk arra, hogy megvásároljuk azt.

⁴ Forrás: <http://starsdetoujours.canalblog.com>

⁵ Forrás: <http://tpecosmetique.canalblog.com>

⁶ A klasszikus retorikában az *ethosz* a megnyilatkozó jellemét mutatja meg annak szavain keresztül. Maingueneau kiemeli, hogy minden diskurzusban jelen van az *ethosz*, még az írottban is. Az írott szövegekre is jellemző egyfajta hangvétel, ami hitelesíti mindazt, ami elhangzott, és ami alapján az olvasó megtestesíti a megnyilatkozót, kialakít róla egy képet. Ez a kialakított kép fogja aztán garantálni mindazt, ami elhangzott a szövegben (Maingueneau 2009: 69–70).

Phillips és McQuarrie (2004) tipológiáját alkalmazva a vizuális struktúrán belül itt az egymás mellé helyezés (*adjekció*) jelenik meg a színésznők és a kozmetikai szerek elrendezésénél, ami összekapcsolja a krém hatékonyságát a színésznők vonzó kinézetével. Az összekapcsolást pedig mint a jelentéstételezés műveletét még a színésznők ruhájának és a kozmetikai szerek dobozának színharmóniája is alátámasztja. Ezt erősíti a Maingueneau (2009) által javasolt színrevitel, amely egy szakértői ismertető szövegnek tekinthető, hiszen egy színésznőnek fontos bőre fiatalságának megőrzése, így tudnia kell, hogy azt mivel érje el, ezért tapasztalata alapján ajánlja nekünk a terméket. Andie McDowell szavait még ki is egészítik a hitelességet erősítő statisztikailag megjelenített százalékos adatok, amelyek igazolják, hogy bőrünk, nyakunk mennyivel lesz feszesebb, kisimultabb a krém használatával, és egyben az érvelési módok közül az észre, vagyis a logoszra építenek.

A képek alatt található szöveg – „*Un cou parfait, des contours définis, à mon âge, c'est ce qui fait la différence!*” („Tökéletes nyak, határozott kontúrok, az én koromban ez a különbség!”), illetve „*Enfin un fond de teint fait pour nous.*” („Végre egy alapozó nekünk!”) – a többes szám első személy használatának (*nekünk*) és az én koromban kifejezésnek köszönhetően a reklám által megszólítani kívánt idősebb nők a színésznőkhöz hasonlónak, velük egy csoportba tartozónak érzik magukat. A „Rettegéskezelés” elmélete is kiemeli, hogy az egy csoportba tartozó emberek szívesebben látják egymáshoz hasonlónak magukat, míg ezzel szemben a csoporton kívüliektől inkább különbözni akarnak. Az adott csoportba tartozás előtérbe helyezi a krémek használatát, azt sugallja, hogy ha nem használjuk ezeket a kozmetikai szereket, kikerülhetünk az adott célcsoportból. Ezt az összetartozást és pozitív hangot a márka szlogenje is kifejezi: *mert ezt Ön megérdemli*. A szöveg szókinccse tartalmazza azokat a hívószavakat is, amelyekre ez a korosztály odafigyel: *innováció, új*. Kutatási adatok alapján ezek a szavak vonzóak az idősebb korosztály számára Franciaországban, így képesek egy termékért többet is fizetni, ha a csomagoláson megjelenik az *új, újdonság* szó (Foucaud 2015).

3.2. Szabadság: a megszelídített idő

Ebbe a kategóriába azok a reklámok tartoznak, amelyek egy szabad és korlátoktól mentes nyugdíjaskor új modelljét kínálják az időseknek. Egy új élet kezdete tárul fel a megszólított korosztály előtt, egy gondtalan korszak (Dublineau 2013).

3. ábra⁷

Ahogy a kategória címe is megadta, a reklám a nyugdíjaskori szabadságot ígéri. Egyetlen ember jelenik meg a képen, akivel könnyen azonosíthatjuk magunkat. A reklám színrevitele a szótárban található szómagyarázatként jelenik meg. A szótári definíció mindig pontosan meghatározza az adott szó jelentését. A reklám is újradefiniálja a nyugdíj fogalmát: *Futur qui se prépare dès à présent* ('A jövő, amire már mártól készülni kell'). A definíció két oldalán vizuálisan ugyanaz a személy látható fiatalon és idősen. A vizuális struktúrán belül tehát az egymás mellé helyezéssel él a reklám, míg a jelentéstételezés műveletén belül az összevetést alkalmazza, ami a hasonlóságot kiemelve a különbségtételre épül, bár mérsékelt formában. Az arc két oldala csak két dologban tér el: a hajszínből és a ráncok megjelenésében az idős korban. Az új szótári meghatározás, mint ahogy a kép is, a kevés változással járó könnyű átmenetet, vagyis a gondtalan nyugdíjas éveket ígéri. Amennyiben már most elkezdünk készülni nyugdíjas éveinkre és a takarékszövetkezetet választjuk, akkor életünk nem fog különbözni a mostanitól. A takarékszövetkezet szlogenje nagy harmóniát mutat a választott szintérrel: *La banque. Nouvelle définition.* ('A bank. Új definíció'). A rövid szlogen mint új definíció jelenik meg, amit a választott szintér is tükröz. A határozott névelő (*A bank*) pedig szintén azt sugallja, hogy ez az egyetlen helyes választás, kizárva ezáltal a versenytársak ajánlatának figyelembevételét.

3.3. Hűség: a megismételt idő

Ez a kategória a kapcsolatok (párkapcsolat, család, generációk közötti kapcsolat) és a mindennapi élet pillanatainak fontosságát emeli ki (Dublineau 2013). A nagyszülők szerepeltetése, a családi és baráti összetartozás hangsúlyozása előtérbe kerül a reklámokban is.

⁷ Forrás: <http://www.cbnews.fr>

4. ábra⁸

A reklám színrevitele a filmplakátokra épít. A vizuális megjelenítés, a feliratok hűen utánozzák a moziplakátokat: *BNP Paribas présente La Vie va Commencer* ('BNP Paribas bemutatja: Az élet most kezdődik'). A színészek neve helyén – ami a mozi hirdetésén fontos helyet foglal el – az ajánlott szolgáltatások jelennek meg. A meggyőző stratégiák közül a pátoszra, az érzelmekre – ebben az esetben a boldogság érzésére – épít a reklám.⁹ A képen négy idősebb barátnőt látunk, akik nevetgélő, beszélgető, vásárlóközösségre induló fiatalokra emlékeztetnek minket. Az elrendezés az egymás mellé helyezést, illetve az összevetést, azon belül is a hasonlóságot alkalmazza, ami az azonosulást segíti elő. Mind a cím, mind a kép azt támasztja alá, hogy az élet csak most kezdődik el igazán, a nyugdíj után. A választott színrevitel a filmek világába kalauzol minket. A plakátra nézve rögtön láthatjuk, hogy nem drámára, hanem vígjátékra invitálnak. A mi életünk is olyan könnyed és boldog lehet, mint az ilyen típusú filmekben, ha hallgatunk a bankra és többé nem készítünk nyugdíjas terveket anélkül, hogy azt meg ne beszéljünk velük, mint ahogy azt alul a hirdetés is kiemeli. A bank szlogenje is összhangban van a megjelenítéssel: *La banque et l'assurance d'un monde qui change*. ('Egy változó világ bankja és biztosítása'). A francia szövegben a határozott névelő használata egyedüli bankként, a *bankok bankjaként* jeleníti meg a BNP Paribas-t, mellőzve ezzel a versenytársakat. A szlogen alapján az is egyértelművé válik, hogy a bank a változásokhoz is jól alkalmazkodik. A változás pedig az idősödés velejárója, így a választás egyértelmű, hiszen olyan bankhoz kell fordulnunk, ami az élettel járó változásokat is könnyen kezeli.

⁸ Forrás: <http://www.lesechos.fr>

⁹ „Az éthosz a beszélőből ered, a pathosz pedig az, ahogy az éthosz a hallgatóhoz elér. A pathoszban, a szenvedélyeket célzó érzelmi szándék eszközében fejeződik ki a meggyőzés mint a beszéd tulajdonsága és mint a hallgatóra tett hatás.” (Adamik–Jászó–Aczél 2005: 274)

3.4. Érettség: a megtalált idő

Ha a valóságnak való megfelelést tekintjük, akkor ez az utolsó kategória az, amely a legközelebb áll hozzá. Fontos szerephez jut itt a korral járó tapasztalat, a saját magunkkal szembeni harmónia kialakítása, önmagunk elfogadása (Dublineau 2013).

5. ábra¹⁰

A választott színrevitelt nagymértékben kiegészíti a vizuális megjelenítés, ami nagyon hasonló az első kategóriához, hiszen ebben az esetben is idősebb nőket szerepeltet a reklám. A hasonlóság ellenére azonban mégis jelentős a különbség. Az első kategória L'Oréal reklámjai két ismert színésznőt, a Dove kampány viszont két hétköznapi embert állít elénk, mégpedig az öregedés jeleinek előtérbe állításával. A képi megjelenítés itt is lehetővé teszi, elősegíti a személyes azonosulást, ami egyúttal pozitív irányba próbálja terelni az idősödés elfogadását. A színrevitel egy kérdőíves felmérésnek tekinthető, ahol a számunkra helyes választ kell beikszelnünk a megadott rubrikákban: *grisonnante?/rayonnante?* ('ősz?/sugárzó?'), illetve *ridée?/radieuse?* ('ráncos?/ragyogó?'). A melléknevek esetében rímmel és alliterációval van dolgunk a francia szövegben, ezek a könnyebb megjegyezhetőséget segítik elő. Kérdőívek esetén a kérdésre olyan választ várunk, amely a megkérdezett személy véleményét tükrözi. Itt a kérdésre várt válasz azonban csak illúzió, a képek már behatárolják a válaszainkat, leszűkítik a választásunkat, illetve akár mind a két választ megjelölhetnénk, nem ez a fontos. Egy rejtett állítással van dolgunk, ami azt emeli ki, hogy az idős kornak is megvan a szépsége, ebben a korban is vonzóak a nők. A rubrikák alatti kérdések ugyanezt erősítik meg: *Pourquoi les femmes ne seraient-elles pas fières de leurs cheveux gris?* ('Miért ne lennének a nők büszkék az ősz hajukra?'), illetve *La beauté est-elle une question*

¹⁰ Forrás: <http://www.skynet.be>

d'âge? ('A szépség kor kérdése?'). A reklám mondanivalóját tehát egy retorikai alakzat, a költői kérdés támasztja alá. A költői kérdés nem vár választ, hanem a meggyőzést szolgálja, felkelti az olvasó érdeklődését és együttműködésre serkenti. A kérdések célja a negatív sztereotípiákra való rávilágítás, illetve azok megszüntetése.

4. Összegzés

Köztudott, hogy a média nagy hatással van mindennapi életünkre, meghatározza azt, ahogyan a körülöttünk lévő dolgokról, eseményekről vélekedünk, és befolyásolja saját magunk megítélését is. Napjaink médiájában az időseket megszólító reklámok és cikkek inkább egy fiatalos, pozitív megközelítésben mutatják be a korosztályt, jobban mondván annak egy leszűkített szegmentumát. Így csalóka módon a problémák kevésbé kerülnek előtérbe. Ennek a pozitív képnek a kialakítása viszont azt rejt magában, hogy a sikeres öregedés a fiatalosság megőrzésével és az öregedéshez kapcsolható negatív kép egyfajta elutasításával társítjuk. A választott reklámokra jellemző, hogy a színrevitel egy új, könnyed életet ajánl fel a szabadság, boldogság ígéretével. A vizuális retorika tipológiája pedig inkább a kevésbé komplex vizuális reprezentációs struktúrákat alkalmazza, ami egyszerűsíti a reklám feldolgozását az idősebbek számára. A médiában az idősekről megjelenő pozitívabb kép elősegíti ennek a korosztálynak a jobb elfogadását, még ha ezzel a kialakított képpel kicsit be is csapjuk magunkat. Az új, fiatalosabb kép előnye, hogy hozzájárul az idősek pozitívabb önképének kialakításához, másrészt pedig az öregedéshez kapcsolt negatív sztereotípiák, előítéletek enyhítését eredményezheti, ami viszont elősegíti közös félelemérzetünk csökkentését a halál fenyegető jelenlétével szembenézve. A média szerepe tehát egyáltalán nem elhanyagolható az idősekről kialakított kép megkonstruálásában. Nem mindegy, hogy a társadalom felesleges vagy hasznos tagjának érzi magát az idős ember. Az öregség ugyanis annak a képnek az elfogadása is, ahogy a többiek látnak minket, és ezt a társadalom nagyon meghatározó módon közvetíti a korosztály felé.

Hivatkozások

- Aczél Petra 2012. *Médiaretorika*. Magyar Mercurius. Budapest.
- Adamik Tamás–A. Jászó Anna–Aczél Petra 2005. *Retorika*. Osiris Kiadó. Budapest. 267–279.
- Déchamp–Le Roux, Catherine 2011. De l'expérience vécue à l'universel. *Journal of French and Francophone Philosophy* 19(2): 26–27.
- Dublineau, Agnès 2013. *La représentation sociale du vieillissement dans les médias*. http://www.inpes.sante.fr/jp/cr/pdf/2013/2_-_DUBLINEAU.pdf (2015. 11. 20.).
- Foucaud, Isabelle de 2015. *Les seniors sont attirés par la mention « nouveau » sur les emballages*. <http://www.lefigaro.fr/conso/2015/11/16/05007-20151116ARTFIG00005-les-seniors-sont-attires-par-la-mention-nouveau-sur-les-emballages.php> (2015. 11. 20.).
- Greenberg, Jeff–Schimel, Jeff–Martens, Andy 2002. Ageism: Denying the Face of the Future. In: Nelson, Todd D. (ed.): *Ageism. Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts. 27–48.
- Gregus Zoltán 1998. A reklám-kép-retorikája. *Kellék* 11–12: 185.
- Maingueneau, Dominique 2009. *Analyser les textes de communication*. Armand Colin. Paris.
- McQuarrie, Edward F.–Mick, David Glen 1996. Figures of Rhetoric in Advertising Language. *The Journal of Consumer Research* 22(4).
- Nelson, Todd D. (szerk.) 2002. *Ageism, Stereotyping and Prejudice against Older Persons*. MIT Press. Cambridge, Massachusetts.
- Phillips, Barbara J.–McQuarrie, Edward F. 2004. Beyond visual metaphor: A new typology of visual rhetoric in advertising. *Marketing Theory* 4: 113–136.

KÉRI HENRIETT GYÖNGYVÉR

The Great Illusion?
An Analysis of the Problem of Ageing in the Media through
Discourse Analysis and Visual Rhetoric

Focusing on population ageing is one of the most important tasks of modern societies as we will be facing a huge increase in the number of people aged 60 and over by 2050.

This paper aims to show how the media deal with this question and in what way they address elderly people. Analysing this area would be too vast, so the paper narrows down the research to advertisements and their persuading techniques. As a psychological explanation I rely on Greenberg's terror management theory to interpret the fear of our own mortality. The presence of senior citizens makes this threat salient and triggers defence mechanisms among younger people. Advertisements are also defence mechanisms whose aim is to deny ageing and propose eternal youth to all of us. The advertisements are presented in 4 categories proposed by a research led by Inpes (Institut national de prévention et d'éducation pour la santé). The analysis is based on Dominique Maingueneau's concept of 'enunciation scene' and focuses on the last of its three sub-scenes, namely scenography. Besides discourse analysis, another key pillar of the investigation is visual rhetoric as a means of persuasion in advertisements.

Pécsváradi Gábor *Jeruzsálemi utazásának szerzőségéről*

1. Bevezetés

Pécsváradi Gábor ferences szerzetesnek 1521-ben Bécsben megjelent Szentföld-leírása, a *Compendiosa quedam nec minus iocunda descriptio urbis Hierusalem*, mely Holl Béla fordításában *Jeruzsálemi utazásként* lett kiadva (Pécsváradi 1983), az első magyar plágiumügyként vonult be az irodalomtörténetbe. Létezik ugyanis a műnek egy ugyanezen a címen, de Farnádi Miklós szerzetes neve alatt megjelent kiadása is. A mű első, főként külföldi leírói között először Farnádi szerzőségéről alakult ki egyetértés (Denis 1782: 312–313, Tobler 1867: 59–60; 66–67, Könyvkiállítási 1882: 202–203, Röhricht 1890: 142.), majd részben Toldy Ferenc véleménye (Toldy 1862: 57, Hatala 1866), leginkább azonban Széchy Károly részletes elemzése (1897) alapján Pécsváradi Gábort tartották – és tartják ma – is a mű szerzőjének, Farnádi Miklóst pedig a plagizátornak.

Ebben az írásban azt fogom megvizsgálni, hogy fenntartható-e továbbra is ez a majd 120 éve meg nem kérdőjelezett állítás a kutatás legújabb eredményei fényében. Amellett fogok érvelni, hogy a szöveg két kiadásának kollációja során nyert adatok ellentmondanak a mű keletkezéséről alkotott képnek, és az eddigi konszenzussal ellentétben egy eddig nem ismert művet kell feltételeznünk mindkét kiadás mögött.

A mű és a róla szóló irodalom rövid ismertetése után először is egy korábban nem azonosított forrás fényében fogom elemezni a két kiadás szövege közti eltéréseket amellet érvelve, hogy a várakozásainkkal ellentétben a „plagizált” szöveg közelebb áll a forrás szövegéhez, mint az eredetinek tekintett Pécsváradi. Ezek után visszatérek Széchy Károly cikkére (Széchy 1897), hogy újra megvizsgáljam néhány, a Pécsváradi szerzősége melletti érvének a bizonyító erejét.

* A PPKE BTK-án végzett klasszika-filológia és magyartanár-latintanár szakokon. Jelenleg az MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport tagja, a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza. Témavezetője Szovák Kornél.

Összefoglalásként felvázolom a feltételezett eredeti és a két kiadás valószínű viszonyát, melynek részletes feltárása a további kutatás célját is jelenti.

2. A *Compendiosa quedam* kiadásai

Pécsváradi Gábor, a magyar obszerváns ferencesek élére négyszer is megválasztott szerzetes pap 1514-ben, Mindenszentek napján indult el a Szentföldre, ahol 1517-ig maradt. Műve (RMK III. 962) 1521-ben jelent meg Bécsben a saját neve alatt és a kiadási hely nélkül, az évszám feltüntetése szempontjából pedig két változatban. Az egyik változat – jelöljük ezt P^2 -vel – nem tartalmazza a kiadás évét, míg a jobbnak tekinthető másik – ez legyen P – csak a címlapon feltüntetett évszámban különbözik az előzőtől; ez utóbbi létezése sokáig nem volt ismert, de a Régi Magyar Könyvtár kiegészítésében már szerepel. Ami a két változat sorrendjét illeti, valószínűbb eljárás, hogy a nyomdászok pár hiányos példány után pótolják a lemaradt évszámot, minthogy később eltüntessék azt. Ezt a magyarázatot elfogadva a különbség csak a véletlennek köszönhető és így az érvelésben nem lesz szerepe. A kiadás Johann Singriener nyomdájában készült, ezt a tényt, bár nincs feltüntetve a példányokon, a felhasznált betűtípus mellett a most már biztos kiadási év is megerősíti. Az eddig plagizálnak tekintett – F-fel jelölt – Farnádi-féle kiadás (RMK III. 75) évszám nélkül jelent meg, a címlapon ugyan nem, de a kolofonban szerepel Farnádi neve, az utolsó oldalon pedig a kiadás helye is: Vienne.

A kiadások körüli ellentmondó tudományos vélemények kialakulásához a hiányzó kiadási adatokon kívül az is hozzájárult, hogy csak a magyar kutatók számára volt elérhető mindkét példány, és mint látni fogjuk, ők sem mind éltek az alapos vizsgálat lehetőségével. Bár Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom történetében* már 1862-ben azt állította, hogy Farnádi Pécsváradi művét adhatta ki a saját neve alatt, a külföldi irodalom hatására mind a Szabó Károly és Hellebrant Árpád összeállította *Régi Magyar Könyvtár* (RMK III. 75.), mind Szinnyei József munkája (Szinnyei 1883: 197.) Farnádi Miklóst tekintik szerzőnek és Pécsváradit a plagizátornak.

Széchy Károly (1897) volt az, aki feltárta az addigi kutatás hiányosságait, jelesül, hogy elődei nyilvánvalóan nem hasonlították össze a két mű szövegét, hanem pusztán a szakirodalom tételeire hivatkoztak, amikor a két szöveg egyezését és Farnádi szerzőségét megállapították. Széchy azonban belső érvek alapján arra a következtetésre jutott, hogy Pécsváradi szövege az eredeti, hi-

szen részletgazdagabb, koherensebb, és több benne a személyes élmény, de bizonyító ereje van szerinte annak is, hogy Pécsváradi ismert alakja a magyar obszerváns ferencességnek, jeles értelmiségi és nyilvánvalóan egyenes jellem, szemben a teljesen ismeretlen Farnádival. Széchy élesen moralizáló cikke pálcát tör egyrészt a figyelmetlen kutatók, másrészt a „tolvajnak” ítélt Farnádi felett. A cikk állításait kritika nélkül elfogadta a későbbi kutatás, így Holl Béla is (Holl 2000: 72–58. jegyzet), aki a mű legalaposabb kutatója volt, és akinek a fordításában, jegyzeteivel és előszavával 1983-ban az megjelent. Holl bár a mű több forrását is azonosította, mégsem vizsgálta ezek viszonyát a Farnádi-kiadáshoz.

3. Források vizsgálata: az objektív nézőpont lehetősége

A két kiadás kollációja során nem tudtam kivonni magamat az alól a benyomás alól, hogy Farnádi szövege egyszerűen megfogalmazva jobb: a sajtóhibák száma benne igen csekély, szemben Pécsváradiéval, az utóbbinál előforduló nyelvtani hibákat is kijavítja, ha pedig a bibliai idézetek után a helymegjelölések hiányoznak, pótolja azokat, sőt, a téves fejezetszámokat is helyesen adja meg. Mindezek jól illenének egy „eltulajdonított” javított kiadás koncepciójába: a kiadó, ahol csak tudja, javítja a szöveget, visszakeresi az egyébként is könyv nélkül tudott szentírási mondatok pontos helyét. A jelenség azonban, hogy Farnádi kiadása nemhogy nem ellentmondásos, de egyenesen olvasmányosabb, úgy tűnt, a szöveg egészére is érvényes. Ez a feltételezés viszont csak olyan forrásszövegek lakmuspapírján ellenőrizhető, melyeknek létezik többé-kevésbé megbízható kiadásuk, amelyhez viszonyítani tudjuk őket, de amelyekhez Farnádi egyáltalán nem vagy csak nehezen férhetett hozzá. Minél elérhetetlenebbek vagy azonosíthatatlanabbak voltak ugyanis ezek a második kiadás szerkesztőjének, annál megbízhatóbb lesz az összehasonlítás eredménye.

Elképzeltető lenne ugyanis, hogy az illető hozzáférhetett olyan forrásokhoz, mint Eusebiosznak a műben idézett *Egyháztörténete*, Josephus Flavius munkái vagy a *Legenda aurea* – hiszen ezek egy jobb kolostor könyvtárában megtalálhatók voltak, és Pécsváradi szövege is utal rájuk, néhol a művön belül a könyvet is megjelölve. Hozzá kell tennünk, hogy még így is igen valószínűtlen, hogy ezeket fel is lapozta volna és pusztán filológiai lelkesedésből – mely a műre jellemző középkori miliőtől idegen – olyan apró eltéréseket javított

volna ki, mint egy szinonim kifejezés használata vagy az eltérő szórend. Az viszont, hogy egy pontosan meg nem jelölt és minden bizonnyal elérhetetlen forrás szövegéhez közelebb áll Farnádi, mint Pécsváradi, nos, ezt nem lehetne mással magyarázni, mint hogy Pécsváradi nem a szerzője, hanem csupán az átdolgozója, a kiadója volt egy olyan műnek, melynek eredeti formáját Farnádi második kiadása jobban tükrözi.

Szerencsére a *Compendiosa quedam...* szövegében sikerült azonosítanom egy olyan forrást, mely ezeknek a követelményeknek messzemenően eleget tesz. A Szent Sír templom leírásához kapcsolódik ugyanis az ott nagyszombat éjszakáján évről évre végzett liturgia, mely a szent tűz csodáját volt hivatva előidézni. Mindkét kiadás azzal vezeti be a szöveget, hogy *inveni in quodam ordinario antiquo divini officii Sancti Sepulchri*, vagyis „a Szent Sír [templom] egy régi, a liturgiát [tartalmazó] szertartáskönyvében találtam” más értelmezés szerint: „egy, a Szent Sír liturgiáját [tartalmazó] régi szertartáskönyvből találtam”. A különbség fontos. Míg az első esetben valahol a Szent Sír templom sekrestyéjében találhatta és másolhatta ki a szerző – gondolhatnánk: Pécsváradi –, a második esetben egy ilyen címen hagyományozott másolatról lenne szó.

Hogy a szent tűz liturgiájának a szövege valóban hagyományozódott ilyen címen, azt Charles Kohler francia kutató cikkéből (Kohler 1900; korábbi részleges kiadás: Giovene 1828) tudhatjuk, aki nagyrészt közli a regényes körülmények közt tanulmányozott kézirat szövegét is. A pugliai Barlettában, a Santo Sepolcro templom kincstárában, ha nem is hét, de három lakat alatt őrzött (Kohler 1900: 387), a 13. században még Palesztinában másolt kódex különféle liturgikus szövegekből készült válogatás. Közös azonban bennük, hogy mind a jeruzsálemi Szent Sír templomban illetve a Szentföldön máshol vitt liturgiához kapcsolódik, legyen akár az ottani ünnepek kalendáriuma, a jeruzsálemi király esküje vagy egy szentföldi ordináriuskönyv (*breviarium abbreviatum, id est quoddam excerptum de pluribus libris*). Ez utóbbi rész tartalmazza a minket érintő szöveget.

Ami a forrás elérhetetlenségét illeti, Kohler szerint (Kohler 1900: 457) a szöveg eredetije még 1187 előtt keletkezhetett, de a 13. század végére már mindenképp Pugliába kellett kerülnie a kódexnek (Kohler 1900: 460). Ez ugyan nem zárja ki, hogy a szövegnek ne lett volna több másolata, azonban ebben az időben a Szent Sír templom körüli feladatokat még nem a ferences szerzetesek, hanem a később főleg francia és olasz területre menekülő reguláris kanonokok látták el. Hazájukba visszatérve magukkal vitték a szertartás-

könyveiket, ahol a Szent Sírról elnevezett templomaikban folytatták a szent-földi liturgikus hagyományokat. Igen nehéz elképzelni tehát, hogy a második kiadás szerkesztője akár Magyarországon, akár Bécsben hozzáférhetett volna a szöveghez. Ha pedig azt feltételeznénk, hogy Pécsváradi egyenesen a Szent Sír templomban másolta le a szöveget, szinte lehetetlen lett volna az utólagos javítás, vagyis a részlet az összehasonlításához ideális.

4. Az összevetés eredményei

A három szöveg közötti hasonlóságokat és eltéréseket emeli ki az 1. táblázat, melynek jobb szélső oszlopában a barlettai kódex szövege látható (Kohler 1900: 422–424), középen a Farnádi, bal oldalt pedig Pécsváradi-féle kiadás szövege foglal helyet. Félkövérrrel a P és az F egymáshoz viszonyított többletét jelöltem, a dőlt betű stilisztikai változatot (szinonima vagy ugyanazon szó más esetraggal) jelöl, a hiányjel pedig azokat a P és F közti hiányokat teszi láthatóvá, melyek relevánsak a barlettai kézirat szempontjából. Az előbbiektől aláhúzva azok a jelenségek vannak, melyek az ordináriuskönyvhöz közelebb álló változatot testesítik meg. Az aláhúzásokból tehát leolvasható, mely esetekben melyik változat hasonlít jobban a szertartáskönyvhöz, vagyis a feltételezett forráshoz.

Már első pillantásra látható, hogy valóban a barlettai kéziraton keresztül hagyományozódott szöveg a végső forrása mind a két kiadásnak. Ugyanakkor P és F közös forrása és a kézirat szövege között egy köztes változatot is feltételeznünk kell. Ezt a *vestiario*–*revestiarium* (6. sor), az *existimavit*–*exsequendum estimate* (16–17. sor), a *qui aderunt*–*si adfuerint* (29. sor), a *destitit*–*desinit* (45. sor) párok és a P és F-ben közös *corde humiliato* (50. sor) többlet bizonyítja.

A hibák elkerülése végett a vizsgálatból eleve kizárok minden olyan eltérést, amely esetleg félreolvasásból vagy javításból eredhet: ilyen a 18. sor *heresitationem*–*hesitationeme*, a *peragendum*–*pergendum* (23. sor) és a *tamentum* (35. sor) szavak. A forrásszöveget tartalmazó kódex sérülése folytán ugyancsak kizárandó a táblázat legalsó része, itt ugyanis nyilvánvalóan rövidítő átfogalmazással van dolgunk, az eredeti híján viszont nem tudjuk megállapítani, melyik áll hozzá közelebb. Annyit mindenesetre meg kell jegyezni, hogy az F-ben a liturgikus szövegekre emlékeztető megfogalmazást, könyörgések reminiscenciáját lehet felfedezni (*qui suum populum Christianum igne suo celesti visitare dignatus est*).

Az F-ben előforduló többleteket erősebb bizonyítékoknak tekintem, mint a hiányokat. Egy jó filológiai érzékkel bíró átdolgozó ugyanis kiérezheti a szövegből az oda nem illő, tehát magyarázólag betoldott szavakat, kitalálni azonban csak a legritkább esetben találhatná ki a hiányzókat. Ennek ellenére az így háttérbe szorított, hiányjellel jelölt részek, vagyis Pécsváradi interpolációi is azt igazolják, hogy a várákosokkal ellentétben Farnádi szövege, tehát a második kiadás áll közelebb a forráshoz. Látható ez a 2–4 sorokig terjedő szakasz vagy a többi betoldás esetében is, mint amilyenek a *sacris vestimentis* (6. sor); az *elegit* (14. sor); az *illos tres vel quatuor* (20. sor); a *prehabita* (22. sor); az *utriusque sexus* (43. sor); az *apertum* (49. sor) és a *tamen* (67. sor).

Visszatérve a teljes értékű érvekre, a feltevésemet igazoló párhuzamok számbeli túlsúlya szembetűnő. Farnádi sok Pécsváradiból hiányzó kifejezést őriz meg: *de peregrinis [...] presentes fuerunt* (14–15. sor), *sic [...] incipit [...]* *Kyrieleyson* [] *Domine, miserere* (30–31. sor), *peccatoribus* (65. sor), *et tremore* (66. sor), bár a legutolsó – elterjedt szójáték lévén – a szerző saját megoldásának is tekinthető. Hasonló irányba mutatnak a stilisztikai változtatások, akár a ragozásban, akár a szinonima megválasztásában nyilvánulnak meg. Farnádi a kódexhez hasonlóan *tribus*-t hoz a 14. sorban *tres* helyett, a 15.-ben *honestatét honestos* helyett, *pollentibust pollentes* helyett (16. sor), a 20. sorban *reservatur* helyett *reponiturt*, majd *pravist malis* helyett (21. sor), *sibit* az *eis* helyén (22. sor), a 48. sor *salutifereje* helyett pedig *salutiferumot*. A 6. sorban található *indutus* és *induti* hiányoznak ugyan az eredetiből, viszont az egyeztetés szintén Farnádit igazolja. Mindezek bőséges bizonyítékát nyújtják annak, hogy Farnádinak – vagy mondjuk így: az F kiadásjának – kéznél kellett legyen a forrás. Nem lehet ugyanis megérzés alapján a megfelelő helyekre a megfelelő szavakat beszúrni.

Térjünk most rá azokra az esetekre, ahol P interpolációi látszólag a feltételezésem ellenpéldái. Három ilyen hely van: a 21. sorban a *suís*, a 33. sorban pedig az *autem* egyfelől és az *ignis divinitus missus* másfelől. Az első kettő esetében nehezen magyarázható, hogy Pécsváradi az intuíciójára hagyatkozott volna: itt F szerkesztője törölhette a forrásban még szereplő szavakat. A másik esetben mindkét kiadásban a javítás igyekezete látható. A forrásban szereplő *miraculum divinitus missumban* Farnádi számára valószínűleg a *divinitus* adverbium volt szokatlan, ezért kihagyta, Pécsváradinak inkább a *divinitus missum* értelmezői szerepe, így a magyarázó *ignist* szúrta be, majd ezzel egyeztette a *missumot*. Mindenesetre ezek az esetek nem vonják kétségbe fő állításomat, vagyis hogy F közelebb áll a közös forráshoz, csak azt bizonyítják,

hogy nem fordítható vissza a leszármazás: P nem F alapján keletkezett, akkor ugyanis – más többletekhez hasonlóan – ebben a részletben is F-hez hasonlítana.

Összefoglalva tehát egyrészt a feltételezés igaznak bizonyult: F számos részletében közelebb áll a forráshoz, mint P, vagyis F nem készülhetett kizárólag P alapján, hanem szerkesztőjének ismernie kellett a forrást is, ugyanakkor a Pécsváradi és a forrás közötti hasonlóságok kizárják azt az egykori feltételezést is, hogy Pécsváradi származna Farnáditól. Nem maradt tehát más hátra, mint egy közös, de némiképp mindkettőtől különböző forrás feltételezése.

5. *Per quendam fratrem*

Mivel a szerzőség kérdése a vonatkozó irodalomban kizárólag Pécsváradi vagy Farnádi elsőbbségére szűkült, fel sem merült egy harmadik szövegnek mint közös eredetinek a lehetősége. Bár a jelen tanulmányban nincs rá lehetőség, hogy Széchy Károlynak (Széchy 1897) valamennyi, eddig nem vitatott érvét részletesen megvizsgáljuk ennek az új lehetőségnek a szempontjából, érveinek három csoportját mégis itt tárgyaljuk. Jóllehet ezekkel Pécsváradi szövegének korábbi voltát, mint látni fogjuk, valóban sikerült bizonyítania, a leírás részletességéből és a címlapok eltéréséből levont következtetései a fentiek fényében már nem tekinthetők érvényesnek.

Vegyük először a kronológiai érveit. Pécsváradi életrajzát, amennyire lehetséges volt, Holl Béla (Pécsváradi 1983: 10–14) összeállította, ez alapján pedig tudjuk, hogy 1514-től 1517-ig bizonyosan a Szentföldön tartózkodott, Ciprusról küldött levele is megmaradt másolatban (Pécsváradi 1983: 42–45), mely egybevág a *Compendiosa quedam...*-ban leírt eseményekkel. A Pécsváradi szövegében szereplő események, melyeknek évét is megadja, tökéletesen beleillenek mind Pécsváradi életrajzába, mind a történeti háttérbe. Leírja, hogy 1514-ben jött a Szentföldre, leírja, mennyit kértek a pogányok 1516-ban a Szent Sír templomba való belépésért, beszámol a szultán Jeruzsálembe való az évi bevonulásáról és egyiptomi hadjáratáról, hivatkozik mind 1515-re, mind 1517-re mint az írás idejére. Vagyis a P szerkesztője kétségtelenül Pécsváradi volt. Mindezekből az évszámokból azonban Farnádi szövege is átvesz néhányat: 1516-ot, 1517-et is, de általában kihagyja a szemtanúságra való utalásokat. Következésképp az F változat kiadójának ismernie kellett a P-t nyomtatott vagy kéziratos alakban, és abból kellett átvennie ezeket a részleteket, azonban

a saját személyére való hivatkozást – egy-két esettől eltekintve – kerülte. Pécsváradinál a legkésőbbi utalás 1518-ra vonatkozik, szintén mint az írás jelenére, és ez is előfordul Farnádinál, de már nem mint a folyó év. Ezek szerint azonban Farnádi sem találkozhatott Pécsvárad szövegével 1518, de inkább 1519 előtt, még kézirat formában sem.

Széchy érvelésmódjára jellemző – és több észrevételének a lényege is pusztán ebben ragadható meg –, hogy nála az egyedi leírás az eredetiség bizonyítéka, míg az általános megfogalmazást a lépten-nyomon törő plagizátor eredményének tulajdonítja. Ez azonban nem jó érvelés: sokkal könnyebb ugyanis egy elnagyoltabb leírást részletekkel gazdagítani, mint egy egyedi beszámolót olvasható, összefüggő szöveggé szabdalni. Mint már említettük, ekkor még fel sem merült az egy közös forráson alapuló két kiadás gondolata, tehát érthető, ha a két szerző között a szövegből kikövetkeztethető helyismeretük alapján döntöttek. Ha azonosítani tudnánk a feltételezett ősforrást, Pécsvárad és Farnádi írói tehetségét is megítélhetnénk a változtatásaik alapján, így azonban csak sejtethetjük, hogy Farnádi valószínűleg nem sokat változtatott rajta, míg Pécsvárad igyekezett azt minél olvasmányosabban részletezni.

Széchy a cikke nagy részében Farnádi következetlenségeit sorolja. Ilyen lenne például a címlap, melyről hiányzik a neve és a *pater* megjelölés, amint azt a 2. táblázatban láthatjuk. Véleményem szerint azonban a szerző elhallgatása és a kiadó kolofonban való megemlézése inkább illeszkedik a közös eredeti új kiadásának koncepciójába. Hogy vajon Farnádi ez alatt saját magát mint az eredeti ferences szerzőjét értette (vagyis ő lenne a cím *quidam fratre*), esetleg egy névtelen szerző ferences kiadóját, netalán egy névtelen ferences szerző szintén ferences vagy akár más rendhez tartozó kiadóját, az ennyiből nem eldönthető. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy a *per eundem* is hiányzik Farnádi szövegéből. Míg azonban Széchy ezt árulkodó jelnek veszi Farnádi jellemét illetően, én inkább az eredetitől való eltávolítás eszközének tekintem: ha Farnádi csak kiadója volt egy névtelen vagy már elhalt rendtársa művének, miért tette volna a nevét a címlapra, legfőképp pedig miért hangsúlyozta volna a szemtanúságát? Pécsváradnak viszont, ha ezt az általános útleírást egészítette ki a saját tapasztalataival, már több joga volt a saját neve alatt kiadni és ezekre az élményekre hivatkozni, hiszen lényeges részletekkel színesíthette azt.

6. Összegzés

Összefoglalva tehát bizonyos, hogy a *Compendiosa quedam...* szent tűzről szóló részének forrása a barlettai ordináriuskönyv forrásával egyezik, a Farnádi kiadás szövege pedig ehhez közelebb áll, mint az eddig eredetinek tekintett Pécsváradié. Következésképp a P és F mögött egy ismeretlen közös forrást kell feltételeznünk, amelyet az F változat szerkesztője valószínűleg hűségesebben közöl, mint Pécsváradi Gábor, aki azt a saját élményeivel láthatta el és a saját neve alatt adhatta ki. Ezek alapján a P-ben és F-ben is megtalálható személyes tapasztalatok és történelmi események alapján állítható, hogy az F változat szerkesztőjének ismernie kellett P-t is, akár nyomtatott, akár kéziratos formában. Ez viszont azt jelenti, hogy a probléma nem oldható fel annyival, hogy a két szöveg eddig feltételezett leszármazását megfordítjuk (és ezzel visszatérünk a 19. századi kutatóknak a cikk a tanulmány elején ismertetett álláspontjához). Továbbra is nyitott kérdés marad azonban, hogy mi indokolta a Farnádi-féle kiadás megjelentetését, ha a szöveg egy neves ferences saját élményeivel kiegészülve már napvilágot látott? Végleges megoldást valószínűleg csak a közös forrás azonosítása, és ezáltal a két kiadás egymáshoz való viszonyának a tisztázása kínálhat, és ez a további kutatás célja.

Hivakozások

- Denis, Michael 1782. *Wiens Buchdruckergeschicht*. Wien.
- Giovene, Iosephus Maria 1828. *Kalendaria vetera mss. aliaque monumenta ecclesiarum Apuliae et Iapygiae*. I. Neapoli.
- Hatala Péter 1866. Pécsváradi Gábor, szentferenczrendű szerzetes utazása a Szentföldön 1514-ben. *Magyar Sion* 183–194, 261–273, 352–372.
- Holl Béla 2000. A középkori magyar Jeruzsálem-járás és Pécsváradi Gábor utazásának néhány tanulsága. In: Monok István–Zvara Edina (vál. és szerk.) *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. (METEM Könyvek 26.). Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség. Budapest.
- Kohler, Charles 1900. Un rituel et un bréviaire du Saint-Sépulcre de Jérusalem (XIIe–XIIIe siècle). *Revue de L'Orient latin* 8: 383–500.
- Könyvkiállítási 1882. *Könyvkiállítási Emlék*. Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. Budapest.

- Pécsváradi Gábor 1983. *Jeruzsálemi utazás*. (Magyar ritkaságok) Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. (ford. bev. és jegyz. Holl Béla).
- Röhricht, Reinhold (Hg. 1890): *Bibliotheca Geographica Palaestinae. Chronologisch-logisches Verzeichniss auf die Geographie des Heiligen Landes bezüglichen literatur von 333 bis 1878 und Versuch einer Cartographie*. Berlin.
- Szabó Károly–Hellebrant Árpád 1896. *Régi Magyar Könyvtár*. III. Budapest.
- Széchy Károly 1897. Pécsváradi vagy Farnádi? *Irodalomtudományi Közlemények* 143–157.
- Szinnyei József 1883. *Magyar írók élete és munkái*. III. Budapest.
- Tobler, Titus 1867. *Bibliographia geographica Palestinae. Zunächst kritische Uebersicht gedruckter und ungedruckter Beschreibungen der Reisen ins Heilige Land*. Leipzig.
- Toldy Ferenc 1862. *A magyar nemzeti irodalom története. Az ó- s középkori magyar irodalom története*. II. Pest.

1	Sabbato igitur sancto patriarcha Sancti Sepulchri – eo videlicet tempore, quo Christiani Terram Sanctam inhabitantes erant fideles et devoti Ecclesie Sancte Roma ne obedientes – una	Sabbato igitur sancto patriarcha Sancti Sepulchri	(fol. 86 a, col. 2) « Sabbato sancto, hora sexta, patriarcha
5	cum suis suffraganeis et ceteris clericis, archiepiscopis, episcopis, abbatibus et aliis ministris, indut ⁱ sacris vestimentis in vestiario,	cum suis suffraganeis et ceteris clericis, archiepiscopis, episcopis, abbatibus et aliis ministris, indut ^{us} <u>in</u> vestiario,	cum personis suis subfraganeis et ceteris clericis intrat ecclesiam, et ascendit in revestiarium, ubi se preparat cum archiepiscopis, episcopis, abbatibus, prioribus et ceteris ministris ad celebrandum in hac sanctissima nocte tam sanctum offitium. His ita ordinatis, precedentibus candelabris, venit in sede sua [könyörgések, olvasmányok és traktusok kezdősorai következnek, a 12. olvasmány: Nabuchodonosor]
10	venit in sedem suam et duodecim prophetiis perlectis,	venit in sedem suam et duodecim prophetiis perlectis,	
12	dum ultima prophetia videlicet Nabuchodonosor legeretur, patriarcha consideratis omnibus elegit tres vel quatuor, quos viderit honestos	dum ultima prophetia videlicet Nabuchodonosor legeretur, patriarcha consideratis omnibus <u>√ tribus</u> vel quatuor, et de peregrinis aliquos, qui presentes fuerunt honestate	Dum autem hec lectio, Nabuchodonosor, legitur, patriarcha consideratis quibusdam personis, tribus aut quatuor, et de peregrinis si presentes adfuerint, honestate
15	et religiositate pollentes, quos ad tantum ministerium existimavit digniores ad incredulorum heresitationem confutandam et fidem catholicam confirmandam, ad locum, ubi Sancta Crux Christi, in qua pependit,	et religiositate <u>pollentibus</u> electis , quos ad tantum misterium existimavit digniores ad incredulorum hesitationem confutandam et fidem catholicam confirmandam, ad locum, ubi Sancta Crux Christi, in qua pependit,	et religione pollentibus, quos ad tantum misterium exsequendum estimat digniores ad incredulorum hesitationem refutandam et fidem confirmandam, ad locum, ubi sancta Crux
20	<u>reservatur, illos tres vel quatuor</u> mittit, quibus precepit, ut de omnibus suis malis commissis confessione pura prehabita expiati ad officium eis iniunctum peragendum , vivificam ac Sanctam Crucem secum baiulantes ire non differant, et cum lachrimarum effusione	<u>reponitur, √</u> mittit, quibus precepit, ut de omnibus <u>pravis</u> commissis confessione pura <u>√</u> expiati ad officium <u>sibi</u> iniunctum peragendum, vivificam ac Sanctam Crucem secum baiulantes ire non differant, et cum lachrimarum effusione	reponitur, mittit. Quibus autem precipit ut, de omnibus pravis commissis suis confessione pura expiati, ad offitium sibi iniunctum peragendum vivificam Crucem
25	et cordis contritione, nudis pedibus, candelabris turibuloque preeuntibus devotissime accedentes sacrosanctum locum dominice sepulture ac gloriose resurrectionis humiliter adeant. Interim vero cantatur letania a quatuor maioribus et antiquioribus ecclesie canonicis vel aliis dignioribus, qui aderunt,	et cordis contritione, nudis pedibus, candelabris turibuloque preeuntibus devotissime accedentes sacrosanctum locum dominice sepulture ac gloriose resurrectionis humiliter adeant. Interim vero cantatur letania a quatuor maioribus et antiquioribus ecclesie canonicis vel aliis dignioribus, qui aderunt.	et cordis contritione nudis pedibus, candelabris et turibulo preeuntibus, devotissimi incedentes sacrosanctum locum dominice resurrectionis humiliter adeant. Interim vero cantatur letania a quatuor maioribus et antiquioribus ecclesie canonicis, sive de personis, si adfuerint;
30		Sic autem incipit Letania: Kyrieleyson id est Domine miserere nobis,	sic incipit Kyriel. Domine, miserere,

32 quoad usque tam expectatum tamque desideratum miraculum,
ignis divinitus missus adveniat. Predicti **autem** electi nuntii
sibimet conscii in nullo etiam minimo, tante virtutis *tamque*
35 incomparabilis miraculi misterium exequi trepidantes, sed *tamen*
divinam clementiam recolentes, et a divina misericordia non
diffidentes, ac predictum ignem miraculosum e celo expectantes,
patriarche iussis obtemperare student. Facta nanque oratione et
confessione statim discalciatis pedibus hadi monumentum Domini
40 psallendo cum lachrimis, devote incedendo, vivificam Sanctam
Crucem secum deferendo ter vel quater circuire non
desistunt.
43 Multitudo autem plebis **utriusque sexus** ibi ex diversis nationibus
coadunata clamorosas voces et flebiles preces fundendo Deum
45 interpellare non destitit, quatenus precibus ac lachrimis servorum
suorum placatus celestis ignis missione plebem suam letificare
solita pietate dignetur. Tandem dignior personarum predictarum
lignum salutifere Sancte Crucis in manibus tenens, veniens cum
suis consociis ad hostium **apertum** monumenti, qui inclinato
50 capite, genua flectendo, fuis lachrimis, corde humiliato intro
prospiciunt, ignem divinum advenisse sperantes. Si autem
aliquando tanta spe frustrati fuerint, hoc propriis suis demeritis
imputantes, cum gemitu et dolore atque lachrimarum effusione ab
hostio monumenti recedunt. Et iterum sacrosanctum Domini
55 sepulchrum sex aut septem vicibus orando et flendo circuire
satagunt, plebs autem universa **ibidem** diversarum nationum
congregata hec videns ingentem clamorem ad sidera mittit.
Fletus ac preces accumulare non desistit, sepius vociferando Kyrie
eleyson. Denique, qui Sanctam Crucem portat, suprema cum
60 devotione et cordis conpunctione cum suis consociis ad hostium
iterum monumenti ingreditur, modo supradicto et viso igne
divinitus e celis super sepulchrum misso introrsus cum humilitate
et cordis leticia incedunt ad Domini sepulchrum propinquius
videntes et aspicientes ignem, quem divina clementia de celis
65 mittere suis servulis dignata est. Is igitur, qui crucem Domini
portabat, cereum suum cum timore,

quoad usque tam expectatum tamque desideratum miraculum,
missum adveniat. Predicti electi nuntii
sibimet conscii in nullo etiam minimo, tante virtutis *ac*
incomparabilis miraculi misterium exequi trepidantes, sed *tum*
divinam clementiam recolentes, et a divina misericordia non
diffidentes, ac predictum ignem miraculosum e celo expectantes,
patriarche iussis obtemperare student. Facta nanque oratione et
confessione statim discalciatis pedibus hadi monumentum Domini
psallendo cum lachrimis, devote incedendo, vivificam Sanctam
Crucem secum deferendo ter vel quater circuire non desistunt.
Multitudo autem plebis *vel* ibi ex diversis nationibus
coadunata clamorosas voces et flebiles preces fundendo Deum
interpellare non destitit, quatenus precibus ac lachrimis servorum
suorum placatus celestis ignis missione plebem suam letificare
solita pietate dignetur. Tandem dignior personarum predictarum
lignum **salutiferum** Sancte Crucis in manibus tenens, veniens cum
suis consociis ad hostium *vel* monumenti, qui inclinato
capite, genua flectendo, fuis lachrimis, corde humiliato intro
prospiciunt, ignem divinum advenisse sperantes. Si autem
aliquando tanta spe frustrati fuerint, hoc propriis suis demeritis
imputantes, cum gemitu et dolore atque lachrimarum effusione ab
hostio monumenti recedunt. Et iterum sacrosanctum Domini
sepulchrum sex aut septem vicibus orando et flendo circuire
satagunt, plebs autem universa ibi *vel* diversarum nationum
congregata hec videns ingentem clamorem ad sidera mittit.
Fletus ac preces accumulare non desistit, sepius vociferando Kyrie
eleyson. Denique, qui Sanctam Crucem portat, suprema cum
devotione et cordis conpunctione cum suis consociis ad hostium
iterum monumenti ingreditur, modo supradicto et viso igne
divinitus e celis super sepulchrum misso introrsus cum humilitate
et cordis leticia incedunt ad Domini sepulchrum propinquius
videntes et aspicientes ignem, quem divina clementia de celis
mittere suis servulis **licet peccatoribus** dignata est. Is igitur, qui
crucem Domini portabat, cereum suum cum timore **et tremore**,

quoad usque tam expectatum tamque desideratum miraculum
divinitus missum adveniat. Predicti autem nuntii
sibimet conscii, tante virtutis ac
incomparabilis miraculi misterium exsequi trepidantes, sed tamen
divinam clementiam recolentes et misericordiam
expectantes,
patriarche iussis obtemperare student. Facta namque confessione
et oratione, statim discalciatis pedibus monumentum Domini
psallendo cum lacrimis devote incedendo vivificam
Crucem secum deferendo vel ter [vel] quater circuire non
desistunt.
Multitudo autem plebis ibi ex diversis nationibus
coadunata, clamosas preces et voces flebiles fundendo, Deum
interpellare non desinit, quatinus precibus ac lacrimis servorum
suorum placatus, celestis ignis missione plebem suam letificare
solita pietate dignetur. Tandem dignior personarum
lignum salutiferum in manibus tenens, venit cum
suis ad hostium monumenti, et inclinato
capite flectendo genua intus
prospiciunt, ignem advenisse sperantes. Sed
tanta aliquando spe frustrati
cum gemitu et dolore et lacrimarum effusione
recedunt. Et iterum sacrosanctum Domini
sepulchrum sex vicibus aut septem orando et flendo circuire
satagunt. Plebs autem universa ibi diversarum nationum
congregata hec videns, ingentem clamorem ad sydera mittit et
fletus accumulare non desistit, sepius vociferando Kyriel.
Denique qui sanctam Crucem portat summa cum
devocione et cordis conpunctione cum suis monumentum
ingreditur. Inventoque igne,
quem divina clementia de celis
mittere suis peccatoribus dignata est,
cereum suum cum timore et tremore

	gaudenter tamen accendit.	gaudenter $\surd$ accendit.	gaudenter accendit.
68	Deinde patriarche et regi, si presens fuerit, defert, ac ceteri sui consocii similiter accendere festinant suas candelas, a quibus alii	Deinde patriarche et regi, si presens fuerit, defert, ac ceteri sui consocii similiter accendere festinant	Deinde patriarcha regi, si presens fuerit, et ceteris omnibus oblatum ignem deferre vel mittere festinat.
70	omnes suas candelas accendentes gratias Altissimo referunt.	lucernas sive candelas, ac aliis omnibus interessentibus optatum a Deo missum ignem contribuunt singuli suas candelas unus ab alio accendentes gratias Altissimo referentes, qui suum populum Christianum igne suo celesti visitare dignatus est.	
	Quo viso miraculo patriarcha pre gaudio lachrimando incipit Te Deum laudamus maioribus campanis pulsantibus.	Quo viso miraculo patriarcha pre gaudio lachrimando incipit Te Deum laudamus maioribus campanis pulsantibus. Quo finito factum preceptum et voluntatem Domini patriarche ignis et cereus exultat benedicatur. Hec ibi.	Quo miraculo viso, patriarcha pre gaudio ad Sepulcrum, et ceteri clerici cum processionibus suis. [barna tintával áthúzott, olvashatatlan rész egészen a 88' col. 1-ig] expectant donec patriarcha et ceteri episcopi sint parati, et postquam omnia parata et ordinata erunt, aqua quoque benedicta erit facta, cantor incipit vers. Salve festa. [...]
	Hec ibi.		
79			

1. táblázat: Pécsváradi és Farnádi szövege a barettai kódex tükrében. Jelmagyarázat: **F és P közötti többlet**, *szinonima vagy azonos szó más esetben: pravus-malus, tres-tribus*, $\surd$ interpoláció hiánya, az előbbiektől közül a kódex szövegével egyező részek

PÉCSVÁRADI (P) CÍME

Compendiosa quedam nec minus lectu iocunda descriptio urbis Hierusalem atque diligens omnium locorum Terre Sancte in Hierosolimis adnotatio per quendam in Christo **patrem** fratrem **Gabrielem natione Ungarum** divi Francisci ordinis de **sacra** observantia luculenter (nam ea ipsa loca propriis conspexit oculis) congesta ac breviter **per eundem** conportata feliciter incipit

PÉCSVÁRADI (P) KOLOFONJA

Frater Gabriel de Pechwaradino

FARNÁDI (F) CÍME

Compendiosa quedam nec minus lectu iocunda descriptio urbis Hierusalem atque diligens omnium locorum Terre Sancte in Hierosolimis adnotatio per quendam **devotum** in Christo fratrem divi Francisci ordinis de observantia **nationis vero Hungarice** luculenter (nam ea ipsa **terre** loca propriis conspexit oculis) congesta ac breviter conportata feliciter incipit

FARNÁDI (F) KOLOFONJA

Frater Nicolaus de Farnad

2. táblázat: Pécsváradi és Farnádi címlapja és kolofonja. **A félkövér a másik kiadáshoz viszonyított többletet jelzi.**

On the Authorship of Gábor Pécsváradi's Pilgrim Guide

There has been a consensus on the chronological and genetic priority of Gábor Pécsváradi's pilgrim guide *Compendiosa quedam nec minus iocunda descriptio urbis Hierusalem...* (*A Compendious and Not Less Delightful Description of the City of Jerusalem...*) printed in Vienna in 1521 over its later edition published under the name of Miklós Farnádi. This case study brings into focus a brief part of the guide, the description of the liturgy of the Holy Fire ministered in the evening of Holy Saturday. By identifying its source – which was preserved in an ordinal of the Holy Sepulchre held in Barletta, Apulia – and comparing both editions' texts to the original, it is shown that Farnádi's edition is closer to the source-text than the other. In the light of this, the paper claims that the framework in which Pécsváradi figures as the solitary author and Farnádi as the plagiarist, cannot be held anymore. Instead of the idea of a mutilated or revised edition made after Farnádi's book, an unknown common source has to be assumed, on the top of which both editions were based, and to which Farnádi was more faithful.

MAYER EDINA ZSUZSANNA*

tə Rici néni iarə Mau(n)
A részeshatározós főnévvel kifejezett birtokviszony
a budakeszi német nyelvjárásban

1. Bevezetés

A budakeszi német nyelvjárás (BNNY) keleti dunai bajor nyelvárás. A BNNY-ban jellemző a részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt (RKB) jelölő szerkezetek megjelenése. Ez jelentős eltérés a standard nyelvi kifejezésekhez képest. Tanulmányom elsődlegesen leíró jellegű, melyben generatív megközelítésben azt vizsgálom, hogy a részeshatározós szerkezet hogyan valósul meg a BNNY-ban. A tanulmányom elkészítésében Bonomi Jenő etnográfus 1935 és 1937 között készített lejegyzéseire és a saját 2006 és 2012 között készített felvételeimre támaszkodom, melyeket lejegyeztem és S.GY jelöléssel láttam el. A felvett szövegek mellett kérdőíveken kérdeztem rá az adott jelenségekre (K1-K5). Adatközlőim a város legidősebb német anyanyelvű lakosai közül kerültek ki. Számuk mára nagyon lecsökkent: kilenc elérhető személy élt a közelmúltig a városban. Közülük a legidősebb (a felvételek idején) egy 97 éves asztalosmester, a legfiatalabb egy 79 éves gyári munkásasszony. A kilenc személyből 7 személy adataira támaszkodtam az ő nyelvjárási kompetenciájuk jó alapot szolgáltat az elemzéshez.

Tanulmányomban a következő kérdésekre keresem a választ:

1. A németországi informális nyelvhasználathoz képest találunk-e eltérést a budakeszi részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt jelölő szerkezetekben?
2. Milyen tulajdonságai vannak a budakeszi szerkezeteknek?
3. Milyen megszorítások mellett alkalmazható a szerkezet?

Először a 2. pontban áttekintem a német nyelvterületen informálisan használt részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt jelölő szerkezetek sajátosságait.

---

* Az ELTE BTK-án végzett német szakos bölcsészként. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, témavezetője Gerstner Károly.

it, majd bemutatom a részeshatározóval kifejezett külső – és a 3. pontban – a belső birtokos szerkezeteket. A 4. pontban megvizsgálom a BNNY-ban használatos belső birtokos szerkezetet.

2. A részeshatározóval kifejezett külső birtokos szerkezet

Németországszerte megfigyelhető az a jelenség, hogy az informális nyelvhasználatban a birtokviszony kifejezésére egy részeshatározós esetben álló főnévi kifejezést használnak. A délebbi területeken tapasztalati tény, hogy a regionális standard nyelvben szinte normának tekinthető a birtokos esetet vonzó előljárószók részeshatározós esettel való alkalmazása.

Az informális nyelvhasználatban van egy úgynevezett külső birtokos szerkezet, amelyekben egy általában datívuszban álló elem birtokosi és részeshatározói olvasatokkal is rendelkezik, mint például a *Wer hat dem Wächter den Schlüssel weggenommen?* ('Ki vette el az őrtől a kulcsot/kulcsát?') mondatban (Mayer 2012: 119–138).

A hagyományos német nyelvtanok, mint Duden (2009: 818) és Eisenberg (2006: 297) ezt a jelenséget *dativus possessivus* és *pertinenzdativ* címszó alatt tárgyalják. Ezek a terminusok azonban csak a részeshatározói olvasat felfogását fedik le, ezért a továbbiakban a „külső birtokos” kifejezést használok helyettük. Ez az elnevezés ugyanis jobban tükrözi azt a jelenséget, hogy a datívuszban álló elem két olvasattal bír.

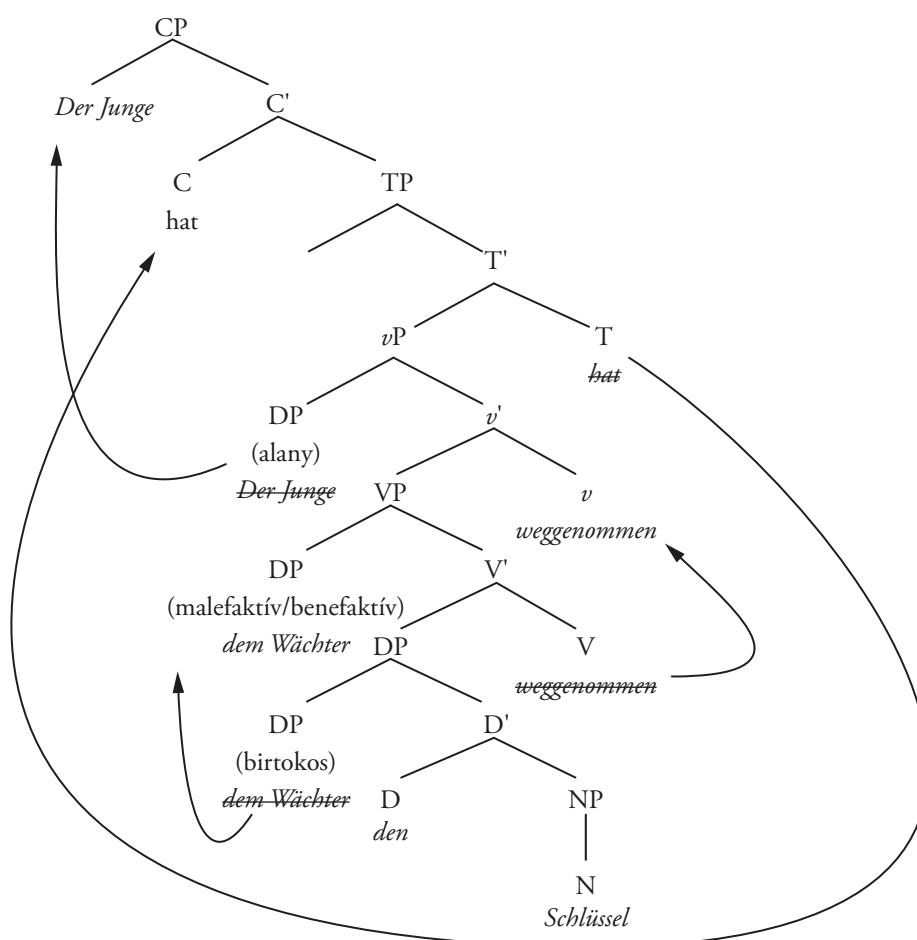
2.1. A részeshatározóval kifejezett külső birtokos szerkezet három típusa

Előző tanulmányomban (Mayer 2012: 119–138) a német külső birtokos szerkezeteket három csoportba osztottam. Az A) csoportba soroltam azokat a szerkezeteket, melyek igéi megengednek érintett (*malefaktív/benefaktív*) szerepű vonzatot vagy szabad határozót. Megállapítottam, hogy ennél a szerkezetnél a belső birtokos szerkezettel ellentétben az indirekt tárgy (amely kötelező vonzat) vagy a részeshatározó (amely szabad határozó) és a tárgy esetben álló birtokszó nem alkotnak egy egységet. A szerkezetnek kétfajta olvasata is van, egy érintettséget kifejező birtokos értelmezés nélküli és egy

birtokosi értelmezésű. A birtokosi olvasat csak akkor jön létre, ha az indirekt tárgy [+élő] jegyet visel, és azt a birtokos helyén generáltuk.

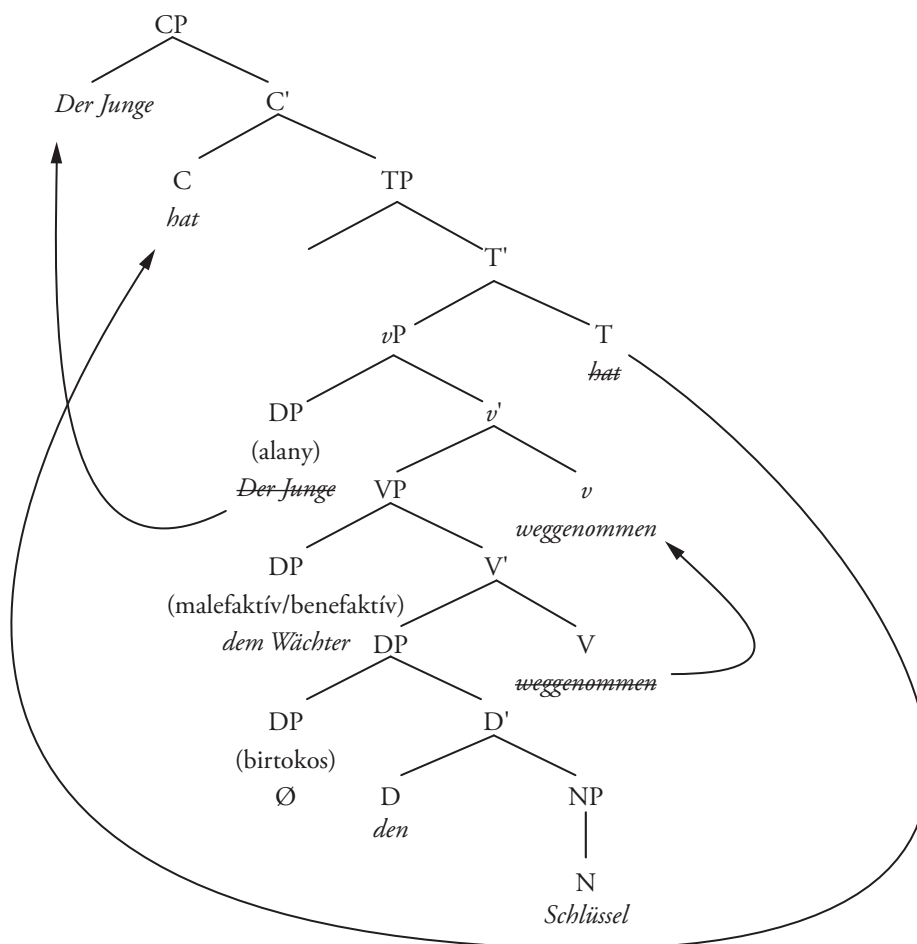
A ditranzitív igéknél fellépő két olvasatot (az érintettség olvasata és a birtokos olvasat) Lee-Schoenfeld (2006: 127) szerkezeti ábrája segítségével vezettem le.

- (1) A datívuszi összetevő birtokos olvasata kötelező vonzatok esetében
Der Junge hat dem Wächter den Schlüssel weggenommen.
 'A fiú elvette az őr kulcsát.'

(Mayer 2012: 128)

- (2) A datívuszi összetevő nem birtokos olvasata kötelező vonzatok esetében
Der Junge hat dem Wächter den Schlüssel weggenommen.
 ‘A fiú elvette az őrtől a kulcsot.’

(Mayer 2012: 129)

Amennyiben a részeshatározós esetben álló kifejezések nem kötelező vonzatok, hanem szabad határozók, a fenti ábrával ellentétben a datívuszi összetevőt nem a birtokos helyén generáljuk, hanem mindig a malefaktív/benefaktív pozícióban és a birtokos helyén lévő üres kategóriával koindexáljuk a birtokos olvasat létrejöttéhez. Ezeknél a szerkezeteknél is feltétel az [+élő] jegy. (A sza-

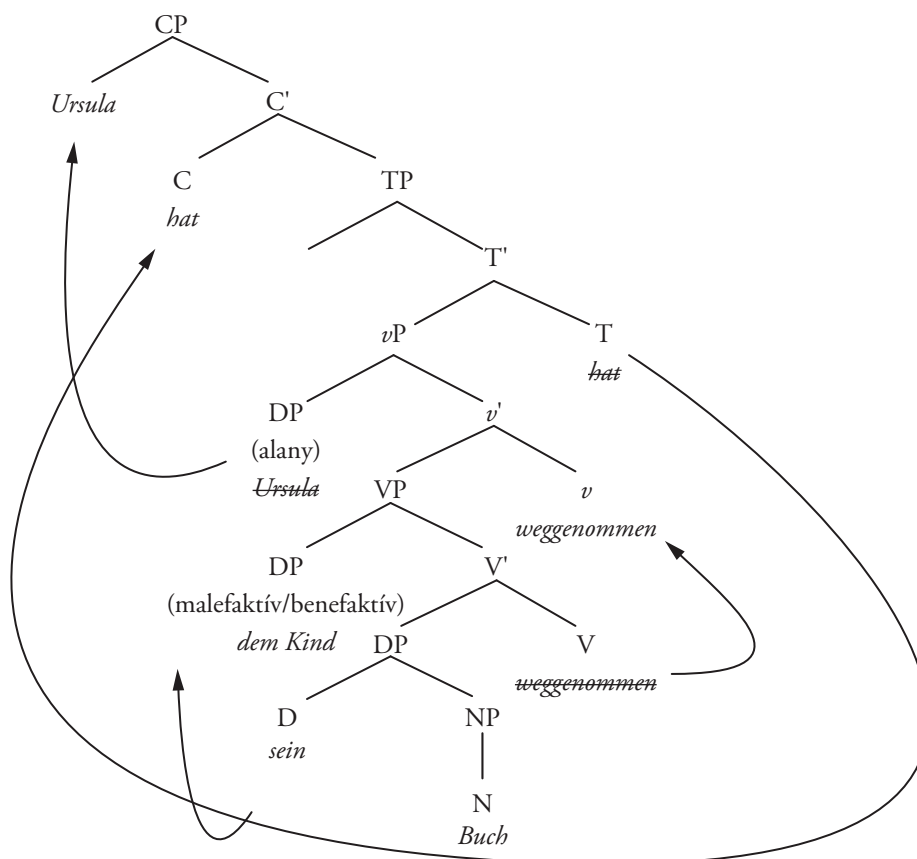
bad határozós szerkezeteket itt most nem ábrázolom, erről bővebben előző tanulmányomban értekeztem: Mayer 2012: 126–131).

A B) csoportba olyan szerkezeteket soroltam, ahol a birtokszó nagyértékű vagyontárgyakat (mint ‘ház’, ‘autó’, ‘gyémántgyűrű’), ruhadarabokat és rokonságot (‘apa’, ‘anya’, ‘testvér’ stb.) kifejező főnév. A datívuszi összetevőt ennél a csoportnál mindig a birtokos helyén generáljuk, amelynek itt is [+élő] jegyet kell hordoznia. Ebben a csoportban mindig kizárólag birtokos olvasat keletkezik. Ezek lényegében ugyanazokat a tulajdonságokat mutatják, mint az előző csoport azon olvasatok szerkezetei, ahol a birtokos olvasat jelen van (Mayer 2012: 132–133).

A C) csoport szerkezetei az A) csoporttal rokon szerkezetek, formailag egybeesnek egy délnémet területen használt belső birtokos szerkezettel. Az A) csoporttól abban különböznek, hogy a határozott névelő kicserélhető a birtokos névmással (Lee-Schoenfeld 2006: 105). Ily módon létrejöhet a következő külső birtokos szerkezet:

- (3) *Ursula hat dem Kind*
 Ursula AuxIndPraesSg3 aArtDefMascDatSg gyermekNomen
- sein Buch weggenommen.
 övéPronPossMascSg3 könyvNomen elvettPartPerf
 ‘Ursula elvette a gyerek(től) a könyvét.’

- (4) *Ursula hat dem Kind sein Buch weggenommen.*
 ‘Ursula elvette a gyerek könyvét.’

2.2 A külső birtokos szerkezetek átértelmeződése

A bajor nyelvjárásban megjelenő C típusú rokon szerkezetek belső birtokos szerkezetek, melyek feltehetően az informális német nyelvhasználatban meglévő külső birtokos szerkezetek C típusából jöhetnek létre átértelmeződés útján. Ezt támasztja alá Cîrtilă (2006: 76) is, aki a következő átértelmeződési folyamatot feltételezi:

- (5) a. [*Ich repariere*] [*der Mutter*] [*das Fahrrad*]
 Én_{PronPersNomSg1} javítom_{IndPraesSg1} az_{ArtDefFemDatSg} anya_{aArtDefNeutAccSg} bicikli
 ‘Megjavítom az anyának a bicikli(jé)t.’

- ↓
- b. [*Ich*   *repariere*]   [*der*   *Mutter*] [*ihr*   *Fahrrad*].
 Én_{PronPersNomSg1} javítom_{IndPraesSg1} az_{ArtDefFemDatSg} anya   övé_{PronPossFemSg} bicikli.
 ‘Megjavítom az anyának a biciklijét.’
- ↓
- c. [*Ich*   *repariere*]   [*der*   *Mutter* *ihr*   *Fahrrad*].
 Én_{PronPersNomSg1} javítom_{IndPraesSg1} az_{ArtDefFemDatSg} anya   övé_{PronPossFemSg} bicikli.
 ‘Megjavítom az anyának a biciklijét.’

Zifonun (2003) az egész német nyelvterületen elterjedt nyelvi jelenségről beszél, de nem választja szét a külső birtokost és az ártértelemezett belső birtokost egymástól. A szerkezet egy határozott névelővel rendelkező NP-ből és egy birtokos névmást tartalmazó NP-ből épül fel. Zifonun (2005: 26–27) megállapítja, hogy a birtokszót kifejező NP előtt álló *sein/ihr* névmás az *ein* határozatlan névmáshoz hasonlóan determinánsként viselkedik. A *sein/ihr* birtokos névmás specifikussá változtatja a főnevet.

Ezekben a szerkezetekben az azonosító szerepet a részeshatározós esetben álló főnév tölti be, ezért a birtokos névmásnak itt más szemantikai szerep jut (Zifonun 2005: 28). Ez az új szerep a hovatartozás kifejezése, a *sein/ihr* birtokos névmás nem referál személyre.

3. A belső birtokos szerkezetek

3.1. A belső birtokos szerkezetek felépítése

A datívuszi esetben álló főnévi kifejezésnek és a birtokos névmásnak korreferensnek kell lennie. A datívuszi esetben álló főnév és a birtokos névmással ellátott birtokszó egy konstituenst kell, hogy alkossanak. Az ártértelemezés után a belső birtokos szerkezet a következőképpen alakul:

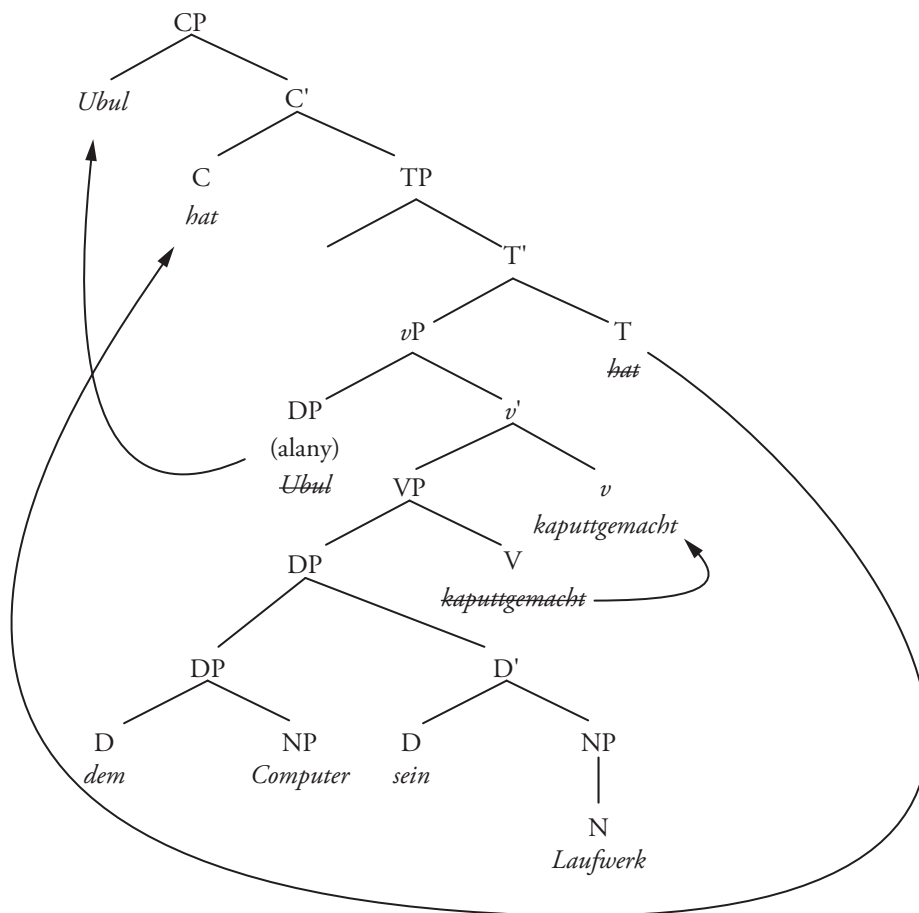
- (6) *Ubul*   *hat*   *dem*   *Computer*   *sein*   *Laufwerk*
 Ubul   AuxIndPraesSg3   a_{ArtDefMaskDatSg}   számítógép   övé_{PronPossMasctAccSg3}   meghajtó
kaputtgemacht.
 tönkretette_{PartPerf}
 ‘Ubul tönkretette a számítógép meghajtóját.’

A fentiek értelmében az egy konstituenst alkotó datívuszi esetben álló főnévi kifejezés, a birtokos névmás és a birtokszó a mondat élén is állhatnak:

- (7) *Dem Computer sein Laufwerk hat*
 A_{ArtDefMaskDatSg} számítógép övé_{PronPossMasctAccSg3} meghajtó_{Nomen} AuxIndPraesSg3
Ubul kaputtgemacht.
 Ubul tönkretette_{PartPerf}
 'A számítógép meghajtóját tette tönkre Ubul.'

A (7) példából láthatjuk, hogy a külső birtokossal ellentétben itt már nem kötelező az [+élő] jegy. A szerkezeti ábra a következőképpen írható fel:

- (8) *Ubul hat dem Computer sein Laufwerk kaputtgemacht.*
 'Ubul tönkretette a számítógép meghajtóját.'

Ily módon a *dem Computer* a datívuszi esetet a birtokszótól kapja (a bajorban nincs genitívusz).

3.2. A délnémet részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt jelölő szerkezetek altípusai

Zifonun (2003: 98–100) szerint

1. a datívuszi elem névelős személynév;
2. a datívuszi elem határozott névelővel rendelkező főnév;
3. a datívuszi elem birtokos névmással ellátott főnév;
4. a datívuszi elem hangsúlyos határozatlan névelővel ellátott főnév;
5. a datívuszi elem hangsúlytalan határozatlan névelővel rendelkező főnév;
6. a datívuszi elem mennyiségjelzővel ellátott főnév;
7. a datívuszi elem névmás:
  - a) mutató névmással;
  - b) kérdő névmással;
  - c) általános alany és tagadó névmások;
  - d) egyes szám harmadik személyű személyes névmással;
  - e) többes szám harmadik személyű személyes névmással;
  - f) vonatkozói névmással

4. A BNNY részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt jelölő szerkezetek

4.1. A budakeszi belső birtokos szerkezetek

Mint a fenti ábra példamondatából láthattuk, a külső birtokos szerkezettel szemben a bajor belső birtokos szerkezetben nem kötelező, hogy a birtokos élő dolgot jelentsen. Így van ez a budakeszi nyelvjárásban is:

- (9) *Ti* *Rici* *hod* *offəlossn* *in*
 A_{ArtDefFemNomSg} Rici AuxIndPraesSg3 nyitva.hagyta_{PartPerf} a_{ArtDefMascDatSg}
- Sauschtoj* *sei(n)* *Tiia* *unt* *ti* *Sau* *is*
 Disznóól övé_{PronPossMascAccSg3} ajtó és_{onj} a_{ArtDefFemNomSg} disznó AuxIndPraesSg3
- rauskrennt.*
 kiszaladt_{PartPerf}
 ‘Rici² nyitva hagyta a disznóól ajtaját, és a disznó kiszaladt.’ (S. GY: 2012 K3)³

2 Rici = Mária beceneve volt Budakeszin

3 A szöveg lejegyzésekor nem a szokásos IPA fonetikai jeleket alkalmaztam, mivel a dolgozatomban nem fonetikai jellegű, és az általam felhasznált források között sem ilyen átírások

- (10) *Tə* *Hund* *hod* *kfreissn* *in*
 A_{ArtDefMascNomSg} *kutya* AuxIndPraesSg3 *megette*_{PartPerf} a_{ArtDefNeutDatSg}
 könyv övé_{PronPossNeutAccPl} lapjait_l
Pichl seini Plaal.
 ‘A kutya megette a könyv lapjait.’ (S. GY: 2012 K2)

Ezek a szerkezetek nem választhatók szét, a datívuszi elem és a birtokszó egy egységet alkotnak:

- (11) *weö* *tə* *Rici néni* *iarə* *Mau(n)* *hod*
 mert_{Konj} a_{ArtDefFemDatSg} Rici néni övé_{PronPossFemNomSg} férj AuxIndPraesSg3
kean kmulat.
 szívesen_{Adv} mulatott_{PartPerf}
 ‘...mert a Rici néni férje szeretett mulatni.’ (S. GY: 2012 T6)

- (12) *Tə *Rici néni* *hod* *iarə*
 a_{ArtDefFemDatSg} Rici néni hat_{AuxIndPraesSg3} övé_{PronPossFemNomSg}
Mau(n) kean kmulat.
 férj szívesen_{Adv} mulatott_{PartPerf}
 ‘a Rici néni férje szeretett mulatni.’

Az (9) és (11) példákból kitűnik, hogy a személyes névmás a standard némmel ellentétben csak számban és esetben egyeztetet a birtokszóval, nemben nem. A nemben való egyeztetés kizárólag az egyes szám harmadik személyben álló birtokossal történik. Az egyes szám harmadik személyben ez duplán történik meg, mivel lexikális szinten a *sei(n)* és az *ia* (ihr) alakok a birtokossal a nemben való egyeztetést már biztosítják, ezen felül a morfológia szintjén a főnévi ragok a standard nyelvvel ellentétben nem a birtokszóval, hanem ismét a birtokossal egyeznek. Ezt láthatjuk az *in Sauschtoj sei(n) Tiia* (dem Saustall seine Tür) ‘a disznóól ajtaja’ esetében is, ahol a hímnemű *Sauschtoj* (der Saustall) ‘disznóól’ *sein* birtokos névmására nem kerülhet rá a nőnemű *Tiia* (‘ajtó’) nőnemet kifejező *-ə* ragja (**in Sauschtoj sein Tiia*). Ugyanezt ta-

---

szerepelnek. Az egységesség miatt a saját gyűjtésű anyag közlésénél is egyik forrásom, a Bonomi Jenő által 1935–1937 között feljegyzett szövegek átírásához igazodtam. (Elegendő lett volna a standard nyelvre átírni a mondatokat, ami azonban csökkentette volna a tanulmány dialektológiai jellegét.) A szokványos fonetikai jelek közül (Bonomihoz hasonlóan) egyedül a hangsúlytalan centrális *ə* hangzó jelét alkalmaztam. Ugyancsak Bonomihoz igazodva a nazális jelenlétét (*n*)-el jelöltem.

pasztaljuk a *tə Rici néni iarə Mau(n)* ('a Rici néni férje') esetében is, a hímnemű *ia* alak helyett a *Rici néni* nemével egyeztetett nőnemű *ihrə* birtokos névmás jelenik meg. A (10) példánál a birtokos névmás az egyes számtól eltérő módon, számban és esetben a többes számú birtokszóval egyezik, míg nemben a birtokossal.

A következőkben áttekintem, hogy a 3.1. pont alatt Zifonun (2003) által megállapított (délnémet, véleményem szerint belső birtokos) szerkezetek tulajdonságai mennyiben érvényesek a BNNY-ra.

4.2. Zifonun (2003) által vizsgált szerkezetek (3.2. pont) a budakeszi német nyelvjárásban:

1. A datívuszi elem névelős személynév:

Ez a típus megtalálható a budakeszi szerkezetek közt:

- (13) *I* *hob* *nix* *ksokt* *tə*
 Én_{PronPersNomSg1} AuxIndPraesSg1 semmit_{PronNeg} mondtam_{PartPerf} a_{ArtDefFemDatSg}
Wetti iarə *Voodə.*
*Wetti övé*_{PronPossFemDatSg3} Vater
 'Nem mondtam semmit Wetti apjának.' (S. GY: 2012 K3)

2. A datívuszi elem határozott névelővel rendelkező főnév:

- (14)=(10) *Tə* *Hund* *hod* *kfreissn* *in*
 A_{ArtDefMascNomSg} kutya AuxIndPraesSg3 megette_{PartPerf} a_{ArtDefNeutDatSg}
Pichl seini *Plaal.*
 könyv övé_{PronPossNeutAccPl} lapjait
 'A kutya megette a könyv lapjait.' (S. GY: 2012 K2)

A datívuszi elem az *in* határozott névelő gyenge alakját mutatja, mely sajátos bajor jelenség: a hímnem akkuzatívuszi és datívuszi, valamint semleges nem datívuszi estében *in* alak jelenik meg a határozott névelő alakjaként.

A szerkezetek a határozott névelő mellett előjárószóval is állhatnak:

- (15) *Ea is trinn kweest*
 Ő_{PronPersNomSg3} AuxIndPraesSg3 bennt_{Adv} volt_{PartPerf}
in Voodə sein Haos.
 -ban_{Praep.} az_{ArtDefMascDatSg} apa övé_{PronPossMascDatSg3} ház.
 ‘Bent volt az apa házában.’ (S. GY. 2012 K3)

A (15) példában az *in Voodə sein Haus* szerkezet látszólag nem tartalmaz előjárószót. Valószínűleg az *in* előjárószó és az *in* határozott névelő gyenge alakjának összeolvadásáról lehet szó. A különbség alig észlelhető, a datívuszi esetben az *n* nélküli nazális magánhangzó (*n*) helyett megjelenik egy valódi *n* hangzó, jelezve a datívuszi eset jelenlétét.

A *sein/liarə* birtokos névmás az egyértelműsítés céljából kerülhetett a szerkezetbe, ahogy a fenti külső birtokos szerkezeteknél is láthattuk. A részeshatározós esetben álló *in Voodə* (dem Vater) mégis kétértelmű marad, hiszen értelmezhetjük egyrésztől ‘az apa’ másrésztől ‘az apja’ jelentésben a birtokló személyt. Mégsem kerülhet bele a mondatba még egyszer a *sein/liari* birtokos névmás.

3. A datívuszi elem birtokos névmással ellátott főnév:

Adatközlőim a birtokos névmással ellátott főnévvel képzett alakokat rosszul formáltként találták:

- (16) **Ea hod sein Voodə*
 Ő_{PronPersNomSg3} AuxIndPraesSg3 övé_{PronPossMascDatSg3} apa
sein Huat kfuntn.
 övé_{PronPossMascAccSg3} kalap megtalált_{PartPerf}
 ‘Megtalálta az apja kalapját.’

Helyette a következő alakot használják:

- (17) *Ea hod in Voodə*
 Ő_{PronPersNomSg3} AuxIndPraesSg3 az_{ArtDefMascDatSg} apa
sein Huat kfuntn.
 övé_{PronPossMascAccSg3} kalap megtalált_{PartPerf}
 ‘Megtalálta az apja kalapját.’

A (16)-ban bemutatott formát adatközlőim redundánsnak találták. Ugyanakkor, ha a nem harmadik személyű birtokos csatlakozik a datívuszi összetevőhöz, azt már elfogadják:

- (18) *Ea* *hod* *mein* *Voodə*
 Ö_{PronPersNomSg3} AuxIndPraesSg3 enyém_{PronPossMascDatSg1} apa
sei(n) *Huat* *kfuntn.*
 övé_{PronPossMascAccSg3} kalap megtalált_{PartPerf}
 ‘Megtalálta az apám kalapját.’ (S. GY. 2012 K3)

4. A datívuszi elem hangsúlyos határozatlan névelővel vagy tagadószóval rendelkező főnév:

- (19) *Koa* *khan* *Meinsch* *sei(n)* *Oawəd*
 egyáltalán_{Partikel} semmi_{PronNegMascDatSg} ember övé_{PronPossMascSg3} munka
is *ned* *kuad* *kjnuag* *fia* *iam.*
 KopulaIndPraesSg3 nem_{PartikelNeg} jó_{Adv} elég_{Partikel} -nak_{Praep} ő_{PronPossDatSg}
 ‘Senkinek a munkája sem elég jó neki.’ (S. GY. 2012 K3)

A (19) példában a *khan* egyértelműen datívuszi esetben áll, mivel a nominatívusznak nazális magánhangzóra veződő *kha(n)* az alakja. Itt is megfigyelhető, hogy a datívuszi esetben a nazális magánhangzó a nazalitását elveszti, és utána egy *n* hangot ejtünk. Ugyanakkor a *sei(n)* *Oawəd* nazális magánhangzóval ejtendő. A *sein* birtokos névmás a birtokszóval egyezik nemben, de számban és esetben a birtokossal. A tagadószóval vagy határozatlan névelővel kifejezett szerkezet azonban igen ritka, ezt a példát sem természetes beszédkörnyezetben, hanem direkt rákérdezéssel állítottuk elő.

5. A datívuszi elem hangsúlytalan határozatlan névelővel rendelkező főnév:

- (20) *A* *Wouchə* *hob* *i* *Oowocht* *keim*
 egy_{ArtIndefFemAcc} hét AuxIndPraesSg3 én_{PronPersNomSg1} felügyelet adtam_{PartPerf}
af *ən* *oidjn* *Weib* *sei(n)* *Hunt.*
 -ra_{Praep} egy_{PronIndefMascDat} idős_{AdjNeutDatSg} asszony övé_{PronPossNeutAccSg3} kutya
 ‘Egy hétig vigyáztam egy idős asszony kutyájára.’ (S. GY. 2012 K3)

Sajátos jelenség, hogy a *Weip* (das Weib) ‘asszony’ szó nyelvtani neme ebben a példában nem egyezik a biológiai nemmel, és emiatt a birtokos névmás a *sei(n)* semlegesnemű névmás lesz. Lehetséges azonban az *iarə* alak használata is. Az előljáró *af* és az *ən* határozatlan névelő megelőzi a teljes frázist, nem csak a *Hunt* főnévi kifejezést. Ez is azt bizonyítja, hogy a birtokszó a birtokossal egy egységet alkot.

6. A datívuszi elem mennyiségjelzővel ellátott főnév:

- (21) *A* *poa* *Leid* *ianəri* *Huntn*
 Egy_{PronIndefNeutNom} pár_{AdvQuant} ember övé_{PronPossNomPl3} kutya_{NomenPl}
pöjnj *af* *tə* *Koosn.*
 ugatott_{IndPraesSg3} -on_{Praep} az_{ArtDefFemDatSg} utca.
 ‘Néhány ember kutyája ugat az utcán.’ (S. GY. 2012 K3)

Ezekben a példákban a standard nyelv szabályai szerint a mennyiségjelző ragozatlan marad, míg a vele együtt álló főnév ragozódik. Itt a *Leid* (Leute) többes számú főnéven nem jelenik meg a többes számú datívuszi rag. A bajor nyelvjárás sajátossága, hogy az akkuzatívuszi eset homoním a datívuszi esettel. Többes számban minden eset homonim. Erre Merkle (1996: 98) is felhívja a figyelmet.

7. A datívuszi elem névmás:

a) Mutató névmással:

Mutató névmással alkothatunk részeshatározós birtokos szerkezetet főmondatban:

- (22) *Ea* *is* *tein* *sei(n)* *Su(n)*,
 Ő_{PronPersNomSg3} Kopula_{IndPraesSg3} annak_{PronDemMascDatSg} övé_{PronPossMascNomSg3} fia
tea *wu* *tuat* *af*
 aki_{PronRelMascNomSg3} Partikel ott_{Adv} -on_{Praep}
tə *Koosn* *keed*
 az_{ArtDefFemDatSg} utca megy_{IndPraesSg3}.
 ‘Ő annak a fia, aki ott megy az utcán.’ (S. GY. 2012 K3)

Adatközlőimnél megfigyelhető az osztrák nyelvjárások felé való igazodás, szinte mindegyik igyekszik a *Pua* főnév helyett az előkelőbb *Su(n)* (Sohn) ‘fia’

főnevet használni. Oldottabb beszélgetésben azonban (ami ma a kérdező és kérdezettek korkülönbsége és talán a szituáció miatt is igen ritka) előfordul a *Pua* (Bube) megjelölés is.

- (23) *Und tə Winklə hot*
 És_{Konj} a_{ArtDefMaschNomSg} Winkler AuxIndPraesSg3
täin säi(n) Leim kret.
 annak_{PronDemNeutDatSg3} övé_{PronPossMascSg3} élet megmentett_{PartPerf}
 ‘És Winkler megmentette annak az életét.’ (Bonomi 1943: 5)

A standard nyelvben a mutató névmások többnyire egybeesnek a határozott névelő alakjaival. A BNNY-ban a mutató névmások nem minden esetben esnek egybe a határozott névelő alakjával. Láthattuk, hogy a határozott névelőnek van egy gyenge akkuzatívuszi és datívuszi alakja is, az *in*, ami nem esik egybe a neki megfelelő *tein* mutató névmással.

b) Kérdő névmással:

Egy főmondat részeshatározós birtokos szerkezetére rákérdezhetünk egyetlen kérdőszóval is:

- (24) *Wos hod ea kfuntn?*
 Mit_{PronIntAcc} AuxIndPraesSg3 ő_{PronPersMascNomSg3} talált_{PartPerf}
 ‘Mit talált?’ (S. GY. 2012 K3)

A kérdésre adott válasz lehet csupán maga a szerkezet is:

- (25) *In Voodə sei(n) Huat.*
 Az_{ArtDefMascDatSg} apa övé_{PronPossMascAccSg3} kalap
 ‘Az apa kalapját.’ (S. GY. 2012 K3)

Személyekre való rákérdezésnél is hasonló a helyzet:

- (26) *Wea is’n teis?*
 Ki_{PronIntNom} AuxIndPraesSg3.Partikel ez_{PronDemNeutNomSg}
 ‘Ki ez?’ (S. GY. 2012 K3)

- (27) *Teis is in Motzə sei(n)*
 Ez_{PronDemNeutNomSg} KopulaIndPraesSg3 a_{ArtDefMascDatSg} Motze övé_{PronPossMascNomSg3}
Muadə.
 anya
 ‘Ez a Mátyás anyja.’ (S. GY. 2012 K3)

A nyelvjárás lehetőséget ad a részletes rákérdezésre is.

- (28) *Weim sei(n) Muadə is’n teis?*
 Kinek_{PronIntDat} övé_{PronPossMascNomSg3} anya AuxIndPraesSg3.Partikel ez_{PronDemNeutNomSg3}
 ‘Ez kinek az anyja?’ (S. GY. 2012 K3)

A kérdőszó is egyetlen egységet alkot a birtokossal, nem távolodhat el tőle:

- (29) **Weim is’n teis sei(n)*
 Kinek_{PronIntDat} AuxIndPraesSg3.Partikel ez_{PronDemNeutNomSg3} övé_{PronPossMascNomSg3}
Muadə?
 anya
 ‘Ez kinek az anyja?’ (S. GY. 2012 K3)

Ezek a lehetőségek és korlátok megint csak igazolják a birtokos és birtokszó egy konstituensbe tartozását. A kérdőmondatok jellemzője, hogy gyakran megjelenik a *denn* partikula, ami kliticzálódik a létezés kifejező igével.

c. Általános alany és tagadó névmások:

A *man* általános alanyt és ennek megfelelő *einen* vagy *einem* alakokat, valamint a *niemand* alakot a BNNY nem szívesen alkalmazza. Helyettük a többes számú *sie* bajor alakot, illetve a *koa kha Meinsch* (gar kein Mensch) alakot használja. Ezeknél a mondatoknál nem tudtunk ennek megfelelő budakeszi mondatokat szerkeszteni.

d. Egyes szám harmadik személyű személyes névmással bővített főnév:

Ezeket a mondatokat adatközlőim redundánsnak találták, és helyette a részes-határozó nélküli birtokos névmást ajánlották:

- (30) *I   *hob*   *iam*   *sei(n)*
 É_{nPronPersNomSg1}   AuxIndPraesSg1   Ő_{PronPersMascDatSg3}   övé_{PronPossAccSg2}

Muadə   *ksee(n)*.
 Anya   láttam_{PartPerf}
 ‘Láttam az édesanyját.’

Helyette:

- (31) *I*   *hob*   *sei(n)*   *Muadə*   *ksee(n)*.
 É_{nPronPersNomSg1}   AuxIndPraesSg1   övé_{PronPossMascNomSg3}   anya   láttam_{PartPerf}
 ‘Láttam az édesanyját.’   (S. GY. 2012 K3)

Egy másik megszorítás lenne, hogy a birtokviszonyt biztosító *sein* birtokos névmás nem állhat más személyben, mint egyes szám harmadik személy, mivel ezek is mind személyes névmással lennének kifejezve, és ugyanúgy redundánsak lennének:

- (32) *I   *hob*   *dia*   *tei(n)*
 É_{nPronPersNomSg1}   AuxIndPraesSg1   te_{PronPersDatSg2}   tiéd_{PronPossAccSg2}

Muadə   *ksee(n)*.
 anya   láttam_{PartPerf}
 ‘Láttam az édesanyját.’

Adatközlőim a Zifonun (2003: 98–100) által hozott példát is redundánsnak ítélték. A nyelvjárás nem engedi meg a részeshatározós esetben álló főnév személyes névmásra való kicserélését. Ugyanez vonatkozik az e) csoport magázó udvariassági formára is:

e. Többes szám harmadik személyű személyes névmással bővített főnév:
 A megkérdezettek a fentiekre hivatkozva ezt a személyes névmással kifejezett részeshatározós esetű alakot is elutasították:

- (33) *Teis   *is*   *ianə*   *eingə*   *Huat*.
 Ez_{PronDemNeutNomSg3}   KopulaIndPraesSg3   Ön_{PronPersDatPl3}   Öné_{PronPossNomPl3}   kalap.
 ‘Ez az Ön kalapja.’

Szívesebben alkalmazzák a következő formát:

- (34) *Teis is eingə Huat.*
Ez_{PronDemNeutNomSg3} KopulaIndPraesSg3 Öné_{PronPossNomPl3} kalap.
 ‘Ez az Ön kalapja.’ (S. GY. 2012 K3)

Sajátos jelenség ebben a dialektusban, hogy a személyes névmás többes szám második személyű birtokos névmási *eingə* (eure) alakja archaikus alak.

f. Mutató vagy vonatkozói névmással ellátott főnévi kifejezés mellékmondatban:

Zifonun (2003: 101) megállapítása, hogy az olyan mellékmondatban, ahol a *wo* partikula megjelenik, nem kerülhet be a birtokos névmás, a BNNY-ra nem áll fenn:

- (35) *Teis is tə Paam, wo*
Ez_{PronDemNeutNomSg} KopulaIndPraesSg3 az_{PronDemMascNomSg3} fa Partikel

sein Nost ooprouchə is.
övé_{PronPossMascNomSg3} ág letörött_{PartPerf} AuxIndPraesSg3.
 ‘Ez az a fa, aminek letörött az ága.’ (S. GY. 2012 K3)

- (36) *Teis is tə Mau(n), wo*
Ez_{PronDemNeutNomSg} KopulaIndPraesSg3 az_{PronDemMascNomSg3} férfi Partikel

sein Pua a Touktə is.
övé_{PronPossMascNomSg3} fia egy_{ArtIndefMascNomSg} orvos KopulaIndPraesSg3
 ‘Ez az a férfi, akinek a fia orvos.’ (S. GY. 2012 K3)

Az általam megkérdezettek többsége alkalmazza a birtokos névmást a szerkezetben. A *wo* partikula megjelenése feltehetően nem a birtokos névmást blokkolja, hanem a mutató névmás és a birtokos névmás együttes megjelenését. A birtokos névmás megjelenését adatközlőim szükségesnek látják, hiszen nélküle a *wo* partikula a helyhatározót is erősítheti.

g) A szerkezet szabadon bővíthető:

Egy utolsó fontos tézis, amelyet Cîrtilă (2006: 75) és Zifonun (2003: 100) is megállapított az általuk vizsgált szerkezeteknél, hogy a szerkezet szabadon bővíthető. Erre jó példa a következő:

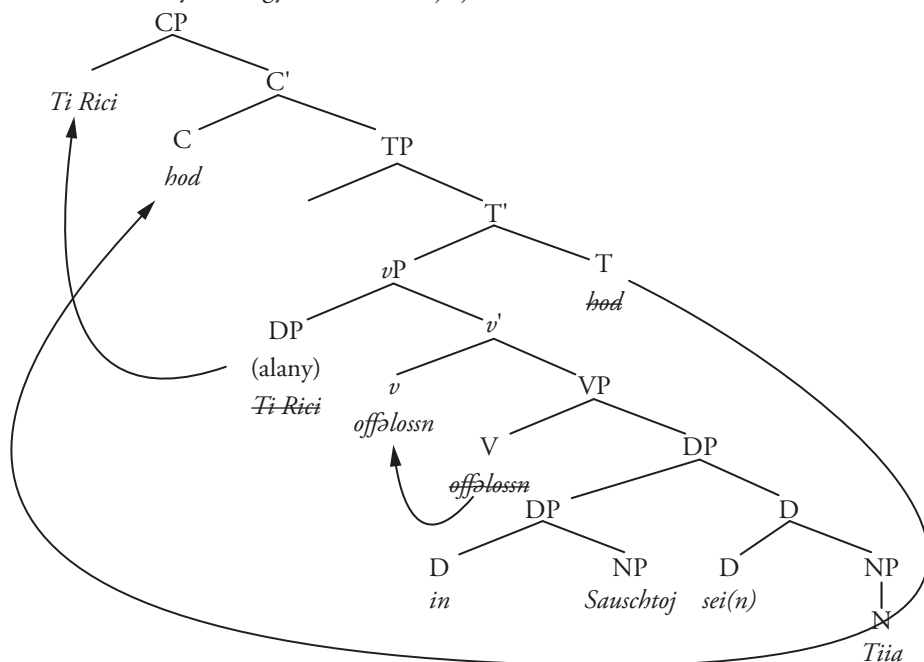
- (37) *Mid*   *mein*   *Freind*   *sein*
           -val_{Praep}   enyém_{PronPossMascDatSg1}   barát   övé_{PronPossMascDatSg3}
- Suu(n)*   *sein*   *Wo(ng)*   *sama*
           fia   övé_{PronPossMascDatSg3}   kocsi   AuxIndPraesPl1 • mi_{PronPersPl1}
- in*   *Schtott*   *foan.*
           -ba_{Praep}   város   utazott_{PartPerf}
           ‘A barátom fiának kocsijával mentünk a városba.’

(S. GY. 2012 K3)

Ez a szerkezet azonban szintén nagyon ritka, a beszélt nyelvi környezetben alig található meg, rákérdezés útján állította elő a megkérdezett személy. A példamondatban szereplő *Freind* (Freund) ‘barát’ szó újkeletű jelenség, hatvan évvel ezelőtt még a *Khumerood* (Kamerade) ‘pajtás’ szót használták volna. Hasonló a már korábban említett *Suu(n)* főnév helyzete is. Feltehetőleg ezek a szavak a kitelepített rokonokkal való kommunikálás során kerültek be a budakeszi szókincsbe.

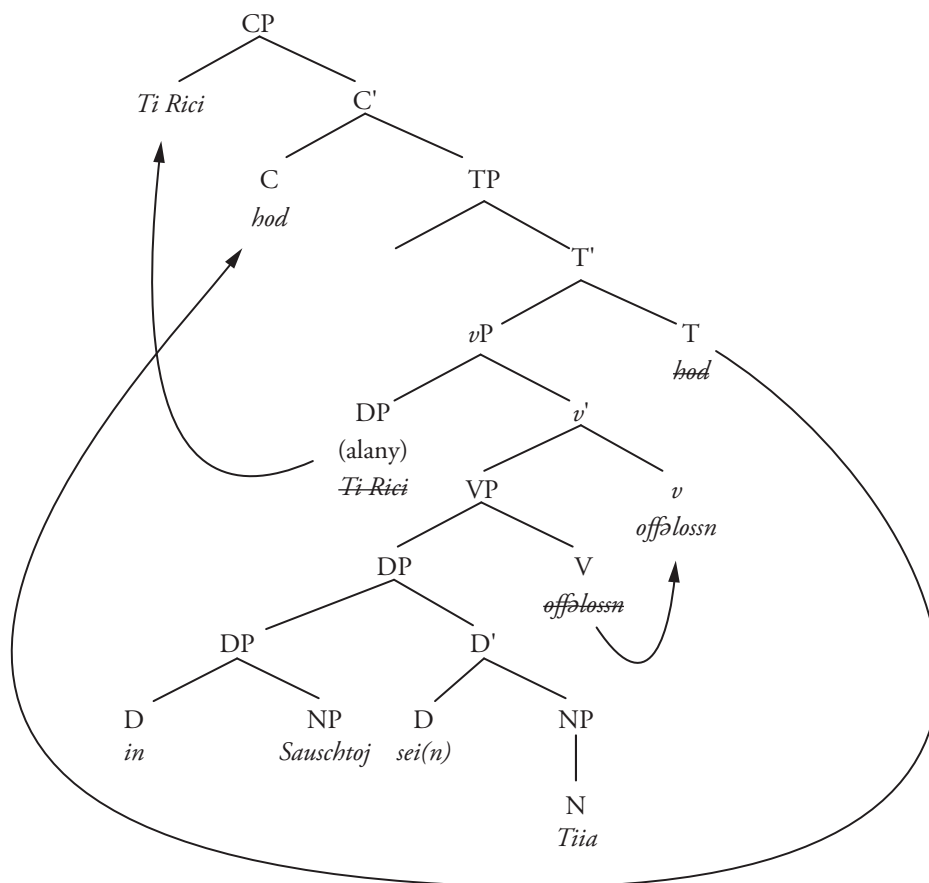
A budakeszi részehatározóval kifejezett belső birtokos szerkezeti ábrája a következőképpen alakul:

- (38) *Ti Rici hod offðlossn in Sauschtoj sei(n) Tiia...*
           ‘A Rici nyitva hagyta a disznóól ajtaját...’

Mivel a (38) példamondat a nyelvjárásra jellemző, de nem kizárólagos szórendet mutat, a következő ábrán egy másik lehetséges szórendet mutatok be:

- (39) *Ti Rici hod in Sauschtoj sei(n) Tiia offðlossn.*
 'A Rici nyitva hagyta a disznóól ajtaját.'

Láthatjuk, hogy igen kevés kivétellel, de a Zifonun (2003) által felhozott csoportok a BNNY-ban is megtalálhatók. Az, hogy csupán két csoport formáit nem tudtuk megvalósítani, abból adódhatnak, hogy a *man* és *einem* általános alany a BNNY-ban ritkán található meg, a nyelvjárás a középbajor nyelvjárásokhoz hasonlóan a többes számú *sie* alakot használja. A másik problémás szerkezet a redundancia miatt nem valósítható meg. (Zifonun (2003: 100) is említi, hogy ezek többnyire redundánsak.) Összegezve kimutatható, hogy a BNNY a főnévi részeshatározós birtokos szerkezetet a bajor nyelvjárás-hoz való rokonsága alapján, ennek megfelelően alkalmazza.

5. Összefoglalás:

A köznyelvben megjelenő szerkezet délnémet variánsa a külső birtokos átértelmezésével jött létre. Ilyen szerkezetek fordulnak elő a budakeszi német nyelvjárásban is.

A bevezetőben feltett kérdésekre a következő válaszok adhatók:

1. A német köznyelvhez képest a következő eltéréseket találtam:
  - a. A német köznyelvi szerkezetek külső birtokos szerkezetek, a datívuszi és az akkuzatívuszi összetevő nem alkot egy konstituentet.
  - b. A BNNY szerkezetiben jellemzően nem kötelező az [+élő] jegy.
  - c. A külső birtokos szerkezeteknek létezik birtokosi és nem birtokosi olvasata is, mely a részeshatározó birtokos helyén való generalálásának függvénye. A délnémet területen alkalmazott részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt jelölő szerkezetek azonban belső birtokos szerkezetek, melyeknek minden esetben birtokosi olvasatuk van.
2. A BNNY részeshatározóval kifejezett birtokviszonyt jelölő szerkezeit megvizsgálva megállapítottam, hogy a Zifonun (2003) által tárgyalt csoportok néhány kivételtől eltekintve megtalálhatóak a BNNY-ban is.
3. Megszorítások:
  - a) Az olyan szerkezetek, ahol a datívuszi elem határozatlan névelővel vagy tagadószóval álló főnév, igen ritka a nyelvjárásban.
  - b) Az olyan szerkezetek is ritkán alkalmazhatók, ahol a datívuszi elem mennyiségjelzővel ellátott főnév.
  - c) A datívuszi elem névmás:

Ez a csoport bizonyult egyedül problémásnak. A névmások többségével a szerkezet megvalósítható, ám az általános és tagadó névmások esetében nem látszik a szerkezet kivitelezhetőnek.
  - d) A személyes névmással bővített főnevek esetében kizárólag az egyes szám harmadik személyű alakokkal valósítható meg a szerkezet.
  - e) A vonatkozó mellékmondatok esetében a *wo* partikula megjelenése Zifonun (2003: 101) megállapításával ellentétben nem a birtokos névmás megjelenését blokkolja, csupán a birtokos névmás és a vonatkozó névmás együttes megjelenését.

Hivatkozások

- Cîrtilă, Bogdana 2006. Zum adnominalen Possessiven Dativ im Deutschen. *Analele Universității Din Craiova, Seria Științe Filologice Lingvistică Anul* 28(1–2). 73–79.
- Bonomi, Eugen 1943. 1848/49 im Ofener Bergland. *Sonderabdruck aus den Deutschen Forschungen in Ungarn* 8(1).
- Duden, Die Grammatik, 2009. *Unentbehrlich für richtiges Deutsch*. 8. überarbeitete Auflage. Bd 4. (Hg.) Dudenredaktion Dudenverlag München–Leipzig–Zürich S. 816–821, 827, 1212–13.
- Eisenberg, Peter 2006. *Grundriss der deutschen Grammatik*. Band 2. 3. durchgesehene Auflage, (Hg.) J. B. Metzler Stuttgart–Weimar S 294. 99.
- Lee-Schoenfeld, Vera 2006. German possessor datives raised and affected. *J Comp German Linguist* 9: 101–142.
- Mayer, Edina Zsuzsanna 2012. „Wer hat dem Wächter den Schlüssel weggenommen?” Külső birtokossal rendelkező szerkezetek a németben. *LingDok. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai* 9. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. Szeged. 119–139.
- Merkle, Ludwig 1996. *Bairische Grammatik*. Hugendubel. München.
- Zifonun, Gisela 2003. *Dem Vater sein Hut*. Der Charme des Substandards und wie wir ihm gerecht werden. In: *Deutsche Sprache* 2/03. (*Deutsche Sprache Jahrgang* 2/31). Schmidt. Berlin. 97–126.
- Zifonun, Gisela 2005. Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod: zur Analyse des adnominalen possessiven Dativs. In: Franz Josef d’Avis (Hg.): *Deutsche Syntax: Empirie und Theorie. Symposium in Göteborg 13–15. Mai 2004*. (= Göteborger Germanistische Forschungen 46). Acta Universitatis Gothoburgensis. Göteborg. 25–51.

MAYER EDINA

tə Rici néni iarə Mau(n)
Genitive Relation Expressed by a Dative Case
in the Budakeszi German Dialect

In my paper, I analyze the possessive relation expressed by an indirect object (RKB). In informal usage, unlike in standard language use, we can discern external and internal RKB constructions.

In German, we can establish a tripartite typology of external possessive constructions in informal usage. The verbs of group A) allow a government expressing involvement (malefactive/benefactive) or a free adverb. There exist two possible readings of the construction, a non-possessive and a possessive interpretation expressing involvement. The possessive reading is only called into existence if the indirect object bears a [+living] feature which is generated in the position of the possessive. In the constructions of group B), the possession marks an inalienable possession. In the case of the latter group, the dative constituent is always generated in the position of the possessive which has to bear a [+living] feature here as well. The constructions of group C formally coincide with the internal possessive construction used in a South German territory.

In the internal possessive constructions of the Budakeszi German dialect, the dative noun forms a unit with the other substantival expression of the construction which is construed with a non-dative case, which can not only be a noun in accusative case and does not obligatorily bear a [+living] feature. After a thorough analysis of the RKB constructions, we can state according to ZIFONUN (2003) that in the case of the groups discussed by her, the theory holds true for the examined Budakeszi German dialect. For instance, we cannot generate phrases containing a dative constituent which is not a negative pronoun or in case of which the dative constituent of the relative clauses bears a [-living] feature.

PINTÉR LILLA*

A magyar szerkezeti fókusz kimerítő értelmezésének kísérletes vizsgálata

1. Bevezetés

Dolgozatom célja a szerkezeti fókuszot tartalmazó mondatok jelentésének vizsgálata kísérletes módszerekkel, négy életkori csoport bevonásával, melynek köszönhetően a kimerítő értelmezés elsajátításának folyamatáról is képet kaphatunk. Miután röviden összefoglalom az elméleti alapvetéseket, illetve korábbi kísérleteket tárgyaló szakirodalmi előzményeket, rátérek az első kísérletre, amelynek célja lényegében a korábbi, bináris választást tartalmazó feladatok eredményeinek megismétlése volt. Ezt követően ismertetem a második kísérletet, amelyben a résztvevők egy másik csoportja az előbbivel azonos kísérleti anyagot egy háromfokú skálán ítélte meg, a különbség pedig a kritikus kondíciókban adott válaszok arányában, illetve a mért reakcióidőben is egyértelműen tetten érhető volt. Dolgozatomban tehát egyrészt azt igyekszem bizonyítani, hogy ez utóbbi módszer a korábban alkalmazottaknál érzékenyebb, és ezáltal jóval pontosabb képet ad; másrészt pedig a kapott eredmények tükrében amellet érvelek, hogy a szerkezeti fókusz kimerítősege nem egy társalgási implikátúra, hanem egy előfeltevés.

2. Szakirodalmi háttér

A magyar szerkezeti fókusz legfőbb sajátossága, hogy a fókuszált összetevő nem csupán a hangsúlyossága által válik prominenssé, hanem a szintaktikai mozgatása, egészen pontosan az ígét közvetlenül megelőző szerkezeti pozícióba történő emelése révén is. Ezt illusztrálja az (1) alatti mondat is, amelyben egy tárgyi szerepű elem áll fókuszpozícióban.

(1) [Máriát]_{FOC} látogattam meg.

(Szabolcsi 1980: 67)

* A PPKE BTK-án végzett magyartanár-filozófianár szakpáron. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, témavezetője É. Kiss Katalin.

Szabolcsi (1980) elemzése nyomán a fenti mondat jelentése a következőképpen írható le: volt valaki, akit meglátogattam, és ez a személy Mária volt. Vagyis azt a halmazt, amelyre igaz a mondatban kifejezett állítás, azonosítjuk Máriával, és így egyúttal ki is zárunk minden más releváns alternatívát. Ezt az értelmezést nevezzük kimerítő vagy kizáró azonításnak.

Az, hogy ezt a jelentéstartalmat a mondat mely része hordozza, illetve hogy szemantikai vagy inkább pragmatikai természetű-e, évtizedek óta vita tárgyát képezi. Kezdetben Szabolcsi (1981a, 1981b) és É. Kiss (1998), majd később Horváth (2005, 2007) is egy kimerítő azonosítást végző szemantikai operátort feltételezett a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatokban, ezzel magyarázva a sajátos jelentést, sőt ezzel együtt a fókusz mozgatásának és a prozódiai prominenciájának szükségességét is. Ugyanakkor hamar (legelőször Kenesei (1986, 1989) munkáiban) megfogalmazódott az a javaslat is, mely szerint a kimeritőséget valójában nem a fókuszált összetevő, hanem egy, a háttérre vonatkozó előfeltevés kódolja, amely az (1) alatti példa esetében úgy írható le, hogy az általam meglátogatott személyeknek van egy maximális halmaza és ennek elemeit a mondat fókusza maradéktalanul felsorolja. A későbbiekben kisebb módosításokkal emellett érvelt Kálmán és van Leusen (1993), Szabolcsi (1994) és Bende-Farkas (2009) is.² Az előfeltételezett mondatszakasznak az értelmezésben betöltött szerepét hangsúlyozza É. Kiss (2011) is, aki Higgins (1973) nyomán a fókusz mint olyan specifikáló állítmányt elemzi, amely referenciálisan azonosítja a háttér által meghatározott halmazt, méghozzá elemeinek – szükségszerűen kimerítő – felsorolásával. Mindemellett számolnunk kell egy harmadik megközelítéssel is, amelyet már Szendrői (2003) prozódiai alapú elemzése is megelőlegezett, részletes kidolgozása viszont Wedgwood (2005) nevéhez fűződik. Eszerint a kimerítő olvasat a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatoknál ugyanúgy pusztán egy pragmatikai implikátúra, mint a prozódiai fókuszos vagy akár a semleges mondatok esetében, és ily módon valójában nem a mondat szerkezet, hanem a kontextus függvényében generálódik. Ebből pedig egyúttal az is következik, hogy a kimeritőség az említett konstrukciók esetén a mondatjelentésnek egy könnyen változtatható vagy akár törölhető részeként írható le.

Noha Wedgwood (2005) és Onea (2009) számos példával igyekezett alátámasztani azt az állítását, hogy a szerkezeti fókusz kimeritősége kontextusfüggő,

2 Ez a hipotézis összhangban van több, az angol *cleft*-szerkezetek kimeritőségét előfeltevésként tárgyaló munka megállapításaival is. Bővebben lásd Büiring és Križ (2013), Gazdar (1979), Karttunen (1974), Percus (1997).

ezek ellen Horváth (2007) és É. Kiss (2010) is meggyőző érveket hozott fel. Ugyanakkor ebben az időszakban többen is elkezdtek kísérletes módszerekkel vizsgálni, hogy miként értelmezik az anyanyelvi beszélők a fókusz tartalmazó állításokat, és az így kapott eredmények jó része is a kimerítő olvasat pragmatikai természetét látszott bizonyítani. Az első kísérletes munka Onea és Beaver (2011) cikke, amelyben a *csak* partikula és a szerkezeti fókusz értelmezését egy olyan mondat-kép megítélési feladattal vetették össze, amelyben a résztvevőknek a következő három válaszlehetőség állt a rendelkezésére: „*igaz, és...*”, „*igaz, de...*”, illetve „*nem, ...*”. Mivel a vizsgált konstrukciók között eltérést találtak a leginkább preferált válaszok tekintetében, a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy kizárólag a fókuszpartikula esetén beszélhetünk szemantikai jelentéskomponensről. Azonban – amint arra Destruel és mtsai. (2015), illetve Velleman és mtsai. (2012) rámutattak – ez a feladattípus csak a „szóban forgó” (*at-issue*), illetve „nem szóban forgó” (*non-at-issue*) jelentésrétegek megkülönböztetésére alkalmas, arra nem, hogy a segítségével egy komponens szemantikai vagy pragmatikai természetét meghatározhasuk. Ezzel a kutatással egy időben Skopeteas és Fanselow (2011) egy összehasonlító elemzés részeként vizsgálták a magyar szerkezeti fókusz, amelyről megállapították, hogy – szemben a görög, német és spanyol prozódiai fókuszokkal – sem a kontextus, sem az előrejelezhetőség nem befolyásolta jelentősen az értelmezését. Sajnálatos módon azonban ennek a kísérletnek az eredményei kevésbé megbízhatóak, mivel a tesztmondatokban pusztán névszókat használtak fókuszként, amelyek esetében nehezen különíthető el, hogy ige-módosítói vagy fókusz szerepben állnak-e a preverbális pozícióban. Kas és Lukács (2013) kutatása volt az első nyelvsajátítási vizsgálat, melyben három korcsoport fókuszértelmezését vetették össze, és azt találták, hogy csupán a felnőttek érzékenyek a fókusz által kifejezett kimerítőségre, noha az ő *igaz*, illetve *hamis* válaszaik is meglehetősen következtelenek voltak. Mindennek tükrében a szerzők maguk is úgy ítélték meg, hogy a kimerítő jelentéstartam státuszát illetően e kísérlet alapján nem vonhatók le egyértelmű következtetések. A kisgyermek kompetenciájának tesztelését tűzte ki célul Balázs és Babarczy (2014) is, ők azonban elsősorban a fókusz kimerítőségére való érzékenység és a végrehajtó funkciók fejlettségi szintje közötti összefüggéseket elemezték, alapul véve Wedgwood (2005) álláspontját. Végül Gerőcs és mtsai. (2014) különböző válaszadási időkorlátokkal operáló igazságérték-megítélési feladatot, illetve indirekt képkiválasztást alkalmaztak a kísérleteikben, és az eredmények tükrében ugyancsak amellet érveltek, hogy a kimerítő értelme-

zés egy pragmatikai jelenség – azzal a különbséggel, hogy szerintük nem tárgyalgási, hanem konvencionális implikátúra.

A következőkben két saját vizsgálatom bemutatásán keresztül kísérlem meg összevetni a különféle módszertani megoldásokat, illetve eredményeik tükrében megválaszolni a kérdést, hogy melyik feladattípus alkalmas a szerkezeti fókusz kimerítőségének kimutatására.

3. A szerkezeti fókusz kimerítő értelmezését vizsgáló kísérletek

Mivel az általam végzett kísérletek a válaszadás módját leszámítva mindenben megegyeztek, céljukat, illetve bemutatásukat együtt tárgyalom, és csak az eredmények ismertetésekor választom szét egymástól az első és a második kísérletet.

3.1. A kísérletek célja

Az első kísérlet célja az volt, hogy megismétljem a korábbi eredményeket egy bevett feladattípus alkalmazásával, ám a saját tesztmondataimmal és képanyagaimmal. Ez szolgál ugyanis összehasonlítási alapként a második kísérlethez, amelyben az általánosan elterjedt bináris (jellemzően *igaz/hamis*) választás helyett a beszélőknek egy, a kisebb gyermekek életkori sajátosságaihoz is illeszkedő háromfokú skálán kellett megítélniük az első kísérletben használtakkal megegyező mondat-kép párosítások egymásnak való megfeleltethetőségét. Ezt az eljárást először Katsos és Bishop (2011) alkalmazta a skaláris kifejezések interpretációjának teszteléséhez, és eredményeik meggyőzően bizonyították, hogy ezzel az új módszerrel hatékonyabban mérhető a kisebb gyermekek nyelvi kompetenciája is. Ezt a feladattípust eredményesen adaptálta a magyar preverbális fókusz tesztelésére a korábban már említett munkájában Balázs és Babarczy (2014). Lényeges eltérés viszont, hogy Katsos és Bishop (2011), illetve Balázs és Babarczy (2014) kísérleteiben az alternatívákat kicsi, nagy, illetve óriási eprek reprezentálták; én azonban úgy véltem, hogy a kisebb, közepes és nagy jutalommal szemben a szomorú, közepes és mosolygó arcok sora sokkal inkább leképezi egy háromelemű skála *hamis*, *közepes*, illetve *igaz* opcióit. Ezt a feltételezést elsősorban arra alapoztam, hogy az utóbbi skálatípus esetén jóval élesebben elkülöníthető egymástól az egyes válaszlehetőségek pozitív, negatív és semleges jellege.

Mivel ez a vizsgálat egy olyan kísérletsorozat részét képezi, melynek célja végső soron a magyarban található eltérő fókusztypusok értelmezésének összehasonlítása, a kísérleti elrendezés, illetve a felhasznált anyag kiválasztásában fontos szempont volt, hogy a teszt megismételhető legyen minden más releváns szerkezettel is. Ezt szem előtt tartva végül négy kondíciót vizsgáltam a kísérletben. A két egyértelmű kontroll kondíció mellett szerepelt egy, a kimerítőség követelményét megsértő kritikus kondíció, illetve olyan kritikus kondíció is, amely egy figyelemelterelő elemet, azaz disztraktort tartalmazott. Ez utóbbi kondícióban a hozzáadott elem attól függően változtatható az állítás igazságértékén, hogy a fókusz kimerítőségét a mondat melyik összetevőjével asszociáljuk. Így – a korábbi vizsgálatokkal ellentétben – nem csupán azt mértem, hogy a kimerítő értelmezés részét képezi-e a tesztelt mondatok jelentésének, hanem azt is, hogy melyik elem alternatívái kerülnek kizárásra.

3.2. A kísérletek bemutatása

3.2.1. Résztvevők

Az 1. táblázat korcsoportok szerint rendezi a kísérlet azon 120 résztvevőjét, akiknek eredményeit a kontroll, illetve töltelék mondat–kép párok esetén adott válaszok pontossága alapján figyelembe vettem.

	Korcsoport	Létszám	Életkor	Átlagéletkor
1. kísérlet	óvodások	15	5;2–6;5	5;9
	hétévesek	15	6;8–8;2	7;5
	kilencévesek	15	9;0–10;1	9;7
	felnőttek	15	19;8–25;10	22;7
2. kísérlet	óvodások	15	5;8–6;6	6;2
	hétévesek	15	6;9–8;0	7;5
	kilencévesek	15	9;0–10;2	9;7
	felnőttek	15	21;8–66;5	42;7

1. táblázat: A kísérletben részt vevő személyek

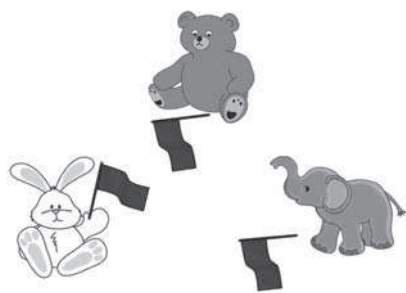
3.2.2. A kísérleti anyag

A kísérlet során alkalmazott mondat–kép megfeleltetési feladat 32 teszt mondat–kép párt tartalmazott: az alábbi 4 kondíció mindegyikéből 8-8 példa szerepelt a feladatban.

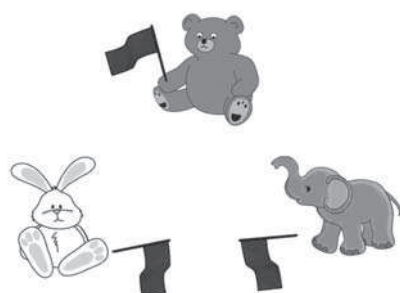
- 1) *igaz*: a mondat az adott kép esetében egyértelműen és kimerítően igaz volt
- 2) *hamis*: a mondat az adott kép esetében egyértelműen hamis volt
- 3) *kimerítő olvasatban hamis*: a mondat az adott kép esetében igaz volt, azonban nem csak a fókuszált alanya vagy tárgya
- 4) *igaz plusz disztraktor*: a mondat az adott kép esetében igaz volt, azonban a képen szerepelt egy, nem a fókuszált alany vagy tárgy alternatíváját megjelenítő disztraktor is

A (2) alatti tesztmondathoz tartozó ábrák (1–4. ábra) illusztrálják az egyes kondíciókat.

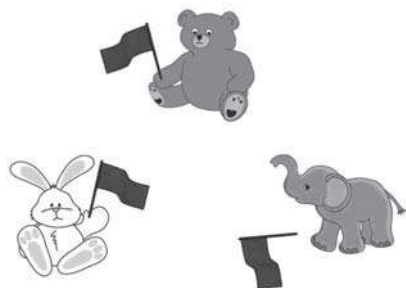
- (2) $[A \text{ nyuszi}]_{\text{FOC}}$ emelte fel a zászlót.

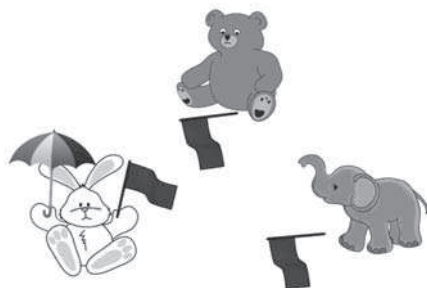
1. ábra: Az *igaz* kondíció

2. ábra: A *hamis* kondíció

3. ábra: A *kimerítően olvasatban hamis* kondíció

4. ábra: Az *igaz plusz disztraktor* kondíció

A tesztfeladatok magas száma miatt a résztvevők a kísérletet két ülésben végezték el, így két listára bontottam a mondat–kép párokat, mégpedig úgy, hogy az egyes kondíciókból mindkét lista ugyanannyi elemet tartalmazzon.

Amint azt a *Melléklet* is mutatja, mindkét listában ugyanaz a 16 tesztmondat szerepelt, ám a két körben más-más képtípus társult hozzájuk, így lett végül 32 teszt mondat–kép pár. Mindegyik mondatra igaz továbbá, hogy míg az egyik listában valamelyik kontroll kondícióban (az *igaz* vagy a *hamis* kondícióban) szerepelt, addig a másik listában valamelyik kritikus kondícióban (a *kimerítő olvasatban hamis* vagy az *igaz plusz disztraktor* kondícióban).

A tesztmondatokat illetően további fontos jellemző, hogy mindegyik tartalmazott szerkezeti fókuszt – ám az esetek egyik felében az alany, másik felében viszont a tárgy volt fókuszálva. Emellett változatosságot mutatott az ige típusa is: vagy igeekötő nélküli vagy pedig igeekötős ige szerepelt a mondatban – ugyancsak 50-50%-os megoszlásban. Az így létrejött különböző tesztmondat-típusok egyenkénti elemzése megmutathatja, hogy vannak-e az egyes életkori csoportokban olyan értelmezésbeli eltérések, amelyek a fókuszált elem szintaktikai szerepéhez, illetve az ige típusához kapcsolódnak.

Végül fontos megemlíteni, hogy a 32 teszt elemet a kísérletben kiegészítette 24 töltelék mondat–kép pár, amelyek esetén a megítélendő mondatok egyáltalán nem tartalmaztak fókuszt; többségükben univerzális kvantor, számnév, illetve tagadás szerepelt.

3.2.3. A kísérletek menete

A résztvevők egyenként, elkülönített szobában végezték a feladatot egy kísérletvezető jelenlétében, aki ismertette velük a szabályokat, illetve kezelte a számítógépet. A kerettörténet a kisebb gyermekek esetében az volt, hogy az asztalon lévő plüssmajom most tanul beszélni, és egy mondatban megpróbálja leírni, hogy mit lát az előtte lévő számítógép képernyőjén, a résztvevők feladata pedig annak megítélése, hogy mennyire illik a kismajom leírása a képre.³

A képeket, illetve az egyes mondatokat rögzítő hangfelvételeket⁴ – az ún. bemelegítő köröket leszámítva – randomizált sorrendben prezentálta az SR Research Experiment Builder program egy Toshiba Satellite L500–1EP notebook 15,6”-os képátmérőjű, 1366×768 pixel felbontású kijelzőjén. A teszt-

3 Arról, hogy a gyermekek esetében miért célszerűbb egy bábu használata, mintsem a felnőtt kísérletvezető állításainak megítéltetése, bővebben lásd Crain és Thornton (1998).

4 A hanganyagokat egy TASCAM US-144mkII készülék segítségével rögzítettem.

alanyok egyik fele előbb az „A” listát látta, majd második alkalommal a „B” listát, míg a másik fele fordított sorrendben, vagyis előbb a „B” és aztán az „A” listát.

A válaszadás az első kísérletben a hagyományosan alkalmazott igaz és hamis válaszokkal, a második kísérletben pedig a háromfokú Likert-skála egy egyszerűsített változatával, az 5. ábrán látható szomorú, közepes és mosolygó arcok kiválasztásával történt.

5. ábra: A feladatban használt háromelemű skála

A gyerekek az első kísérletben szóban válaszoltak, a második kísérletben pedig az arcokat ábrázoló kartonlapokat adták oda a bábunak, a válaszaikat pedig a kísérletvezető rögzítette a megfelelő billentyűk lenyomásával. A felnőttek azonban önállóan használták a klaviatúrát, amelynek megfelelő billentyűire az első kísérletben „I” és „H” betűk, a másodikban pedig az arcok fel voltak ragasztva. Ez azért lényeges, mert így az ő esetükben a mondat elhangzása és a válaszadás között eltelt reakcióidő mértéke is fontos információkkal szolgálhat arról, hogy problémásnak találják-e a fókuszpartikulát tartalmazó mondatok használatát olyan esetekben, amelyekben a kimerítőség követelménye nem teljesül.

3.3. Eredmények

Amint arról már szó esett, az eredmények ismertetésekor külön tárgyalom a különböző választípusokkal dolgozó kísérleteket: előbb a bináris választásos kísérlet adatait elemzem, majd a háromfokú skálát alkalmazó kísérlet válaszait, illetve reakcióidőit. A dolgozatban található összes statisztikai elemzést az R programmal (R Core Team 2014) végeztem, a kevert modellek esetében az *lme4* csomag (Bates, Maechler, Bolker és Walker 2014) segítségével.

3.3.1. Az első kísérlet eredményei

Az első kísérletben adott válaszok

A 2. táblázat tartalmazza az *igaz* és *hamis* válaszok százalékos megoszlását képkondíciók és életkori csoportok szerint.

Korcsoport	Válasz típusa	Kondíció			
		igaz	hamis	kimerítő olvasatban hamis	igaz plusz disztraktor
óvodások	igaz	95,0	3,0	73,0	86,0
	hamis	5,0	97,0	27,0	14,0
hétévesek	igaz	99,0	1,0	63,0	85,0
	hamis	1,0	99,0	37,0	15,0
kilencévesek	igaz	98,0	2,0	59,0	88,0
	hamis	2,0	98,0	41,0	12,0
felnőttek	igaz	99,0	0,0	62,5	97,0
	hamis	1,0	100,0	37,5	3,0

2. táblázat: A választípusok százalékos megoszlása az első kísérletben

A valószínűségi arány tesztel végezett modellszelekciót követően az általánosított lineáris kevert modellt alkalmazó statisztikai elemzésben a kondíciót és a korcsoportot mint egymással interakcióban lévő rögzített hatásokat vizsgáltam, random konstansként pedig az egyes kísérleti személyek, illetve az egyes tesztmondatok szerepeltek. Az eredmények alapján a kondíció szignifikánsan befolyásolta a válaszok megoszlását ($\chi^2(3) = 173,47$; $p < 0,001$) és szignifikáns interakcióban volt a korcsoporttal mint faktorral ($\chi^2(9) = 25,59$; $p < 0,01$), azonban a korcsoportnak nem volt önálló főhatása ($\chi^2(3) = 0,702$; $p = 0,873$).

A kondíciók közötti különbségeket illetően mind a Tukey-féle *post hoc* tesztek, mind pedig az egyes képtípusok esetén adott válaszok eloszlását páronként összehasonlító, korcsoportonként külön végzett *khi*-négyzet próbák⁵ szignifikáns eltérést mutattak ki az alábbi kondíció-kombinációkban: *igaz* és *hamis* (mind a négy $\chi^2(1) > 198,07$; $p < 0,001$), *igaz* és *kimerítő olvasatban hamis* (mind a négy $\chi^2(1) > 19,54$; $p < 0,001$), *hamis* és *kimerítő olvasatban hamis* (mind a négy $\chi^2(1) > 91,03$; $p < 0,001$), *hamis* és *igaz plusz disztraktor* (mind a négy $\chi^2(1) > 161,97$; $p < 0,001$), illetve *kimerítő olvasatban hamis* és *igaz plusz disztraktor* (mind a négy $\chi^2(1) > 5,03$; $p < 0,05$). Az egyedüli kivételt az *igaz* és az *igaz plusz disztraktor* kondíciók párosa jelentette, amelyek esetében a kapott válaszok a gyermekek három korcsoportjában szignifikánsan különböz-

⁵ A *khi*-négyzet próba eredményein minden esetben Yates-féle folytonossági korrekciót alkalmaztam.

tek (mind a három $\chi^2(1) > 4,81$; $p < 0,05$), nem tértek el azonban a felnőttek esetében ($\chi^2(1) = 0,817$; $p = 0,3661$).

A különböző tesztmondat-típusokat egyik korcsoportban sem ítélték meg jelentősen eltérő módon, azaz sem a fókuszált összetevő alanyi vagy tárgy szerepe nem bírt szignifikáns hatással (a *kimerítő olvasatban hamis* kondícióban mind a négy csoportban $\chi^2(1) < 0,38$; $p > 0,1$; az *igaz plusz disztraktor* kondícióban mind a négy csoportban $\chi^2(1) < 1,63$; $p > 0,1$), sem az ige igekötős vagy anélküli volta (a *kimerítő olvasatban hamis* kondícióban mind a négy csoportban $\chi^2(1) < 3,45$; $p > 0,05$; az *igaz plusz disztraktor* kondícióban mindegyik csoportban $\chi^2(1) < 0,59$; $p > 0,1$).

Az első kísérletben mért reakcióidők

A felnőtt korcsoportban mért reakcióidőket lineáris kevert modell (Baayen, Davidson és Bates 2008) segítségével elemeztem, egészen pontosan a kondíció mint rögzített hatás, illetve az egyes kísérleti személyek⁶ és tesztmondatok mint random konstansok függvényében. Az eredmények egyértelműen igazolták a kondíció szignifikáns hatását a válaszadás időtartamára ($\chi^2(3) = 13,803$; $p < 0,01$), és így módon – akárcsak a válaszok megoszlása esetén – az értelmezésre is. A Tukey-féle *post hoc* tesztek segítségével az is megállapítható, hogy a különbség a *hamis* kondíció és a két kritikus kondíció, a *kimerítő olvasatban hamis* ($p < 0,05$), illetve az *igaz plusz disztraktor* ($p < 0,01$) között volt szignifikáns.

3.3.2. A második kísérlet eredményei

A második kísérletben adott válaszok

A 3. táblázat tartalmazza az egyes választípusok százalékos megoszlását képkondíciók és életkori csoportok szerint.

⁶ A kísérleti személyek a kondícióval mint random meredekséggel kiegészülve szerepeltek random konstansként.

Korcsoport	Válasz típusa	Kondíció			
		igaz	hamis	kimerítő olvasatban hamis	igaz plusz disztraktor
óvodások	3 – ☺	97,0	4,0	64,0	81,0
	2 – ☹	1,0	13,0	23,0	7,0
	1 – ☹	2,0	83,0	13,0	12,0
hétévesek	3 – ☺	100,0	1,0	27,0	69,0
	2 – ☹	0,0	1,5	47,0	20,0
	1 – ☹	0,0	97,5	26,0	11,0
kilencévesek	3 – ☺	98,0	1,5	18,0	66,0
	2 – ☹	2,0	2,5	75,0	32,5
	1 – ☹	0,0	96,0	7,0	1,5
felnőttek	3 – ☺	99,0	4,0	13,0	81,0
	2 – ☹	1,0	3,0	79,0	17,0
	1 – ☹	0,0	93,0	8,0	2,0

3. táblázat: A választípusok százalékos megoszlása a második kísérletben

Mivel ebben a kísérleti feladatban a válaszlehetőségek ordinális skálát alkotnak, a statisztikai elemzés során a kapott adatokon nem-parametrikus próbákat végeztem.

A Friedman ANOVA teszt eredményei alapján megállapítható, hogy a megítélt kép típusa szignifikánsan befolyásolta a válaszok megoszlását minden egyes korcsoportban (mind a négy esetben $\chi^2(3) > 250,06$; $p < 0,001$). Emellett az egyes képkondíciók páronkénti összevetése (amely minden esetben Bonferroni korrekcióval kiegészített Wilcoxon-féle előjeles rangpróbával történt) mind a hat lehetséges kondíció-kombinációban szignifikáns különbséget mutatott mind a hétévesek (mind a hat $V > 74,5$; $p < 0,001$), mind a kilencévesek (mind a hat $V > 135$; $p < 0,001$), mind pedig a felnőttek korcsoportjában (mind a hat $V > 253$; $p < 0,001$). Kivételt képezett az óvodások korcsoportja, ahol a két kritikus képtípus, a *kimerítő olvasatban hamis* és az *igaz plusz disztraktor* esetén adott válaszok között nem volt eltérés ($V = 507$; $p > 0,05$), szemben a többi kondíció-párral (mind az öt $V > 0$; $p < 0,01$).

Ami az egyes tesztmondat-típusok megítélését illeti, a korcsoportok mindegyikére igaz, hogy egyik kritikus kondícióban sem bírt szignifikáns hatással sem a fókuszált elem grammatikai szerepe (a *kimerítő olvasatban ha-*

mis kondícióban mind a négy csoportban $V < 146,5$; $p > 0,1$; az *igaz plusz disztraktor* kondícióban mind a négy csoportban $V < 294$; $p > 0,05$), sem az igekötő jelenléte (a *kimerítő olvasatban hamis* kondícióban mind a négy csoportban $V < 263,5$; $p > 0,1$, az *igaz plusz disztraktor* kondícióban mindegyik csoportban $V < 156$; $p > 0,1$).

Az egyes kondíciókban adott válaszok korcsoportonkénti összevetése arra világított rá, hogy az *igaz* és *igaz plusz disztraktor* kondíciók esetében nem mutatható ki eltérés a résztvevők egyes csoportjai között (mindkét esetben $H(3) < 9,38$; $p > 0,05$). Ugyanakkor az életkor szignifikánsan befolyásolta a válaszadást mind a *hamis* ($H(3) = 19,76$; $p < 0,01$), mind pedig a *kimerítő olvasatban hamis* ($H(3) = 53,24$; $p < 0,001$) képtípusok esetén. A Bonferroni-korrektúrával együtt alkalmazott *post hoc* tesztek azonban a *hamis* kondícióban nem mutattak ki egyetlen páronkénti eltérést sem, szemben a kritikus *kimerítő olvasatban hamis* kondícióval, amelynek esetében az óvodások választai szignifikánsan különböztek a másik három korcsoportétól (mindhárom $W > 9854$; $p < 0,001$).

A második kísérletben mért reakcióidők

A második kísérletben is megvizsgáltam, hogy hatással van-e a felnőtt résztvevők reakcióidejére a kondíció. Az előző kísérlethez hasonlóan itt is azt a lineáris kevert modellt alkalmaztam a valószínűség arány tesztel végezett szelekciót követően, amelyben a kondíció rögzített, a kondícióval mint random meredekséggel módosított személy és tesztmondat faktorok pedig random hatásokként szerepeltek. Bár az eredmények alapján a kondíciónak ebben az esetben is szignifikáns bejósoló erő tulajdonítható ($\chi^2(3) = 8,49$; $p < 0,05$), a Tukey-féle *post hoc* tesztek egyik kondíció-kombináció különbségét sem mutatják szignifikánsnak. (A legalacsonyabb p érték az *igaz* és a *kimerítő olvasatban hamis* pár esetében mérhető: $p = 0,081$.)

3.4. Diskusszió

A kísérletek eredményeinek tárgyalásakor, illetve a következtetések levonásakor fontosnak tartom összevetni a két esetben kapott válaszokat – még akkor is, ha az eltérő válaszlehetőségek alkalmazása közvetlen statisztikai összehasonlításokat nem tesz lehetővé.

A leglényegesebb eltérés a két kísérlet között kétségtelenül a korcsoportoknak a válaszadásra gyakorolt hatásában mutatható ki. Míg az első, *igaz* és *hamis* opciókat tartalmazó feladat esetében egyik képtípus megítélésekor sem volt különbség az egyes életkori csoportok válaszai között, addig a háromfokú skála esetén ez csak a két kontroll kondícióról, illetve az *igaz plusz disztraktor* kondícióról mondható el, a *kimerítő olvasatban hamis* képtípusnál viszont szignifikáns volt az eltérés az óvodások és a három másik csoport eredményei között. Ez utóbbi kondíció esetében mindenképpen érdemes az egyes korcsoportok válaszadási mintázatait külön-külön is megvizsgálni. Az óvodásoknál a tesztmondatok elfogadása e képtípus esetén a válaszlehetőségek számától függetlenül igen magas volt: az első kísérletben 73%, a másodikban pedig 64%, vagyis mindkét kísérletben ez volt a leggyakrabban választott opció. Ezzel szemben a hétéves gyerekek csoportjában eltérés figyelhető meg a kétféle kísérleti elrendezés között: míg bináris választás esetén náluk is több volt az *igaz* válasz (63%), addig a háromfokú skála alkalmazásakor a középső arc volt az, amely a 47%-os arányával némiképp kiemelkedett a szemmel láthatóan következtelen válaszadási mintázatból. A kilencéves iskolások és a felnőttek csoportjában azonban már markáns különbségről beszélhetünk a kétféle válaszadás esetén: míg az *igaz* válaszok aránya a kilencéveseknél 59%, a felnőtteknél 62,5% volt, addig a mosolygó arcoké mindössze 18% és 13%; a leggyakrabban választott opció ugyanis itt már egyértelműen a közepes arc volt 75%-os, illetve 79%-os aránnyal. Vagyis – bár könnyedén párhuzamot vonhatnánk a két kísérlet között abból a szempontból, hogy bizonyítják a szerkezeti fókusz felnőttszerű értelmezésének meglétét iskolás korban – fontos figyelembe vennünk, hogy a két esetben más áll az eredmények háttérében. Az első kísérletben azért nem mutatható ki különbség, mert minden életkori csoport (beleértve a felnőtteket is) a véletlenszerű szinthez közel ítélte igaznak vagy hamisnak a *kimerítő olvasatban hamis* kondíció képeit. Ezzel szemben a második kísérletben a három idősebb korcsoport közös vonása a közepes opció választása, amely azt jelzi, hogy az adott képtípus esetén nem fogadják el maradéktalanul igaznak a szerkezeti fókuszt tartalmazó mondatokat, viszont nem is utasítják el őket olyan erőteljesen, mint például a *hamis* kondícióban.

Ezen a ponton át is térek a kondíció-párok között talált különbségekre, amelyek rendszere először akár a két kísérlet közös vonásának is tűnhet, azonban az egyes választípusok arányának vizsgálatakor itt is lényeges eltérések figyelhetők meg. Mindkét esetben azt láttuk, hogy szignifikánsan különbözött egymástól mind a négy kondíció megítélése, sőt ez – egy-egy kivételtől elte-

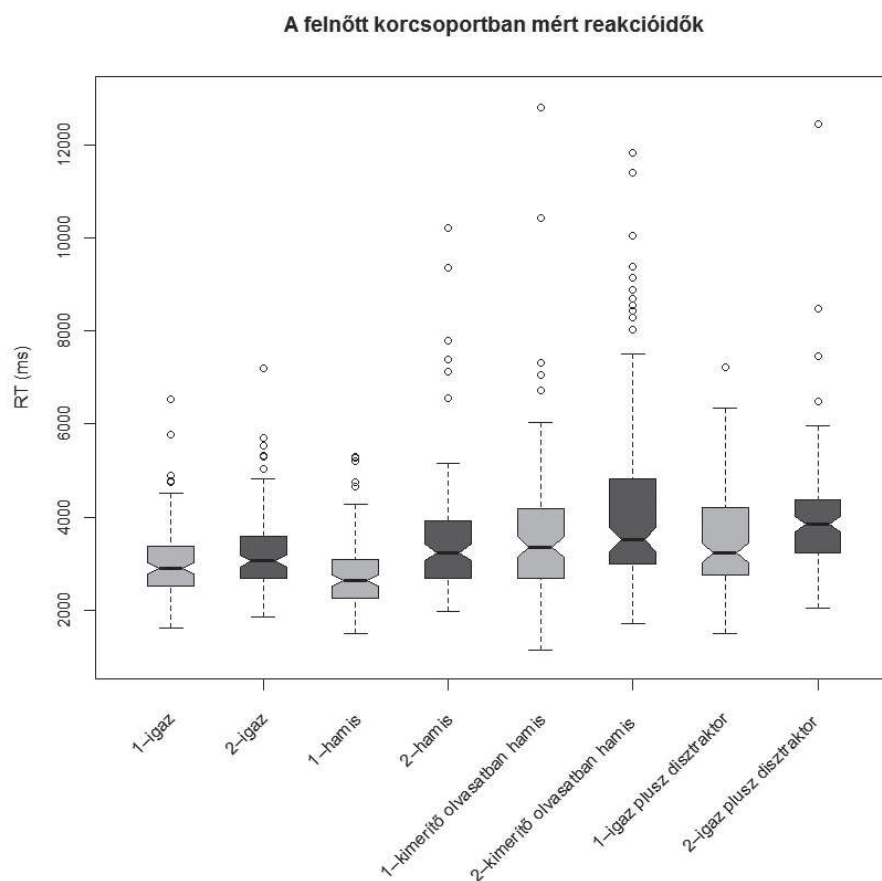
kintve⁷ – életkori csoporttól függetlenül igaz volt. Ez az első kísérletben annak köszönhető, hogy míg a kontroll kondíciókban a válaszok szinte teljes mértékben egységesek voltak, addig a kritikus képek, kiváltképpen a *kimerítő olvasatban hamis* képtípus megítélésekor a résztvevők következetlenül választottak a két opció közül. A második kísérletben azonban a leggyakrabban választott opciók különbsége is élesen elválasztja egymástól a kimerítőség követelményét sértő képek megítélését mindkét kontroll kondíciótól.⁸ A legfontosabb eredmény pedig éppen ez, vagyis hogy a *kimerítő olvasatban hamis* kondíció válaszadási mintázata mindegyik kísérletben szignifikánsan különbözött mind a *hamis*, mind pedig az *igaz* kondíciótól, ami arra enged következtetni, hogy valóban beszélhetünk a tágabb kontextustól független kimerítő értelmezésről a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatok esetében; ugyanakkor a kimerítőség követelményének nem teljesülése nem vezet olyan mértékű elutasításhoz, mint például a *csak* partikula esetében, ahol ugyanebben a feladatban még az óvodás korcsoportban is szignifikáns eltérés található az említett kondíciópárok között (bővebben lásd Pintér 2016).

Továbbá fontos hangsúlyozni azt is, hogy a vizsgált tesztmondatokban a fókuszált összetevő grammatikai szerepe és az ige típusa nem befolyásolta az értelmezést – méghozzá egyik kísérlet egyik kondíciójában vagy életkori csoportjában sem. Ennek tükrében a későbbiekben e szempontokat megalapozottan hagyhatjuk figyelmen kívül azokban az esetekben, ahol a kísérleti elrendezés miatt elkerülhetetlen a tesztmondatok számának csökkentése.

Végül térjünk rá felnőtt korcsoportokban mért a reakcióidőkre, amely esetében már lehetőségünk van összevont statisztikai elemzéseket is végezni. A 6. ábra együtt tartalmazza az egyes kondíciók adatait a kísérletek szerint lebontva: az első kísérlet eredményei világosabb, a másodikéi pedig sötétebb színnel vannak jelölve.

7 A kivétel az első kísérletben a felnőtteknél az *igaz* és az *igaz plusz disztraktor* kondíció-pár, illetve a második kísérletben az óvodásoknál a két kritikus kondíció párosa.

8 Adódik persze a kérdés, hogy vajon nem ugyanazt a hezitálást fejezi-e ki a közepes arc a második kísérletben, mint a véletlenszerű válaszadás az elsőben. Ezt a lehetőséget nem lehet teljes mértékben kizárni, noha a feladat ismertetésekor mindig úgy mutattam be ezt az opciót, mint annak kifejezőeszköze, hogy „a mondat nem teljesen igaz a képre, azonban nem is teljességgel hamis”. Azt is érdemes továbbá megfontolnunk, hogy ha a közepes arc a résztvevők számára pusztán a bizonytalanság kifejezője lett volna, akkor nagy valószínűséggel az *igaz plusz disztraktor* kondícióban is legalább olyan gyakran választották volna, mint a *kimerítő olvasatban hamis* képtípus esetén.

6. ábra: A felnőtt korcsoportban mért reakcióidők az első, illetve második kísérletben

A 6. ábra alapján is világosan látszik, hogy a több válaszlehetőséggel dolgozó második kísérletben mért reakcióidők átlagértéke minden egyes képtípus esetén magasabb volt, mint a csupán két opciót kínáló első kísérletben. Ez egyáltalán nem meglepő, ahogyan az sem, hogy a két feladat eredményeit összevető, a kondícióval és a válaszadás típusával mint rögzített hatásokkal, illetve a kondícióval és a válaszadás típusával random meredekségként módosított személy és tesztmondat faktorokkal mint random hatásokkal számoló lineáris kevert modell szignifikáns hatást mutatott ki nem csupán a kondíció ($\chi^2(3) = 14,44; p < 0,01$), hanem a válaszadás típusa ($\chi^2(1) = 5,04; p < 0,05$) alapján is. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nem csupán a válaszlehetőségek számának növelése miatt várható átlagérték-emelkedés különbözteti meg a két kísérlet eredményeit, hanem az is, hogy míg az első kísérletben a kritikus kondíciók megítélése jelentő-

sen tovább tartott, mint a *hamis* kondícióé, addig a második kísérletben nem volt ehhez hasonló eltérés. Ennek a kérdésnek azért van nagy jelentősége, és így módon azért is fontos, hogy körültekintően válasszuk meg az alkalmazott kísérleti módszert, mert az egyes kondíciókban mért reakcióidők közötti különbségek megléte vagy éppen hiánya segíthet eldönteni a kérdést, hogy előfeltevés vagy implikátúra-e a kimerítő értelmezés. Amint azt Bott és Noveck (2004) is bizonyította, az implikátúrák esetében mindig számolnunk kell reakcióidő-emelkedéssel azokban a kísérleti helyzetekben, ahol ki kell kalkulálnunk ezt a jelentéstartamot. Ezzel szemben – amint arra Schwarz (2015), valamint Romoli és Schwarz (2015) is rámutatott – az előfeltételezett jelentéskomponensek esetén nem beszélhetünk ilyen tendenciáról, sőt az *is* partikula által kifejezethez hasonló előfeltevések esetén Schwarz (2015) azt találta, hogy még az állított jelentésnél is hamarabb kerülnek feldolgozásra. Valószínűsíthető azonban, hogy az egyes szavak, illetve szerkezetek által kiváltott előfeltevések között vannak eltérések⁹, és így nem lehetünk biztosak benne, hogy az, hogy *kimerítő olvasatban hamis* kondíció esetén a kimerítőség követelményének megsértése nem jár jelentős reakcióidő-emelkedéssel, a jelentéstartam előfeltevés voltát bizonyítja. Ennek ellenére úgy vélem, érdemes ezt a tényezőt is vizsgálni a további kísérletek során is, sőt, célszerű volna olyan módszert alkalmazni, amelynek segítségével a gyermekek reakcióideje is megbízhatóan mérhető.

4. Összegzés

Összegzésképpen megállapítható, hogy a második, Likert-skálát alkalmazó kísérlet még a skála alacsony elemszáma, illetve sajátos megjelenési módja ellenére is pontosabb képet adott arról, hogy az anyanyelvi beszélők mely életkorban milyen arányban értelmezik kimerítően a szerkezeti fókusz tartalmazó mondatokat olyan tágabb kontextus nélküli teszthelyzetekben is, ahol az implikátúrák generálódása nem valószínű. Amint láttuk, a bináris választást alkalmazó feladat esetén nem lehetett különbséget tenni az egyes életkori csoportok eredményei között, a második kísérlet azonban egyértelműen kimutatta, hogy míg a hétéves kor feletti gyerekek már többnyire felnőttzerűen válaszoltak, addig az óvodások esetében nem beszélhetünk a kimerítőség

9 Akárcsak az implikátúrák esetében a direkt és indirekt skaláris implikátúrák feldolgozási mechanizmusai között, amelyek közül az utóbbi Romoli és Schwarz (2015) kutatásai alapján az előfeltevésekével rokonítható.

követelményének megsértésére irányuló következetes érzékenységről. Ebben a tekintetben tehát mindenképpen igaz, hogy a módszertani újítás révén a korábbiaktól eltérő eredményeket kaptunk. Mindkét kísérlet esetében fontos szerepet töltött be a reakcióidők elemzése is, hiszen a kimerítőség követelményét megsértő képek megítélésekor mért válaszadási idők egyik esetben sem voltak szignifikánsan hosszabbak, mint a szóban forgó követelményt teljesítő *igaz* kontroll kondícióban, ami ugyancsak nagyobb valószínűséggel utal egy előfeltételezett jelentéstartam előhívására, mintsem egy társalgási implikátúra generálódására. Ugyanakkor több korábbi állítás is megerősítést nyert, elsősorban az a Kas és Lukács (2013) által is talált meglepő adat, hogy az igekötő jelenléte egyik korcsoportban sem segíti az anyanyelvi beszélőket a szerkezeti fókusz azonosításában, és így a kimerítő értelmezés aktiválásában.

Hivatkozások

- Baayen, R. Harald–Davidson, Douglas J.–Bates, Douglas M. 2008. Mixed-effects modeling with crossed random effects for subjects and items. *Journal of Memory and Language* 59: 390–412.
- Balázs Andrea–Babarczy Anna 2014. *A felnőttek és a négyévesek ige előtti fókuszos mondat értelmezése*. Előadás a XVI. Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemen, Balatonalmádi, 2014. május 25–29.
- Bates, Douglas–Maechler, Martin–Bolker, Ben–Walker, Steve 2014. *lme4: Linear mixed-effects models using Eigen and S4*. URL <http://CRAN.R-project.org/package=lme4> (R csomag verzió 1.1-7)
- Bende-Farkas Ágnes 2009. Adverbs of quantification, it-clefts and Hungarian focus. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Adverbs and adverbial adjuncts at the interfaces*. Mouton de Gruyter. Berlin. 317–48.
- Bott, Lewis–Noveck, Ira A. 2004. Some utterances are underinformative: The onset and time course of scalar inferences. *Journal of memory and language* 51(3): 437–57.
- Büiring, Daniel–Križ, Manuel 2013. It's that, and that's it! Exhaustivity and homogeneity presuppositions in clefts (and definites). *Semantics & Pragmatics* 6: 1–29.
- Crain, Stephen–Thornton, Rosalind 1998. *Investigations in Universal Grammar: A Guide to Experiments on the Acquisition of Syntax and Semantics*. MIT Press. Cambridge, MA.

- Destruel, Emilie–Velleman, Dan Bridges–Onea, Edgar–Bumford, Dylan–Xue, Jingyang–Beaver, David 2015. A cross-linguistic study of the non-at-issueness of exhaustive inferences In: Florian Schwarz (szerk.): *Experimental Perspectives on Presuppositions*. Springer. Berlin. 135–56.
- É. Kiss Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74: 245–73.
- É. Kiss Katalin 2010. Structural focus and exhaustivity. In: Malte Zimmermann–Caroline Féry (szerk.): *Information Structure: Theoretical, Typological and Experimental Perspectives*. Oxford University Press. Oxford. 64–88.
- É. Kiss Katalin 2011. Szerkezetileg kódolt előfeltevés a magyar mondat szerkezetben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 23, 245–63.
- Gazdar, Gerald 1979. *Pragmatics: Implicature, presupposition, and logical form*. Academic Press. New York.
- Geröcs Mátyás–Babarczy Anna–Surányi Balázs 2014. Exhaustivity in Focus: Experimental Evidence from Hungarian. In: Joseph Emonds–Markéta Janebová (szerk.): *Language Use and Linguistic Structure*. Palacky University. Olomouc. 181–94.
- Higgins, Francis Roger 1973. *The pseudo-cleft construction in English*. Doktori disszertáció. Massachusetts Institute of Technology.
- Horváth, Júlia 2005. Is “focus movement” driven by stress? In: Christopher Piñon–Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian 9: Papers from the Düsseldorf conference*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1–40.
- Horváth, Júlia 2007. Separating focus movement from focus. In: Simin Karimi–Vida Samiian–Wendy K. Wilkins (szerk.): *Phrasal and clausal architecture: Syntactic derivation and interpretation*. John Benjamins. Amsterdam. 108–145.
- Kas Bence–Lukács Ágnes 2013. Focus sensitivity in Hungarian adults and children. *Acta Linguistica Hungarica* 60(2): 217–45.
- Karttunen, Lauri 1974. Presupposition and linguistic context. *Theoretical Linguistics* 1: 181–94.
- Katsos, Napoleon–Bishop, Dorothy V. M. 2011. Pragmatic Tolerance: Implications for the Acquisition of Informativeness and Implicature. *Cognition* 20: 67–81.
- Kálmán László–van Leusen, Noor 1993. *The semantics of free focus*. ILLC. Amsterdam.

- Kenesei István 1986. On the logic of Hungarian word order. In: Werner Abraham–Sjaak de Meij (szerk.): *Topic, Focus and Configurationality*. John Benjamins. Amsterdam. 143–59.
- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 17: 105–52.
- Onea, Edgar 2009. Exhaustiveness of Hungarian focus. Experimental evidence from Hungarian and German. In: Arndt Riester–Edgar Onea (szerk.): *Focus at the syntax–semantics interface*. University of Stuttgart. Stuttgart. 53–68.
- Onea, Edgar–Beaver, David 2011. Hungarian focus is not exhausted. In: Ed Cormany–Satoshi Ito–David Lutz (szerk.): *Proceedings of the 19th Semantics and Linguistic Theory Conference*. eLanguage. 342–59.
- Percus, Orin 1997. Prying open the cleft. In: Kiyomi Kusumoto (szerk.): *Proceedings of the 27th Annual Meeting of the North East Linguistic Society*. GLSA. Amherst. 337–51.
- Pintér Lilla 2016. Preschoolers’ interpretation of the focus particle *csak* ‘only’ in Hungarian. In: Kate Bellamy–Elena Karvovskaya–Martin Kohlberger–George Saad (szerk.): *ConSOLE XXIII: Proceedings of the 23rd Conference of the Student Organization of Linguistics in Europe (7–9 January 2015, Paris)*. Leiden University Centre for Linguistics. Leiden. 200–220.
- R Core Team 2014. *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing. Vienna, Austria. URL <http://www.R-project.org/>
- Romoli, Jacopo–Schwarz, Florian 2015. An Experimental Comparison Between Presuppositions and Indirect Scalar Implicatures. In: Florian Schwarz (szerk.): *Experimental Perspectives on Presuppositions*. Springer. Berlin. 215–40.
- Schwarz, Florian 2015. Presuppositions vs. asserted content in online processing. In: Florian Schwarz (szerk.): *Experimental Perspectives on Presuppositions*. Springer. Berlin. 89–108.
- Skopeteas, Stavros–Fanselow, Gisbert 2011. Focus and the exclusion of alternatives: On the interaction of syntactic structure with pragmatic inference. *Lingua* 121: 1693–706.
- Szabolcsi Anna 1980. Az aktuális mondattagolás szemantikájához. *Nyelvtudományi Közlemények* 82: 59–82.

- Szabolcsi Anna 1981a. Compositionality in focus. *Folia Linguistica* 15: 141–61.
- Szabolcsi Anna 1981b. The semantics of topic-focus articulation. In Jeroen A. G. Groenendijk, Theo M. V. Janssen, and Martin B. J. Stokhof (szerk.): *Formal methods in the study of language*. Matematisch Centrum. Amsterdam. 513–40.
- Szabolcsi Anna 1994. All quantifiers are not equal: The case of focus. *Acta Linguistica Hungarica* 42: 171–87.
- Szendrői Kriszta 2003. A stress based approach to the syntax of Hungarian focus. *The Linguistic Review* 20: 37–78.
- Velleman, Dan Bridges–Beaver, David–Destruel, Emilie–Bumford, Dylan–Onea, Edgar–Coppock, Liz 2012. It-clefts are IT (inquiry terminating) constructions. In: Anca Chereches (szerk.): *Proceedings of the 22nd Semantics and Linguistic Theory Conference*. eLanguage. 441–60.
- Wedgwood, Daniel 2005. *Shifting the Focus. From Static Structures to the Dynamics of Interpretation*. Elsevier. Amsterdam.

Melléklet – A bemutatott kísérletek tesztmondatai

Tesztmondatok típus szerint	Kondíció	
	„A” lista	„B” lista
(1) alanyi fókusz, igekötős ige		
<i>A KUTYA borította ki a vizet.</i>	igaz	kimerítő olvasatban hamis
<i>A MACI nyitotta ki az ajándékot.</i>	kimerítő olvasatban hamis	igaz
<i>A KUTYA csukta be a ládikát.</i>	hamis	igaz plusz disztraktor
<i>A NYUSZI emelte fel a zászlót.</i>	igaz plusz disztraktor	hamis
(2) alanyi fókusz, igekötő nélküli ige		
<i>A KUTYA alszik.</i>	kimerítő olvasatban hamis	hamis
<i>A KISLÁNY hintázik.</i>	hamis	kimerítő olvasatban hamis
<i>A MÉHECSKE viszi a vödöröt.</i>	igaz	igaz plusz disztraktor
<i>A KISLÁNY sétáltatja a kutyát.</i>	igaz plusz disztraktor	igaz
(3) tárgyi fókusz, igekötős ige		
<i>A teknős A HÁZAT színezte ki.</i>	igaz plusz disztraktor	hamis
<i>Az elefánt A TÁNYÉRT törte össze.</i>	hamis	igaz plusz disztraktor
<i>A kutya A NAPOCSKÁT karikázta be.</i>	kimerítő olvasatban hamis	igaz
<i>A kislány A BABÁT tette fel a polcra.</i>	igaz	kimerítő olvasatban hamis
(4) tárgyi fókusz, igekötő nélküli ige		
<i>Az egér A SAJTOT eszi.</i>	kimerítő olvasatban hamis	hamis
<i>A kisfiú A BABÁT fürdeti.</i>	hamis	kimerítő olvasatban hamis
<i>A maci A SZÁNKÓT húzza.</i>	igaz plusz disztraktor	igaz
<i>Az egér A NARANCSELEVET issza.</i>	igaz	igaz plusz disztraktor

PINTÉR LILLA

Experimental Investigation of the Exhaustivity of Structural Focus in Hungarian

The paper reports on two experiments in which I tested how native speakers in four different age groups tend to interpret sentences containing structural focus. In Experiment 1, by adopting the binary judgment paradigm, I managed to replicate the previous findings that were claimed to support the view that the exhaustivity of structural focus is merely a pragmatic implicature (Onea & Beaver 2011, Kas & Lukács 2013, and Gerőcs et al. 2014). However, in Experiment 2, where I used the more sensitive three-point Likert scale, both response patterns and reaction times appeared to confirm the hypothesis according to which the exhaustivity of structural focus is a presupposition (Kenesi 1986, Szabolcsi 1994, Bende-Farkas 2009, among others) rather than the one according to which it is a conversational implicature (Wedgwood 2005, Onea 2009). The contradictory results of the two experiments emphasize the role of the experimental method on the one hand, and urge the revision of the pragmatic implicature account on the other hand.

Orvos volt-e a mérgezések költője?

1. Bevezetés: Kolophóni Nikandrosról

A címben „a mérgezések költőjének” nevezett szerző Kolophóni Nikandros, aki a hellénizmus idején, feltehetően a Kr. e. III–II. század fordulóján élt.² Ezzel a névvel csak meglehetősen önkényesen illelhetem őt, tekintve, hogy a feljegyzések szerint igen sokféle mű köthető a nevéhez, így többek között írt mitológiai összefoglalást (*Heteroioumenon*), könyvet a földművelésről (*Geórgika*), a méhészetéről (*Melissourgika*), illetve bizonyos etimológiai érdekességekről is (*Glóssai*).³ Ami mégis alapot ad a fenti elnevezés használatára, az Nikandrosnak a két, csaknem teljes egészében fennmaradt orvosi tankölteménye, a *Thériaka* és az *Alexipharmaka*: a terjedelmesebb *Thériaka* különféle állatok csípésére, marására és harapására sorol fel orvosi kezeléseket, míg az *Alexipharmaka* inkább növényi és ásványi mérgek ellenszereit taglalja.

Nikandros e műveit, ahogyan az ókori irodalom más emlékeit is általában, számos oldalról megközelítették már az olvasók, a költemények sorait és a sorok mögötti mondanivalót egyaránt vizsgálva, és többféle magyarázatot adtak már a keletkezési körülményeikre, illetve a szerző lehetséges motivációira, amelyek arra vezérelték, hogy e költeményeket megírja. Valóban érdemes feltenni a kérdést, hogy milyen okból dönthetett úgy Nikandros, hogy számos toxikológiai eset tüneteit, valamint a megfelelő ellenszereket összegyűjti, majd ezeket tetszős hexameterekbe rendezi. Talán olyan tudós költő volt Nikandros, aki a gyógyászathoz is értett, vagy fordítva: olyan orvos lehetett, aki a költészetnek is nagy rajongója volt, s e vonzalmát az említett művek megírásával fejezte ki? Meglehet, hogy a témája egyáltalán nem fontos, s Nikandros csak találomra választott egy érdekesnek tűnő tárgyat, a cél azonban verselő tehetségének megcsillogtatása és a hésiódosi vagy a homérosi magaslatok elérése: versengés a költő

* A PPKE BTK-án végzett klasszika-filológia szakon. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Pataki Elvira.

2 A bizonytalan keletkezésről (ami a hellénizmus kori szerzők esetében általában jellemző) és Nikandros lehetséges időbeli elhelyezéséről lásd Jacques (2007: XIV–XV).

3 További műveiről lásd Adler (1989: 465); Easterling–Knox (1989: 62–64).

elődökkel, s akár a kortársakkal is. De lehet az is, hogy a mérgezés témája az adott időszakban éppen nagy népszerűségnek örvendett, Nikandrosnak pedig nagy, szinte abszurd élvezetet okozott a mérgezéses tünetek részletes, naturalisztikus leírása, míg az orvosi receptek az uralkodói udvar orvosain keresztül jutottak el hozzá, lévén maga is udvari költő (Harder 2009; Overduin 2014: 7–8). Mindezek a vélemények mind megjelennek a Nikandrosról szóló szakirodalomban (áttekintésüket lásd Overduin 2014: 1–3), akár együtt is, de inkább úgy, hogy hol az egyik feltevés, hol a másik kerül előtérbe a többihez képest.

A fenti értelmezésekben a két műnek az első látásra talán adottnak vett funkciója – ti. hogy az olvasó megtanulhassa belőlük, hogyan orvosolhatja a különböző mérgezéseket – többnyire eltörpülni látszik, attól függően, hogy maguk az értelmezők mennyire látják komolynak Nikandros tanító szándékát. Ennek megfelelően az a jelenleg többek által elfogadott álláspont, hogy Nikandros valójában nem is értett az orvosláshoz, a szaktudása látszólagos, a receptjei pedig használhatatlanok (Rihll (1999); Overduin (2014); ezekkel a véleményekkel szemben lásd Jacques (2007) álláspontját).⁴

Jelen írás célja, hogy a címben feltett kérdést – amely Nikandros orvosi szakértelmét, illetve gyógyítói szándékát vitatja – körüljárja, ha arra végleges választ nem is tud adni. Ehhez elsőként a szkeptikus álláspont érveit szeretném sorra ismertetni (2). Melyek azok a kritikus pontok, amelyek azt bizonyítanák, hogy Nikandros inkább költő volt, mint orvos? Ezek után bemutatok egy részletet az *Alexipharmakából*, amely alapján magunk is megvizsgálhatjuk ezeket a kritikus pontokat (3). Végül pedig szeretnék bizonyos kulturális jellegzetességekre rámutatni (4), amelyeknek a figyelembevételével védhetővé válik a Nikandros szakértelmét hangsúlyozó álláspont.

Tanulmányomban mindazonáltal nem térek ki a Nikandros tankölteményeit irodalmi, illetve költői szempontból vizsgáló – s ilyen kritériumok alapján méltató vagy elmarasztaló – megközelítésekre. Nem foglalkozom továbbá

⁴ Egy korábbi feltételezés szerint Nikandros csupán az átdolgozója egy bizonyos Apollodóros prózában írt tudományos munkáinak. A Nikandros orvosi szakértelmét megkérdőjelező kutatók közül némelyek ezzel a nem bizonyított feltételezéssel is érvelnek, lásd Overduin (2014: 6–7). További érveket szolgáltat – mind a Nikandros szaktudását kétségbe vonó, mind az azt bizonygató álláspontok mellett – Nikandros ókori recepciójának a vizsgálata: többen utalnak Cicero egy szöveghelyére (*de Orat.* 1.69.), ahol a szerző Nikandrost mint költőt méltatja, ám szaktudását elvitatja (Overduin 2014: 7). Megjegyzendő, hogy Cicero itt Nikandrosnak a *Geórgika* c. művéről beszél, így inkább a mezőgazdasági ismeretekre utal a megjegyzése, mint az orvosiakra. Érdeemes megfontolni továbbá a Harder (2009: VI) által hangsúlyozott tény: “*Scientists, like Galenus, still took the poet Nicander seriously enough to discuss him and to comment on him.*” – lásd még Hatzimichali (2009: 20–25).

a tanköltemények lehetséges forrásaival és előképeivel, ahogyan a kortársakra és a későbbi ókori írókra tett hatásukkal sem. A vizsgálandó kérdéssel kapcsolatban megfogalmazott álláspontok jellegéből fakadóan az ókori gyógyászat-tal kapcsolatos hatalmas ókori forrásanyag és azoknak a modern szakirodalma szintén nem képezi a jelen írás tárgyát.⁵

2. A Nikandros hozzáértését kétségbevonó érvek

Lássuk tehát, milyen nyelvi és stílusbeli jellegzetességek bukkannak fel Nikandros műveiben, amelyek kétségessé teszik a tisztán gyógyítói és tanítói szándékot! Mielőtt azonban ezeket részletesen kifejtem, szeretném kiemelni, hogy *nyelvi* és *stílusbeli* jellegzetességekről van szó. A legegyszerűbb megoldás ugyanis az volna, ha megvizsgálnám a különféle mérgezéses tünetek leírását, illetve a javallt gyógymódokat, majd ezeket összevetném az orvostudomány mai ismereteivel – elfogadva azokat a leghitelesebb forrásoknak ezen a területen. Ilyen módon könnyen megállapíthatóvá válna, értett-e Nikandros költeményei témájához. Ám ezt a kézenfekvő módszert ezúttal félreteszem – nemcsak azért, mert így figyelmen kívül hagynám a tényt, hogy az antik gyógyászat módszerei, eszközei és tapasztalati tudása nem egyenlő a maival s így egy ókori orvos tudása, ha mégoly széleskörű is, nem feltétlenül felel meg egy mai orvos tudásának – hanem azon egyszerű okból is, mert a Nikandros-kutatók elsősorban filológiai oldalról közelítik meg a költeményeket, s érveik is többnyire filológiai érvek.⁶

Az első ilyen érv Nikandros orvos volta ellen a homályos nyelvezetet illeti (Hopkinson 1988: 143; Hatzimichali 2009: 19).⁷ Hogyan is találhatna valaki orvosi segítséget egy olyan tankölteményben, amelyben egymást váltják a régies, Homéroszt (tehát a mű megírásánál jó négy évszázaddal korábbi nyelvet) megidéző szavak, illetve a nyelvi bravúrokban tobzódó új keletű szóalkotások? Ahol pontos útmutatások helyett lassan olvasható, néhol az érthetőség határát súroló neologizmusokat és homályos körülírásokat találni, szójátékokkal és mitológiai utalásokkal megtűzdelve, ott a mérgezésből adódó hirtelen jött

5 A Nikandros irodalmi tehetségéről alkotott véleményekhez lásd Hatzimichali (2009)-et és Overduin (2014)-et. Nikandros műveinek az ókori irodalomban és a gyógyászatban való elhelyezéséhez lásd Jacques (2007).

6 Lásd Overduin *Thériaka*-kommentárjának (2014) a bevezetőjét, főként a 3. oldalon írtakat.

7 Gow–Scholfield (1953: 5) felveti, hogy a nehézkes nyelvezet Nikandros állítólagos papi tiszttségével járhatott együtt; lásd Overduin (2014: 6).

bajt nehéz lenne orvosolni. Néhol arra is találni példát, hogy a forma – azaz a hexameter helyessége – mintha előbbre való volna, mint maga a tartalom: ily módon a lényeges gyógymódok félreérthetőkkelé válnak (lásd Hopkinson 1988: 64), s végeredményben a hexameterforma is erőltetettnek tűnik. Ha valóban fontos tudást szeretne átadni, miért nem választja a próza egyszerűségét – ahogyan annyian megtették az ókori orvos-írók közül –, miért ragaszkodik a poéta-képhez? – kérdezhetné a kritikus olvasó.⁸

A nyelvi nehézkesség kiemelésén túl Nikandros stílusát további kritikákkal illeti a szakirodalom. Főleg Toohey (1996: 62–77) hangsúlyozza, hogy Nikandros milyen realizisztikusan, szinte már hatásvadász módon írja le a tüneteket, amelyek a mérgezések áldozatain megfigyelhetők. Néhol olyan hosszan taglalja az emberi szenvedés fokozatait, hogy az olvasó már-már úgy érzi, a szerző nagy élvezetet lelt az ilyesféle leírásokban (Bulloch 1985: 603). Ezzel szemben Nikandros a gyógymódokat indokolatlanul hosszan halmozza és minden rendszer nélkül sorolja fel.⁹

Emellett megtalálható az a kevésbé filológiai jellegű érv, miszerint Nikandros műveiben nem egyszer találkozni a botanikai ismeretek hiányával, vagy legalábbis pontatlan növény- és állattani megnevezésekkel (Overduin 2014: 1–2). Végül, ismét a mű komoly témájától egyébként elvárható pontosság hiányára mutat, hogy a hozzávalók egzakt mértéke, az összetétel és a felhasználás módja gyakran teljesen elmarad. Ezeket az érveket összegezve, a finoman megfogalmazott értelmezések szerint ezeket a tankölteményeket inkább szórakoztatásra, mint tanításra szánták (Hopkinson 1988: 160). Ha pedig kevésbé finoman szeretnénk megfogalmazni a fenti érvek konklúzióját, az mondhatnánk, hogy Nikandros egy, csupán a költői babérokra törő, „perverz”, a hozzáértő orvos képében tetszelgő író volt (Scarborough 1984: 27; Overduin 2014: 6–9).

3. Hatásos-e a sisakvirág nikandrosi ellenszere?

De hogy lássunk egy példát is a nikandrosi receptre, a következőkben az *Alexipharmaka* első, a sisakvirág-mérgezésről szóló fejezetéből mutatok be

8 Lásd Overduin (2014: 7): „According to the Suda Nicander wrote a paraphrase of pseudo-Hippocrates’ Prognostica, yet he did so in hexameters, which seems to show that his concern was with poetry rather than medicine.”

9 A tanköltemények rendszertelen felépítéséről lásd Jacques (2007: XXV–XXVII).

részleteket.¹⁰ A sisakvirág témája egy 61 soros részletet ölel fel, amely prózában néhány mondatban összefoglalható: az első négy sorban Nikandros megnevezi magát a növényt, és közben több, földrajzinak tűnő, de mitológiai utalásokkal átítatott meghatározást ad a növény lelőhelyére vonatkozóan. Ezek után a költemény 16. sorától a 35.-ig a mérgezés tüneteit sorolja, kezdve azzal, hogy sorra veszi azokat a testrészeket, ahol a fájdalom fellép, egészen a kábulat tünetéig, amelyet meglepő módon a részeg Szilének egyébként mulatságos képével fest le. Ezt követi egy hét soros tájékoztatás arról, hogy milyen elnevezései élnek még a sisakvirágnak, s a szerző csak ezután kezd bele a fejezet legnagyobb részét kitevő orvosi javallatok felsorolásába.

A jelen tanulmány második fejezetében említett kritikus pontok közül először is a nehézkes nyelvezetre hozok példákat: az archaizáló szóalakok, illetve a neologizmusok közül csak az első négy sorban előforduló példákat mutatom be, ám ezek is jól érzékeltetik, hogy arányaiban milyen sok olyan szóalakat tartalmaz a szöveg, amelyeken valószínűleg egy anyanyelvi görög sem igazodott el könnyedén. Az első sorban a *χολόεν* melléknév a sisakvirág (*ἄκόνιτον*) jelzője, jelentése: ‘mérges, mérgező’. A *χολόεις* melléknév ilyen formájában úgy tűnik, hogy teljesen Nikandros találmánya (*χολή* = ‘epe, kígyóméreg’). A következő sorban ismét egy csak Nikandrosnál megalálható szóalakkal találkozhatunk: *Ἀχερωΐδες* (*ὄχθαι*), ami annyit tesz: *akheróni* (‘partok’). A *δυσεκδρομον* melléknév, amely azt állítja az alvilág szájáról, hogy nehéz tőle elfutni, elmenekülni, ugyancsak nikandrosi szóalkotás. A negyedik sorban a *Πριοῤῥο* genitivusi alak viszont homérosi, archaizáló forma.

A néhol szinte keresztretjtvény-jellegű körülírásokra is találni példákat ebben a fejezetben. Ilyen a 49. sorban „kaptár ecetének” (*ἐν βάμματι σίμβλων*) nevezett hozzávaló, amely az ecet és méz keverékét (görögül: *oxymeli*) jelenti. Ugyanilyen fejtörőt kínál a 67. sor is, ahol a „fürge, nyitott szemmel pihenő” jellemzés olvasásakor a nyúlra kell gondolnunk.

Vizsgáljuk meg most azt a részletet, amely a tüneteket írja le, hogy eldönthessük, valóban túlzott módon élvezkedik-e a szerző, amikor ezeket tárgyalja! Itt hosszabban idézem a részletet (*Al.* 16–35), amelyből látható, hogy a leírás valóban eléggé naturalisztikus, jól magunk elé tudjuk képzelni az áldozat szenvedéseit.

10 A magyar részleteket a saját fordításomban közlöm. A fordítás alapjául Jacques 2007-es kiadása szolgált.

Ebből a mérges ital szájszegleteit, meg az ínyét
megkeseríti, s a szájpádlást; azután legelőször
mellkasa tájékán terjedve nehéz csuklással
nyomja az emberi szívet; a kín eszi fentről a bensőt,
gyomrának nem-zárt száján leszaladva alulra
(étkek edényének nevezik, bendőnek is ezt még,
míg mások hasüregnek). A kezdetein záródnak
már a belek, hova emberi étel-ital raja zúdul.
Nedvedző szeme környékén csorog egyre a könnye;
felkavarodva a gyomra pedig bőséggel ereszti
gázait, ámde a köldök alatt reked így is elég sok.
Elnehezül feje kinnal, amíg csak a homloka lüktet
szüntelenül, hogy a két szeme már csupa kétszereset lát,
mint kit az éjjel ivott keveretlen bor leigázott.
Mint amikor legelőször a vadszőlőt kitaposták
szarvvisező Dionüszosznak Szílán nevelői,
s frissibé' felhabzó leve részegítette a lelkük:
összeakadt a szemük, csetlett-botlott csak a lábuk,
s nűszai dombokon ők ilyen esztelenül futkostak –
éppúgy elvakul az, kire ránehezült eme balsors.

A következő vád a gyógymódok rendszertelen halmozása. Nikandrosnak a szemére vetik, hogy szükségtelenül sok gyógymódot ajánl olvasóinak; és valóban: a sisakvirág ellenszere tizenhétféleképpen összeállítható. Adhatunk mézport borba keverve, üröm-vagy pemetefűhajtást, törpeboroszlán- vagy rutabimbót, oxymelit, vagy különböző olvasztott fémeket ecetbe mártva, vagy akár más gyógynövények borba áztatott tinktúráját. Ugyanakkor jó hatású a csibéből vagy ökörhúsból készült húsleves, s ugyanígy: bizonyos állatok tejoltó enzimeit is, ha borral együtt adjuk.

A növénytani és állattani ismeretekkel kapcsolatos elvárásokra a témához való hozzáértésem hiányában itt nem térek ki. Ami a pontos orvosi utasításokat illeti, a gyógymódok felsorolásánál valóban tapasztalható, hogy a szerző sokszor csak annyit mond, hogy az adott ellenszer megfelel az adott mérgezésre, s máris sorolja tovább az egyéb receptek hozzávalóit. Ennek a példáját láthatjuk a 64–71. sorokban.

Majd azután balzsamnak a nedvét kancacsikó-tej
cseppjeihez keverintsed, avagy forrás vize mellé,
míg a torok kiokádja a meg nem emésztett ételt.
Többször a fürge, nyitott szemmel pihenő, vagy a szarvas
borja tejoltóját adagold nektárban elosztva.
Másszor a bíbor eperfának gyökerét, ha bedobta
vájta, üreges famozsárba, s e zálogot összeporítod,
borban főzd, azután kínáld, s vele méhnek a művét.

Az ilyen recept-listánál persze, amellet, hogy bizonyos összetevők beszerzése talán nem lehetett egyszerű, az ellenkező probléma is megfogalmazódhat az olvasókban: valóban ilyen egyszerű gyógyírt találni a komolynak tűnő mérgezésekre? Tényleg lehetséges húslevessel vagy borba mártott pemetefűvel orvosolni a halálos tüneteket?

4. Az orvosi szakértelem kritériuma a korabeli hagyományok tükrében

Ez utóbbi kérdéseket megválaszolni nem célom, szeretnék azonban újra végigmenni a második fejezetben ismertetett szkeptikus érveken, ezúttal azonban azzal a feltételezéssel, hogy Nikandros igenis lehetett a gyógyászathoz értő költő. Szeretném egyúttal előrebocsátani, hogy az itt Nikandros apológiájaként szolgáló meglátások többsége nem újdonság: azokat a jellegzetességeket, amelyek a hellénisztikus irodalom és tudomány kapcsolatára vonatkoznak, már sokan kifejtették általánosságban – én mindössze alkalmazom és megfontolandónak tartom ezeket a megfigyeléseket Nikandros tankölteményeire is.

Elsőként tehát a nehézkes nyelvezetről kell szólnom. Úgy vélem, a Nikandrosnak mint orvosnak a hitelességét kétségbevonó érvek egyik alapja, hogy ezeknél az elméleteknél nincs tisztázva a kérdés, kinek írhatta a szerző a költeményeit. Az azonban sokszor megfogalmazódik ezen kritikákban, hogy a receptek nem praktikusak a hirtelen jött vészhelyzetben *bárkinek*, aki ezekkel a mérgezéses helyzetekkel találkozik a való életben. Ez a megfigyelés elfogadható, a *Thériaka* és az *Alexipharmaka* valóban nehezen képzelhető el egy egyszerű háztartás kis könyvtárában. Másként fest azonban a helyzet, ha feltételezzük, hogy Nikandros nem egyszerű háztartások könnyen kezelhető kézikönyvének szánta a műveit, és nem bárkinek, hanem *hozzáértőknek*.¹¹ A Nikandrost elsősorban költőként számon tartó elméletek is inkább ezt az irányt hangsúlyozzák, csak éppen ezek inkább a tanköltemények *költemény* voltát emelik ki, és kevésbé a *tanító* voltát, s a művek lehetséges közönségét így módon a költői bravúrokban, mitológiai utalásokban, szójátékokban és mindenféle allúziókban örömet lelő olvasókban vélük felfedezni. Ezt támasztja alá az a kultúrtörténeti tény, hogy a hellénizmus idején a görög irodalom mé-

¹¹ Hasonló módon közelíti meg a kérdést Harder (2009: IX): „*How much more or less specific knowledge could a Hellenistic poet expect in his readers?*”

diuma egyre inkább a könyv lett, a közösségi szavalás és éneklés helyett teret nyert a magányos olvasás, s ez adott lehetőséget arra, hogy a Nikandroséhoz hasonló, újraolvasást és a szövegben való elmélyedést igénylő művek születhetnek, amelyeket a művelt, értő közönség számára írtak, a szellemi szórakoztatás céljával. A hellénisztikus tudomány és irodalom eme műveltségközpontúsága, a ritka és egzotikus ismeretek iránti rajongása, a megfejtendő rejtvényekben gazdag szövegek iránti vonzalma Nikandros munkásságát is meghatározza, s így magyarázatot ad a tanköltemények nehézkes nyelvezetére is. Véleményem szerint azonban a művelt olvasó szórakoztatásának a funkciója egyáltalán nem zárja ki a tanító szándékot sem. Ha feltesszük, hogy a költemények verses megfogalmazása a nyelvi játékokat méltányoló, értő közönségnek szólt, akkor miért ne feltételezhetnénk, hogy a tartalmuk meg éppen hozzáértő orvosoknak szólt (lásd Hatzimichali 2009: 30–35)?

Arra a kérdésre, hogy miért hexameterben olvashatjuk ezeket a tudnivalókat, újfent választ ad az irodalmi hagyomány, hiszen az ismeretek átadása már Hésiodosznál ebben a formában történik, a hellénizmus idején pedig több tudományos szakterület tapasztalatait foglalták össze ilyen verses tankölteményben.¹² Itt gondolhatunk arra a tényre is, hogy verses formában könnyebb megjegyezni ezeket a tudnivalókat. Az pedig, hogy a kötött formába néhol nehézkesen préselhető bele a mondanivaló, a korabeli közönség számára nem annyira elvesz a művek értékéből, mint inkább hozzátesz, hiszen az olvasó így módon vagy egy újabb fejtörővel találkozott, vagy ha értett az orvosláshoz, akkor talán egyből meg is értette, miről van szó.

A következő észrevétel Nikandros némiképp beteges érdeklődésére utaló tünet-leírásait illeti. Ez azonban meglátásom szerint nagyban függ az olvasói értelmezéstől. Valóban tény, hogy hosszan leírja a szenvedés folyamatát, semmit sem elfátyolozó naturalisztikus képek felvillantásával, de véleményem szerint ez éppen inkább azt bizonyítja, hogy orvos volt, aki látott már ilyesmit. Hozzátenném, hogy az *Alexipharmaká*nak igen sok fejezete azzal a felszólítással kezdődik, hogy ismerje meg jól ezeket a tüneteket az olvasó, mert úgy felismerheti a mérgezés okát, így tehát a szenvedések részletes leírása azt a célt szolgálhatja, hogy az orvos kérdés nélkül is tudja, mivel áll szemben. Végül, megint csak nem szabad elfeledkezni a hellénisztikus művészet ama törekvéséről, hogy az embereket nem annyira idealisztikusan, boldogan és fiatalon

12 Harder (2009) arra hívja fel a figyelmet, hogy az a megközelítés, amellyel ma a költészetre és a tudományra mint két külön, elválasztott területre tekintünk, nem feltétlenül jellemző a hellénizmus kori gondolkodásra is.

ábrázolja, hanem nagyon is realiztikusan: az öregség, a betegség, nyomor, részegség vagy szenvedés állapotában. Nikandros tehát ekképpen is korának gyermeke, aki hűen lefesti a szenvedést, vagy ahogyan a fentebb idézett részletnek a 30–34. sorában láthattuk, a részegséget.

A hosszú és rendezetlen gyógylista problémájára áttérve – ám mellőzve a kérdést, hogy vajon ezek az orvosságok valóban helytállóak-e az adott helyzetben – újfent felvetem, hogy Nikandros már tapasztalt orvosoknak írhatta műveit, akiknek a sokféle kellékek és hozzávalók a polcaikon sorakozhattak, és akik értő módon tudták kezelni a Nikandros által nyújtott recept-katalógust.

A növény- és állattani ismereteknek az a szintje, amely eme művekből kiolvasható, kérdéses ugyan, mégis szeretném kiemelni a szakirodalomban megtalálható oly észrevételeket, amelyek megint csak inkább Nikandrost igazolják. Ilyen Jacques (2007: LX) megfigyelése, miszerint Nikandrosnál olyan részletek is felbukkannak egy-egy növényt vagy rovarot illetően, amelyek helyes tapasztalati megfigyelésre utalnak, ráadásul semmilyen más forrásból nem ismerjük ezeket, tehát lehetséges, hogy Nikandros *autopsiája* az alapja ezeknek.¹³ További szempont lehet, hogy a pontosságnak az az igénye, amelyet egy mai szakembertől megkövetelnek, nem feltétlenül jelent meg a hellénizmus tudósaival szemben, már csak azért sem, mert az ilyen tapasztalati tudományok sok forrásból táplálkoztak, amelyek nem váltak el olyan élesen, mint gondolhatnánk. Bizonyos elemzések szerint a görögök gyógynövény-ismeretének három rétege figyelhető meg (lásd Scarborough 1991): ismerték a növények természetes hatásait, isteni erőket tulajdonítottak nekik, illetve mágikus hiedelmeket kötöttek hozzájuk. Scarborough (1991) azonban arra int, hogy ezeket a rétegeket ne válasszuk el egymástól, hiszen az akkori tudománynak egyaránt részét képezték a hiedelmekkel átszótt népi megfigyelések és a tudományos megfigyeléseken alapuló következtetések. Ilyen módon, egy ókori szövegben könnyen találkozhatunk olyan hosszú időközön át hagyományozódott adatokkal a növényekről, amelyek azonban téves vagy hiányos megfigyelésen alapultak – ám ez még nem jelenti azt, hogy a szöveg írója nem volt hozzáértő a témában.

A fentebb ismertetett meglátások közül utolsóként a pontos utasítások hiányára utaló érvet említettem. Ha segítő szándékkal írta a költő e műveket, úgy valóban nehéz mentséget találni a mértékegységek, az elkészítés, s né-

13 Lásd Papadoupoulou (2009) elemzését, ahol a szerző a nikandrosi szín-terminológiát vizsgálva arra jut, hogy a költőt a szín-megnevezések használatakor valószínűleg mind a művészi lefestés igénye, mind a pontosságra való törekvés vezérelhette.

hol még a hozzávalók pontos megnevezésének is az elhagyására. Amellett, hogy a sisakvirág fejezetében egyébként éppen hogy ezek ellentétére találni számos példát (*maroknyi* mézpor, *egy pohár* borral, *fél maroknyi* fügefalevél *négy pohár* borral) szeretnék újfent rákérdezni arra, hogy milyen közönségnek szánhatta Nikandros a műveit. Ha ugyanis, ahogy korábban már felvetettem, akár kezdő, akár gyakorló orvosoknak írt, de semmiképp sem tapasztalatlanoknak, úgy feltételezhető, hogy a pontosításra egyáltalán nem is volt szükség, s valóban csak hozzátétőlegesen kellett felsorolni az *antidótum* alkotóit. S itt még egy tényt szeretnék hangsúlyozni, amelyre legutóbb Totelin (2009) hívta fel a figyelmet a hippokratési korpusz receptjeit vizsgálva: mégpedig arra, hogy bár az olvasás és az írásbeliség virágzott a hellénizmusban, mégsem szabad megfeledkeznünk a szóbeliség továbbra is számottevő szerepéről. A tudásvágyó tanuló talán szakkönyvek alapján szerezte meg az alapismereteket, de szaktudásának legjavát mégis csak a mester útmutatásával kaphatta meg. Totelin (2009: 38) arra figyelmezteti az ókori gyógyászat kutatóit, hogy az antik orvosi szakkönyvek korántsem biztos, hogy tartalmazzák íróik ismeretének vagy az akkori tudásnak minden részletét, és hogy a szóbeli tudásátadás mibenlétéről (ám valószínűsíthetően nagy szerepéről) igen keveset tudunk, ezért azonban nem is szabad elfeledkezni róla.

5. Összefoglalás

A negyedik fejezetben ismertetett érvek megfontolásával és elfogadásával magyarázatot kapunk azokra az ellentmondásosnak látszó tulajdonságokra, amelyek Nikandros tankölteményeit jellemzik. A hellénizmus gazdag irodalmi hagyományai, ugyanakkor a korszak tudományosság felé való fordulása kellő háttérrel szolgáltató Nikandros műveinek, s ha figyelembe vesszük ezeket, könnyebben megérthetjük a forma és a tartalom között vibráló feszültséget, és Nikandros kötelezőnek vehető irodalmi szabályokhoz való ragaszkodását, még ha ezek az előírások néhol a tartalom fontosságát látszanak is elhomályosítani. A tartalmilag fontos elemek elmaradására pedig, amelyet a témához kevésbé értő olvasó esetleg hiányosságnak érzékel, magyarázatul szolgálhat az, hogy Nikandros a műveket nem csak a magas irodalmi igényvel bíró közönség számára írhatta, hanem akár a gyógyászattal behatóbban foglalkozó érdeklődőknek is. S ha valóban így lenne, akkor visszatérhetünk ahhoz az

elképzeléshez, amelyet időközben elvetettünk, hogy Kolophóni Nikandros valóban lehetett az orvoslásban jártas költő.

Hivatkozások

- Adler, Ada (szerk.) 1989. *Lexicographi Graeci Vol. 1. Suidae Lexicon A-Ω Index*. Teubner. Stuttgart.
- Bulloch, A. W. 1985. Hellenistic Poetry. In: Easterling, P. E.–Knox, Bernard M. W. (szerk.) 1989. *The Cambridge History of Classical Literature, Volume 1: Greek Literature*. The Press Syndicate of the University of Cambridge. Cambridge 541–621.
- Easterling, P. E.–Knox, Bernard M. W. (szerk.) 1989. *The Cambridge History of Classical Literature, Volume 1, Part 4 (The Hellenistic period and the Empire)*. The Press Syndicate of the University of Cambridge. Cambridge.
- Gow, A. S. F.–Scholfield, A. F. 1953. *Nicander. The Poems and Poetical Fragments*, Cambridge University Press. Cambridge.
- Harder, Annette 2009. Preface. In: Harder, Annette–Wakker, G. C.–Regtuit, Remco F. *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana). Peeters. Leuven–Paris–Walpole, MA. V–IX.
- Hatzimichali, Myrto 2009. Poetry, science and scholarship: the rise and fall of Nicander of Colophon. In: Harder, Annette–Wakker, G. C.–Regtuit, Remco F. *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana). Peeters. Leuven - Paris - Walpole, MA. 19–40.
- Hopkinson, Neil 1988. *A Hellenistic Anthology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Jacques, Jean-Marie 2007. *Nicandre-Oeuvres. Les Alexipharmques lieux parallèles du livre XIII des Iatrica d'Aetius*. Les Belles Lettres. Paris.
- Overduin, Floris 2014. *Nicander of Colophon's Theriaca: a literary commentary*. Brill. Leiden.
- Papadopoulou, Maria 2009. Scientific knowledge and poetic skill: Colour words in Nicander's *Theriaka* and *Alexipharmaka*. In: Harder, Annette–Wakker, G. C.–Regtuit, Remco F. *Nature and Science in Hellenistic Poetry* (Hellenistica Groningana). Peeters. Leuven–Paris–Walpole, MA. 95–120.

- Rihll, Tracey Elizabeth 1999. *Greek Science (Greece and Rome New Surveys in the Classics no. 29)*. Cambridge University Press. Oxford.
- Scarborough, John 1984. *Pharmacy's Ancient Heritage: Theophrastus, Nicander, and Dioscorides: the Distinguished Lectures Presented at the College of Pharmacy, University of Kentucky*. Lexington. Kentucky.
- Scarborough, John 1991. The Pharmacology of Sacred Plants, Herbs, and Roots. In: Faraone, Christopher A.–Obbink, Dirk (szerk.). *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion*. Oxford University Press. New York. 138–174.
- Toohey, Peter 1996. *Epic Lessons. An introduction to ancient didactic poetry*. Routledge. London, New York.
- Totelin, Laurence M. V. 2009. *Hippocratic Recipes. Oral and written transmission of pharmacological knowledge in fifth- and fourth century Greece*. Brill. Leiden, Boston.

SZILÁGYI LAURA MENTA

Was Nicander of Colophon a Real Healer?

Nicander of Colophon's *Alexipharmaka* and *Theriaka* are unique in several ways. They are the only wholly extant works of the Hellenistic poet. Their topic is extraordinary even amongst the medical treatises, since they are about poisonous plants, minerals and animals, and about the remedies for these venenations. Furthermore, the form of these treatises is hexametric. Uniting these characteristics, the poems of Nicander have been considered variously by their researchers. Besides several questions, the author's credibility – as a doctor – is also argued. This paper describes the most expressed arguments against the hypothesis that Nicander was a doctor. To illustrate these opinions, a few passages from the first chapter of *Alexipharmaka* (of *aconite*) are presented. In the last part, my aim is to examine these arguments again, from a different angle, concentrating on the attributes of Hellenistic culture and on the potential audience of the poems. In this way, I argue for the possibility that Nicander had real medical expertise.

SZÜCS MÁRTA*

A metapragmatikai tudatosság fejlesztésének hatása az irónia megértésére 4–7 éves korban

1. Bevezetés

A metapragmatikai tudatosság (metapragmatic awareness), azaz a diskurzusban résztvevők reflexív viszonyulása a nyelvi tevékenységre központi jelentőségű a verbális kommunikációban (Verschueren 1999, 2000). Verschueren (1999) szerint a nyelvhasználat egy folyamatos és bizonyos szintű tudatosság szintjén zajlik, vagyis mindig fennáll a lehetősége a reflexivitásnak, ami azt jelenti, hogy a megnyilatkozó személyek bármikor reflexíven viszonyulhatnak a diskurzus szerveződéséhez, a nyelvi konstrukciókhoz, a hozzájuk kapcsolódó kognitív folyamatokhoz, szociokulturális elvárásokhoz, vagy reflexió tárgyává tehetik a saját vagy mások megnyilatkozóit, befogadói tevékenységét is. A szerző különbséget tesz a metapragmatikai és a pragmatikai tudatosság között, mivel a pragmatikai tudatosság azzal függ össze, ahogyan a diskurzusok résztvevői a világgal kapcsolatos tapasztalataikon osztoznak a nyelvi szimbólumok segítségével, a metapragmatikai tudatosság pedig mindezen tényezőkhez való reflexív viszonyulást mutatja. Wilkinson és Milosky (1987) metapragmatikai tudatosság fogalma magában hordozza azt is, hogy reflektálni tudunk bizonyos viselkedésekre, véleményt tudunk róluk alkotni, továbbá módosítani és produkálni tudjuk őket egy lehetséges szituációban. Caffi (1994) szerint a metapragmatikai képesség egyfajta interfészt jelent a nyelv és a nyelven kívül eső dolgok, azaz a világ között, mivel általa vagyunk képesek kontrollálni az aktuális kontextusban a megnyilatkozások adekvátságát.

A metapragmatikai tudatosság fejlődésével kapcsolatos korábbi vizsgálatok egyrészt arra irányultak, hogy a gyermekek hogyan viszonyulnak mások vagy saját pragmatikai tévesztéseikhez, vagyis mennyire vannak tudatában ezeknek a tévesztéseknek (Becker 1988). Másrészt azt vizsgálták, hogy a gyermekek

---

* A Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett magyar nyelv és irodalom szakos bölcész és tanárként. A Nyelvtudományi Doktori Iskola végzett hallgatója, témavezetői Babarczy Anna és Hoffmann Ildikó voltak.

mennyire képesek társas nyelvi viselkedési normákat, értékeket (kedvesség, barátságosság), illetve pragmatikai (pl. udvariassági) szabályokat megfogalmazni, illetve interpretációjuk során nyelvi (pl. intonáció) és nem nyelvi (arc, tekintet, testtartás, hangszín) markereket figyelembe venni (Baroni és Axia 1989).

A pragmatikai képességek tekintetében több kutatási eredmény (Tomasello és Barton 1994, Tomasello és Akhtar 1995, Tomasello és mtsai. 1996, Tomasello 2000, 2002, 2003, Lukács és Pléh 2003) is rámutatott arra, hogy a társas-pragmatikai jeleknek (tekintet követése, testhelyzet, szemöldökráncolás stb.) szerepe van a szótanulás korai szakaszában. Ezek a munkák tehát mellett érvelnek, hogy a gyerekek a szótanulás során ténylegesen alkalmazzák társas-pragmatikai készségeiket a beszélő kommunikatív szándékának a felismeréséhez. Ez a korszak a metapragmatikai fejlődés menetében a nem tudatosság vagy implicit tudatosság szintjének tekinthető, amikor a gyerekek a pragmatikai jelzéseket sikeresen alkalmazzák, de még nem képesek megfogalmazni explicit módon pragmatikai viselkedésük szabályszerűségét (Karmiloff-Smith 1986, Baroni és Axia 1989, Collins 2013).

A metapragmatikai tudatosság explicit fejlődésének fokozatait Baroni és Axia (1989) mutatja be a kérések udvariasságára vonatkozó pragmatikai szabályok óvodáskori fejlődésén keresztül. Vizsgálatukban harminckét 5 és 7 éves gyerek vett részt, akiknek különböző történetekben elhangzott udvarias vagy udvariatlan, ismerősség tekintetében variálódó kéréseket kellett megítélniük a szerint, hogy melyik volt kérés. Ezt követően meg kellett indokolniuk a választásukat. Az így kapott válaszok alapján a gyerekek metapragmatikai tudatossági fejlettségének négy szintjét határozták meg. Modelljükben az első szint – a fentebb említett – a nem tudatosság vagy implicit tudás szintje, amit az elemi magyarázat szintje követ. Ez a szituációban elhangzottaknak a megismétlése, amely feltételez valamiféle tudatossági szintet, ugyanakkor explicit magyarázattal nem tud élni sem a viselkedésre, sem a szabályra vonatkozóan. A tudatosság harmadik szintjén jelenik meg a nyelvi markerekkel kapcsolatos tudatosság, amikor a gyerekek meg tudják határozni expliciten, hogy a dialógus melyik részében fedeztek fel pragmatikai viselkedésre utaló jegyeket (pl. „*nem mondta, hogy legyen szíves*”). A tudatosság negyedik szintjén jelenik meg a pragmatikai szabályok explicit megfogalmazásának képessége, vagyis amikor a gyerekek a megfogalmazott pragmatikai viselkedést az udvariasság szabályai szerint minősíteni is tudják (pl. udvariatlan volt, mert nem mondta azt, hogy *legyen szíves*). A modell alapján a szerzők csupán a két utolsó szintet, vagyis a nyelvi markerek és a pragmatikai szabályok iránti tudatosság szintjeit

tekintik explicit metapragmatikai tudásnak (vö. még Collins 2013). A gyerekek metapragmatikai tudatosságának fejlettségével kapcsolatban Baroni és Axia (1989) eredményei azt mutatták a metapragmatikai tudatossági kérdésre adott válaszaik alapján, hogy az 5 és 7 éves gyerekek között szignifikáns eltérés van a pragmatikai szabályok tudatosságát illetően. A 7 évesek nagyobb számban adtak a pragmatikai szabályok tudatosságát mutató válaszokat, mint az 5 évesek, míg a nyelvi markerek tudatosságára nézve az 5 évesek adtak nagyobb számban válaszokat. Mindebből arra következtettek, hogy 5 és 7 éves kor között jelentős változások zajlanak a metapragmatikai tudatosság fejlődésében.

Az ironia megértésére vonatkozó nyelvfejlődési vizsgálatok közül csupán azokat emelem itt ki, amelyek egyrészt az életkori jellemzőkről, másrészt a pragmatikai jelzések interpretációt támogató hatásáról nyújtanak információt. Ackermann (1983) az intonációs és kontextuális ironikus jelzések szerepét vizsgálta az ironia megértésében 6 és 8 éves gyerekek, valamint felnőttek esetében. Eredményei azt mutatták, hogy a 6 évesek számára egyik ironikus jelzés sem jelentett segítséget, míg a 8 éveseknél az intonáció játszott nagyobb szerepet az ironia megértésében. Hasonló eredményekkel járt Capelli és mtsai. (1990) vizsgálata, akik 8–9, 11–12 évesek és felnőtt személyeknél vizsgálták a kétféle ironikus jelzés szerepét, ugyanis mindkét gyerek korosztálynál azt találták, hogy ha az intonációs jelzések elérhetők, a gyerekek megértik az ironiát, de ha csak a kontextuális jelzések állnak rendelkezésre, akkor nem. Demorest és mtsai. (1984) az ironikus intonáció jelzésszerepét vizsgálták hamis és szarkasztikus megnyilatkozások megértésében, megkülönböztetésében 6, 9 és 13 éves gyerekek esetében. Eredményeik szerint a gyerekek csak 9 éves kortól kezdődően tudják a mondat jelentése és a beszélői jelentés közötti különbséget detektálni, ugyanakkor még a nagyobbak sem értik meg az ironiát még az intonációs jelzések jelenléte esetén sem, azaz az ironikus szándékot nem ismerik fel, s úgy gondolják, hogy a beszélő szándéka a megtévesztés volt.

A metapragmatikai tudatosságnak az ironia megértésében mutatott szerepével kapcsolatban kevés adatot találunk. Savich (1983) a nyelvi zavarokkal élők kommunikatív kompetenciájának fejlesztésének nézőpontjából vizsgálta a metapragmatikai tudatosság szerepét, és azt találta, hogy a metapragmatikai tudatosság később és a pragmatikai kompetenciától elkülönülten fejlődik ki. Bernicot és mtsai. (2007) eredményei – Savich (1983) adataihoz hasonlóan – azt mutatják, hogy a 6, 8, 10 éves gyerekeknél jóval hamarabb jelenik meg a nem szó szerinti nyelvi formák (idióma, indirekt kérdés, társalgási implikaturák) megértése, mint a hozzájuk kapcsolódó metapragmatikai is-

meret, sőt a metapragmatikai tudás nem is tapasztalható 6 éves kor előtt. Az általuk vizsgált nyelvi formák közül a szarkasztikus (ironikus) implikaturák megértésében nyújtják a gyerekek (még a legnagyobb korosztályban is) a legalacsonyabb (véletlen szintű) teljesítményt. Ugyanakkor a hozzá kapcsolódó metapragmatikai szintje, ami a tanulmányban a nyelvi választás helyes magyarázatát jelentette, magasabb volt, mint más nyelvi formák esetében (indirekt kérdés, szemantikai következtetésre épülő implikatura). Mindezt a szerzők úgy értelmezték, hogy bár a szarkasztikus megnyilatkozások megértésének megjelenése későbbre tehető, viszont ha megjelenik, a hozzá kapcsolódó metapragmatikai tudás kíséri.

Összefoglalva a két tényező összefüggésére vonatkozó fejlődéses eredményeket, az irónia megértése 6 éves korban még igen alacsony szinten van, aminek az oka az lehet, hogy a gyerekek bár felismerik az adott tényállás és a megnyilatkozás közötti eltérést, ugyanakkor nem ismerik fel a beszélő ironikus szándékát, így az ironikus megnyilatkozásokat leginkább hazugságként, megtévesztésként értelmezik. Vagyis magát az irónia jelenségét nem ismerik fel, nem fejlődött még ki az ironikus beszédmódra vonatkozó metapragmatikai tudásuk. Mindebből az is következik, hogy az irónia megértését elősegítő pragmatikai jelzéseket sem tudják még a megfelelő módon hasznosítani. Ugyanakkor az is látszik, hogyha megértik az iróniát, akkor a megértést a rá vonatkozó metapragmatikai tudás is kíséri (Bernicot és mtsai. 2007).

Mindebből arra is következtethetünk, hogy az irónia interpretációjában szükség lehet az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudásra – mint a nyelven kívüli tényezők szükségességének a felismerésére, alkalmazására – a helyes interpretáció létrejöttéhez. Ha pedig ez így van, akkor a fejlődés során a megértés és a metapragmatikai készségek együtt járása az irónia esetében nem csupán az életkor miatt eshet egybe, hanem az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudatosság is szerepet játszhat az irónia megértésének fejlődésében. Ezek az elméleti lehetőségek, dilemmák motiválták jelen kutatásomat arra, hogy megvizsgáljam azt, hogy az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudatosság fejlesztésével elérhető-e az irónia megértésének fejlődése óvodáskorú (4–7 éves) gyermekek esetében.

2. A vizsgálat leírása

2.1. Kutatási kérdés, hipotézis

Az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudatosság fejlesztése hatással van-e az irónia megértésére, és ha igen, milyen mértékben befolyásolja a gyermekek ironikus interpretációjának szintjét 4–7 éves korban?

Hipotézisem szerint az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudatosság fejlesztésének várhatóan jelentős szerepe lesz majd az irónia megértésének szintjére nézve, mivel a gyerekek a fejlesztés során explicit információkat szerezhetnek azokról a nyelvi és kontextuális információkról, amelyek szükségesek az irónia helyes interpretációjához.

2.2. Módszer

2.2.1. Módszertani megfontolások, előzmények

Bernicot és mtsai. (2007) eredményei az irónia és a hozzá kapcsolódó metapragmatikai tudás együtt járását demonstrálják, viszont a két fenomen lehetséges kauzális viszonyairól nem tesznek megállapításokat. Ahhoz, hogy a metapragmatikai tudatosság szerepét láthassuk az ironikus interpretáció fejlődésében, az irónia megértésére vonatkozó metapragmatikai tudatosság kialakítását célzó tréninget tartottam a megfelelő módszernek.

A metapragmatikai tréninget mint módszert Robinson és Robinson (1982) már alkalmazták 4–5 éves gyermekeknél a nem egyértelmű megnyilatkozások tisztázásának (visszakérdezési stratégiákkal való) fejlesztésére. Eredményeik a metapragmatikai fejlesztés hatását demonstrálták a gyermekek pragmatikai viselkedésének alakulásában.

2.2.2. A metapragmatikai tréning struktúrája

Az általam kialakított metapragmatikai tréning célja az volt, hogy az irónia megértésének nyelvi, kontextuális és egyéb nem nyelvi tényezőiről nyújtson explicit ismereteket különböző kontextusokra és megnyilatkozásokra alkalmazva. Ennek keretében történik az irónia megértéséhez szükséges pragmatikai tényezők (Tátrai 2011) tudatos feltárása, a metapragmatikai tudatosság kialakítása:

- (i) a nyelvileg kifejtett reprezentáció jelentésének és a reprezentáció relativizálására utaló ironikus jelentésnek a megkeresése
- (ii) a beszélő szándékára vonatkozó ismeret aktivizálása
- (iii) az ironikus beszédmód és a hozzá kapcsolódó ironikus jelzések (ironikus intonáció és kontextuális elemek) tudatosítása.

A tréning egyes feladatai hasonló felépítésűek, mint a NemSzósz teszt (Szücs 2014, 2016) irónia megértésére vonatkozó része. A NemSzósz teszt a célzás, a metafora és az irónia megértésének feleletválasztós formában történő vizsgálatára lett kialakítva. A teszt felépítése a következő: a vizsgálatvezető elmond egy rövid (1–4 rövid mondatból álló), a gyerekek számára könnyen érthető történetet, amelyet először az adott nem szó szerinti megnyilatkozás, majd a megértésre vonatkozó kérdés és a lehetséges válaszok követnek. A tesztben összesen öt történet, illetve célzást, metaforát és iróniát tartalmazó megnyilatkozás szerepel. Az összehasonlíthatóság érdekében a válaszlehetőségek mindhárom nyelvi forma esetében: szó szerinti válasz, irreleváns válasz (elképzelt, de nem releváns az adott kontextusban) és a nem szó szerinti (célzás/metaforikus/ironikus) jelentés volt. Helyes válaszként minden esetben a nem szó szerinti jelentés lett elfogadva. Mindhárom nyelvi forma esetében 5-5 maximális pontszámot lehetett elérni. Az így kapott értékek szolgáltak a helyes válaszok százalékos arányának számítási alapjául. A jelen vizsgálat kiindulópontját az irónia megértését demonstráló helyes válaszok aránya képezte (ld. Vizsgálati személyek, 1. mérés adatai).

A metapragmatikai tréning felépítése abban hasonlít a tesztre, hogy az ironikus megnyilatkozások a gyerekekkel való beszélgetés keretében hétköznapi (1–4 mondatból álló) történetekbe ágyazva jelennek meg, és amelyek a természetes szituációkhoz hasonló helyzeteket imitálva adnak lehetőséget az ironikus megnyilatkozások pragmatikai tényezőivel való explicit megismerkedésre. A különbség az, hogy a történetek végén, az ironikus megnyilatkozást és a kérdéseket követően – a NemSzósz tesztől eltérően – nincsenek válaszlehetőségek megadva.

A tréning három alkalommal zajlik, és a feladatok mindannyiszor meg-egyeznek, de az explicit ismeretek közlése alkalomról alkalomra csökken, a gyermek már kialakított ismereteire építve. A tréning struktúrája a fokozatos-
ság elvére épül: kiindulópont a teljes explicált magyarázat, amelyet a tanult ismeretek önálló alkalmazása, a begyakorlás követ. A gyakorló feladatok anyaga megegyezik a három tanítói fázisban. Ennek a háttérében az a módszertani

elképzelés áll, hogy a gyerekeknek ne kelljen az újabb és újabb szövegek megértésére és a tanítandó pragmatikai jelzésekre együttesen összpontosítaniuk, hanem célzottan csak a tanítandó pragmatikai jelzések megfigyelésére, majd önálló feltárására tudjanak figyelni.

2.2.3. Vizsgálati személyek

A metapragmatikai (MP) tanításban 39 óvodás (4–7 éves) gyermek vett részt. Kiválasztásuk egy korábbi vizsgálathoz (Szücs 2014) kapcsolódóan történt, amely az óvodáskorú gyermekek irónia megértésére vonatkozóan nyújtott magyar nyelvű adatot. A vizsgálat résztvevői közül azok kerülhettek be ebbe a vizsgálatba, akiknek a NemSzósz teszt (Szücs 2013, 2014, Szücs és Babarczy elbírálás alatt) iróniára vonatkozó eredménye a véletlen szintje körül volt. A véletlen szint az egyes itemek esetében 33%, mivel három választási lehetőség van a tesztben, így 33% az esélye annak, hogy helyes választ kapunk. Az öt irónia feladatra kivetítve ez azt jelentette, hogy azok a gyerekek lettek kiválasztva, akiknek az 5 válaszból maximum 2-szer volt helyes válaszuk, vagyis 40% vagy az alatt volt a tesztben nyújtott teljesítménye.

A kiválasztott gyerekek két csoportba lettek osztva, a tesztcsoport (T) 20 főből, a kontrollcsoport (K) 19 főből állt. A K csoport a T-vel ellentétben nem vett részt a tanítási folyamatban (1. táblázat).

	Tesztcsoport (T)	Kontrollcsoport (K)
Létszám	20	19
Életkor (átlag)	5;9	5;4
Életkor (tartomány)	4;5 – 6;11	4;2 – 7;2

1. táblázat: A tesztcsoport (T) és a kontrollcsoport (K) létszám- és életkori adatai

2.2.4. Feladatok, eljárás

Az iróniára vonatkozó metapragmatikai (MP) tanítás anyaga a NemSzósz tesztnek az irónia megértésére vonatkozó részéhez hasonló szövegekből és a megértésre vonatkozó kérdésekből állt.

A MP tanítás Szücs (2014) vizsgálati anyagának felvétele (1. mérés) után 4-6 héttel zajlott három tanítási alkalommal.

A MP tanítási eljárás során három történet került bemutatásra a T csoport számára, amelyek a három tanítási alkalom során végig megmaradtak.

A történetek a NemSzósz teszt szövegeihez hasonló felépítésűek voltak, vagyis rövid, a gyerekek számára könnyen érthető történetek voltak, amelyeket képekkel illusztrálva mutattam be a könnyebb megértés elősegítése érdekében. Mindegyik történet tartalmazott egy ironikus megnyilatkozást, amelynek a magyarázata képezte a metapragmatikai tanítás lényegét. Az egyes történetekhez fűzött megértést segítő magyarázatok száma fokozatosan csökkent a három alkalom során, amelyek maximálisan két hét alatt lezajlottak minden gyermeknél.

Ezt követte az irónia megértését vizsgáló második adatfelvétel (2. mérés) kb. 1,5-2 hónappal az első teszt után, melyben mindkét csoport (T és K) részt vett. A második adatfelvétel tesztjében a feladatok megegyeztek a NemSzósz tesztnek az irónia megértését vizsgáló feladataival.

Az egyes tanítási alkalmak tanítási anyaga és a hozzá kapcsolódó eljárás a következőképpen alakult:

1. alkalom

A tanítási folyamatban az első alkalom volt a leghosszabb. A vizsgálatvezető elmondta a történetet az ironikus megnyilatkozással, valamint a történetben szereplő gyerek reakciójával és a szülő magyarázatával együtt. Maga a történet, az ironikus megnyilatkozás és a hozzá fűzött gyerek-szülő párbeszéd életszerű, a gyerekek nagy valószínűséggel ilyen vagy ehhez hasonló párbeszédnek során ismerik meg az ironikus beszédmódot.

Példa:

Apa és Tibi nyaralni mentek a Balatonhoz. Útközben még fel kellett venniük Tibi unokatestvérét, Petit is, aki várta már őket a kapuban. Apa kiszállt a kocsiból, hogy segítsen bepakolni, de amikor meglátta Peti csomagját, annyit mondott:

*Apa: – **Hú, te aztán nagy csomagot hoztál!***

Tibi: – Apa, miért mondtad ezt? Hiszen olyan kicsit hátizsákot hozott.

Apa: – Tudom, csak viccelődtem azon, hogy ilyen kicsi a csomagja.

Ezt követően a gyerekek életkorának megfelelő kérdések (és szükség esetén a rá adott válaszok) segítségével közösen értelmeztük a történetet, vagyis az ironikus megnyilatkozásra vonatkozó metapragmatikai ismeretek tudatosítása történt.

A számok a tanítás sorrendjét jelölik, mellettük az adott explicálni kívánt pragmatikai jegy áll, a kérdés pedig a tanítás során elhangzott, az adott pragmatikai jegyre vonatkozó konkrét, a vizsgálatvezető által feltett kérdéseket jelöli:

- 1) A nyelvileg kifejtett reprezentáció jelentése
Kérdés: *Szerinted mekkora csomagja van Petinek?*
- 2) A nyelvileg kifejtett reprezentáció felülírására, relativizálására utaló jelentés megkeresése
Kérdés: *Az apa szerint mekkora ez a csomag?*
- 3) A beszélő szándékára vonatkozó ismeret aktivizálása
Kérdés: *Miért mondhatta azt, hogy te aztán nagy csomagot hoztál?*
- 4) A hazugságtól, megtévesztéstől való megkülönböztetés tudatosítása
Kérdés: *Be akar csapni?*
- 5) Az ironikus beszédmód tudatosítása
Kérdés: *Ha nem akar becsapni, akkor miért mondhatta?*
Válaszként az apa utolsó megnyilatkozásának felidézése, értelmezése.

A szükséges ironikus jelzések: ironikus intonáció (pl. Figyeld csak meg, hogy kicsit másképp hangsúlyozzuk a mondatot!) és kontextuális elemek (pl. „*te aztán*”) megvitatása is itt, az utolsó kérdés kapcsán történ.

A példa szövegéhez tartozó képi illusztráció a Mellékletben található.

2. alkalom

A második alkalommal, amely 4-5 nappal követte az elsőt, ugyanazok a történetek szerepeltek, csak az ironikus megnyilatkozást követő szülő-gyerek párbeszéd hiányzik a történetek végéről.

Példa:

Apa és Tibi nyaralni mentek a Balatonhoz. Útközben még fel kellett venniük Tibi unokatestvérét, Petit is, aki várta már őket a kapuban. Apa kiszállt a kocsiból, hogy segítsen bepakolni, de amikor meglátta Peti csomagját, annyit mondott:

Apa: – Hú, te aztán nagy csomagot hoztál!

A történetek után az előző alkalommal már megtárgyalt metapragmatikai ismeretek aktivizálása történt ugyanazokkal a segítő kérdésekkel, amelyek az első alkalommal is szerepeltek. Lehetőség szerint a gyerekek önálló válaszadásra volt a cél, de ahol szükség volt, ott újra megbeszéltük a helyes válaszokat.

Segítő kérdések:

Szerinted mekkora csomagja van Petinek?

Az apa szerint mekkora ez a csomag?

Miért mondhatta azt, hogy „te aztán nagy csomagot hoztál”?

Be akar csapni?

Ha nem, akkor miért?

A második alkalom képi stimulusai megegyeztek az első alkalommal használtakkal.

3. alkalom

Néhány nappal később történt a már elsajátított metapragmatikai ismeretek önálló alkalmazása a már ismert történetekre vonatkozóan. A három történet ugyanúgy szerepelt, mint a második alkalommal, csak az ironikus megnyilatkozás elhangzása után már csak a megértésre vonatkozó kérdés és egy felelet-választós teszt következett, amely csupán a tanult szövegekre vonatkozó ismeretek aktivizálásáról nyújtott információt, eredményét így nem tekinthetjük általánosítható, az irónia megértését demonstráló teljesítménynek.

A gyerekek három válaszlehetőség közül választhattak (hasonlóan a NemSzósz teszthez).

Történet: ugyanaz, mint a második alkalomnál

Kérdés: Miért mondhatta ezt az apa?

Válaszlehetőségek:

- 1) *Úgy gondolja, hogy nagy a csomagja* (szó szerinti válasz)
- 2) *Be akarja csapni Petit* (irreleváns, megtévesztést/hazugságot sugalló válasz)
- 3) *Viccelődve mondja, hogy kicsi a csomagja* (ironikus válasz)

A harmadik alkalommal használt képi stimulusok megegyeztek az első és második alkalom vizuális anyagával.

2. mérés

A metapragmatikai tanítást követően mindkét csoport (T és K) elvégezte az első adatfelvétel (1. mérés) NemSzósz teszt (Szücs 2014, 2016) iróniára vonatkozó feladatait (2. mérés).

Az irónia megértését vizsgáló teszt felvétele során a kiválasztás alapjául szolgáló vizsgálattal megegyezően öt történetet hallgattak meg a gyermekek. Mindegyik történet után elhangzott egy ironikus megnyilatkozás, amelyet az irónia megértését tesztelő kérdés követett (Miért mondhatta ezt a kijelentést az a bizonyos szereplő?). Utána a megadott három válaszlehetőségből választhattak a gyerekek. A gyermekek maximum 5 pontot szerezhettek, ha

helyesen az ironikus választ választották, de a helytelen válaszaik is rögzítésre kerültek.

3. Eredmények

A kutatás fő kérdése az volt, hogy a metapragmatikai tanítási folyamat után szignifikáns különbség lesz-e a tesztcsoport (T) és a kontrollcsoport (K) esetében a 2. és az 1. méréskor mutatott teljesítmények különbségei között.

E kérdés megválaszolásához, illetve a statisztikai elemzéshez a korábbi (Szücs 2014) irónia megértésében mutatott átlagos teljesítményeket (1. mérés), továbbá a tanítás után mért 2. mérés eredményeit vettem számításba (2. táblázat).

Helyes válaszok átlaga	T %	K %
1. mérés	18	15
MP tanítás 3. alkalom	88	–
2. mérés	71	18

2. táblázat: Az irónia tesztben kapott helyes válaszok átlagai (%) a tesztcsoport (T) és a kontrollcsoport (K) tagjai esetében (1. mérés (Szücs 2014), MP tanítás 3. alkalom, 2. mérés)

A 2. táblázat alapján látható, hogy az 1. méréskor (Szücs 2014) mindkét csoportban a gyerekek átlagos teljesítménye a véletlen szintje alatt található (ld. fentebb): a T csoportban 18%, míg a K csoportban 15% volt az 1. mérésben mutatott átlagos teljesítmény.

Bár a fő kérdés megválaszolásához nem volt szükség erre az adatra, mégis kiegészítő információként szükségesnek tartottam a tesztcsoport (T) esetében a tanítás végén a tanításban használt irónia megértési feladatokban kapott eredmények átlagának kiszámítását (MP tanítás 3. alkalom). Ugyanis a kapott helyes válaszok aránya azt demonstrálja, hogy a gyerekek milyen mértékben voltak képesek már ismert ironikus megnyilatkozások helyes értelmezésére. Bár a metapragmatikai tanítás sikeres voltát a tanítási feladatban mutatott magas teljesítmény (88%) bizonyítja, ugyanakkor önmagában csak azt mutatja, hogy az adott történetekkel kapcsolatos tudásukat tudták aktivizálni, azt nem, hogy más esetekben is képesek-e alkalmazni az ironikus jelzők szerepére vonatkozó ismeretüket az ironikus beszédmód felismerésében.

Ennek feltérképezésére volt szükség a 2. mérésre, amelynek során a két csoportnak a korábban már hallott, de alacsony szinten teljesített ironia tesztet kellett újra teljesítenie. A 2. mérés eredményei jól mutatják, hogy a K csoportban alig változott (18%) a gyerekek teljesítménye, míg a T csoport helyes válaszainak aránya (71%) ugrásszerűen emelkedett.

Az egyes csoportok 2. mérési időpontjában kapott válaszai közötti eltérés statisztikai elemzése a nemparaméteres Mann-Whitney tesztel történt, melynek eredménye azt mutatta, hogy a T csoportban szignifikánsan jobb ironia-megértés mutatható ki, mint a K csoportban ($U = 47$; $p < 0,001$).

Mivel a két csoport nem teljesen ugyanarról a szintről indult, így nemcsak az 1. és a 2. mérés eredményei számítanak, hanem a kettő közötti különbség is lényeges információval szolgál (3. táblázat).

	Létszám	2. és 1. mérés átlagának különbsége (%)	Szórás
Kontrollcsoport (K)	19	3	0,21
Tesztcsoport (T)	20	53	0,35

3. táblázat: A tesztcsoport (T) és a kontrollcsoport (K) 1. és 2. mérési átlagainak a különbsége (%) szórási átlagokkal együtt

A 3. táblázat eredményei alapján már jól látható, hogy a két csoportban a két mérés különbsége nagymértékben eltér, ugyanis míg a K csoportban lényegében nem változott a teljesítmény (3% pont), addig a T csoportban több mint 50% ponttal jobb teljesítményt nyújtottak a gyerekek.

A két csoport fejlődésének mértéke közötti különbséget a két mérés átlagainak különbsége közötti eltérés szignifikanciája is meg tudja határozni. Ennek elemzése a nemparaméteres Mann-Whitney tesztel történt, melyben a T csoport és a K csoport független változóként szerepelt, függő változónak pedig a 2. és 1. mérés átlagának különbségét adtam meg. A statisztikai próba eredménye megerősíti a feltételezést, miszerint a két csoport szignifikánsan eltér egymástól a két mérési átlag különbségét tekintve ($U = 53$; $p < 0,001$) is.

Mindez azt jelenti, hogy a MP tanításban részesülő gyerekek (T csoport) esetében jelentősen nagyobb arányú a fejlődés mértéke a tanítást követően, mint amennyi a K csoportnál mutatkozott, vagyis az ironikus beszédmódra vonatkozó metapragmatikai tapasztalatok jelentősen befolyásolták a gyerekek ironiaértelmezését.

4. Megvitatás

Jelen kutatás során a metapragmatikai tudatosság fejlesztésének szerepét kívántam megvizsgálni az ironikus megnyilatkozások megértésének fejlődésére vonatkozóan.

Korábbi vizsgálatok eredményei alapján láthattuk, hogy az irónia megértése az általam vizsgált 4–7 éves életkori szakaszban nem mutat statisztikailag szignifikáns fejlődést, a gyerekek jelentésre vonatkozó választásai véletlenszerű döntésről árulkodnak, és leggyakrabban hazugságként, megtévesztésként értelmezik a beszélő ironikus megnyilatkozásait (Sullivan és mtsai. 1995, 2003, Winner 1997, Szücs 2014). Ezek alapján úgy véltem, hogy az irónia jelenségének felismerése, és ezzel együtt az irónia jelenségére vonatkozó metapragmatikai tudásuk hiánya okozza a gyerekek számára a problémát.

Bernicot és mtsai. (2007) eredményei szerint csak kisiskolás korban figyelhető meg a metapragmatikai jelzések (intonációs, kontextuális jelzések) hasznosítása az ironikus interpretáció során. Ugyanakkor az is látszik, hogyha megértik az iróniát, akkor a megértést a rá vonatkozó metapragmatikai tudás is kíséri.

Mindebből arra következtettem, hogy az irónia interpretációjában szükség lehet az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudásra, mint a nyelven kívüli tényezők szükségességének a felismerésére, alkalmazására a helyes interpretáció létrejöttéhez, és hogy a fejlődés során a megértés és a metapragmatikai készségek együtt járása az irónia esetében nem csupán az életkor miatt eshet egybe, hanem a metapragmatikai tudatosság szerepet játszhat a megértés fejlődésében.

A kutatási kérdés tehát az volt, hogy ha a gyerekek egyik csoportjában az iróniára vonatkozó metapragmatikai ismereteiket fejlesztem, míg a kontrollcsoport tagjainál nem, akkor jelentős különbséget fogok-e találni a két gyerekcsoport teljesítménye között az irónia megértésében, vagyis jelentős lesz-e a metapragmatikai tudatosság szerepe az irónia helyes értelmezésében.

Vizsgálatomban tehát ennek az interpretációs folyamatnak a természetes fejlődését helyeztem kísérleti körülmények közé, és arra voltam kíváncsi, hogy ha a gyerekek figyelmét egy metapragmatikai tréning keretében azokra az iróniára vonatkozó pragmatikai ismeretekre irányítom, amelyek befolyásolják az irónia helyes interpretációját, akkor az így kialakított metapragmatikai tudatosság pozitívan befolyásolja-e az ironikus megnyilatkozások interpretációját.

A metapragmatikai tanítási folyamatban a gyerekek hétköznapi történetekbe ágyazva találkoztak ironikus megnyilatkozásokkal. Ezek kapcsán egy beszélgetés keretében, kérdések segítségével az irónia megértéséhez szüksé-

ges metapragmatikai tényezőket (Tátrai 2011) vettem számításba: a nyelvi-
leg kifejtett reprezentáció jelentése, ennek a reprezentációnak a felülírására,
relativizálására utaló jelentés megkeresése, a beszélő szándékára vonatkozó is-
meret aktivizálása, az ironikus beszédmód tudatosítása, vagyis a hazugságtól,
megtévesztéstől való megkülönböztetése és az ironikus jelzések, azaz az ironi-
kus intonáció és kontextuális elemek felismerése. A tanítási folyamat a gyerekek
fokozatosan önállóan értelmezésére épült, s a folyamat végén már csak a taní-
tási folyamatban résztvevő ironikus megnyilatkozások egyéni válaszait, ezt kö-
vetően az eredeti vizsgálatban használt irónia teszt eredményeit regisztráltam.

Az eredmények szerint a metapragmatikai tanítási folyamatban résztvevő
gyerekek teljesítménye nagymértékben javult az irónia megértésében, míg a
kontrollcsoport eredménye változatlan maradt (vö. Szücs és Babarczy elbírálás
alatt). Az első és a második mérési eredményük között statisztikailag szigni-
fikáns különbség mutatkozott. Ez az eredmény azt jelezte számomra, hogy az
irónia interpretációjában jelentős szerepet játszik a metapragmatikai tényezők
felismerése és figyelembe vétele. Az irónia megértéséhez szükséges pragmati-
kai és metapragmatikai tényezőknek (Tátrai 2011), azaz a nyelvi-
leg kifejtett reprezentáció és az ironikus jelentés különbségének, a beszélő szándékának és
a hozzá kapcsolódó ironikus jelzéseknek (ironikus intonáció és kontextuális
elemek) az explicitté tételével a gyerekek olyan metapragmatikai tudatosságra
tettek szert, amely képessé tette őket számukra addig félreértelmezett (vagy
ismeretlen) ironikus megnyilatkozások helyes értelmezésére. Ezek alapján úgy
vélem, hogy az irónia esetében a hozzá kapcsolódó metapragmatikai tényezők
felismerése és számba vétele az interpretáció részét képezik.

A jelen vizsgálat alapján azt láthattuk, hogy a felsorolt tényezők együttesen
milyen hatással voltak az irónia interpretációjának fejlődésére. Vagyis az ered-
mények alapján a tényezők komplex hatását tudtam regisztrálni, ugyanakkor
nem lehet következtetni az egyes tényezők lehetséges hierarchiájára, a fejlő-
désben betöltött szerepük mértékére, pontosabban arra, hogy mely elemek
épültek be a gyerekek ismereteibe, és hogy melyeknek lehet kitüntetett szerepe
az interpretáció során. Így ehhez további specifikus vizsgálatokra van szükség.

A vizsgálat azonban azt is jól demonstrálta, hogy a metapragmatikai tudás
fejlesztésének hatékony módszere lehet a MP tanítás vagy tréning. Erre lát-
hattunk már példát a nemzetközi gyakorlatban, Robinson és Robinson (1982)
metapragmatikai tréningen alapuló vizsgálatának nem csak módszertanával,
de eredményeivel is konzisztensek az eredményeink: a metapragmatikai tuda-
tosság fejlesztése együtt jár a jobb pragmatikai megértéssel, tágabban értelmez-

ve a kommunikáció sikerességével. Ugyanakkor módszertani tanulságként megállapítható az is, hogy a kutatás megismétlésekor az ironikus válaszokra történő beállítódás lehetséges szerepének kiszűrése végett szükség lenne nem ironikus állításokat is tartalmazó (filler) mondatok alkalmazására is.

Az eredmények elméleti vonatkozásban összhangban állnak Winner (1997) iróniára vonatkozó megállapításaival is, melyek szerint az irónia megértése – a metaforától eltérően – társas-analitikus feladatot jelent a gyerekek számára, melynek során a hallgató feladata a beszélő szándékának, attitűdjének a felismerése. Az irónia attitűdjének a felismeréséhez pedig nem a nyelvi, hanem a nyelven kívüli (pragmatikai) jelek, illetve ezek jelenléte, mibenléte iránti metapragmatikai tudatosságra van szükség, ami a gyerekek 6 éves kora körül szokott kialakulni, és a gyerekek metakognitív képességeinek fejlettségével van összefüggésben.

5. Összefoglalás

Jelen kutatást módszertani értelemben és eredményeit tekintve is újszerűnek vélem, mivel az irónia megértését elősegítő metapragmatikai tudatosság fejlesztését célzó tréning módszerét elsőként alkalmaztam a hazai pszicholingvisztikai kutatásokban.

Vizsgálatom eredményei alátámasztották azt a feltételezésemet, mely szerint a metapragmatikai tudatosság fejlesztésének hatása lehet az irónia megértésének fejlődésében. Az eredmények szerint ugyanis az irónia esetében a hozzá kapcsolódó metapragmatikai tényezők felismerése és számba vétele szignifikánsan jobb megértést eredményezett 4–7 éves gyermekek esetében. Mivel a gyermekek megértésben nyújtott teljesítménye jelentősen javult a metapragmatikai tréning hatására, ebből arra következtettem, hogy az iróniára vonatkozó metapragmatikai tudás alkalmazása az ironikus interpretáció részét képezi, így a jelen vizsgálat tágabb összefüggésben az irónia megértésének társas-pragmatikai (vö. Tomasello 2003) keretek közötti leírása mellett érvel.

Jelen tanulmányban ugyanakkor nem érintettem sem az életkor, sem más kognitív vagy nyelvi tényezők lehetséges szerepét a metapragmatikai tanítás hatására nézve, mivel ez meghaladta volna a jelen tanulmány kereteit, másrészt az ezekkel kapcsolatos eredményeket Szücs (2016) részletesen tárgyalja, rámutatva arra, hogy eredményei a vizsgálati személyek kis száma miatt további vizsgálatok szükségességét mutatja.

Végül az eredmények értelmezése során rámutattam arra, hogy a vizsgálatban a pragmatikai tényezőkről alkotott komplex metapragmatikai tudás hatására fókuszáltam, vagyis nem vizsgáltam az egyes tényezők szerepét differenciáltan, így a jelen vizsgálatot kiindulópontnak tekintem további, a pragmatikai elemekre (pl. intonáció, kontextuális jelzések) vonatkozó metapragmatikai tudatosság hatásának differenciált vizsgálatához.

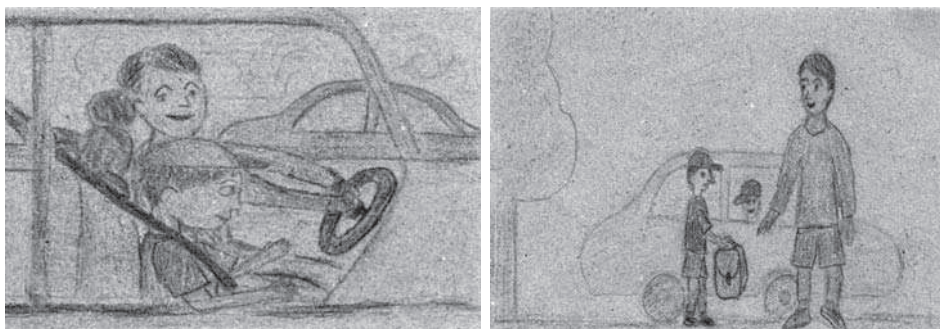
Hivatkozások

- Ackerman, Brian P. 1983. Form and function in children's understanding of ironic utterances. *Journal of Experimental Child Psychology*, 35(3): 487–508.
- Baroni, Maria R.–Axia, G. 1989. Children's meta-pragmatic abilities and the identification of polite and impolite requests. *First Language*, 9: 285–297.
- Becker, Judith A. 1988. „I can't talk, I'm dead”: Preschoolers' spontaneous metapragmatic comments. *Discourse Processes* 11: 457–467.
- Bernicot, Josie–Laval V., Chaminaud S. 2007. Nonliteral language forms in children: In what order are they acquired in pragmatics and metapragmatics? *Journal of Pragmatics* 39: 2115–2132.
- Caffi, Claudia 1994. Pragmatic presupposition. *The Encyclopedia of Language and linguistics* 6: 3320–3327.
- Capelli, Carol A.–Nakagawa, N.–Madden, C. M. 1990. How children understand sarcasm: The role of context and intonation. *Child Development* 61: 1824–1841.
- Collins, Anna 2013. Metapragmatic awareness in children with typical language development, pragmatic language impairment and specific language impairment. PhD disszertáció (www.escholar.manchester.ac.uk/api/datastream?publicationPid=uk-ac-man-scw:211528&datastreamId=FULL-TEXT.PDF).
- Demorest, Amy–Meyer, C.–Phelps, E.–Gardner, H.–Winner, E. 1984. Words speak louder than actions: Understanding deliberately false remarks. *Child Development* 55: 1527–1534.
- Karmiloff-Smith, Anette 1986. From meta-processes to conscious access: Evidence from children's metalinguistic and repair data. *Cognition* 23: 95–147.

- Lukács Ágnes–Pléh Cs. 2003. Pragmatikai képességek egy különleges fejlődési zavar, a Williams-szindróma esetén. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 20: 163–193.
- Robinson, E. J.–Robinson, W. P. 1982. Knowing when you don't know enough: Children's judgements about ambiguous information. *Cognition* 12(3): 267–280.
- Savich, Patricia A. 1983. Improving communicative competence: the role of metapragmatic awareness. *Topics in Language Disorders* 4(1): 38–48.
- Sullivan, Kate–Winner, E.–Hopfield, N. 1995. How children tell a lie from a joke: The role of second-order mental state attributions. *British Journal of Developmental Psychology* Vol. 13. 191–204.
- Sullivan Kate–Winner E.–Tager-Flusberg H. 2003. Can adolescents With Williams Syndrome Tell the Difference Between Lies and Jokes? *Developmental Neuropsychology* 23(1&2): 85–103.
- Szücs Márta 2013. A tudatelmélet és a nyelvtani megértés szerepe a metafora és az irónia interpretációja során óvodáskorban. In: Keresztes G. (szerk.) *Tavaszi Szél 2013/Spring Wind 2013 Konferenciakötet, Doktoranduszok Országos Szövetsége*. Budapest. 317–324.
- Szücs Márta 2014. The role of Theory of Mind, age, and reception of grammar in metaphor and irony comprehension of preschool children, In: Surányi Balázs–Turi Gergő (szerk.), *Proceedings of the Third Central European Conference for Postgraduate Students*. Pázmány Péter Catholic University. Budapest. 98–113.
- Szücs Márta 2016. A célzás, a metafora és az irónia megértésének kognitív, nyelvi és metapragmatikai összefüggései óvodáskorban, PhD értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Budapest. (kézirat).
- Szücs Márta–Babarczy A. (elbírálás alatt). The role of metapragmatic awareness in the development of irony comprehension, *Proceedings of 6th international Conference on Intercultural Pragmatics and Communication*.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta. Budapest.
- Tomasello, M. 2000. The social-pragmatic theory of word learning. *Pragmatics* 10(4): 401–413.
- Tomasello, Michael 2002. *Az emberi megismerés kulturális gyökerei*, Osiris, Budapest
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language*. Harvard University Press, Cambridge

- Tomasello, Michael–Akhtar, N. 1995. Two-year-olds use pragmatic cues to differentiate to objects and actions. *Cognitive Development* 10: 201–224.
- Tomasello, Michael–Barton, M. 1994. Learning words in non-ostensive contexts. *Developmental Psychology* 30: 639–650.
- Tomasello, Michael–Strosberg, R.–Akhtar, N. 1996. Eighteen-month-old children learn words in non-ostensive contexts. *Journal of Child Language* 22: 1–20.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Auckland: Arnold. London, New York, Sydney.
- Verschueren, Jef 2000. Notes on the role of metapragmatic awareness in language use. *Pragmatics* 10(4).
- Wilkinson, Louise C.–Milosky, L. M. 1987. School-age children's metapragmatic knowledge of requests and responses in the classroom. *Topics in Language Disorders* 7(2): 61–70.
- Winner, Ellen 1997. *The point of words. Children's Understanding of Metaphor and Irony*. Harvard University Press. Cambridge.

Melléklet – A metapragmatikai tanítás példájához tartozó képek

SZÜCS MÁRTA

The Role of Metapragmatic Awareness Development in Irony Comprehension of Preschool Children

The specific aim of the present study was to investigate whether the development of metapragmatic (MP) awareness would play a role in the irony comprehension of preschool children.

Thirty-nine typically developing children, whose percentages of an irony test in a previous study (Szücs 2014) had been below 40%, were selected as participants of the experiment. They were allocated into two groups: 20 children (aged 4;5–6;11) in the MP developing group and 19 children (aged 4;2–7;2) in the control group. The MP developing group took part in metapragmatic awareness developmental processes three times, during which they could learn about the literal and the intended meaning of ironic utterances, the ironic intention of the speaker, the difference between the deceiving and ironic language use. After the training both groups were tested again with the original irony comprehension test, and the difference between the first and the second results were compared.

The results have shown a statistically significant difference between the two groups. These findings suggest that the metapragmatic awareness can play a crucial role in the development of irony comprehension at these ages.

TEPERICS JÓZSEF*

Egy nyelvjárási szintaxisvizsgálat háttere és eredményei Őrség és Hetés területén

Egy újfajta kérdőíves mondattani kutatás

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a doktori képzésem keretében végzett Őrségi és hetési nyelvjárási gyűjtőmunka egy részét mutatja be: a mondattani kérdőívre kapott válaszokat közli és értelmezi. A tanulmány sorra veszi a vizsgált mondattani jelenségeket, megmutatja, hogy a szakirodalom mit mond róluk, ezek után az egyes jelenségekre kapott adatközlői válaszokat közli, reflektálva a szakirodalmi leírásokra. A tanulmány a további kutatási tennivalók számbavételével zárul.

2. A gyűjtőmunkáról röviden

A bemutatott gyűjtőmunka a doktori kutatómunkám első gyűjtése. Az anyagot 2015 tavaszán huszonegy fős gyűjtőcsoporttal, nyolc Őrségi és hetési településen gyűjtöttem huszonkilenc adatközlő segítségével. A huszonkilenc adatközlővel készített interjúk során öt esetben nem sikerült lekérdezni a mondattani kérdőívet, így csak huszonnégy adatközlőtől kaptam adatot a szintaktikai jelenségekkel kapcsolatban. A huszonnégy adatközlőt három korcsoportba osztottam. Az adatközlők korcsoport és nem szerinti megoszlását az 1. ábra mutatja.

	<i>nő</i>	<i>férfi</i>	összesen
1. korcsoport: <i>21–35 évesek</i>	3	1	4
2. korcsoport: <i>36–55 évesek</i>	2	4	6
3. korcsoport: <i>55 évnél idősebbek</i>	7	7	14
			24

1. ábra: Az adatközlők korcsoport és nem szerinti megoszlása

* A PPKE BTK-án végzett magyar nyelv és irodalom szakon. Jelenleg a Nyelvtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Hegedűs Attila.

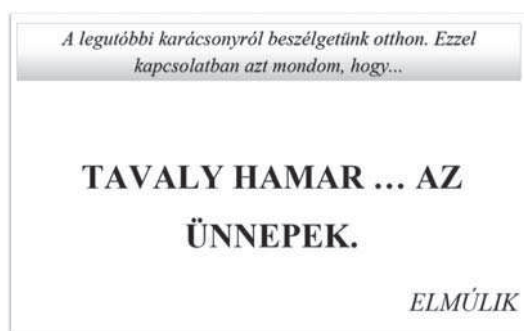
Amint az a táblázatból kiderül, fele-fele arányban voltak női és férfi adatközlők a gyűjtés során. A női adatközlők a 2. korcsoportban alulreprezentáltak (33%), a 1. korcsoportban pedig felülreprezentáltak (75%) a férfi adatközlőkhöz képest. Az adatközlők korcsoport szerinti megoszlásával kapcsolatban jól látható, hogy a gyűjtés alkalmával főleg a legidősebb korcsoport tagjaitól sikerült adatot szerezni, és legkevésbé a legfiatalabb korosztálytól. A gyűjtés alkalmával öt őrségi (Nagyrákos, Órimagyarósd, Óriszentpéter, Rábagyarmat és Szőce) és három hetési (Bödeháza, Gáborjánháza és Szijártóháza) kutatóponton sikerült adatot gyűjtenem. A huszonnégy adatközlő közül húsz fő őrségi és négy fő hetési adatközlő volt. Az adatközlők közül szinte mindenki az adott településen nőtt föl, egyetlen egy hetési férfi adatközlő volt, aki tizenéves korában költözött Bödeházára, a nagyszüleihez – azelőtt gyermekkorát is itt töltötte.

3. A mondattani kérdőívről röviden

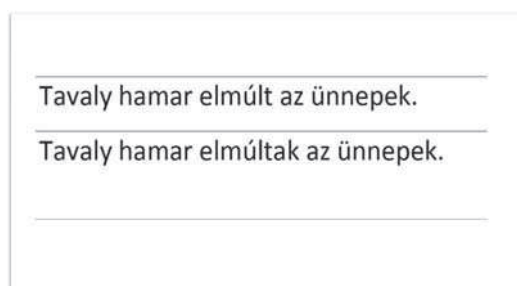
A mondattani jelenségeket egy eddig a magyar dialektológiai kutatásokban még nem nagyon alkalmazott², újféle módszerrel kutattam: a vizsgált jelenségeket előre kitalált mondatokba foglaltam, A6-os méretű kártyákra nyomtatam és mondatkiegészítés, ill. feleletválasztás módszerét alkalmaztam – a svájci német nyelvjárások szintaxisatlaszának (SADS) módszereire támaszkodva (vö. Bucheli–Glaser 2002). A mondatkiegészítéssel kártyák felső részén egy, a szituációt bevezető mondat, alatta pedig egy kipontozott mondat szerepelt (lásd 2. ábra). Megkértem az adatközlőket, hogy a kártyán levő valamennyi szöveget olvassák fel, és a kipontozott részt fejezzék be egy tetszőleges szóval úgy, hogy a mondat számukra természetes legyen. A feleletválasztásos módszerrel ugyanazokat a mondatokat használtam, mint a mondatkiegészítéssel kártyáknál. A kártyákon egy adott mondat két, három vagy akár négy különböző megformálással szerepelt, és arra kértem az adatközlőket, hogy a mondatok felolvasása után mondják meg, hogy melyik az a mondat, amelyik leginkább természetes számukra (lásd 3. ábra). Tehát mindkét módszerrel ugyanazokra a nyelvjárási mondattani jelenségekre kérdeztem rá, egyrészt ellenőrző szándékkal, másrészt, hogy a különböző módszerek előnyei és hát-

2 A hazai szakirodalomban mindezt eddig egyedül Hegedűs Attila nyelvjárási morfoszintaktikai jelenségeket bemutató munkája (Hegedűs 2012) alkalmazza ezeket az újfajta módszereket, abból is a feleletválasztás módszerét.

rányai is megmutatkozhatnak az adatok kiértékelése során. A mondattani kérdőív lekérdezése rendszerint 5–10 percet vett igénybe, amely egy kb. egy-másfél órás beszélgetés³ részét képezte. Az igen összetett gyűjtési módszerek miatt sajnos nem volt rá lehetőség, hogy ennél több időt szánjunk a mondattani változók vizsgálatára, ill. hogy több példán keresztül vizsgáljam az egyes változókat. (További részletes módszertani leírásért lásd Teperics 2015.)

2. ábra: A mondatkiegészítési kártya

3. ábra: A feleletválasztásos kártya

4. A vizsgált mondattani jelenségek

Mint azt jól tudjuk, az őrségi és hetési nyelvjárás mondattani jelenségeiről nincsenek pontos információink, a területről mindezidáig csak hangtani, alaktani és szóképzési leírások születtek (vö. Végh 1959, Imre 1971, Hegedűs 2005). A szakirodalom nem jegyez mondattani jelenségeket e nyelvjárásokkal kapcsolatban, hanem csak általánosabb, az adott régióra kiterjedő, ott használ-

3 A kérdőívben vizsgált mondattani jelenségeket terveim szerint a későbbiekben össze fogom vetni az interjúrészen elhangzottakkal is.

latos nyelvjárási jelenségeket ír le (lásd Hegedűs 2001: 362–374). A kérdőíves gyűjtés során azokat a Magyar dialektológia által leírt, a nyugati nyelvterületen megjelenő nyelvjárási mondattani jelenségeket kérdeztem le, amelyekről úgy véltem, hogy kérdőíves kutatásban mondatkiegészítési és feleletválasztási módszerrel le lehet kérdezni. Ezek a következők voltak: 1. az aspektualitás jelensége a *szokik/szokott* igék kapcsán, 2. a *kell* + főnévi igenév szerkezete, 3. a többes és egyes szám egyeztetése, 4. az *-e* kérdő partikula mondatbeli helye tagadósónál és igekötőnél, illetve 5. a jelöletlen tárgy megléte.

A vizsgált öt mondattani jelenségből terjedelmi korlátok miatt a következőket mutatom be részletesen⁴: az aspektualitás jelenségét a *szokik/szokott* igék kapcsán, a *kell* + főnévi igenév szerkezetét, illetve az *-e* kérdő partikula mondatbeli helyét tagadósónál. Az egyes jelenségek leírása után először a mondatkiegészítési, majd a feleletválasztási módszerre kapott adatokat mutatom meg. A kérdőív lekérdezésekor szintén ezt a sorrendet követtem, ugyanis a mondatkiegészítés módszere egy kevésbé megszorított elicitációs módszer a feleletválasztás módszeréhez képest. A mondatokat kevert sorrendben kérdeztem le, így az egyazon jelenséget vizsgáló kérdések nem követték egymást közvetlenül.

4.1. Az aspektualitás jelensége a szokik/szokott igék kapcsán

A szakirodalom szerint a *szokik/szokott* igék kapcsán:

„a jelen idejű alak a cselekvés, történés bármikori, akadály nélküli előfordulhatóságát mutatja, a múlt idejű pedig mint a múltban szokásszerűen ismétlődő folyamatot jelöli a cselekvést. [...] Az ige jelen és múlt idejének efféle kettős használata az egész Dunántúlon általános” (Hegedűs 2001: 364).

Éppen ezen jelen és múlt idejű folyamatosság megkülönböztetése miatt két külön szituációval mértem, hogy az adatközlők megkülönböztetik-e a két aspektust.

A **jelen időre vonatkoztatva** a mondatkiegészítési módszernél az adatközlőknek a következő mondatot kellett kitölteniük:

- (1) Egyik jó ismerősöm mesél az ő falujukról és azt mondja, hogy:
Minden évben a faluban ... lenni búcsú.

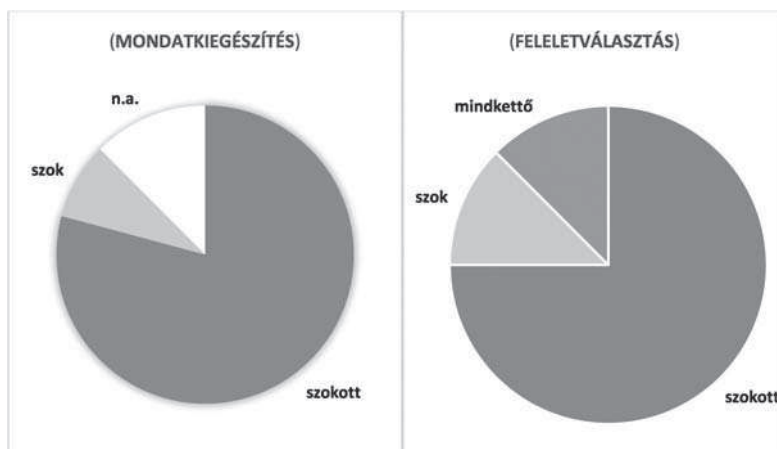
⁴ A többes és egyes szám egyeztetésének eredményét a VI. Dialektológiai Szípozíonon mutattam be (Teperics 2015).

A 24 adatközlőből 19 fő a *szokott* alakot, 2 fő a *szok* alakot választotta – 3 fő esetében pedig nem kaptam választ. E szerint az adatközlők 79%-a jelen időre vonatkozó folyamatosság kifejezésnél a múlt idejű alakot preferálja, 8%-uk pedig a jelen idejű alakot (lásd 4. ábra).

A feleletválasztásos módszernél az adatközlők e megoldások közül választhattak:

- (2) Minden évben a faluban szokik lenni búcsú.
- (3) Minden évben a faluban szok lenni búcsú.
- (4) Minden évben a faluban szokott lenni búcsú.

Az adatközlők 75%-a, azaz 18 fő a legutolsó, *szokott* alakot tartalmazó mondatot, 12,5%-a (3 fő) a *szok* alakot tartalmazó mondatot választotta. Szintén 12,5%-ot tett ki azok aránya, akik mind a *szokott*, mind pedig a *szok* alakot tartalmazó mondatot megjelölték mint természetes forma. Ezen adatok azt mutatják, hogy az adatközlők kb. 10%-a (a mondatkiegészítésnél két, a feleletválasztásnál három adatközlő) a nem köznyelvi *szok* megoldást preferálja a jelen időre vonatkozó folyamatosságot kifejező aspektusnál (lásd 4. ábra).

4. ábra: Az aspektualitás jelensége a szokik/szokott igék kapcsán jelen időre vonatkoztatva

A **múlt időre vonatkoztatva** a mondatkiegészítési módszernél az adatközlőknek a következő mondatot kellett kitölteniük:

- (5) A határban van egy erdő. Régen sokat ... kirándulni a környéken. (szokik)

Ennél a kártyánál a jobb alsó sarokban meg volt adva egy szó (*szokik* ige), és arra kértem az adatközlőket, hogy ezt a szót tetszőlegesen átformálva illesszék be úgy a mondatba, hogy az számukra természetes legyen. Az összes adatközlő (100%) a múlt idejű alakot illesztette be a mondatba.

A feleletválasztásos módszernél az adatközlők e megoldások közül választhattak:

- (6) Régen sokat szoktunk kirándulni.
- (7) Régen sokat szoktunk volt kirándulni.

Az összes adatközlő az első, azaz a *szoktunk* megoldást választotta, az összetett múlt idejű alakot egyikük sem.

Mindezen adatok ismeretében kijelenthető, hogy **az eredmények nem erősítik meg** azt a szakirodalmi állítást, miszerint **a nyelvjárási beszélők döntő többsége** (kb. 90%) **megkülönböztetné** a vizsgált két aspektust. Ugyanakkor az sem hanyagolható el, hogy az a két, illetve három adatközlő (kb. 10%), aki a jelen időnél a *szok* megoldást preferálta, igenis megkülönbözteti a két aspektust: a múlt idejű kifejezésnél a *szokott* alak a megoldás náluk is.

4.2. A *kell* + főnévi igenév szerkezete

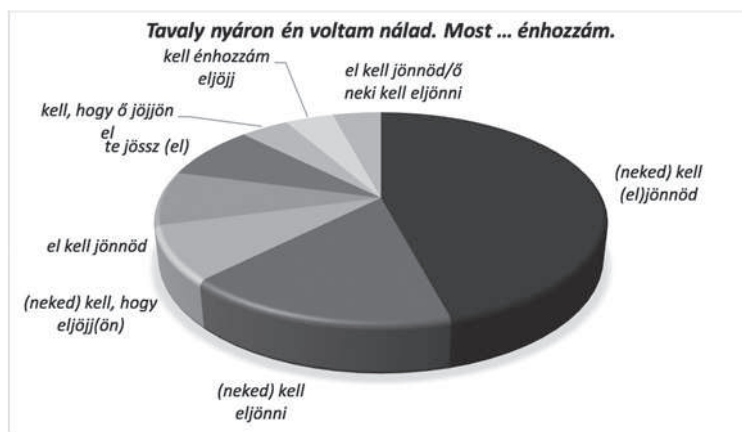
A szakirodalom szerint általános jellemző a nyelvjárásokban is – csakúgy, mint a köznyelvben –, hogy a *kell* segédigét követő ige főnévi igenévként áll. Mindezek mellett a szakirodalom számon tart egy olyan jelenséget is, mely szerint a nyugati és a dunántúli régióban a *kell* segédigét gyakran főigeként is ragozzák (Hegedűs 2001: 365). A kérdőívben főként az utóbbi jelenségre voltam kíváncsi, de – mint ahogyan az majd látható – az előbbi jelenséget is sikerült tesztelni.

A mondatkiegészítési módszernél az adatközlőknek a következő mondatot kellett kitölteniük:

- (8) Rá szeretném venni a távoli ismerőst, hogy látogasson meg.
Azt mondom neki: Tavaly nyáron én voltam nálad. Most ... énhozzám. (*kell* + *eljön*)

Ennél a kártyánál is meg volt adva a jobb alsó sarokban, hogy mely szavakat *kell* tetszőlegesen átformálva beilleszteni a mondatba (*kell* + *eljön* ige).

Összesen nyolc különböző megoldást kaptam – ahogy azt az 5. ábra is mutatja. A leggyakoribb válasz⁵, amelyet 11 adatközlő (46%) adott, a *(neked) kell (el)jönnöd* alak volt. A *(neked) kell eljönni* alakot 4 adatközlő (16%) válaszolta. Ketten-ketten (8%) választották a *(neked) kell, hogy eljöjj(ön)*, az *el kell jönnöd* és a *te jössz (el) (én)hozzám* alakokat – ahol a legutóbbi megoldás a segédige hiánya miatt figyelmen kívül hagyandó. Egy-egy fő (4%) válaszolta a *kell, hogy ő jöjjön el énhozzám*, a *kell énhozzám eljöjj* és az *el kell jönnöd/ő neki kell eljönni* alakokat – a legutóbbinál az adatközlő mindkét megoldást természetesnek találta. Ebből azt a következtetést vonhatom le, hogy egyrészt a mondat túl sok megoldási lehetőséget kínál az adatközlőknek, másrészt **egyszer sem ragozták az adatközlők főigeként a *kell* segédigét (!)**, harmadrészt a *kell* segédige után 19 válaszban (79 %) főnévi igenévként áll az *eljön* ige⁶, 4 válaszban (16%) felszólító módban jelenik meg, 2 esetben (8%) kijelentő módban áll.

5. ábra: A *kell* + főnévi igenév szerkezete mondatkiegészítésnél

A feleletválasztás módszerénél két lehetséges opciót kínáltam fel az adatközlőknek:

- (9) Tavaly nyáron én voltam nálatok. Most neked kell eljönni mihozzánk.
- (10) Tavaly nyáron én voltam nálatok. Most te kellesz eljönni mihozzánk.

5 A válaszoknál a zárójelek az jelölik, hogy a zárójeles adat csak opcionálisan jelent meg a válaszokban.

6 Tehát az az általános mondattani jellemző, hogy a *kell* segédigét követő ige főnévi igenévként szerepel, **igazolódott** az őrségi és hetési nyelvjárássra nézve.

Az első megoldást 23 adatközlő (96%) választotta. Közülük ketten a *neked kell eljőnnöd* alakban olvasták fel a mondatot. Az az egy adatközlő, aki a *te kellesz eljönni* változatot választotta, egy 82 éves őriszentpéteri nő volt – aki a mondatkiegészítésnél nem ragozta főigeként a *kell* segédigét.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy az a szakirodalmi állítás, hogy „a *kell*-t gyakran ragozzák, s ezen értékében főigeként szerepel” (Hegedűs 2001: 365), nem nyert bizonyítást a mondattani kérdőívben.

4.3. Az -e kérdő partikula helye tagadósónál

A Magyar dialektológia szerint „az -e kérdőszócska szórendje: palóc vidéken, az Alföldön és a Dunántúl egyes részein az állítmány tagadásakor a tagadósóhoz járul” (Hegedűs 2001: 367). Így tehát meg kívántam vizsgálni, hogy Őrség és Hetés vidékére is érvényes-e ez a megállapítás.

A mondatkiegészítési módszernél három különböző kártyával dolgoztam. A kártyákon a következő mondatok szerepeltek.

- (11) Sétáltam az utcán, amikor találok Marival. Mari megkérdezte, hogy én nem láttam Pistát. (-e).
- (12) Sétáltam az utcán, amikor találok Marival. Mari megkérdezte, hogy én ... Pistát. (nem + lát).
- (13) Sétáltam az utcán, amikor találok Marival. Mari megkérdezte, hogy én ... Pistát. (-e + nem + lát).

Mint az látható, a kártyákon szereplő mondat után egyre több elem szerepel zárójelben, tehát az adatközlőknek egyre több szóalakot kellett beilleszteniük a mondatba – tetszőleges transzformáció után.

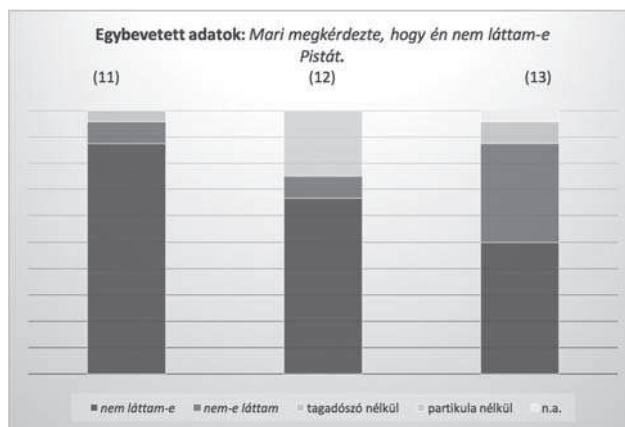
Az első kártya esetében (11), amikor csak a partikulát kellett betenni a mondatba, 21 adatközlő (87,5%) a *nem láttam-e* struktúrát alkalmazta. Ketten (8%) használták a *nem-e láttam* szórendet: egy 60 éves rábagyarmati nő és egy 61 éves őrimagyarósdai férfi. Egy női adatközlő (4%) a beillesztésnél a tagadósó nélkül olvasta fel a mondatot.

A második kártya esetében (12), amikor a partikula nem, hanem csak a tagadósó és az ige szerepelt a zárójelben, 16 adatközlő (67%) a *nem láttam-e* szórenddel oldotta meg a feladatot. Hat adatközlő (25%) a partikula nélküli megoldást választotta: *nem láttam*. Két olyan adatközlő volt (8%), aki a partikulát a tagadósóhoz csatolta: *nem-e láttam*. Közülük az egyik ugyanaz a nő

adatközlő, aki a (11)-es mondatnál tagadószo nélkül olvasta fel a mondatot, a másik pedig egy 38 éves őrimagyarósdai férfi, aki ott az igéhez csatolta a tagadószt.

A harmadik kártyánál (13), amikor a partikulát, a tagadószt és az igét is be kellett tenni a mondatba, 12 adatközlő (50%) alkalmazta a *nem láttam-e* struktúrát. Kilenc adatközlő (37,5%) választotta a *nem-e láttam* szórendet. Közülük öten olyanok voltak, akik a korábbi kártyák legalább egyikénél a kérdő partikulát az igéhez csatolták. Két olyan adatközlő (8%) volt, aki a tagadószo nélküli *láttam-e* megoldást mondta. Közülük az egyik adatközlő ugyanaz a 70 éves bödeházai férfi, aki a (12)-es mondatnál kérdő partikula nélküli választ adott. Egy adatközlő (4%) esetében nem kaptam választ.

Az alábbi összesítő oszlopdiagram (6. ábra) a fenti három kártyára kapott adatokat összegzi. Jól látható, hogy minél több elemet kell betennie az adatközlőnek a mondatba ($-e > nem + lát > -e + nem + lát$), annál többször fordul elő az, hogy az adatközlő a kérdő partikulát a tagadószéhoz csatolja ($8\% > 8\% > 37,5\%$), s egyre kevesebbszer az igéhez ($87,5\% > 67\% > 50\%$). Ez arra utalhat, hogy **minél szabadabb a struktúra megválasztása, annál kevésbé jelenik meg a köznyelvi tagadószo–ige–partikula sorrend**. Ugyanakkor az is jól látszik, hogy amikor nem kellett kötelezően betenni a partikulát a mondatba (12), akkor viszonylag kevesen, összesen ketten használták a tagadószo–partikula–ige struktúrát, 16-an választották a köznyelvi struktúrát és 6-an a partikula nélküli szórendet. Ez utóbbit csak az tette lehetővé, hogy az intonáció elegendő volt arra, hogy a mondatot eldöntendő mondatként értelmezzék az adatközlők.

6. ábra: A tagadószo és a kérdő partikula szerkezete a különböző mondatkiegészítési kártyáknál

Feleletválasztás módszerénél csak egy kártyát adtam az adatközlőknek, amelyen a következő három mondat szerepelt.

- (14) Mari megkérdezte, nem-e láttam Pistát.
- (15) Mari megkérdezte, nem láttam-e Pistát.
- (16) Mari megkérdezte, nem-e láttam-e Pistát.

Az adatközlők közül 21-en (87,5%) a második változatot (15), a *nem láttam-e* szórendű mondatot jelölték meg leginkább természetesnek. Két nő adatközlő volt (8%), aki az első mondatot választotta, közülük az egyik a mondatkiegészítésnél végig a *nem láttam-e* szórendet alkalmazta; a másik adatközlő pedig ugyanaz a 41 éves rábagyarmati nő, aki a mondatkiegészítésnél a (12) és (13) mondatnál szintén a *nem-e* megoldást választotta. Egy adatközlő választotta az utolsó mondatot, ő egy 75 éves rábagyarmati férfi.

Mindezen adatok fényében kijelenthetem, hogy a **kérdő partikula tagadósóhoz vagy igéhez való csatolása ingadozást mutat** a nyelvjárásban: minél szabadabb a struktúra megválasztása, annál inkább preferálják az adatközlők a tagadósó–partikula–ige sorrendet (8–37,5%), azonban ez az arány nem éri el az 50%-ot.

5. A jelenségek áttekintése és a további teendők

Jelen dolgozatban a doktori kutatásom első gyűjtésének mondattani kérdőívét és annak eredményeit mutattam be. Célom az volt, hogy a nyelvjárasi mondattani jelenségeket kérdőívben vizsgáljam, és ezzel hozzátegyek a magyar dialektológiai mondattani szakirodalomhoz. Az összefoglaló eredmények a következők. Az aspektualitás kérdésében a *szokik/szokott* igék kapcsán nem sikerült igazolni azt a szakirodalmi állítást, melyszerint a nyelvjárasi beszélők rendszerszintű különbséget tesznek a jelen és a múlt időre vonatkozó szokásszerűen (folyamatként) ismétlődő cselekvések között. Az adatközlők kb. 10%-a (egyszer ketten, másszor hárman) különbözteti meg az aspektust a *szokik/szokott* igék esetében. A *kell* + főnévi igenév esetében azt vizsgáltam, hogy a segédige főigeként ragozódik-e. Ez összesen egyetlen egyszer fordult elő, az is csak a feleletválasztás esetében – holott ugyanaz az adatközlő a mondatkiegészítésnél nem ragozta főigeként a *kell* segédigét. Ugyanakkor sikerült arra rávilágítani, hogy a *kell* segédige után következő igenél az adatközlők döntő többsége főnévi igenevet preferál, néhány esetben pedig felszólító

módú igei kifejezés követi a *kell* segédigét. Az *-e* kérdő partikulával kapcsolatban megállapítható, hogy igen kevés adatközlő csatolja azt a tagadószóhoz, tehát a köznyelvi struktúra a domináns. Ugyanakkor az is látszik – és itt remekül megmutatkoznak a különböző módszerek adta előnyök –, hogy minél inkább szabadabb, kevésbé megszorított a kitöltendő rész a mondatban, annál inkább használnak az adatközlők nem köznyelvi megoldást – tehát itt a szakirodalmat valamilyen szinten sikerült igazolni.

Mindezen összegző adatok után általánosságban kijelenthető, hogy a szakirodalmi állításokat (vö. Hegedűs 2001: 362–374) – illetve azok többségét – nem sikerült igazolni a kérdőívvel. Ennek fő oka az lehet, hogy az eddigi szakirodalmi leírások által számon tartott jelenségek főként a kötetlen társalgásban fordulnak elő, a beszélt nyelv sajátosságai közé tartoznak, és kérdőívben igen nehezen vizsgálhatók – ahogy erre Hegedűs (2013: 206) is rávilágított már. A Magyar dialektológia által leírt jelenségeket interjú típusú gyűjtések során gyűjtötték a kutatók, kérdőíves gyűjtés nem irányult a mondattani változókra. Ezt a hiányt kívánja pótolni a jelen kutatás.

A továbbiakban elsősorban több adatra lesz szükség, hogy még pontosabban lehessen reflektálni a szakirodalmi leírásokra, ill. hogy még több adattal lehessen alátámasztani egy-egy jelenség meglétét vagy hiányát. Figyelni kell arra, hogy a férfi és női adatközlők száma minden korcsoportban közel azonos számú legyen. Nagy hangsúlyt kell arra fordítani, hogy a különböző korcsoportokban az adatközlők száma – hozzávetőlegesen – megegyezzen egymással – hiszen csak ez esetben tudom megvizsgálni a generációs dialektológiai különbségeket. Az is megjegyzendő, hogy a további gyűjtések során több hetési adatközlőt kell bevonni a kutatásba.

Hivatkozások

- Bucheli, Claudia–Glaser, Elvira 2002. The Syntactic Atlas of Swiss German Dialects: empirical and methodological problems. In: *Syntactic microvariation*. Meertens Institute. Amsterdam.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest. 362–374.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárás*. Szent István Társulat. Piliscsaba.
- Hegedűs Attila 2012. *Vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba.
- Hegedűs Attila 2013. A dialektológiai mondattani kutatás elméletéhez és gyakorlatához. In: Kontra Miklós–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában: Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Gondolat Kiadó. Budapest. 204–218.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- SADS = Syntaktischer Atlas der Deutschen Schweiz. University of Zürich. (megjelenés alatt).
- Teperics József 2015. Az őrségi és hetési nyelvjárás újragyűjtése felé. Módszertani kérdések és előzetes adatok. In: *VI. Dialektológiai Szimpozium*. Szombathely. (megjelenés alatt).
- Végh József 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

TEPERICS JÓZSEF

A Study of the Dialectal Syntax of Őrség and Hetés (Western Hungary) – New Methods in Data Collection and its Results

The aim of this paper is to present the first steps of my doctoral research, which attempts to address problems and questions relating to the dialectal area of Őrség and Hetés. I try to describe the dialect of the speakers of the area.

This paper focuses on three syntactic phenomena of the dialect, which were tested by a questionnaire (based on novel internationally accepted methods) with 24 informants at 8 locations in 2015. Firstly, this study examines whether the dialect distinguishes continual and habitual aspect. Secondly, it examines the structure of sentences containing the auxiliary verb *kell* and a main verb, testing whether the earlier dialect-specific construction survives or the version used in Standard Hungarian prevails. Thirdly, the paper scrutinizes the position of the *-e* question particle, in particular, its placement in negation.

The results of the questionnaire do not confirm the findings of the earlier literature on the dialect: the above mentioned phenomena in the dialect area of Őrség and Hetés behave more or less in the same way as in Standard Hungarian. However, there are some small differences. The first is that some of the elderly (about 10%) differentiate between the aspects of continuity and habituality. The second is that beside the standard structure involving the auxiliary verb *kell* and a main verb (*kell* + infinitive), the main verb can also be used in the imperative (*kell* + imperative: 16%). The third is that the *-e* question particle can be adjacent to the negative particle *nem* (10–37% – depending on the questionnaire methods), and not only to the verb (as in Standard Hungarian).

In conclusion, this paper uses new methods and presents new results and data in the examination of the syntax of a Hungaroan dialect.

*„[...] az ember minden vizsgálódása, cselekvése
és elhatározása »nyilván valami jóra irányul«.»*

A Politikaelméleti Doktori Iskola tanulmányai

DÁVID ÁGOTA*

Magyar és osztrák részvétel az Európai Unió kutatás-fejlesztési keretprogramjaiban

Absztrakt

Az Európai Unió kutatás-fejlesztési keretprogramjainak kutatás-finanszírozásban játszott szerepe keretprogramról keretprogramra nő: a jelenlegi, Horizont 2020 néven futó Nyolcadik Keretprogram már mintegy 80 milliárd eurós költségvetéssel gazdálkodhat. A Keretprogramok költségvetésével párhuzamosan a támogatás elnyeréséért folytatott verseny is folyamatosan növekszik. Dolgozatomban alapvetően arra a kérdésre keresem a választ, hogy mi indokolja Ausztria sikerebb szereplését az Európai Unió kutatás-fejlesztési keretprogramjaiban a magyar részvételhez viszonyítva? A kutatás-fejlesztési keretprogramok megjelenését, jelentőségük növekedését magyarázó történeti áttekintést követően bemutatom a magyar és az osztrák részvételi adatokat (kutatói létszám, elnyert támogatás), és vizsgálom a sikerebb osztrák részvétel okait.

Kulcsszavak: kutatás-fejlesztés, Horizont 2020, Hetedik Keretprogram, tudományfinanszírozás

Az Európai Unió kutatás-fejlesztési keretprogramjainak kutatás-finanszírozásban játszott szerepe keretprogramról keretprogramra nő. A jelenlegi, Horizont 2020 (H2020) néven futó Nyolcadik Keretprogram már mintegy 80 milliárd eurós költségvetéssel gazdálkodhat, amely összeget nem előre meghatározott ország-kvóták alapján osztják el – mint ahogyan az a mezőgazdasági vagy a kohéziós politikára jellemző – hanem kizárólagosan pályázati úton, kiválósági alapon. A gazdasági válság és a nemzeti költségvetési megszorítások következményeként a keretprogramok költségvetésének növekedésével párhuzamosan a támogatás

---

* A Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen végzett nemzetközi kapcsolatok szakon. Jelenleg a Politikaelméleti Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Szigetvári Tamás.

elnyeréséért folytatott verseny is folyamatosan kiéleződik. Minden egyes tagországnak, illetve a keretprogramhoz társult országnak érdeke, hogy minél nagyobb részesedést érhessen el a H2020 forrásaiból. Dolgozatomban alapvetően arra a kérdésre keresem a választ, hogy mi indokolja Ausztria sikeresebb szereplését az Európai Unió kutatás-fejlesztési keretprogramjaiban a magyar részvételhez viszonyítva? A kutatás-fejlesztési keretprogramok megjelenését, jelentőségük növekedését magyarázó történeti áttekintést követően bemutatom a magyar és az osztrák részvételi adatokat (kutatói létszám, elnyert támogatás) az egyes keretprogramokban, és megvizsgálom a sikeresebb osztrák részvétel okait.

A kutatási keretprogramok kialakulásának áttekintése

Az európai kutatási politika az 1980-as évekre vált meghatározó jelentőségűvé. Ekkor született meg a máig is a kutatáspolitikai fő támogatási céljait, területeit és az ehhez rendelt költségvetést magában foglaló keretprogramok rendszere. Az Első Kutatási Keretprogram 1984-ben indult útjára, és négy évig tartott. A keretprogram feladata az volt, hogy a tagországok kutatóintézeteiben és egyetemein meglévő kutatási kapacitások együttműködésének feltételeit megteremtse európai szinten, ezért költségvetésének jelentős részét együttműködésben végzett kutatásokra fordították – és fordítják ma is – a technológiai-műszaki fejlődés szempontjából kulcsfontosságú tudományterületeken.

Az Első Keretprogram sikereinek köszönhetően 1986-ban az Egységes Európai Okmány külön fejezetben foglalkozott a kutatás-fejlesztéssel. Az Okmány leszögezte, hogy a közösségi tudománypolitika a kutatási keretprogramokon keresztül valósulhat meg, ezzel megteremtette a K+F közösségi tevékenységek jogi alapját (Single European Act 1987, 335–343).

Az Első Keretprogramot rögtön követték a következők: a Második Keretprogram (1987–1991), a Harmadik Keretprogram (1990–1994) valamint a Negyedik Keretprogram (1994–1998), melynek költségvetése már jelentősen meghaladta az első K+F programét (ld. 1. táblázat). Az első két keretprogram még főként az energetikára, valamint az információs és kommunikációs technológiákra összpontosított; elsődleges célja az ipar technológiai megalapozottságának megteremtése volt. Egyfajta fordulat következett be a tudománypolitikában az 1993-as *Fehér könyv a növekedésről, versenyképességről és foglalkoztatásról* (European Commission 1993), valamint a *Zöld könyv az innovációról* (European Commission 1995) hatására. A két stratégia célja az Eu-

rópai Unió versenyképességének növelése, a foglalkoztatás növelése, a nemzeti kutatáspolitikák közötti koordináció volt. Kiemelten kezelték az innováció kérdését, a kutatás-fejlesztési eredmények hatékonyabb alkalmazását a termékek, szolgáltatások fejlesztése során, valamint az oktatás szerepét a gazdasági fejlődésben. Az Ötödik Keretprogram már ezen szempontok figyelembevételével készült el, így nagyobb hangsúlyt fektetett a foglalkoztatás- és versenyképesség-növelési, valamint az európai hozzáadott érték kritériumának megjelenésére. A keretprogramok tehát olyan együttműködési javaslatokat részesítettek előnyben, melyek egyrészt csak európai szintű összefogásban valósulhattak meg, másrészt hozzájárultak az európai gazdaság fejlődéséhez is.

1. táblázat: Kutatási keretprogramok időtartama és költségvetése

Keretprogram	Időtartam	Költségvetés (milliárd ECU ² /euró)
Első	1984–1987	3,8
Második	1987–1991	5,4
Harmadik	1990–1994	6,6
Negyedik	1994–1998	13,2
Ötödik	1998–2002	15
Hatodik	2002–2006	17,9
Hetedik	2007–2013	50,5
Horizont 2020	2014–2020	80

Forrás: Európai Unió Hivatalos Lapja (Official Journal 1983, 1987, 1990, 1994, 1999, 2002); EUR-Lex

Újabb változást hozott a Hatodik Keretprogram és az annak megalapozásául szolgáló barcelonai stratégia és a lisszaboni célkitűzések. 2000 márciusában Lisszabonban az EU állam- és kormányfői azt a fő célt tűzték maguk elé, hogy az Európai Uniót 2010-re „a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává kell tenni, mely több és jobb munkahely megteremtésével és nagyobb szociális kohézióval képessé válik a növekedés fenntartására” (European Council 2000, 3). 2002-ben – a Hatodik Keretprogram indulásakor – a Barcelonában tartott EU-csúcson újabb célkitűzéseket fogalmaztak meg. Felismerték, hogy a lisszaboni célok megvalósításának érdekében gyakorlati döntések meghozatala szükséges, mint például a K+F-re fordított összegeknek a GDP 3%-ára való növelése.

2 European Currency Unit, európai valutaegység, az Európai Közösség, majd az Európai Unió valutája 1979 és 1999 között, az euró bevezetéséig.

A Hetedik Keretprogram az Unió növekedési és foglalkoztatási igényeinek megfelelően módosult. A Hetedik Keretprogram négy fő célkitűzése négy egyedi programnak felelt meg: az „Együttműködés”, „Ötletek”, „Emberek” és „Kapacitások” elnevezésű programokra pályázhattak a kutatók. A Hetedik Keretprogram által nyújtott pénzügyi eszközök az EU teljes K+F kiadásának 3%-át, a pályázati úton elnyerhető összegek 25%-át tették ki. A finanszírozás 44%-át egyetemek nyerték el, őket a kutatási szervezetek (27%), a kis- és középvállalatok (13%) és a nagyvállalatok (11%) követik (Fresco 2016, 6).

A jelenleg is futó, immár Nyolcadik Keretprogram a Horizont 2020, amelynek három pillére keretében, 2014 és 2020 között körülbelül 80 milliárd euró jut alapkutatásokra, ipari fejlesztésekre, valamint különböző társadalmi-gazdasági problémák megoldására. A korábbi keretprogramokat ért kritika nyomán a H2020 számos egyszerűsítést vezetett be, megpróbálta a K+F-et érintő összes kezdeményezést egy egységes keretbe foglalni.

Az első, „Kiváló tudomány” elnevezésű pillér (24,4 milliárd eurós költségvetéssel) részét képezik az Európai Kutatási Tanács (European Research Council, ERC) felfedező kutatásokat támogató pályázati programjai, a jövőbeni és feltörekvő technológiák alprogram, a kutatói mobilitást elősegítő Marie Skłodowska-Curie akciók (MSCA), valamint az Európai Kutatási Infrastruktúrák alprogram. A második pillér az „Ipari Vezető szerep” (erre 17 milliárd eurót szán az EU) az innováció és a magánszektor támogatására koncentrál: többek között ide sorolható az ún. KKV-eszköz is, mely a kis- és középvállalkozások termékfejlesztését és a kifejlesztett termékek, szolgáltatások piacra jutását segíti. A harmadik pillér a korábbi prioritási területeket felváltó, multidiszciplináris megközelítésű „Társadalmi Kihívásokat” tartalmazza, majdnem 30 milliárd eurós költségvetéssel (European Commission 2013).

Magyar és osztrák részvétel a keretprogramokban

A kutatás-fejlesztés a rendszerváltás nagy vesztese volt Magyarországon: míg 1987-ben a GDP 2,7%-át költötték kutatás-fejlesztésre, addig ez az arány 1995-ben 0,75%-ra csökkent. (Horváth 2004, 31). A GDP-arányos bruttó hazai K+F ráfordítás (GERD/GDP) értéke 2000-től aztán ismét lassú növekedésnek indult, s 2014-re elérte az 1,37%-os értéket. A vállalati és kormányzati K+F ráfordítások arányát tekintve Magyarországot 2007–2008-ig egyértelműen az állami ráfordítások dominanciája jellemezte. 2008-tól az állami rá-

fordítások alig növekvő értékeihez képest a vállalati ráfordítások gyors ütemű növekedése, s így annak térnyerése tapasztalható (OECD S&T Indicators).

Magyar kutatók elsőként a Negyedik Keretprogramban vettek részt, de ekkor még kizárólag személyes kapcsolatok révén, egy-egy elszigetelt projekt kapcsán. A nemzetközi együttműködések terén előrelépést jelentett, hogy 1999-től az Ötödik Keretprogramban (1998–2002) már részt vehettek magyar kutatók és intézmények. 2002-től pedig, a Hatodik Keretprogramban (2002–2006) Magyarországnak már a tagországokkal egyező jogai voltak, így teljes jogú tagként vehetett részt a kutatási projekteken.

Az Ötödik Keretprogram finanszírozásakor Magyarország még kedvezményeket kapott és a megmaradó összeg jelentős részét is PHARE-pénzből³ fedezhették (ld. 2. táblázat). 2004 novemberi adatok alapján az Ötödik Keretprogramban 817 projektben vett részt magyar pályázó és összesen 64,19 millió euró támogatásban részesültek (Jeney 2006, 90). Ha a táblázat befizetési adatait összevetjük a Keretprogramból elnyert támogatások volumenével, akkor a kormányzati befizetésekhez viszonyítva pozitívnak mondható Magyarország keretprogrambeli szereplése. A kedvezmények és a PHARE terhére történő finanszírozás nélkül már kevésbé lenne kedvező a kép: Magyarország a befizetések mintegy háromnegyedét tudta volna visszapályázni a programból.

2. táblázat: Magyar befizetések az Ötödik Keretprogram kapcsán (1999–2002)

	1999	2000	2001	2002	Összes
Teljes magyar hozzájárulás (millió euró)	19,05	19,88	21,53	22,14	82,60
Ennek befizetendő, kedvezménnyel csökkentett része (%)	40	60	80	100	71,31
Ténylegesen fizetendő hozzájárulás (millió euró)	7,62	11,71	17,18	22,14	58,91
Magyar költségvetés befizetése (millió euró)	4,05	6,28	9,22	11,73	31,22
PHARE befizetés (millió euró)	3,53	5,43	7,96	10,41	27,69

Forrás: Nyíri 2002, 96

3 A PHARE (Poland and Hungary Assistance for the Reconstruction of the Economy) az Európai Unióba belépni kívánó országok számára rendelkezésre álló egyik előcsatlakozási program, a Strukturális Alapok előfutára, mely vissza nem térítendő támogatásokkal segítette – többek között – Magyarország uniós tagságra való felkészülését.

A Hatodik Keretprogramban Magyarország a többi, 2004-ben és 2007-ben csatlakozó tagjelölt országgal együtt a Keretprogram teljes jogú tagjaként vett részt. Ebben a Keretprogramban 1185 sikeres magyar pályázó – ez az összes nyertes pályázó 1,59%-a – 149 765 590 euró támogatásban részesült. Ez az összeg a Keretprogram forrásainak mindössze 0,9%-a volt (European Commission 2008, 19).

A 3. táblázat mutatja Magyarország Hetedik Keretprogramban való szereplését (2015. márciusi adatok). A Keretprogramnak még számos projektje fut, így végleges adatokról csak az összes futó projekt lezárásakor beszélhetünk. (Ez a csúszás magyarázza a 2013-as, aránytalanul alacsony értékeket is.) A Hetedik Keretprogramban már az Európai Unió tagállamaként vettünk részt, így külön program-specifikus befizetésre nem volt szükség.

3. táblázat: Magyar és EU-s részvétel a Hetedik Keretprogramban

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Össz.	Siker
Nyertes résztvevők száma (Mo.)	307	200	229	202	209	222	131	1500	20,3%
Nyertes résztvevők száma (EU)	19242	12412	17592	15174	17493	19031	11454	112398	21,6%
Elnyert támogatás (Mo., millió euró)	46,6	37,1	40,5	34,8	41	46,1	33	278,9	15%
Elnyert támogatás (EU, millió euró)	5881	4340	5306	4999	5705	6794	4261	37289	19,2%

Forrás: European Commission 2015

A nyertes projektek számánál feltüntetett 20,3%-os sikerarány kicsivel marad el az uniós átlagtól, ami 21,6%. Az elnyert támogatást illetően már rosszabbul állunk: Magyarország 15%-ot ért el a 19,2%-os átlagértékhez viszonyítva. A magyar teljesítmény mind a nyertes résztvevők, mind az elnyert támogatás szempontjából a tizennegyedik helyet foglalja el a huszonnyolc EU-tagországra kiterjedő összehasonlításban. Érdekes megfigyelni, hogy bár az

elnyert projektek száma a hétéves Hetedik Keretprogramban alig magasabb, mint a Hatodik Keretprogram ide vonatkozó értékei, az elnyert támogatás összege majdnem a kétszeresére nőtt.

A GERD/GDP arány Ausztriában 2000-től folyamatosan növekszik. Az eleve kedvező 1,89%-os értékről 2015-re több, mint egy százalékponttal 3,01%-ra nőtt, így Ausztria elérte az EU által kitűzött 3%-os értéket. Ami a vállalati és kormányzati K+F ráfordítások arányát illeti, az állami ráfordítás 2015-ben 32%-ot, az ipari vállalatok és a külföldről érkező kutatás-fejlesztési és innovációs (KFI) befektetések összesen 62%-ot tettek ki, így az állami-vállalati ráfordítások kívánatos 1/3–2/3-os aránya ugyancsak megvalósult (Polt et al. 2015, 3).

Ausztria 1995. január 1-én lett az Európai Unió tagja, így hivatalosan az 1994-ben induló Negyedik Keretprogramnak vált teljes jogú tagjává. Kezdetől fogva jól teljesített a Keretprogramokban, bár – amint az alábbi ábra is mutatja – a Negyedik Keretprogram idején az osztrák befizetések még jelentősen meghaladták az elnyert támogatás összegét. Ez aztán már az Ötödik Keretprogramra nagyjából kiegyenlítődött, a Hatodik és a Hetedik Keretprogramra pedig már a bevételek egyértelműen felülmúlták a befizetések nagyságát. A Hetedik Keretprogramra ez az arány 125%-ra javult (ld. 1. ábra).

4. táblázat: Osztrák részvétel a Negyedik, Ötödik és Hatodik Keretprogramban

	4. KP	5. KP	6. KP
Nyertes osztrák résztvevők száma	1 923	1 987	1 972
Nyertes osztrák projektek aránya az összes jóváhagyott projekthez viszonyítva	2,3%	2,4%	2,6%
Osztrák koordinátorok száma	270	267	213
Osztrák koordinátorok aránya	1,7%	2,8%	3,3%
Elnyert összeg (millió euró)	194	292	425,2
Elnyert támogatás az elnyerhető teljes összeg százalékában	1,99%	2,38%	2,56%
Elnyert támogatás az osztrák EU-költségvetéshez való hozzájárulás százalékában	70%	104%	117%

Forrás: Ehardt-Schmiederer et al. 2009, 47

Ausztria a Hetedik Keretprogramban minden tekintetben az uniós átlag felett teljesített. A nyertes projektben résztvevők sikeraránya 22,3%-os az Unió

21,6%-os átlagértékéhez viszonyítva, az elnyert támogatás összegét tekintve pedig az osztrák érték 20,9% az EU28 19,2%-os átlagához képest. A magyar pályázati és támogatási összegeknél megfigyelt összefüggés itt is érvényes: az elnyert támogatási összeg nagyobb ütemben növekszik, mint a nyertes projektpartnerek száma, tehát egy megvalósuló projektre nagyobb támogatási összeg jut (ld. 5. táblázat).

5. táblázat: Osztrák részvétel a Hetedik Keretprogramban

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	Össz.	Siker
Nyertes résztvevők száma	577	350	546	462	557	542	334	3368	22,3%
Elnyert támogatás (millió euró)	177,4	144,6	164,2	144	179	169,2	116,6	1115	20,9%

Forrás: European Commission 2015

A Horizont 2020 előszobájának számító Hetedik Keretprogram magyar és osztrák adatainak összevetésekor szembetűnő, hogy Magyarország sikeraránya a nyertes pályázók sikerarányát tekintve közelít az uniós átlaghoz, viszont igen jelentős a különbség az elnyert támogatási összeget illetően. Ausztria pedig mindkét mutató tekintetében átlagon felül teljesít. Ha megnézzük a koordinátorok számát a két országban, akkor láthatjuk, hogy az osztrák kutatók háromszor annyi projektet koordinálnak, mint magyar kollégáik (ld. 6. táblázat). A projektkoordináció pedig mindig jelentős többletforrást jelent.

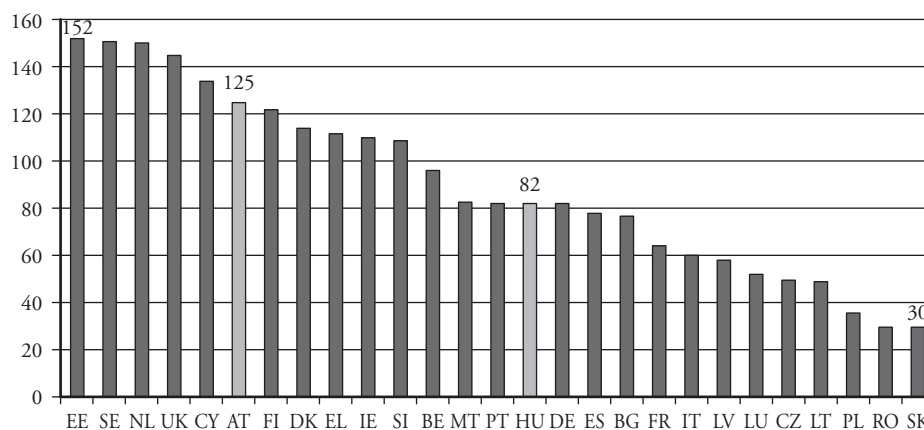
6. táblázat: Ausztria, Magyarország és az EU28 Hetedik Keretprogramos részvételi adatai

	Ausztria	Magyarország	EU28
Pályázók száma	15057	7391	519997
Pályázott támogatási összeg (millió euró)	5333	1858	194371
Nyertes pályázók száma	3368	1500	112398
Elnyert támogatás (millió euró)	1115	278,9	37289
Sikerráta (résztvevők)	22,3%	20,3%	21,6%
Sikerráta (támogatás)	20,9%	15%	19,2%
Koordinátorok száma	675	207	22473

Forrás: European Commission 2015

Habár az abszolút számok szintjén mind a projektrésztvevők számát, mind a támogatási összegeket tekintve Németország, Nagy-Britannia és Franciaország vezetik a Hetedik Keretprogramra vonatkozó statisztikákat, a kép már nem ennyire egyértelmű, ha az elnyert támogatást a tagállami befizetésekhez viszonyítjuk (ld. 1. ábra). Mint ahogyan azt már említettük, Ausztria 1998 óta nettó haszonélvezője a Keretprogramoknak, 25%-kal több forráshoz jut, mint amennyi a Keretprogramra jutó befizetése. Bár Magyarország a befizetésének csak 82%-át tudta visszapályázni a Hetedik Keretprogramból, ez az arány megegyezik az abszolút számokban legsikeresebbnek mondható német adattal. A Hetedik Keretprogram ilyen értelemben vett legfőbb haszonélvezői az észtek voltak. Az újonnan csatlakozó országok jellemzően elég rosszul szerepelnek, csak Észtország, Ciprus, Szlovénia és Málta értek el Magyarországnál kedvezőbb értékeket. Természetesen a gyorsan fejlődő országok, mint Észtország esetében a GDP-vel párhuzamosan az uniós költségvetéshez való hozzájárulás is növekedni fog, így a jövőbeni kiváló eredményekhez további hatékonyságnövelésre van szükség. Ennek fényében az osztrák eredmények – ahol már most is jelentősek az uniós befizetések – még inkább kiemelkedőek.

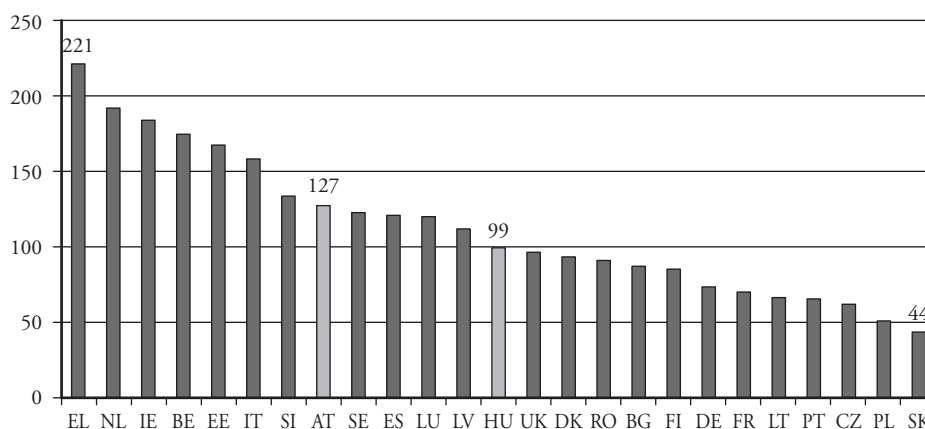
1. ábra: A Hetedik Keretprogramban elnyert támogatás és a tagállami befizetések aránya

Forrás: Ehardt-Schmiederer et al. 2014, 58

Ugyancsak érdekes eredményekre jutunk, ha a nyertes pályázók létszámát az EU teljes kutatói közösségéhez viszonyított országos részesedés függvényében vizsgáljuk (ld. 2. ábra), ahol az EU teljes munkaidőre vonatkoztatott kutatói, mérnöki létszáma 100%. Ez az adat jól mutatja, hogy az adott ország kutatói létszámahoz mérten hogyan teljesít a keretprogram során.

2. ábra: A kutatói létszámhoz viszonyított sikerességi mutató a Hetedik Keretprogramban (Ciprusra és Máltára vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat.)

Forrás: Ehardt-Schmiederer et al. 2014, 56

Ausztria itt is jobban teljesít az EU-s átlagot jelentő 100%-nál. Magyarország pontosan a kutatói létszámának megfelelő arányban részesedik a nyertes pályázatokból, jóval megelőzve azonban Németországot és Franciaországot, akik az átlag alatt teljesítenek. Ennél az adatsornál feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a kirívóan alacsony kutatói létszám pozitív irányban torzíthatja az adott ország mutatóját, míg a magas kutatói létszám (pl. a Skandináv országokban) ronthatja a mutatókat. Ami az újonnan csatlakozó országokat illeti, a balti országokon és Szlovénián kívül itt is mindenki az elvárható átlag alatt teljesít. Érdeemes megjegyezni, hogy a toronymagasan vezető Görögországban az ezer foglalkoztatottra jutó kutatói létszám (7,49) az uniós átlag (7,72) közelében mozog, tehát a kedvező értékek nem az alacsony kutatói létszámnak tudhatóak be (OECD S&T Indicators).

7. táblázat: Ausztria, Magyarország és az EU28 H2020-as részvételi adatai

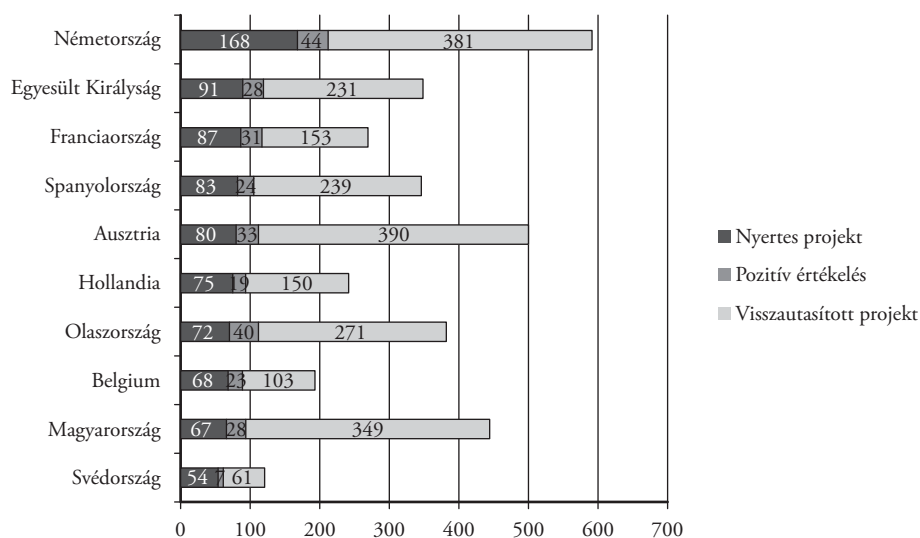
	Ausztria	Magyarország	EU28
Nyertes pályázók száma	795	255	24987
Elnyert támogatás (millió euró)	320,18	67,54	10879
Sikerráta (résztevők)	15,5%	10,1%	13,8%
Koordinátorok száma	144	49	5472

Forrás: Österreichische Forschungsförderungsgesellschaft (FFG) 2015

A H2020-ra vonatkozó 2015. október 30-i adatok ugyan még keveset árulnak el az országok részvételének sikerességéről, összességében azonban már elmondhatjuk, hogy a verseny tovább fokozódott. Folyamatosan nő a beadott pályázatok száma, ezzel párhuzamosan – kivétel nélkül minden EU-s országban – átlag mintegy hét-nyolc százalékponttal romlanak a sikerességi mutatók. A magyar részvétel az átlagosnál is jobban visszaesett, a korábbi 20,3%-hoz képest jelenleg a magyar pályázók 10,1%-a szerepel sikerrel az új keretprogramban, ami alatta marad az európai uniós átlagnak. Az osztrák pályázók jelenleg is az uniós átlagnál jobban szerepelnek.

Érdekes összevetni az általános adatokkal azokat a nyertes projekteket, melyek esetében a konzorciumban osztrák és magyar szervezetek is részt vesznek (ld. 3. ábra). A közös részvétellel megvalósuló projektekben összesen 67 magyar és 80 osztrák kutató vesz részt (egy konzorciumban több intézmény is képviselheti ugyanazon országot).

3. ábra: A magyar-osztrák részvétellel megvalósuló projektek nemzetközi konzorciumában résztvevő országok (tíz legsikeresebb)

Forrás: ECORDA adatbázis

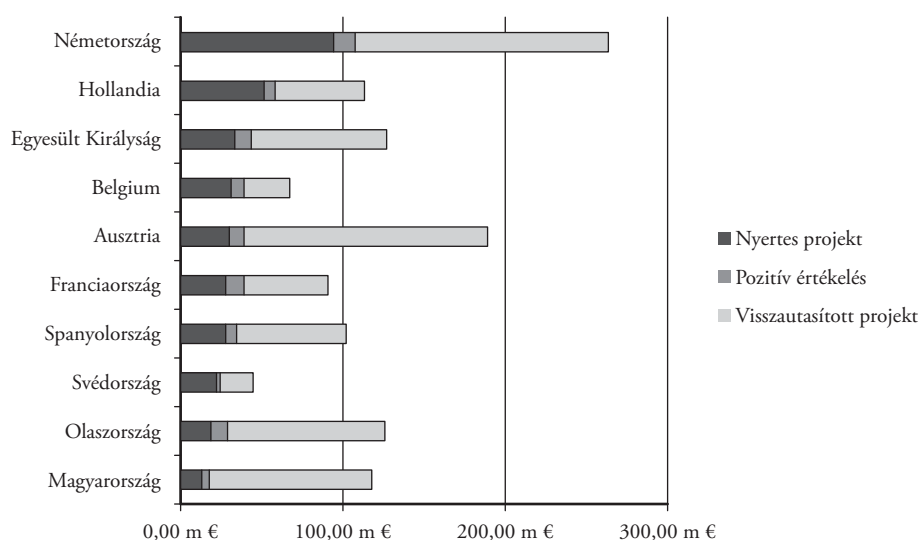
Amennyiben a fenti adatok alapján kiszámoljuk a közös részvétellel megvalósuló projektek sikerességi rátáját, ez az érték a magyar, illetve az osztrák esetben 15,1% illetve 15,9%, tehát a magyar sikerességi ráta jelentősen magasabb az osztrák együttműködéssel benyújtott projektek esetében, mint az általános

H2020 érték. Azt is érdemes megfigyelni, hogy a magyar-osztrák részvételű győztes pályázatok esetében az első tíz legsikeresebb pályázó ország között csak az EU15-höz tartozó régi tagállamot találunk.

Még szembeötlőbb a különbség az elnyert támogatások tekintetében (ld. 4. ábra). Míg a sikeres résztvevők számát tekintve az osztrákok csupán 20%-al voltak sikeresebbek a magyar pályázóknál, addig az elnyert támogatás tekintetében ugyanez az arány már majdnem két és félszeres az osztrákok javára. Bár a sorrend eltérő, ezen a listán is csak régi tagországok szerepelnek.

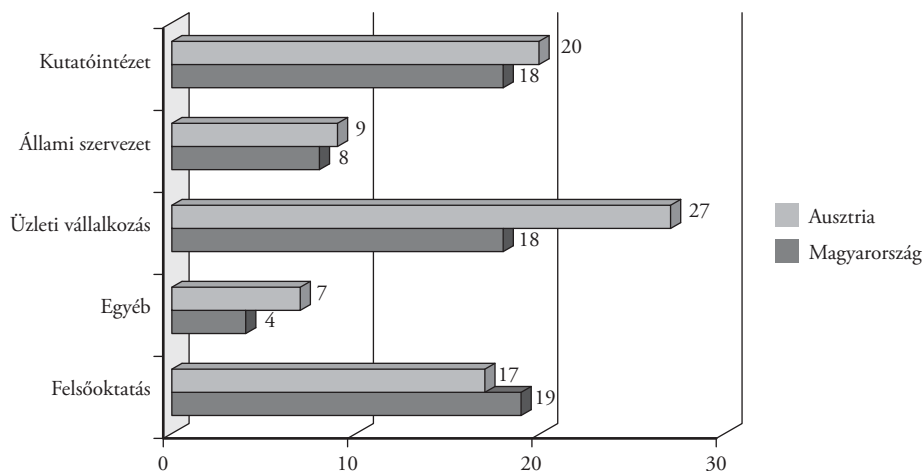
4. ábra: Magyar-osztrák részvétellel megvalósuló projektekkel elnyert támogatás (tíz legsikeresebb ország)

Forrás: ECORDA adatbázis

Érdemes megvizsgálnunk a pályázatokban résztvevő intézmények típusát is. Az 5. ábra alapján látszik, hogy az osztrák pályázókhoz viszonyítva a magyar pályázók körében eltolódás mutatkozik az üzleti vállalkozásokkal szemben a felsőoktatási intézmények javára. Bár ez a különbség nem igazán számottevő, mégis megállapíthatjuk, hogy az osztrák vállalkozások – a GDP-n belüli K+F ráfordításokhoz hasonlóan – aktívabb szerepet vállalnak az ország KFI teljesítményének növelésében.

5. ábra: Magyar-osztrák intézményi struktúra a nyertes pályázatokban

Forrás: ECORDA adatbázis

Összefoglalás

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy az eltérő osztrák-magyar részvételi adatokat különböző tényezők magyarázzák: az eltérő kutatás-fejlesztési politika és intézményrendszer, a kutatás-fejlesztésre szánt GDP-arányos – állami és privát – ráfordítás (GERD/GDP), a kutatói létszám, a keretprogrami részvételt elősegítő szolgáltatások és rásegítő programok rendszere. A kutatói létszám és az elnyert támogatás sikerességi mutatói közötti különbséget is több tényező eredményezheti; a magasabb nyugat-európai béreken túl az eltérő pályázati típusokban való részvétel és a projektkoordinációra való nagyobb hajlandóság Ausztria részéről. A további gazdasági hasznosulás szempontjából nem lehet figyelmen kívül hagyni az osztrák vállalkozások aktívabb szerepvállalását, mely mind a pályázati aktivitásukban, mind a KFI-re szánt befektetéseikben megmutatkozik.

Irodalom

Council resolution of 25 July 1983 on framework programmes for Community research, development and demonstration activities and a first framework programme 1984 to 1987. Official Journal of the European Communities, 1983. augusztus 4., C208, 1.

- Council Decision of 28 September 1987 concerning the framework programme for Community activities in the field of research and technological development 1987 to 1991. Official Journal of the European Communities, L302, 1987. október 24., 1–23.
- Council Decision of 23 April 1990 concerning the framework Programme of Community activities in the field of research and technological development 1990 to 1994. Official Journal of the European Communities, L117, 1990. május 8., 28–43.
- Decision No 1110/94/EC of the European Parliament and of the Council of 26 April 1994 concerning the fourth framework programme of the European Community activities in the field of research and technological development and demonstration. Official Journal of the European Communities, L126, 1994. május 18. 1–33.
- Decision No 182/1999/EC of the European Parliament and of the Council of 22 December 1998 concerning the fifth framework programme of the European Community for research, technological development and demonstration activities 1998 to 2002. Official Journal of the European Communities, L26, 1999. február 1., 1–32.
- Decision No 1513/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2002 concerning the sixth framework programme of the European Community for research, technological development and demonstration activities, contributing to the creation of the European Research Area and to innovation 2002 to 2006. Official Journal of the European Communities, L232, 2002. augusztus 29., 1–33.
- Ehardt-Schmiederer, Margit et al. 2009: 6. EU-Rahmenprogramm für Forschung, technologische Entwicklung und Demonstration (2002–2006). PROVISIO-Bericht. http://wissenschaft.bmwf.gv.at/fileadmin/user_upload/europa/proviso/PROVISIO_AI6rp2140pro271109_Abschlussbericht_6_RP.pdf, utolsó letöltés: 2016. január 28.
- Ehardt-Schmiederer, Margit et al. 2014: 7. EU-Rahmenprogramm für Forschung, technologische Entwicklung und Demonstration (2007–2013). PROVISIO-Bericht. http://wissenschaft.bmwf.gv.at/fileadmin/user_upload/proviso/PROVISIO_EB7rp3550eha140514_Gesamt_Druck.pdf, utolsó letöltés: 2016. január 28.
- European Commission 1993: White Paper on Growth, Competitiveness, Employment. The Challenges and Ways Forward into the 21st Century.

- Brüsszel – Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission 1995: Green Paper on Innovation. Brüsszel – Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities.
- European Commission 2008: FP6 Final Review. Subscription, Implementation, Participation. Brüsszel, European Commission, Research Directorate-General.
- European Commission 2013: Factsheet: Horizon 2020 budget. <https://mail.google.com/mail/u/0/#inbox/153bc970492b2988?projector=1>, utolsó letöltés: 2016. február 10.
- European Commission 2015: Seventh FP7 Monitoring Report, Monitoring Report 2013. Brüsszel, European Commission Directorate-General for Research and Innovation.
- European Council 2000: Lisbon European Council 23 and 24 March 2000. Presidency Conclusions. http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm, utolsó letöltés: 2016. február 10.
- Fresco, Louise O. 2015: Commitment and Coherence. Essential Ingredients for Success in Science and Innovation. Ex-Post Evaluation of the 7th EU Framework Programme (2007–2013). https://www.ffg.at/sites/default/files/downloads/page/fp7_final_evaluation_expert_group_report.pdf, utolsó letöltés: 2016. február 15.
- Horváth Gyula 2004: The role of R&D in Hungary. Towards 3%: Attainment of the Barcelona Target. London, European Academies Science Advisory Council, 31–36.
- Jeney Nóra 2006: A kutatás-fejlesztés és technológiai innováció helyzete az Európai Unióban és Magyarországon – különös tekintettel a K+F finanszírozására. Szakdolgozat, Budapesti Gazdasági Egyetem Külkereskedelmi Kar. 2006.
- Nyíri Lajos 2002: Vitorlázunk, vitorlázgatunk... Az EU K+F keretprogramjában való magyar részvétel tapasztalatai és tanulságai. Magyar Tudomány, CLXXIII. évfolyam, 2002/1., 96.
- Österreichische Forschungsförderungsgesellschaft (FFG) 2015: Österreich in Horizon 2020, Cockpitbericht zum Datenstand 30. Oktober 2015. Bécs, Österreichische Forschungsförderungsgesellschaft mbH.
- Polt, Wolfgang et al. 2015: Austrian Research and Technology Report. Bécs, Peter Sachartschenko & Susanne Spreitzer OEG.

Single European Act 1987: Treaties Establishing the European Communities.
Treaties Amending these Treaties. Brüsszel – Luxembourg, Office for
Official Publications of the European Communities.

Adatbázisok

ECORDA adatbázis

EUR-Lex: Seventh Framework Programme (2007–2013). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV:i23022>, utolsó letöltés: 2016. január 12.

EUR-Lex: Horizont 2020 (2014–2020). http://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=uriserv:OJ.L_.2013.347.01.0104.01.HUN, utolsó letöltés: 2016. január 12.

OECD Science and Technology (S&T) Indicators. <http://stats.oecd.org/>, utolsó letöltés: 2016. február 20.

ÁGOTA DÁVID

Austrian and Hungarian Participation in the EU Framework Programmes for Research and Technological Development

The significance of the Framework Programmes for Research and Development of the European Union is constantly increasing. Horizon 2020, the Eighth Framework Programme with its 80 billion Euro budget is a very important player in science funding. At the same time, increasing amounts for funding result in more fierce competition. Why are Austrian researchers more successful in Framework Programmes than their Hungarian counterparts? I try to find an answer to this question in my paper by shortly summarising the history of Framework Programmes and analysing STI statistics about participation, success rates or financial contribution in retained proposals. The difference in success rates derives from various factors, including public and business expenditure on R&D, number of researchers, governmental support schemes or the more active involvement of innovative small and medium-sized enterprises.

Keywords: research and development, Horizon 2020, 7th Framework Programme, research funding

HUBER ÁGNES*

Az utópia műfaja Morus Tamás után

Absztrakt

Bár Morus Tamás szándéka az *Utópia* megalkotásával legalább olyan ellentmondásosnak tűnhet, mint a könyv maga, hatása a későbbi korokban mégis erőteljesen érzékelhető. A boldogság, a jólét és a társadalmi harmónia utáni vágy, valamint az ideális társadalom gondolata a későbbi évtizedek és évszázadok során is hozzájárult utópikus gondolatok megszületéséhez. Hogyan reflektált az utópia műfaja a történelmi, politikai eseményekre és ennek köszönhetően hogyan változott az utópia „fókusza”, illetve mi a közös az egyes irodalmi-politikai utópiákban – mi az, ami a korokon átívelő ismérve lehet ennek a műfajnak? Cikkemben Morus *Utópiájának* nyomdokaiba lépő, a klasszikus utópiák csoportjába sorolható 17. századi művek (Tommaso Campanella: *A Napváros*, Francis Bacon: *Új Atlantisz*, Francis Godwin: *Ember a holdon*) bemutatásával szeretném megkeresni és megvizsgálni a morusi „örökséget”.

Kulcsszavak: klasszikus utópia, narratíva, retorikai eszköz, Morus Tamás, társadalomkritika

Morus Tamás 1516-ban keletkezett művében, az *Utópiában* a reneszánsz kor humanista gondolkodásának ismérveit véljük felfedezni. Azonban értelmezése során a társadalom megszervezésének a műben bemutatott alternatív modellje sokszor ellentmondásosnak, már-már satirikus ábrázolásnak tűnhet. Annyi bizonyos, hogy Morus nem pusztán egy új terminust, de egy új műfajt, egy új narratívát hívott vele életre: a klasszikus utópiát.

A klasszikus utópia egy elképzelt társadalom bemutatására építi mondanivalóját, üzenetét. Egyfajta retorikai eszközként általában egy utazó szemzőgéből kerül megfogalmazásra, miközben sugalmazza az olvasónak a szerző

* Az ELTE Társadalomtudományi Karán végzett közösségi és civil tanulmányok szakon. Jelenleg a Politikaelméleti Doktori Iskola doktorandusza, témavezetői Hörcher Ferenc és Vassányi Miklós.

gondolatait kora égető társadalmi problémáiról. A klasszikus utópia egy „ideális társadalom” képével operál, amely valahol a valóság és a fikció határmezsgyéjén helyezkedik el. Ez az ideális társadalom nem mozog semerre, hiszen már elérte a kívánt állapotot, a társadalomnak nincs hova tovább fejlődnie.

Az első nagyobb változást az utópia műfajában a felvilágosodás kora hozta. A jelentős mértékben megváltozott – az ember fejlődését, előrehaladását tekintve optimista – gondolkodásmódnak köszönhetően az utópisztikus, a „legideálisabb” társadalom képe a jövőbe vetítődött ki. Ez már egy dinamikus, történelmi dimenzióval is rendelkező elképzelés, amely a történelmet az emberiség fejlődésének folyamataként értékeli. A felvilágosodás utópiájára már a 18. században megszületett egyfajta ellenreakcióként a szatirikus utópia és az antiutópia műfaja, amely a kifordított valóság vagy egy rosszabb jövő ábrázolásával kívánta láttatni a társadalmi változások szükségességét. Az antiutópia alműfajaként, a tökéletes ember, tökéletes társadalom tagadásaként jelent meg először a 19. században a disztópia, amely a 20. század során virágzott fel igazán. Alábbiakban az utópia műfajában és hagyományában Morus Tamás *Utópiája* után bekövetkező első változásokat vizsgálom. Ez a klasszikus utópia felvilágosodást megelőző útjának vizsgálatát jelenti olyan 17. századi műveken keresztül, mint Tommaso Campanella *A Napvárosa*, Francis Bacon *Új Atlantisza* és Francis Godwin *Ember a Holdon* című műve.

A klasszikus utópia narratívája

A Morus Tamás utópiája által megteremtett narratíva egyes ismérveit Campanella *A Napvárosában*² is átveszi, ami már abban is megnyilvánul, hogy Campanella Napváros társadalmának sajátosságait dialógus formájában mutatja be. A napvárosiakról egy genovai hajós (Kolumbusz egyik hajója) mesél egy ispotályos lovagnak, aki rendkívüli módon érdeklődik a hajós napvárosi tapasztalatai iránt.

Amellett, hogy a szóban forgó város közössége teljes egyenlőségben él egy szigeten, a világtól elzárva, Moruséhoz hasonlóan ez az ideális társadalom is a romlatlan emberi természetre épül. Az állam úgy van berendezve, hogy minden természet szerint való, és ez boldogságuk és jólétük fő forrása. Morus utópiájá-

2 Tommaso Campanella domonkos rendi olasz szerzetes *A Napváros* című művét 1602-ben írta meg olasz nyelven, amikor is egy spanyolok elleni calabriai összeesküvés kiobbantásának és eretnekségnek vádja miatt fogságban tartották Nápolyban. Később ő maga fordította le a művet latinra 1613-ban, ami azután Frankfurtban jelent meg először 1623-ban.

hoz hasonlóan ebben a köztársaságban sem létezik magántulajdon, sem pedig pénz. Napvárosban minden közös, ennek ellenére senki sem szenved hiányt semmiben, mert a javak egyenlő elosztásáról tisztviselők gondoskodnak. Mivel nem rendelkeznek vagyonnal, sokkal jobban szeretik hazájukat és társaikat, akikkel egy nagy szerető közösségben élnek. Az erények társadalmi szerepét is ez a közösségi lét határozza meg, Napvárosban a szorgos munka, az egymás iránt érzett testvéri szeretet ebből fakad, hiszen mivel nincs magántulajdon, nincs kapzsiság és önzés – a napvárosiak egymásért, a közösségért élnek.

Érzelkelhető azonban, hogy Campanella műve már több ponton is elhagyja a morusi mintát, ámbár – a Napvárosról szóló dialógushoz kapcsolódó vitás kérdések tárgyalása során – a Napváros ésszerűségét és hasznosságát kétségbe vonó ellenvetésekre felelve még hivatkozik Morusra és az *Utópiát* megelőző antik és keresztény hagyományra.³ A morusi hagyománytól való eltávolodást természetesen részben érthetővé teszi, hogy Campanella minden tekintetben más korszakban és helyen, gyökeresen különböző társadalmi körülmények között működött. Célja *A Napvárossal* az volt, hogy „[ö]sszekapcsolja az elméleti humanizmus gondolkodásbeli eredményeit a fejlődő természettudományok vívmányaival, s nemcsak a skolasztika bénító labirintusából próbál kitörni, hanem általában a pozitív vallások korlátaiból” (Sallay 2002, 132). Vagyis az ideális társadalmat leginkább a természettel összhangban lévő tudományokra alapozza, ami Napváros életében, szokásaiban, erkölceiben, vallásában és vezetésében is erőteljesen megmutatkozik. A köztársaságot magát úgy képzei el, mint egy élő organizmust, aminek tagjai feladataikban és funkcióikban különböznek ugyan, munkájukkal mégis a nagyobb egész, a közösség jóllétéért dolgoznak.⁴

Francis Bacon *Új Atlantisza*, ami az 1620-as évek vége felé íródott, de csak 1628-ban jelent meg nyomtatásban, ugyancsak Morus *Utópiájának* modelljére épül. A Bacon által „felfedezett”, korábban elfeledett kis szigeten élő nép, Bensalem lakói rejtve vannak a világ és az utazók elől, de ők jól ismerik a

3 A dialógushoz kapcsolódó vitás kérdésekről szólva így fogalmaz: „a mi oldalunkon áll Morus Tamásnak, a legújabb mártírnak a példája, aki megírta képzeletbeli köztársaságát, az *Utópiát*, s akinek példája nyomán találtuk ki mi is a mi köztársaságunk intézményeit; hasonlóképp Platón is elének tárta a köztársaságának egyfajta eszményi formáját, amely bár, mint a teológusok mondják, a megromlott természet miatt nem valósítható meg minden részletében, mégis az ártatlanság állapotában nagyon jól fennállhatott. Krisztus pedig éppen az ártatlanság állapotába vezet vissza minket” (Campanella 2002, 65).

4 „A köztársaság egy élő organizmus, aminek meg kell őriznie és javítania kell saját egészségét (a fizikai egészséget is beleértve). Mint minden organizmus, összetett tagokból áll, akiket feladatuk és funkciójuk különböztet meg. Mégis az egész jóllétéért dolgoznak, amely az egyéni részek jóllétének feltétele és horizontja” (Ernst 2010, 96).

világ nagy részét. Boldogságban és harmóniában élnek, és bár az idegeneket csak bizonyos feltételek mellett engedik földjükre, emberszerető, szívélyes és nagylelkű, erkölcsös, minden bűntől és szennytől mentes tiszta lelkű nép. Új Atlantisz lakóinak történetét szintén egy arra tévedt hajós meséli el, akit barátaival együtt a szigetlakók mentettek meg.

Eltérés azonban, hogy ennek a társadalomnak az államformája monarchia. Az emberek családokban élnek, egyfajta patriarchális társadalomban, ahol „természet szerint való”, ha minél nagyobb a család, ami a társadalom szempontjából is hasznos és jó. Valamint az emberi erények és etika helyett Bacon utópiájában is a tudomány társadalomban betöltött szerepe, fontossága, és intézményesülése válik hangsúlyossá az általa Salamon Házának nevezett tudományos alapítvány (más néven a „Hat Nap Munkáinak Kollégiuma”) révén. Salamon Házának tagjai kiutaznak a világba megismerni más országok tudományait és felfedezéseit, a szigeten pedig mindenféle természettudományos kísérleteket folytatnak az emberi élet javítása, tökéletesítése érdekében.

Az elbeszélés stílusa is elhagyja Morus szatirikus ábrázolását; Bacon egy utazó elbeszélésének egyszerű stílusában írja meg befejezetlenül maradt művét.⁵ Ennek a stílusbeli változtatásnak a célja az volt, hogy a meggyőzést szolgálja, annak érdekében, hogy az antik tudományos ismeretekre való támaszkodás helyett egy új tudományos paradigmát mozdíthasson elő. Nem kifejezett célja tehát a műfaj további életben tartása, pusztán csak saját hasznára szeretné fordítani. A humanista elgondolások sem jellemzőek rá, csak amennyire azok az emberiség tudományos előrehaladásával foglalkoznak.⁶ Továbbá – ahogy arra Paul Salzman is rávilágít – Bacon esetében a narratíva sokkal inkább a politikai kommentár műfaját tükrözi, ami a 17. század során fikcióvá alakult, de az e műfajban született műveket kevésbé nevezhetjük utópiáknak, hiszen ezek sokkal inkább utópiákba burkolt komoly társadalmi vagy politikai fejtegetések.⁷

5 „Az utazói narratíva egyszerű stílusa összhangban volt Bacon saját, ideális prózájával. A kora modern utazói narratíva célja nem csupán a tájékoztatás, hanem a meggyőzés is volt” (Salzman 2002, 32).

6 „Bacon abban az értelemben bizonyosan képviseli a humanizmust, hogy egy nagy író volt; de a hangsúly nála az embernek a tudomány eszközeivel a természet felett gyakorolt uralmán van, ami élesen megkülönbözteti őt az olasz humanistáktól, akiket jobban érdekelt az emberi személy fejlődése” (Copleston 1993, 293).

7 „Ahogy Bacon belemegy a Bensalem-ben megalkotott társadalom elemzésébe, aminek a magja Salamon Házának intézménye, a narratíva közelébe kerül több olyan periférikus műfajnak is, amelyek a politikai kommentárt érintik. A legérdekesebb példa ezekre a politikai és didaktikus kommentár, amely a 17. század elején átszívárogott a fikcióba. Egyik sem írható le utópikusnak, de összeköthető az utópikus móddal, amennyiben a fikciót a komoly társadalmi és politikai kommentár közvetítő közegének tekinti” (Salzman 2002, 38–39).

Godwin *Ember a Holdon* című műve, amely Bacon *Új Atlantiszához* hasonlóan szerzőjének halála után jelent meg (1638-ban), bizonyos szempontból szintén követi a morusi hagyományt. A történet elmesélője ugyancsak egy utazó, aki egy véletlen folytán, vadhatyúi által elrepül a Holdra. A Holdon a földihez nagyban hasonlító életet talál. A holdiak társadalma hierarchikus felépítésű (ami a szellemi fejlettség terén és külső attribútumaikban – magasságukban – is megnyilvánul), de a többi utópikus társadalomrajzzal megegyező módon itt is béke és ideális állapotok uralkodnak. Ez a fikció azonban Morushoz képest sokkal jobban kihangsúlyozza kora tudományos (illetve közlebről csillagászati) felismeréseit,⁸ Campanellához és Baconhoz hasonlóan. Ezek a korabeli természettudományos elgondolások tették lehetővé a szerzőnek a mű megírását is, hiszen ahelyett, hogy elvetette és pusztá elképzeléseknek tekintette volna őket, a tiszta fikció eszközeivel támogatta meg ezeket az elgondolásokat (Hutton 2005, 4). Elmondható azonban, hogy Godwin szatirikus stílus tekintetében jobban követte a morusi utópiát, mint Campanella és Bacon, áthagyományozva így ezt a stílust a későbbiekben olyan szerzőkre is, mint például (közvetve) Jonathan Swift.

Látható tehát, hogy – bár kissé átalakulva és eltávolodva, de – valamegyest mindhárom bemutatott mű meg tudott tartani valamit a morusi hagyományból, a klasszikus utópia narratívájából. Mindháromban egy utazó szemszögéből vizsgálhattuk meg az utópisztikus, ideális társadalom ismérveit. Eltérés mutatkozott azonban abban, hogy az adott ideális társadalmak elsősorban már korántsem az emberi méltóság és etika perspektívájából voltak „tökéletesek”, hanem a tudományosság szempontjából, amely a bemutatott társadalmi berendezkedések magvát adta. Az ideális társadalom megszervezése már sokkal inkább a tudomány, mintsem a keresztény etika vagy egyfajta morálteológia fennhatóságába került át. Látható továbbá, hogy a három szerző által az utópiájukban is képviselt tudományosság már nem az a fajta tudományosság, amely a reneszánsz humanizmust még áthatotta, vagyis nem az antik görög filozófiai hagyományra visszamenő középkori tudományosság. A háromból két utópia már nem is a közös tulajdont részesíti előnyben, és sokkal inkább hierarchikus, mint egyenlőségelvű társadalmat mutat be. Egyedül Campanella művében találunk Morus elképzeléséhez hasonló egyenlőséget, egyenlő emberekből álló közösséget. Valamint a három 17. századi műből kettő, Campanella és Bacon utópisztikus története már elhagyta a szatirikus

8 Mint például a kopernikuszi világméretet vagy Galilei elgondolásait arról, hogy a Holdon is lehet élet.

stílusú elbeszélés eszközét, és a szimpla utazó-narratívára támaszkodott. Azaz annak ellenére, hogy a morusi utópia műfaji elemei még megtalálhatóak ezekben a klasszikus szövegekben, már egyre kevésbé véljük felfedezni bennük azt a humanista gondolkodást, ami Morus *Utópiáját* még uralta.

A Napváros mint retorikai eszköz

Napváros társadalma, bármilyen abszurd legyen is az elgondolás, Campanella számára létrehozandó cél volt. *A Napváros* tulajdonképpen „nem elvont filozófiai műnek készült, hanem valamiféle politikai káténak” (Sallay 2002, 117). Egy ilyen, tudományos alapokon nyugvó, egyenlőségben és közösségben élő társadalmat Campanella teljes mértékben megvalósíthatónak hitt.

Elgondolásaiban a spanyol elnyomás elleni lázadása és a korabeli olasz társadalom kritikája fejeződik ki. Már *A Napváros* keletkezése és fogságba kerülése előtt „[a]zt hirdeti [Calabriában], hogy az 1600-as évvel nagy vallási, társadalmi és politikai változások fognak végbemenni a világban, s hogy e változásokat nem szabad ölbe tett kézzel várni. Az új aranykor eljövetele érdekében a természet törvényein nyugvó társadalmi berendezkedés, a testvériség és egyenlőség, a közösségi élet példaképévé kell tenni Calabriát” (uo. 115). A mű egyik legtöbbet emlegetett része és kritikus pontja, az irányított nemzés elgondolása is abból fakad, hogy a házasság intézményében és a családban ő valóban „a társadalmi egyenlőtlenség forrását látja, amiből a társadalomra nézve káros indulatok és cselekedetek, bűnök származhatnak” (uo. 123). Napváros társadalmának megvalósítása végett szabadulása után patrónust is próbált találni tervei kivitelezéséhez előbb VIII. Orbán pápa személyében, majd miután Giordano Bruno halála és Galilei perbe fogása után Franciaországba menekült, Richelieu bíboros és XIV. Lajos, a Napkirály személyében, de sikertelenül.

Így Campanella *A Napváros* című műve retorikai-argumentatív eszköznek tekinthető, ha figyelembe vesszük azt, hogy a dialógus alapján kirajzolódó utópiát nem pusztán fikciónak szánta, hanem egy valóban – és még a jelenben – megvalósítandó, természettudományos alapokon nyugvó társadalmi berendezkedést kívánt felvázolni vele. Ezt a társadalmat azonban nem pusztán az előrehaladott tudományosság jellemzi, hanem hasonlóan nagy jelentősége van annak is, hogy tagjai egyenlőségben, közösségben élnek, és ez képezte szerzőnk legfőbb társadalomkritikáját is egyben. Ennek forrása a spanyol fennha-

tóság elleni lázadása volt. Ezt a lázadást Dél-Itália (Itália legnépesebb része) szabadságának elvesztése, valamint a szent inkvizíció szigorú ellenőrző rendszerének felállítása mellett ezen olasz tartományok elszegényedése és társadalmi leromlása idézte elő. *A Napvárosban* a társadalmi különbségek kapcsán azzal érvel a magántulajdon ellen, hogy annak megléte önzést és önszeretet szül, és ezáltal „mindenki, aki nem fél és hatalmas, a köz ragadozójává lesz, akinek pedig nincs hatalma, az zsugorivá, ármánykodóvá és képmutatóvá válik. De ha megszűnik az önérdek, akkor megmarad a közösség” (Campanella 2002, 13–14). Vagyis Campanella erkölcsi-politikai céljai eléréséhez eszközként használta fel a Morus által megteremtett műfaj utánzását. Vallási téren pedig „[t]ámadásainak közvetlen célpontja az arisztotelizmus, a skolasztikus filozófia alapja, amely Campanella korában is a vallási gondolkodás hivatalos formája volt. Mindenekelőtt ezt a formalista, elvont burkot akarja Campanella lefejezni a keresztény vallás tanáról” (Sallay 2002, 131).

Az Új Atlantisz célja

Francis Bacon befejezetlenül maradt műve, az *Új Atlantisz* célja az volt, hogy az új tudományosság tükrében rávilágítson Anglia társadalmi elmaradottságára. Azaz Bacon társadalomkritikájának megfogalmazása végett használta fel az utópia műfaját.⁹

Bacon sokáig a Lordok Házának tagjaként politizált, de a politikai ügyekbe való közvetlen beleszólásának jogát elvesztette, amikor 1621-ben megvesztegetés gyanújával kizárták a parlamentből. Így a társadalomjobbításra vonatkozó utópiáját sokan az aktív politizálás pótlékának tekintették.¹⁰ Feltételezhető tehát, hogy az *Új Atlantiszt* és annak utópikus műfaját arra használta, hogy a fiktív társadalom ábrázolásával saját társadalmi reformjainak próbáljon támogatottságot szerezni.

Baconról is elmondható, hogy az utópiát egyfajta retorikai eszközként használta fel, hogy meggyőzze olvasóit a tudományközpontú társadalom fon-

9 Erre Paul Salzman is rámutat írásában: „Bacon az utazás/utópia kombinációját használja arra, hogy összehozza Anglia társadalmi hibáit annak az ideális társadalomnak a képével, amire törekedhet” (Salzman 2002, 40).

10 „A bonyolult Jakab korabeli politikai játszmát a legmagasabb tétért játszva és azt elvesztve, Bacon az *Új Atlantiszt* használja arra, hogy víziót kínáljon vele egy olyan társadalomról amely a tudományos fejlődésnek szentelte magát, de közvetve arra is használja, hogy egy rendezett társadalom politikai vízióját közvetítse vele” (Salzman 2002, 42).

tosságáról. Az *Új Atlantisz*ban így legfőbb reformkövetelését Salamon Házának intézménye jelképezi, ami a bensalemieket szerint a legnemesebb alapítvány az egész földön, hiszen „Isten munkái és teremtményei tanulmányozásának és a róluk való elmélkedésnek van szentelve” (Bacon 1995, 113). Salamon Háza tehát központi szerepet játszik Bacon utópiájában. Megalapításával kapcsolatban a szerző kiemeli, hogy annak alapítója, Salomona király az a személy, akinek emlékét a nép mindenekfölött tiszteli és ápolja, és akit legfőbb törvényhozójuknak tartanak.

Bensalem társadalma monarchiában él, ami Anglia államformáját tükrözi a mű keletkezésekor annak érdekében, hogy az a királynak is tetszetős legyen.¹¹ Baconnak tehát nagyon kellett ügyelnie arra, hogy a mű retorikája alkalmazkodjon a kor politikai helyzetéhez a fiktív társadalom ábrázolásában is.¹² Így a saját nézeteinek fontosságáról és helyességéről próbálta meggyőzni olvasóközönségét és legfőképp magát a királyt, annak érdekében, hogy elképzelései megvalósulhassanak. Bacon szintén kifogásolta a korban még népszerű arisztotelészi és platonikus filozófia érvényességét, számára az induktív módszer, a tudományos kísérletek, gyakorlati megfontolások és technikai újítások jelentették azt az előrehaladást, amelyet az *Új Atlantisz* által is kívánt szorgalmazni.¹³ Annyit pedig biztosan elért vele, hogy műve nyomán Salamon Házának mintájára 1660-ban létrejött a máig működő The Royal Society of London.

Francis Godwin *Ember a Holdon* című művének retorikája

Francis Godwin Baconhoz hasonlóan korának tudományos előrehaladása mellett utópiájában a technikai újítás és előrehaladás fontosságát és szükségességét hangsúlyozta. Godwin utópiájában politikai kritika nem nyilvánul meg. A Hold utópikus társadalma egy hierarchikus berendezkedés képét mutatja, amely a korabeli Anglia viszonyait is tükrözi. Egyházi előjáróként Godwin

11 Sarah Hutton szerint ha Bacon az 1650-es években írta volna művét, az minden bizonnyal már az angol köztársaság körülményeihez igazodott volna, de az 1620-as években, hogy politikai reformjának megnyerje magát a királyt, a monarchia legideálisabb formájának kifejtése volt inkább célszerű (Hutton 2002, 54–55).

12 A központi hangsúly így végig a tudományosságon, azon belül is a természetfilozófia fontosságának hangsúlyozásán marad az etikai és politikai kérdések tekintetében is.

13 „Olyan gondolkodó volt, aki tudatosan az arisztotelizmus ellen fordult, és aki ezt nem a platonizmus vagy a teozófia, hanem az emberiség szolgálatában álló tudományos és a technikai fejlődés nevében tette” (Copleston 1993, 293).

talán óvatosságból sem foglalkozott társadalomkritikával. A műben például az angolokról – bár a történetet egy spanyol utazó szemszögéből írja – azt állítja: „sokkal nemesebb és nagylelkűbb személyek, mint azt elsőre gondoltuk volna” (Godwin 2015, 3). Godwin egy politikai kritika megfogalmazása helyett a műfajt már sokkal inkább tudományos nézeteinek közvetítésére használta. Ez olyan kijelentéseiben is megnyilvánul, mint a következő: „[a]mi a tudósok azon elgondolását illeti, miszerint a hőséget az égi nedvességgel párosítsák, mindig is alaptalan kitalációnak véltem” (Godwin 2015, 39). Vagy épp az alábbi:

[a] tudósok és a matematikusok most már igazán bevallhatnák, mennyire vakok is voltak. Elhitették az egész világgal, hogy a Föld nem mozog. És hogy ez hihető legyen, készségesen az égitesteknek tulajdonítottak minden mozgást, melyek közül némelyek teljesen ellentétes irányúak egymással (Godwin 2015, 42).

Továbbá azt is közli a műben főszereplője révén, hogy

magam nem merészkedem el addig, mint Kopernikusz, hogy azt állítsam, a mozdulatlan Nap a világegyetem középpontja, ahogyan állást foglalni sem fogok egyik álláspont mellett sem. Mindössze csak azt mondom, fogadjuk el, hogy a Föld mozog (aminek saját szememmel is tanúja voltam), s vessük el az abszurd ellentmondásokat: mindegyik égitest kizárólag csak a maga egyedüli pályáján mozoghat (Godwin 2015, 43).

Godwin művének jelentősége tehát abban áll, hogy az utópia műfajának formáját és elbeszélésének stílusát megtartva egy fikcióba burkolva próbálja tudományos nézeteit és tudománykritikáját közvetíteni.

Konklúzió

A klasszikus utópiáknak titulált művek vizsgálata során megfigyelhető, hogy a műfajteremtő *Utópiához* még több ponton kapcsolódnak, bár egyre inkább különböznek is tőle. Mindhárom itt bemutatott mű a 17. század elején keletkezett, majdnem egy évszázaddal Morus *Utópiája* után, de annak hatása mindhárom utópián kivehető. Minden esetben egy ideális társadalomról alkotott fiktív képet láthatunk, amit egy utazó mesél el. Az adott kor történelmi és társadalmi sajátosságai élesen visszatükröződnek az e műfajban íródott műveken, alakítják azokat. A három művet összekapcsolja a tudományosság iránti igény, és annak központi szerepe a társadalomban, ami a korszak tu-

dományos felfedezéseinek és elgondolásainak, technikai újításainak tudható be. Összekapcsolja őket még az a tény is, hogy bár a történetük fiktív, de valamely (egy vagy több) ponton szorosan kapcsolódnak a valósághoz. Az utópiák legszembetűnőbb műfaji sajátossága azonban az, hogy sokkal inkább (közvetítő) eszközként szolgálnak, mint célként: mégpedig a politikai-társadalmi jobbítás üzenetét közvetítő eszközként. Hiszen ahogy arra Sarah Hutton (2015) is rávilágít: a kor politikai és társadalmi változásainak köszönhetően a filozofálásban egy egyre szélesedő társadalmi réteg vett már részt, ami hozzájárult ahhoz, hogy a filozófiai művek stílusa, nyelvezete is ehhez adaptálódjon. Ezért a filozófiai művek új formái kerültek előtérbe, mint például az esszé, a dialógus, a filozófiai regény és egyúttal a fikció is, amelynek használatában elsősorban Campanella és Bacon jártak elől, létrehozva ezzel a reneszánsz és az újabb elméletek eklektikus műfaji keveredését, melynek a társadalomkritikák kifejezése mellett célja volt az arisztotelészi filozófia központi szerepének megdöntése is a filozófiai gondolkodásban.

Irodalom

- Bacon, Francis 1995: Új Atlantisz (ford. Sarkady János). Budapest, Nippon.
- Campanella, Tommaso 2002: A Napváros (ford. Sallay Géza). Szeged, Lazi.
- Colclough, David 2002: Ethics and Politics in the New Atlantis. In Bronwen Price (szerk.): Francis Bacon's New Atlantis. New Interdisciplinary Essays. Manchester – New York, Manchester University Press. 60–81.
- Ernst, Germana 2010: Tommaso Campanella. The Book and the Body of Nature (ford. David L. Marshall). Dordrecht, Springer.
- Copleston, Frederick 1993: A History of Philosophy III. Late Medieval and Renaissance Philosophy. New York, Image Books.
- Godwin, Francis 2015: Ember a Holdon, avagy egy Holdra történt utazás leírása Domingo González a sebes hírnök tollából (ford. Kiss Sándor). Máriabesnyő, Attraktor.
- Hutton, Sarah 2002: Persuasions to Science. Baconian Rhetoric and the New Atlantis. In Price, Bronwen (szerk.): Francis Bacon's New Atlantis. New Interdisciplinary Essays. Manchester – New York, Manchester University Press. 48–59.
- Hutton, Sarah 2005: The Man in the Moone and the New Astronomy. Godwin, Gilbert, Kepler. *Études Epistémè*, IV. évfolyam, 2005/1., 3–13.

- Hutton, Sarah 2015: *British Philosophy in the Seventeenth Century*. New York, Oxford University Press.
- Sallay Géza 2002: Utószó. In Tommaso Campanella: *A Napváros*. Szeged, Lazi. 101–136.
- Salzman, Paul 2002: Narrative Contexts for Bacon's New Atlantis. In Bronwen Price (szerk.): *Francis Bacon's New Atlantis. New Interdisciplinary Essays*. Manchester – New York, Manchester University Press. 28–47.

ÁGNES HUBER

The Genre of Utopia after Thomas More

Although More's intentions with writing *Utopia* seemed as contradictory as the work itself, its influence was also perceptible in the subsequent centuries. The desire for happiness, welfare and social harmony and the thought about an ideal society contributed to utopian ideas in the following decades and centuries. The question is what distinctive features can be attributed to the genre. How did the utopian genre reflect on the historical and political events, and how did the focus of the utopia change as a consequence; furthermore, what do certain literary-political utopias have in common, what can be the defining features of this genre throughout the ages? In my essay I would like to search for and examine More's legacy in the seventeenth-century "classical utopian" writings of Tommaso Campanella (*The City of the Sun*), Francis Bacon (*New Atlantis*) and Francis Godwin (*The Man in the Moone*).

Keywords: classical utopias, narrative, rhetorical instrument, Thomas More, social criticism

GÁJER LÁSZLÓ*

A politikai liberalizmus és a Katolikus Egyház: Lamennais fordulata

Absztrakt

Hugo Félicité Lamennais politikai gondolkodásának hangsúlyváltozásai hozzájárultak ahhoz, hogy a Katolikus Egyház a 19. századbeli hivatalos megnyilatkozásaiban elutasította a politikai liberalizmust. Lamennais gondolkodásának történetében megfigyelhető egy belső fejlődés, mely kezdeti ellenforradalmi álláspontjától liberális fordulatot vett, következetesen hangsúlyozva az egyetemes igazság jelenlétét a politikában. Az egyes szabadságjogok fontossága, valamint az állam és egyház szétválasztásának szükségessége mellett kezdett érvelni, elvi alapon, a politikában jelen lévő egyetemes igazság integritásának megőrzése érdekében. A legfőbb autoritást mind inkább a népben, annak közmegegyezésében (*raison commune*) lokalizálta, szót emelve az egyháziak számára kétes megítélésű liberális szabadságjogok mellett. Az alábbi írás az egyházi elutasítás körülményeit mutatja be és azt, hogy ez az elutasítás egyáltalán nem volt szükségszerű.

Kulcsszavak: Katolikus Egyház, liberalizmus, 19. század, ellenforradalom

Ebben az írásban azt vizsgálom, hogy a Hugo Félicité de Lamennais (1782–1854) nézetei által kiváltott egyházi ellenállás hogyan járult hozzá általában a politikai szabadságjogok és a szabadelvűség egyházi elutasításához.

Az 1789 utáni francia ellenforradalmi konzervatívok között, a második nemzedék soraiban találjuk Lamennais-t. A kezdetben ellenforradalmi tradicionalista és elvei alapján inkább monarchista gondolkodó később demokratikus érzelmű liberálissá, majd szocialistává vált anélkül, hogy politikai gondolkodásának alapelveit megváltoztatta volna (vö. Barth 1960, 77). Lamennais új perspektívából kezdte szemlélni a katolikus társadalomfilozófiát, gyakran kifogásolva, hogy az állam a vallásra nehezedik, és felhasználja a vallást a saját politikai céljaihoz, így korlátozva annak szabadságát. Ezért sürgette az egy-

* A PPKE HTK-án szerzett teológus diplomát. Jelenleg a Politikaelméleti Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Hörcher Ferenc.

ház államtól való elválasztását (közömbösség), és a liberális szabadságjogok kiterjesztését, a pápai hatalom megerősítésével (autoritás) együtt (vö. Nyirkos 2015, 98–101). Tette ezt abban a történelmi helyzetben, amikor az egyház politikai érdeke a régi társadalmi rend fenntartása volt, és alkalmazott teológiai, filozófiai megközelítése is ezt mutatta helyénvalónak. Szembekerülve a francia püspökökkel, Lamennais végül magához a pápához fordult nézeteivel (vö. Johnson 2012, 515). Sajátos elméleti háttere akaratán kívül hozzájárult ahhoz, hogy a Katolikus Egyház még jobban elforduljon a klasszikus liberalizmus politikai vívmányaitól és az egyes emberi szabadságjogok támogatásától. Életművét tanulmányozva világosabbá válik, hogy a római katolikus álláspont a 19. században miért merevedett sajátos konzervativizmusba korának szabad-
elvű nézeteivel szemben.

A francia egyház sajátos helyzete

Ahhoz, hogy Lamennais politikai gondolkodását megértsük, az ő saját kora két viszonyítási pontot mindenképpen kínál számunkra. Az egyik a gallikán–ultramontán ellentét, a másik pedig a francia forradalom hatására kibontakozó francia ellenforradalmi konzervativizmus. Franciaországban a 15. századtól kezdve kialakultak azok a gallikán tendenciák, amelyek a francia nemzeti egyház önállóságát hangsúlyozták Rómával szemben. Ezek ellenhatásként jelent meg az úgynevezett ultramontán gondolkodás: a „hegyeken túli”, vagyis főként Rómához köthető, centralizáló, pápahű teológia. A 19. században újjászülettek a gallikán törekvések, főleg a restaurációt támogatók körében (Berthelot du Chesnay – Gres-Gayer 2003, 73). Az erre adott (neo-) ultramontán válaszok megfogalmazói között találjuk a Róma tekintélyét, a pápa hatalmát védő Lamennais-t.

A másik viszonyítási pontunk az, ahogy katolikus teológia reagált a francia forradalom egyházellenes tendenciáira. A forradalom egyház iránti gyűlölete megerősítette katolikusok idegenkedését a francia emberi jogi nyilatkozattal és alkotmánnyal szemben, a forradalmi folyamatok pedig hozzájárultak a római katolikus ellenpozíció kialakulásához. Az egyház ezután védekező álláspontot vett fel, ellenállva a társadalmi változásoknak.

A francia forradalom után a katolikus társadalomelmélet (alapvetően) ellenforradalmi volt, de a forradalmat elutasítók között találunk restaurációpártiakat, akik javarészt gallikánok voltak, és ultramontánokat is (Gres-Gayer

2003, 283–286). Az 1820-as években az ellenforradalmi ultramontánok között ott van Lamennais is.

Régi rend – isteni rend

Lamennais kezdetben azért dolgozott, hogy a Katolikus Egyház apológiáját megírja a francia forradalom után. A fiatal ultramontán nemzedék elutasította Napóleont, vagy a forradalommal való kiegyezést, de a restauráció gallikán gondolkodását is. Testvérével együtt írta a gallikanizmust bíráló *Réflexions sur L'état de l'Église en France* (*Gondolatok az egyház állapotáról Franciaországban*, 1808) című könyvet, amely első jelentős műve volt, majd 1814-ben tette közzé a napóleoni egyházpolitikát elutasító *Tradition de l'Église sur l'institution des évêques* (*Az egyház hagyománya a püspökség intézményéről*, 1814) című önálló írását, amelyben először írt a pápai tekintély védelmében. Ezekben az írásokban fogalmazta meg egy végső autoritás igényét (Lamennais 1825, 148–149). Ez a tekintély, amely Lamennais gondolkodásában útmutatóként szolgál a társadalmi élet számára, a vallási tekintélyben gyökerezik, éppen ezért a politikai hatalomtól független. A pápában lokalizálható autoritás – szerinte – nem lehet a nemzeti politika alá rendelt, ezért kívánta az állam és egyház szétválasztását. Ha ugyanis a vallási tekintélyt a politikai alá rendeljük – hirdette Lamennais – az a politikai életben zsarnoksághoz, a vallási életben pedig vallási közömbösséghez vezet (Nyirkos 2014, 96). Az *Essai sur l'indifférence en matière de religion* (*Tanulmány a vallási közömbösségről*, 1817–23) című négykötetes műve egyik legfontosabb kérdésfeltevése ismét az autoritás mibenlétére vonatkozott. Úgy vélte, hogy a reformáció vallási forradalma, majd később a politikai forradalom

az autoritás elvét, a vallási és társadalmi hit (*foi*) szükségszerű alapját a vizsgálódás (*examen*) elvével helyettesítette, másképpen szólva, az emberi ész tette az isteni ész helyébe, vagyis az embert az Isten helyébe. Az ember ekkor ellensége lett az embernek is, mivel a politikai és a vallási rendnek egyaránt szuverén ura lévén, mindenki igényt formált arra, hogy az országban saját eszének partikuláris uralmát, és önmaga partikuláris hatalmát juttassa érvényre (Lamennais 1836b, 6–7 – idézi: Nyirkos 2014, 99).

A külső érzékek, vagy a belső intuíció nem szolgálnak biztos ismerettel. Az egyetlen autoritás Isten, akinek léte – mint az egyéni tapasztalatok és vélekedések közös mércéje – az egész emberiség egyetértésében (*consentement*) tárul

fel (vö. Lamennais 1836c, 21, 23, 30, 33, 37, 39, 41, 62). Az emberiség egyetértésének eszméje olyan új értelmezési horizontot kínált, amely Lamennais gondolkodását mind inkább a nép felé fordította. Ebben a megközelítésben népi értelemben beszélhetünk tradicionalizmusról is: a közmegegyezés (*raison commune*) az a hagyomány, amely Lamennais-t a kezdeti tekintélyelvűségtől később a liberalizmus felé fordította (Dempsey 2008, 42–43). Hagyomány-felfogása szerint az emberiség egyetértésében lokalizálható az isteni, és ez a kollektív értelem az emberiség *sensus communis*-a (Nyirkos 2014, 101–102; Lamennais 1836a, 31–32), ami a végső morális és politikai autoritás. Az emberi szellemet szerzőnk egy egyének feletti egységként értelmezte, amely egységesítő erőt képez, így ha a szellem és az ezt megragadó hit ellentétbe kerül, az a társadalom szétesését hozza magával. A hagyományos alap ugyanis a vallási rend, amelyet megragad az általános emberi értelem, és ebből források minden politikai rend (vö. Barth 1960, 84).

Lamennais az egyház és az állam szétválasztása mellett

Az 1820-as évek végére az alapelveket (ti. a tekintély igénye és a központi hatalomtól való távolságtartás) megőrizve fokozatosan fejlődött tovább Lamennais addigi világképe, amely addig leginkább egy vallási tekintély alapján álló politikai monarchia elképzeléséhez állt közel. Az 1825-26-ban megírt *De la religion: considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civil* (A vallásról a polgári és politikai renddel való kapcsolatában), majd az 1828-ban megjelenő *Les progrès de la révolution et de la guerre contre l'église* (A forradalom fejlődése és az egyház elleni háború) című művekben kezdett határozottan szembefordulni az *ancien régime*-ben gyökerező monarchiával, ekkor kezdte kifejteni a politikai szabadság sajátos értelmezését.

Eddig sem az államforma mibenléte volt számára a fontos – jöllehet kezdetben inkább monarchista volt, aki elvetette Napóleon semleges államát is, amely állam a vallást csak eszközként használná (vö. Nyirkos 2014, 101). A restaurált Bourbon királyság idején felhívta az egyházat arra, hogy szakadjon el a királytól (vö. Barth 1960, 94), és a Bourbon-ház trónfosztását is pártolta, legalábbis abban az esetben, ha az nem mond le a forradalom előtti állapotok teljes visszaállításáról. Ekkorra már kijelentette, hogy az egyháznak önszántából le kell mondania a néha kényelmes, de alapvetően káros állami gyámkodásról és minden privilégiumáról (Aubert 1965, 584).

A laikus állam nem állíthatja azt, hogy önmaga szuverenitásának birtokában van, vagy annak forrásait önmagában hordozza, hiszen amint ezt megteszi, korlátlan hatalommá, zsarnoksággá válik (Lamennais 1836a, 190 – vö. Nyirkos 2014, 103). A vallás – mint egyetemes szervező elv – az emberiség közmegegyezésének megvalósulása, amely nélkül nincs állam. Márpedig vallás nincs egyház nélkül, egyház pedig nincs egységének záloga, a pápa nélkül (vö. Lamennais 1836a, 232). Így – Lamennais szerint – egyedül a Katolikus Egyház képes az embereket a jóra elvezetni. Az egyház igazságát tehát azonosította az egyetemes emberi szellem igazságával.

Ezen a ponton lehet megragadni azt a fordulatot, amellyel szerzőnk a szabadság, majd a szabadságjogok felé fordult. Érvelése mindinkább arra a célra irányult, hogy alátámassza: Isten tekintélye az egyetemes emberi értelemben, a népben és annak szabadságában tárul fel. Azt az autoritást, amelyet eddig a pápa tekintélyében határozott meg, mindinkább a nép egyetértésében kereste, így lett Lamennais ellenforradalmi érzületéből egyre inkább népi irányzat. Ha a nép szabad, akkor tudja megmutatni, feltárni a közmegegyezésben rejlő igazságot és autoritást. Az egyéni szabadságjogok előmozdításával a nép közös akaratának terét akarta létrehozni, melyben annak a tekintélynek és az abból fakadó belső szabadságnak a konkrét megvalósulását fedezte fel, amelyet eddig a pápa tekintélyében határozott meg. Ez az új értelmezési horizontot mind jobban zavarba hozta az őt korábban még elfogadó és értékelő egyházi vezetőket.

A szabadságjogok védelmében

A politikai szabadság kiterjesztésének igénye meghatározó volt a 19. században. Míg az egyes államok lépéseket tettek ezen a téren, addig a Katolikus Egyház óvatosan tekintett a század politikai igényeire, az egyes szabadságjogok kiterjesztésében nem egyszer a növekvő anarchia és az indifferentizmus veszélyétől tartva. Az indifferentizmus itt azt jelenti, hogy bárki bármilyen hitvallás alapján elnyerheti az üdvösséget – ez egybecseng a vallásszabadság igényével, de ellenkezik a katolikus teológiával. A katolikusok az egyház hierarchikus felépítését ettől függetlenül is nehezen tudták összeegyeztetni a liberalizmussal párhuzamosan megjelenő demokratikus törekvésekkel: a Katolikus Egyház remekül tudott működni és érvényesülni feudális vagy arisztokratikus társadalmakban, de kevésbé találta a helyét a növekvő szabadság

és ezzel együtt a sokféleség és a türelem politikai kultúrájában. Lamennais elméleteiben az autoritás helyét illetően a legfőbb tekintélytől, a pápától egyre inkább a közmegegyezés, vagyis a nép felé tolódott el. Ekkor már sürgette a katolikusokat, hogy keressék a szabadságjogok megvalósításának lehetőségeit.

Az 1830 júliusi francia forradalom után alapította meg *L'Avenir* című folyóiratát olyan eszmék szolgálatában, mint az egyház teljes szabadsága, valamint a Katolikus Egyház és a liberalizmus kibékítése. Az *Avenir* volt az első modern katolikus napilap. Címe a jövőre utalt, de alcíme: „Isten és szabadság” (*„Dieu et la Liberté”*) is beszédes volt. A lapot a liberális katolicizmus szócsövénél tartották. Narratívájában az állam és egyház szétválasztásának és a szabadságjogok kiterjesztésének igénye az egyház javát, így az egyetemes igazság jobb megvalósulását szolgálta.

Lamennais *Avenir*-ben megjelent cikkeinek szóhasználata egészen közel került a forradalmi zsargonhoz: a teljes lelkiismereti szabadságot, az oktatás szabadságát, a sajtószabadságot, az egyesülési szabadságot, az általános választójogot és a kormányzati centralizáció megszüntetését követelte (vö. Lamennais 1832, 196–205). Ez volt a híres hat szabadságjog Lamennais írásaiban. Belgium 1830-as függetlenné válása és 1831 februári liberális alkotmánya meggyőzően igazolta számára, hogy elvei egy szabad és katolikus országban kormányzati támogatás nélkül is érvényesíthetőek (vö. uo. 105). 1828-ban, a *Les progrès*-ben már a belga katolikusok által igényelt szabadságjogok, a lelkiismeret, a sajtó és a nevelés szabadságának megteremtése mellett érvelt (Dempsey 2008, 32). Ugyanitt az egyház konstantini idők előtti eredeti függetlenségét óhajtotta, hogy az megszabadulhasson a kiváltságoktól, amelyekkel az állam megbéklyózza, és félelem nélkül beleállhasson az eszmék szabad versenyébe (vö. uo. 34).

Amit Lamennais a szabadságjogokon értett, az több szempontból különbözött a francia liberálisok elképzeléseitől. A vallás szabadsága nála az igazság szabad választásának lehetőségét jelentette (Lamennais 1832, 222). Az oktatás szabadságához mindenkinek joga van – vélte –, mert mindenkinek jár a lehetőség, hogy rátaláljon az igazságra és felismerje a helyes cselekedetek értékét. Ez Lamennais számára a vallásos nevelést és a prozelitizmus szabadságát jelentette: mindenkinek joga van ahhoz, hogy a helyes útra, az igazi szabadságra eljusson a nevelés és mások missziós tevékenysége által (Dempsey 2008, 37). A sajtószabadságot a kollektív értelem, a közmegegyezés szabadságaként értelmezte. Okfejtése szerint ha a véleménynyilvánítás szabad, akkor az emberiség közös tapasztalata, kollektív értelme is fejlődni tud (Lamennais 1832, 202). A

negyedik szabadság a gyülekezés szabadsága, amely az előző három szabadságot szolgálja azzal, hogy biztosítja az együttműködés, a közös fellépés lehetőségét (uo. 203). Az általános választójog értelmezése mutatja, hogy Lamennais gondolkodásában az igazság nem lehet politikailag irányított, vagy kikényszerített, már csak a felsőbb osztályok romlottsága miatt sem. Az igazság alulról mutatkozik meg a vallás, a nevelés, a gyülekezés és a sajtó szabadsága által. Úgy vélte, hogy az általános választójog a szabadság kiterjesztését jelentheti az igazság kibontakozása érdekében. Lamennais hatodik követelése a hatalom decentralizációja, amely ugyanezen célt szolgálja. A hatalom túlzott központosítását Franciaországban 1789-re vezette vissza, amely 1815-ben, vagy az 1830-as hatalmváltásnál csak erősödött (vö. Dempsey 2008, 38–39).

A szabadságra vonatkozó követelései egytől egyig az elsőből, vagyis a vallásszabadságból fakadnak és annak szolgálatában állnak. Ebben rejlik nála egy keresztény, sőt egy római katolikus erkölcs megvalósításának lehetősége egy semleges államban, ahol az egyház sokkal inkább spirituális, mint intézményes valóság. Láthatjuk, hogy Lamennais egy utópiáról írt, ahol az emberek szívből tisztelik Istent, és megbecsüléssel tekintenek egymásra. Ultramontánként az egyház tekintélyét kereste és védte. De már egy a politikai hatalmát maga mögött hagyó, lelki tekintéllyel rendelkező egyházzal álmodott, amely a történelmi realitástól nagyon messze volt.

A római konfliktus

A problémák akkor kezdődtek, amikor Lamennais és társai, Henri-Dominique Lacordaire és Charles de Montalembert Rómába mentek (1831. december), hogy nézeteiket XVI. Gergely pápa elé tárják és elfogadtassák. A pápa 1832. március 13-án fogadta őket. Végül egy a tanításukat összefoglaló írást vizsgálatra hátrahagyva tértek haza. Eközben a francia püspökök elküldték a pápának a cenzúrájukat Lamennais-ék nézeteivel kapcsolatban, azok elítélését kérve (vö. Dempsey 2008, 189–195).

Az események megértéséhez a regnáló pápa személyét is jó ismerni. Bartolomeo Alberto Capellari (1765–1846) 1831. február 2-án választották pápává és a XVI. Gergely nevet vette fel. Az ő személye sokat megmagyaráz a kialakult konfliktus okaiból. Capellari filozófiával foglalkozott és már 1799-ben megírta az *Il trionfo della Santa Sede e della Chiesa: contro gli assalti dei novatori combattuti e respinti colle stesse loro armi* (A Szentszék és az Egyház győzelme az

újítók, a lázadók és az ellenállók támadásai ellen az ő saját fegyvereikkel) című könyvét, melyben benne volt saját konzervatív társadalomfilozófiájának vázlata. Capellari a Vatikán úgynevezett „*Zelanti*” csoportjához húzott, amely a Vatikán jobb szárnyának számított. Későbbi államtitkára, Lambruschini bíboros is hevesen antiliberalis volt. Mindketten egy erős középkori elképzeléssel rendelkeztek az egyház és a földi hatalom szoros együttműködését illetően (vö. Johnson 2012, 515). XVI. Gergely pápa ráadásul a konzervatív bíborosok és Metternich támogatásával jutott a pápai trónra, így döntéseit nagyban befolyásolta az osztrák kancellár véleménye. Tulajdonképp úgy vélte, mindenütt támogatnia kell az uralkodók hatalmát: nemcsak azért, mert adott esetben viszonzást, hatalma stabilitásának megőrzését várta cserébe, hanem azért is, mert hitte, hogy az egyház a (fennálló) rend őre és támogatója kell, hogy legyen. Lamennais római látogatásának idején a francia, az osztrák és az orosz kormányzatok is nyomást gyakoroltak a pápára, hogy a kérdéses rebellis nézetek elítélését elérjék.

Az 1831-es római forradalmat, amely Gergely pápaságának első heteiben tört ki, a pápa önerőből nem tudta volna leverni, azt csak osztrák és francia seregek segítségével nyomták el. Az 1831-es polgári felkelések után a pápa a liberális agitáció veszélyeire sokkal keményebben odafigyelt (vö. Chadwick 2002, 4–9). Közben azzal is szembesülnie kellett, hogy Mazziniék egységes, alkotmányos Itáliát szeretnének látni Rómával mint fővárossal. Gergelynek ebben a helyzetben kényesen kellett ügyelnie Franciaország és Ausztria érdekeire, akik seregeikkel egészen 1838-ig a Pápai Állam területén állomásoztak. Így az, hogy a francia és osztrák kormányzat a forradalmi eszméket hirdető Lamennais támogatását nem javasolta a pápának, önmagában is nyomós érvet jelentett számára (vö. uo. 22).

Lamennais és köre nyilvánvalóan hibázott, amikor elhamarkodottan deklarálta a liberalizmussal kötött szövetséget, amely sok előítéletet váltott ki. Lamennais-ék ugyan nem fogadták el a szekuláris liberalizmus és indifferentizmus filozófiai alapjait, de a liberalizmus hangoztatása mérsékletet, fontolva haladást igényelt volna. Ráadásul a szabadság és a demokrácia azok a kulcsgondolatok voltak, melyeket eddig az egyház legagresszívebb ellenségei használtak. Amikor Lamennais 1831 decemberében Rómában ment, Quelen, Párizs érseke figyelmeztette, hogy nézetei nem reálisak, és hogy a nyelvezetét és eszméit használva a demagógok könnyen forradalmat robbanhatnak ki. Ő azonban meg volt győződve arról, hogy rábeszélheti a pápát a szeparáció és a szabadságjogok támogatására (vö. uo. 18). Nézetei végül kiváltották a *Mirari vos* enciklika megírását (vö. Boudens 2003, 308–310).

A Mirari vos enciklika

A *Mirari vos*-ban (1832. augusztus 15.) XVI. Gergely elítélte a gallikanizmust, a liberalizmust és a racionalizmust. Ebben az időszakban számos ultramontán szerző beszélt és írt arról, amit a Gergelyt követő IX. Piusz pápa az évszázad tévedésének nevezett: a liberalizmusról.

A pápa érvelése a meglévő politikai rend, a bécsi kongresszuson a Szent Szövetség által kialakított politikai egyensúly védelmét is szolgálta. Az indifferentizmus vádja, amely összefügg a vallásszabadság igényével, valamint a sajtószabadság megvalósítására és az állam és egyház szétválasztására tett utalások az enciklikában mind a megszülető új teológia és egyháztan jellegzetességei ellen megfogalmazott érvek voltak. Felületes ítélet volna azt mondani, hogy a pápa a modern szabadságjogokat teljesen elítélte. Nem tette meg ezt például Belgiumban, 1831-ben, ahol egy az állam és egyház szétválasztásáért küzdő csoport került előtérbe a megszülető belga állam alkotmányának elkészítésekor. Jóllehet Róma később a belga helyzetet kivételnek tartotta, hiszen az állam és egyház szoros együttműködése a legtöbb európai országban még fenntartható volt. Lamennais ezt a meglévő rendet akarta megszüntetni. A belga eseménysort pedig Lamennais egyik sikerének tartották, hiszen nézetei és az ő és körének írásai erőteljesen hatottak a Hollandiával szemben álló, majd megszülető új Belgiumban (vö. Chadwick 2002, 16).

A Singulari nos enciklika

Jóllehet 1833. december 11-én kelt, a pápának címzett levelében alávetette magát XVI. Gergelynek, Lamennais 1834 januárjában elhagyta a papságot, majd négy hónappal később tollat ragadott és megírta az április 30-án megjelent *Paroles d'un croyant* (a magyarul ugyanebben az évben megjelent *Egy hívő szózata*) című könyvét, amelyben összefoglalta és ismét védelmezte tanait. Ebben a kötetben a népet azonosította magával Krisztussal: „Az ő szíve a nép szívében dobog, a nép szíve pedig az ő szívében” (Lamennais 1836d, 102 – idézi: Nyirkos 2014, 105). A könyv már nyíltan állást foglalt a fennálló politikai rend, a királyok uralma és a szegények elnyomása ellen. Kifejtette, hogy ugyan katolikus akar maradni és nem utasítja el a Katolikus Egyházat, de nem mondhat le a szegények és az elnyomottak jogainak védelméről, szemet hunyva a despotikus kormányzás európai gyakorlata felett. A mű szem-

beállította a független egyház által egyesített, igazságot képviselő hívőket a zsarnok kormányzatokkal. Lamennais már nem riadt vissza a szabadságért való küzdelem harcként való értelmezésétől sem.

A pápa – Lambruschini bíboros államtitkár javaslatára – válaszul 1834. június 25-én kiadta a *Singulari nos* körlevelet, amelyben egyszersmind Lamennais könyvét már a nevén nevezte. Lamennais-t nem közösisítette ki, könyve pedig az események hatására hatalmas példányszámban kelt el.

Befejezés

Az egyház és állam szétválasztásának követelésével Lamennais a nyugati politikai rend tizenöt évszázada fennálló alapjait támadta meg. Egy olyan politikai rendet, amelynek a sarokköve volt a politikai hatalom egyház általi támogatása. Kísérlete túl heves volt ahhoz, hogy sikerre tudta volna vinni azt.

A *Paroles d'un croyant* megjelenésétől kezdve Lamennais nézetei egyre radikalizálódtak. 1840-re a szabadság helyett sokkal inkább az egyenlőség és a szociális kérdés került érdeklődésének homlokterébe. A történelem törvénye számára a haladás törvénye volt, a haladás pedig a személy haladása, vagyis a szabadság kibontakozásának útja. A keresztény törvény szemében a szabadság és az egyenlőség megvalósítását kívánja a politikai rend által (vö. Barth 1960, 101). Ez már az a Lamennais, akinek szocialista nézetei politikai ellenzékben formálódtak, és akinek 1848-as szereplésével kapcsolatban azt írta Tocqueville:

Hiába viselt Lamennais fehér harisnyát, sárga mellényt, tarkabarka nyakkendőt meg zöld szalonkabátot, akkor is pap maradt, és nem csak a lelke mélyén, külsőleg is. Mindig elővigyázatosan járt-kelt, apró léptekkel, nem nézve se jobbra, se balra, úgy osont az emberek között, félszegen és szerény ábrázattal, mintha egyenesen a sekrestyéből jött volna, és mindennek tetejébe olyan fennhéjázó volt, mint aki királyok feje búbján lépdél, és magával az Atyaúristennel sem áttall pörölni (Tocqueville 2011, 260).

Lamennais munkássága jelzi, hogy a 19. században megfogalmazódott az igény a politikai liberalizmus és a katolicizmus összebékítésére. A Katolikus Egyház alapvetően nem állt oda a szabadságjogok és a terjedő politikai szabadság kultúrájának védelme mögé, pedig a két gondolkodásmód összebékítésétől sokan Európa politikai kultúrájának fellendülését várták – joggal.

Irodalom

- Aubert, Roger 1965: Die Religionsfreiheit von „Mirari vos” bis zum „Syllabus”. Concilium, I. évfolyam, 1965/1., 584–591.
- Barth, Hans 1960: The Idea of Order. Contributions to a Philosophy of Politics. Dordrecht, D. Reidel.
- Berthelot du Chesnay, Charles – Jaques M. Gres-Gayer 2003: Gallicanism. In Berard L. Marthaler (szerk.): The New Catholic Encyclopedia VI. Washington DC, Thomson/Gale. 73–78.
- Boudens, Robrecht 2003: Hugues Félicité Robert de Lamennais. In Berard L. Marthaler (szerk.): The New Catholic Encyclopedia VIII. Washington DC, Thomson/Gale. 308–310.
- Chadwick, Owen 2002: A History of the Popes 1830–1914. Oxford – New York, Oxford University Press.
- Dempsey, Michael James 2008: Separation of Church and State in the Works of Félicité Lamennais and Orestes Brownson. Lewinston – Quinstone – Lampeter, Edwin Mellen.
- Gres-Gayer, Jaques M. 2003: Ultramontanism. In Berard L. Marthaler (szerk.): The New Catholic Encyclopedia XIV. Washington DC, Thomson/Gale. 283–286.
- Johnson, Paul 2012: A kereszténység története (ford. Makovecz Benjamin). Budapest, Európa.
- Lamennais, Hugues-Félicité de 1825: Réflexions sur l'état de l'Église en France au XVIIIe siècle. Paris. La Librairie Classique *Élémentaire*.
- Lamennais, Hugues-Félicité de 1832: Articles de L'Avenir. Leuven, Valinhtout et Vandenzande.
- Lamennais, Hugues-Félicité de 1836a: De la religion considérée dans ses rapports avec l'ordre politique et civil. In Oeuvres complètes VII. Párizs, Paul Daubrée et Cailleux.
- Lamennais, Hugues-Félicité de 1836b: Essai sur l'indifférence en matière de religion. In Oeuvres complètes I. Párizs, Paul Daubrée et Cailleux.
- Lamennais, Hugues-Félicité de 1836c: Essai sur l'indifférence en matière de religion. In Oeuvres complètes II. Párizs, Paul Daubrée et Cailleux.
- Lamennais, Hugues-Félicité de 1836d: Paroles d'un croyant. In Oeuvres complètes VII. Párizs, Paul Daubrée et Cailleux.

- Latourette, Kenneth Scott 1958: Christianity in a Revolutionary Age I. The Nineteenth Century in Europe. Background and the Roman Catholic Phase. New York, Harper & Brothers.
- Nyirkos Tamás 2014: Az ötféjű sas. Teológia és politika a francia ellenforradalomban. Máriabesnyő, Attraktor.
- Tocqueville, Alexis de 2011: Emlékképek 1848-ról (ford. Ádám Péter). Budapest, Európa.

LÁSZLÓ GÁJER

Political Liberalism and the Catholic Church: the Turn of Lamennais

In the 19th century, the changes of emphasis in the political thought of Hugo Félicité Lamennais contributed to the official rejection of political liberalism by the Catholic Church. Lamennais' initial thinking changed from what may be considered counter-revolutionary thought to liberal ideals, with a systematic focus on the presence of universal truth in politics. He emphasized the importance of universal human rights and the separation of the Church from State, on theoretical grounds, in order to preserve the integrity of truth in the political sphere. By increasingly localising the supreme authority in the common sense (*raison commune*) of people, he was also supporting liberal fundamental freedoms. These freedoms were considered dubious by the Catholic Church at the time. This paper presents the circumstances of this ecclesiastical rejection of Lamennais' thoughts, along with the fact that this refusal was far from inevitable.

Keywords: Catholic Church, liberalism, 19th century, counter-revolution

Tomista etikák, pápai enciklikák

Absztrakt

Ebben a rövid tanulmányban II. János Pál enciklikáinak és egyes tomista filozófusok gondolkodásának viszonyát tárgyalom. Elsősorban azt emelem ki, amit a keresés és a dialógus etikájának nevezhetünk, valamint János Pál relativizmust illető gondolatait. XVI. Benedek és Ferenc témámhoz kapcsolódó egyes megjegyzéseit is felhasználom, amennyiben ezek kiegészítik elődjük filozófiájának itt megidézett aspektusát. Igyekszem megmutatni, hogy a pápák és a filozófusok hogyan kapcsolták össze a legalapvetőbb erkölcsi előírásokat a dialógussal és saját nézőpontunk korlátainak átlépésével. Ez a dialógus és etika közti kapcsolat magával vonhatja az erkölcsi relativizmus cáfolatát.

Kulcsszavak: dialógus, enciklikák, etika, Alasdair MacIntyre, relativizmus

A 20. századi tomista szerzők gyakran merítettek ihletet pápai enciklikákból – maga a tomizmus 20. századi hulláma is egy enciklikának, XIII. Leó *Aeterni Patris*-ának köszönheti létét. Ebben a rövid tanulmányban elsősorban Alasdair MacIntyre (és utalásszerűen Weissmahr Béla) etikájának közös témáit ismertetem II. János Pál enciklikáival. Azt a témát fejtem ki összehasonlításomban bővebben, amelyet „a kutatás etikájának” nevezhetünk, valamint a relativizmust illető gondolatokat – bár ezen kívül is számos figyelemre méltó kérdést lehetne vizsgálni a tárgyalt szerzők munkásságát összehasonlítva.²

MacIntyre és Weissmahr külön cikkeken reflektált az 1999-es *Fides et ratio* kezdetű enciklika tartalmára, ám a pápai iratokkal való számvetés kettejük közül MacIntyre munkásságában központibb jelentőségű. Ez nemcsak ilyen tárgyú írásainak számosságából látszik, hanem abból is, hogy a munkáiban

* A PPKE BTK-án végzett filozófia és kommunikáció szakokon, valamint a Közép-Európai Egyetemen egyéves MA-programot teljesített. Jelenleg a Politikaelméleti Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Hörcher Ferenc.

2 Ezek közül a jó mint igazság és az igazság mint jó témáját egy másik szövegemben szándékozom teljesebben kibontani.

leginkább a kilencvenes évektől kezdődően hangsúlyosan jelenlévő elemek, mint az igazság értéke és a diskurzus normái II. János Pál enciklikáiról szóló műveiben különös figyelmet érdemlő tárgyalást kaptak.

Azon felül, hogy az említett gondolkodók figyelmet fordítottak a pápák megnyilatkozásaira, és talán ezek befolyásolták is gondolkodásukat, ezeknek a megszólalásoknak az itt következő tárgyalását többek közt az motiválja, hogy találhatók bennük a tomista filozófusok gondolatait alátámasztó, magyarázó és kiegészítő szempontok. És mivel ez nem csak az említett dokumentumokról mondható el, időnként kitekintek majd XVI. Benedek, sőt röviden Ferenc pápa olyan megjegyzéseire is, amelyek II. János Pál idézett gondolatait viszik tovább és teljesítik ki.

Kérdezés, kutatás, úton levés

Arisztotelész azzal a megállapítással kezdi a *Nikomakhoszi etikát*, hogy az ember minden vizsgálódása, cselekvése és elhatározása „nyilván valami jóra irányul” (Arisztotelész 1997, 5). Minden ember törekszik a jóra. Vagy legalábbis arra, ami szerinte jó, ami neki jó, amit élvezetesnek talál, ami gyönyörűséges számára, ami kellemes neki, amitől boldog. De ha erre valóban törekszünk, vajon elég-e ha elérjük ezt az állapotot? Platón a *Philéboszban* fejtette ki azt az érvét, amely bebizonyítja, hogy maga a gyönyör és boldogság még korántsem lehet elégséges az ember számára önmagában, ha megfosztjuk a tudástól és az igaz ismerettől. Helyes vélemény hiányában „homályban kell maradnod, hogy vajon boldog vagy-e vagy nem, minthogy minden belátás nélkül élsz”, tudás nélkül „nem is tudhatod, hogy boldog vagy-e boldogságodban” (Platón 1984, 176). Természetes hát, ha minden ember, legalább a számára való jót illetően törekszik az igazságra és tudásra, hiszen e nélkül nyomorúságos még a boldogsága is.

Az ember számára így természetes az is, ha keresi az igaz jót,³ illetve az igazságot arról, ami valóban megelégedéssel tölti el. Ennek a sokszor evidenciaként kezelt megállapításnak az alátámasztása után csatlakozhatunk be a *Fides et ratio* egyik alapgondolatához: Isten az embert „»kutatónak« teremtetten”, igazsághoz vezető útját – parafrázálhatjuk az enciklika 21. szakaszát – nem hagyhatja abba (II. János Pál 1999, 31). Ahhoz pedig, hogy tudja, mi a jó számára, az embernek tudnia kell, hogy ki ő: „Gnóti szeauton”, „Ismerd meg

3 Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* ezt a kérdést teszi fel: „vajon nem esik-e nagy súllyal latba – már csak életünk szempontjából is – ennek a jónak a megismerése, hogy aztán – mint a nyíllövő, ha biztos cél van előtte – könnyebben eltalálhassuk azt, amit tennünk kell?” (Arisztotelész 1997, 6)

magadat!” – ez a szöveg első idézete, amelyet követően a pápa még az 1. szakaszban az embert „önmagát megismerő lényként” határozza meg (uo. 9), ezt a 28. szakaszban pedig úgy egészíti ki, hogy az ember „igazságkereső lény” (uo. 39),⁴ ergo „minden ember filozófus” (uo. 40). Létezése igazságának megismerése II. János Pál szerint olyan „kaland” és küldetés, amelyet egyre kevesebben vállalnak fel (vö. uo. 14).

Ők nem is sejtik, hogy ez a kihívás egy olyan rejtvényhez hasonlít, amelynek megfejtése bizonyos értelemben úgyszólván már mindig is a „a szemünk előtt” volt, vagy úgymond a „hátunk mögött”, hiszen a kutatásban az ember önmagát mint kutatót megtalálva lelhet rá a válaszra. A Szentatya szavaival: „Maga a képesség az igazság keresésére már önmagában az első választ jelenti” (uo. 39). Az ember a jóra és az igazra szomjazik, de ez a szomj önmagát is oltathatja. A kereső ember nem elcsigázott, ha magába issza Weissmahrnak az élet értelméről szóló szavait: a „sivatagi vándor szomjúsága tényleg nem kezeskedik arról, hogy elérhető távolságban forrásra akad. Az azonban bizonyos, hogy ha szomjúság van, akkor víz is van” (Weissmahr 1996, 48). A Weissmahrhoz hasonló nézeteket valló Emerich Coreth (1968) fejtette ki alaposan metafizikájában, hogy az ember nem szűnő filozófiai kérdéséből következtethetünk a kérdések megválaszolhatóságára.

Itt azonban az etikai kérdésnél, a jóra, illetve a helyesre vonatkozó keresésnél maradunk, és ennek megválaszolásánál. Ugyanis itt a kutatás a lehető legszorosabban hordozza a maga válaszáinak kulcsát: itt is igaz, hogy a kutató emberben megvan ez a válasz. „Rejtett etika” is van, ahogy II. János Pál szerint van „rejtett filozófia”, amelynek „alapelveit teljesen általános és nem tudatos módon mindenki birtokolja” (II. János Pál 1999, 12). Ha megvizsgáljuk ezt a kérdést, úgy tűnhet majd, hogy igazat szólnak azok a szentírási helyek, amiket az enciklikák azzal kapcsolatban hoznak fel, hogy az erkölcsi „törvény követelménye a szívébe van írva” minden embernek (Róm 2, 15 – vö. II. János Pál 1994, 76).

Mielőtt erre részletesebben rátérnénk, először is arra szeretnék rámutatni, hogy ez II. János Pálnál hogyan is jelenik meg egy találó helyen, és ez már a válasz egy részét is hordozni fogja. A *Veritatis splendor* az alapján kategorizálja az emberi lelkiismeretet méltóságteljesnek vagy méltóságavesztettnek, hogy keresi-e még a jót. A lelkiismeret természetesen tévedhet, vagyis – János Pál szerint – teheti jószándékkal a rosszat: vétkezhetünk tudatlanul. Mindaddig azonban, amíg kitart a jó keresése mellett, a lelkiismeret nem

4 Ezt a 31. szakasz a „másnak hívó lény” definíciójával egészíti ki (II. János Pál 1999, 41).

veszti el becsületét, inherens értékességét, vagyis méltóságát. Ahhoz „hogya embernek »jó legyen a lelkiismerete« (1Tim 1, 5), keresnie kell az igazságot, mely szerint ítélnie is kell. [...] A lelkiismeret méltósága tehát mindig az igazságból ered” (II. János Pál 1994, 80–81).

Ez azt látszik implikálni, hogy a jó keresése már maga is (egy) érték. MacIntyre *Az erény nyomában* című könyvének ún. „ideiglenes konklúziójával” vág egybe ez a gondolat. Eszerint „a jó emberi élet a jó emberi élet keresésével eltöltött élet, és a kereséshez szükséges erények tesznek képessé bennünket annak megértésére, hogy ezenkívül mi más még a jó emberi élet” (MacIntyre 1999, 295).

Ám hogyan keressük a jó életet? Még mielőtt erre választ kaphatnánk, tegyünk egy kitérőt afelé, hogy hogyan ne keressük azt!

Relativizmus és dialógus

A relativizmus lemond arról a jóról, amit az igazság utáni kutatás jelent. II. János Pál ezt az irányzatot rögtön a *Veritatis splendor* elején a legkeményebb szavakkal illeti: szerinte a relativizmus a Sátán, vagyis „a hazug és a hazugság atyja” (Jn 8, 44 – idézi: II. János Pál 1994, 15) ösztönzéséből következő fejlemény. A relativizmus ugyanis egyfajta magunkba zártságot hirdet. A relativista szerint is nálunk van már az igazság, csak épp nem csupán „rejtve”, „háttérileg”, hanem egészen explicit módon. Nem kell mást tennünk, mint engedelmessé válni a saját gondolkodásunknak, aktuális elveinknek, kultúránknak, politikai vezetőinknek vagy a többségnek. Ha így teszünk, mindig igazunk lesz, sohasem tévedünk. De ezzel az említett tényezők szolgái is leszünk, és elvesztünk minden lehetőséget a fejlődésre ezekhez képest, és a fejlődési lehetőséget annak az „igaz jónak” az irányába, ami valódi jólétünket és jó voltunkat is jelenthetné.

Ha tehát így ne keressük a jót, akkor mi ennek az ellentéte? Ha kilépünk a bezártságból a szabadságba. Ha kilépünk önmagunkból mások felé, ha kilépünk a hagyományunkból a más hagyományok felé, ha kilépünk a kultúránkból a más kultúrák felé – ha kilépünk a monológból a dialógus felé.

Fontos pólus itt a szabadság és mibenléte, valamint a tanulás és fejlődés lehetősége, mivel azonban ezekhez, ezek megtalálásához is elvezethet a keresés, itt arra szorítokozom, hogy mit jelent a monológból kilépni a dialógusba és hogy ennek mi is az igazi jelentése és jelentősége a kutatásban.

Miért van szükség a dialógusra? Az ember önmagába vagy kultúrájába zárva könnyen elveszti vagy a jó megtalálásának reményét vagy, ami még jellemzőbb, eltelik azzal a göggel, hogy az igazságot már készen birtokolja is. Ám hogy valóban reménytelen-e a keresés és hogy valóban nálunk van-e az igazság, ezt mássokkal eszmecserebe lépve deríthetjük csak ki, ebben van az egyetlen remény, hogy a saját részrehajlóságunkon, előítéleteinken, korlátainkon túllépünk.

Ez az eszmecsere pedig bizonyos szabályok betartását feltételezi, ha valóban törekszünk az igazság megismerésére a másik gondolatainak megismerése által, vagyis még a másik gondolataival történő szembesülés árán is. Ezek a szabályok az igazság és az igaz jó elérésére tehát feltétlen betartandók. Ahogy azt XVI. Benedek mondja: „Minden kulturális, vallási és politikai párbeszédnek [...] az egyetemes erkölcsi törvény a szilárd alapja” (XVI. Benedek 2009, 83). Ezek a szabályok biztosítják, hogy a másik fél elmondhassa a véleményét, ne legyen kényszer alá helyezve, ne kelljen félennie, így aztán kimondhassa azt, amit ő igaznak gondol. MacIntyre ezeket az előírásokat egyrészt meghatározónak tekinti „abban, amiben az emberek természetüknél fogva osztoznak mint racionális lények”, másrészt a teljesség igénye nélkül úgy határozza meg őket mint az őszinteség, a bátorság, az állhatatosság, a türelem, a megfontoltság és a nagylelkűség erényeinek minimális követelményeit (MacIntyre 1994, 184). Ez lehet az értelme Weissmahr talán szigorúan hangzó megfogalmazásának is:

Az igazság őszinte és feltétel nélküli keresése [...] nemcsak az alapvető erkölcsi döntés, hanem egyszersmind minden erény foglalata. Aki akármilyen formában őszintén és teljes személyi bevetéssel keresi az igazságot, az a feltétlent keresi és ezzel egyben eleve elismeri: minden ember legalapvetőbb kötelessége az, hogy magát feltétlenül alávetse az igazságnak (Weissmahr 2012, 171).

Az igazság – tehetjük hozzá – igazán a személyköziségben bontakozhat ki, ezért ez az igazság, aminek alá kell vetnünk magunkat nemcsak megszabadít, de nyitottá is tesz a másik emberre. „Amikor a bibliai ember elgondolkodott saját helyzetén – fogalmaz a *Fides et ratio* –, fölfedezte, hogy csak kapcsolataiban értheti meg önmagát: kapcsolatában önmagával, a néppel, a világgal és Istennel” (II. János Pál 1999, 31). Benedek pápa megvilágítóan ír erről a közlésben megvalósuló kapcsolatfelvételtől, ezért érdemes hosszabban is idézni:

Az igazság [...] »*dia-logoszt*«, *dialógust teremtő* »*logoszt*«, azaz megosztás és közösség. Azzal, hogy az igazság kilépteti az embereket a szubjektív vélemények és érzések köréből, lehetővé teszi számukra, hogy túllépjenek a kulturális és történelmi meghatározottságokon, és összetalálkozzanak a dolgok értékének és lényegének megértésében. Az igazság megnyitja és egyesíti az emberek értelmét a szeretet szavában (XVI. Benedek 2009, 7).

Az elfogadó és mégis az igazságra irányuló, a másikkal odaforduló *komunikációnak* a központiságát sejtetheti az a passzus is a Deuteronomiumból, amelyet a *Fides et ratio* idéz, és amely szerint „közel van hozzád a törvény, a szádban és a szívedben van, hogy megtedd” (MTörv 30,14 – vö. II. János Pál 1999, 25).

Visszatérve a relativizmus hibájához, ezt a dialógust a relativizmus úgy akadályozza, hogy minden nézetrendszert, kultúrát, hagyományt egyenrangúnak, egyformán jónak mond. Ez pedig Benedek pápa *Caritas in veritate* kezdetű enciklikájában szereplő meglátását felhasználva „társadalmi téren oda vezet, hogy a kulturális csoportok egymás mellett léteznek, együtt élnek, mégis, hiteles párbeszéd, valamint valóságos integráció híján, elkülönülnek” (XVI. Benedek 2009, 33). Ezzel Péter utódainak véleménye szöges ellentétben áll, hiszen őket Benedek tanúsága szerint az a (világosságát „az egyetlen isteni lényekben meglévő Szentháromság személyei közötti viszonyból” nyerő) gondolat vezérli, hogy a személyeket és kultúrákat sokféleségük egyesíti, egyik sem nyeli el a másikat, sem a személyt a nép, sem a népeket és kultúrákat az „emberiség családja” (uo. 76). Karol Wojtyła gondolkodásában egyértelmű kimondásra kerül, hogy az emberi kultúrák egymást kiegészítik (II. János Pál 1999, 11), tehát nem is egyformák, de nem is negligálhatók, míg Szent Tamás az egyes ember és a közösség kapcsolatát megvilágítva fogalmazott úgy, hogy „a rész logikája szemben áll a személy logikájával” (idézi: XVI. Benedek 2009, 76) – tehát a személy nem csupán egy része a társadalomnak, találkozásukkor egész találkozik az egészszel.

Felmerülő kérdések

Ám mi van, ha dialóguspartnereink agnosztikusok, szkeptikusok, relativisták vagy épp olyan „vandálok”, akik semmit nem tisztelnek és bármire képesek? Egyrészt, ahogy MacIntyre rámutat, az igazság melletti érvelésük által ők is ugyanezeket a normákat valósítják meg (MacIntyre 1994, 173). Szerinte kifejezetten tomista nézet, hogy még az antitomisták is ugyanazokat az elveket testesítik meg érvelésükben, amiket amúgy tagadnak. Másrészt világos, hogy ha nem ezt teszik, azaz ha elmulasztják ennek keresését (mint pl. a vandálok), akkor aligha van esélyük kilépni saját esetleges korlátaik közül.

Az történt hát, hogy úgy találtuk: a válasz keresése által a válasz jó részének elérése már rendelkezésünkre állt. A keresés „ösztönével” együtt már ez is a

szívünkbe volt írva. A dialógus céljának tűnő válaszkérés lényegében maga a dialógus által megoldódott.

Ezzel azonban két további aggodalom is felmerül. Az egyik, hogy a válasz szükségtelennek láttatja a kérdést, hiszen az már úgyis megvolt bennünk. Nem úgy van-e ezzel, amint Wittgenstein *Tractatus*-ában, hogy a kérdés azáltal nyert választ, hogy értelmetlenné vált?⁵ A másik probléma, hogy nagyon is úgy tűnik, mintha a dialógus be is rekesztődne önmaga által – amint elkezdjük a vitát, már lezártnak is tekinthetjük azt. Az első nehézségre az a válasz, hogy mégsem volt egészen magától értetődő a megfejtés, abban az értelemben, hogy ennek a meglátásához is fel kellett érniünk, el kellett jutnunk egy „transzcendentális” szemléletre, amelyet gyakorolni kell, mint Platónnál is a különböző tudományok által; és még ha mindig is rendelkezésre állt, el kellett sajátítani különböző megvilágító forrásokból. A másik problémára a válasz, hogy a dialógus korántsem ért véget szükségszerűen. Egyrészt korántsem biztos, hogy a dialógusban már mindenki felismerte a választ. Másrészt a dialógus nem csak az alapvető kérdésekről folyhat, hanem a részletekről, továbbá az egyes esetekről és a pontosításokról is. Nincs róla szó, hogy az etikai törvényeket ne világíthatnánk meg idővel még jobban.

Éppen a politika területén pedig sokszor pusztán egy kompromisszum lehet csak a megoldás, nem pedig egy minden érdeket kielégítő igazság. Arról a nézetről, hogy a társadalom csak „relativisztikus” alapon maradhat szabad és nyitott⁶ Ratzinger ezért ítéltet *Igazság és tolerancia* című könyvében így: „Ez a nézet a politikában nagyrészt igaz. Az egyetlen kizárólagos politikai vélemény nem létezik [...] – a marxizmus és a politikai teológiák hibája pontosan az volt, hogy ilyen vélemény létezhet.” De rögtön hozzá is teszi: „Természetesen még a politikában sem járható út az abszolút relativizmus: vannak dolgok, amik helytelenek és sohasem lehetnek helyesek [...]; vannak dolgok, amik helyesek, és sohasem lehetnek helytelenek” (idézi: Cartabia – Simoncini 2015, 13). Hiszen mint azt ő is és Ferenc pápa is többször megerősítette, a demokrácia, ha elfelejtkezik erről, „a relativizmus zsarnokságába” csap át. Ez az abszolút relativizmus a többség akaratát tenné meg a törvény és a jog forrásává, vagyis az imént lefektetett elvek alapján törvénytelen és jogtalan volna.

5 Vö. a *Tractatus* 6.521-es pontjával, ahol Wittgenstein azt írja Márkus György fordításában (pozitív felhanggal): „Az élet problémájának megoldását e probléma eltűnése jelenti” (Wittgenstein 1989, 89).

6 Itt a relativizmus helyett pontosabb lenne pluralizmusról beszélni.

Zárogondolatok a barátságról

Összegezve: ahogy kifejtettem, az igazság keresése megálljt parancsol a relativizmusnak és az etika alapvető normáinak is forrása. Ezt pedig úgy is szemlélhetjük, hogy a relativizmus elutasítása lehet az igazi alapja egyfelől kötelességeinknek, másfelől jogainknak, valamint kölcsönös megalapozó viszonyban van a racionális párbeszéddel, tehát az interkulturális és interperszonális kapcsolataink megfelelő formájának is alapja. Akár odáig is elmehetünk, hogy az igazság a barátsággal és a szeretettel is szerves egységben van.

Pápává választását hat évvel megelőzően Jorge Bergoglio, akit Ferenc pápa néven ismert meg a világ, részt vett Buenos Airesben egy városmisszióval foglalkozó konferencián. Itt hozta fel a „társadalmi barátság” témáját és a „hívó tekintet” motívumát. Ez a tekintet Isten tekintetét utánozza és őt is kívánja meglátni, aki már ott él az emberekben. „Ez egy baráti tekintet – mondta a mostani pápa. – A barátok olyannak fogadják el egymást, amilyenek, és megmondják egymásnak az igazságot. [...] Ez a tekintet az alapja a társadalmi barátságnak, a különbségek [...] tiszteletben tartásának is.” Ahogy a pápa fogalmazott: a „mi Istenünk [...] nem diszkriminál és nem relativizál. Az ő igazsága a találkozás igazsága [...] Az emberek befogadása [...] nem jár együtt azzal, hogy relativizáljuk értékeiket vagy igazoljuk hibáikat” (idézi: Tőzsér 2014, 10). Vagyis – prózaiban kifejezve – a barátság, az egymáshoz odaforduló, egymást értékelő, elfogadó kapcsolat nem igazi, ha titkolózással jár, ha a másikat nem tekintjük az igazságra és a véleményünkre méltónak, sőt. Az igazi barátság elfogadja azt is, hogy a másik szava nemcsak hozzá mérten lehet igaz, és így számomra is lehet jelentősége, ezért kölcsönös odafigyelésre van szükség.

Ez lehet az igazi értelme annak, amit a *Fides et ratio* kiemel az ókori filozófusok tanításából: „a barátság a helyes filozofálás legjobb környezete” (II. János Pál 1999, 43). Mert hiába mondta Arisztotelész, hogy „szeretem Platont, de az igazságot még jobban szeretem”, Platón nélkül nem juthatott volna el az igazságra, és valószínűleg ha alkalma lett volna Platónnak felhozni ellenvéleményét és ellenvetéseit, azt a barátság nem tiltotta, hanem egyenesen szükségessé tette volna. A *Nikomakhoszi etikában* így kesergett a barátság és az igazság szülte kötelességek összeütközéséről:

nagyon kedvünk ellenére való ez a fejtegetés [...] S mégis úgy véljük, hogy ez a legbecsületesebb eljárás, sőt egyenesen kötelességünk is, hogy az igazság védelmében még azt is feláldozzuk, ami a szívünkhöz közel áll, [...] hiszen filozófusok vagyunk: [...] szent kötelességünknek tartjuk, hogy elsősorban az igazságot szolgáljuk (Arisztotelész 1997, 12).

Ferenc szavainak értelmében azonban ez a két kötelesség nem ütközhet össze: hiszen igaz, hogy a barátság szolgálata kötelesség, ám az igazságot szolgálva is a barátságot szolgáljuk (erre részben már Aquinói Szent Tamás is utalt, bár ő inkább Arisztotelész mellett érvelt). A barátainknak is szükségük van ugyanis azokra az ablakokra, amiket mi jelentünk nekik, mint ahogy nekünk is ablakot biztosítanak ők. Olyan ablakokat, amelyek megmutathatják nekünk az objektív igazság megismerésének útját, és ezáltal magát az objektív igazságot is.

Irodalom

- Arisztotelész 1997: Nikomakhoszi etika (ford. Szabó Miklós). Budapest, Európa.
- XVI. Benedek 2009: *Caritas in veritate* (ford. Dér Katalin – Horváth Pál). Budapest, Szent István Társulat.
- Cartabia, Maria – Andrea Simoncini 2015: *A Journey with Benedict XVI through the Spirit of Constitutionalism*. In uők (szerk.): *Pope Benedict XVI's Legal Thought. A Dialogue on the Foundation of Law*. New York, Cambridge University Press.
- Coreth, Emerich 1968: *Metaphysics* (ford. Joseph Donceel). New York, Herder & Herder.
- II. János Pál 1994: *Veritatis splendor* (ford. Diós István). Budapest, Szent István Társulat.
- II. János Pál 1999: *Fides et ratio* (ford. Diós István). Budapest, Szent István Társulat.
- MacIntyre, Alasdair 1994: *How Can We Learn What Veritatis Splendor Has to Teach?* *The Thomist*, LVIII. évfolyam, 1994/2., 171–195.
- MacIntyre, Alasdair 1999: *Az erény nyomában* (ford. Bíróné Kaszás Éva). Budapest, Osiris.
- Platón 1984: *Philébosz* (ford. Péterfy Jenő). In *Platón összes művei III*. Budapest, Európa. 151–306.
- Tőzsér Endre SP 2014: *Ferenc pápa barátságának titka*. *A Szív*, C. évfolyam, 2014/10., 8–11.
- Weissmahr Béla 1996: *Filozófiai istentan* (ford. Gáspár Csaba László). Bécs – Budapest – München, Mérleg – Távlatok.

- Weissmahr Béla 2012: Filozófiai megjegyzések az igazság isteni voltáról. In uő: Az emberi lét értelme. Metafizikai értekezések. Budapest, Akadémiai. 161–171.
- Wittgenstein, Ludwig 1989: Logikai-filozófiai értekezés. Tractatus logico-philosophicus (ford. Márkus György). Budapest, Akadémiai.

TAMÁS PAÁR

Thomistic Ethics, Papal Encyclicals

In this short paper I discuss the relationship between two of John Paul II's encyclicals and the thought of certain Thomist philosophers. I focus on what we may call the ethics of search and dialogue, and the pope's thoughts regarding relativism. I also pay attention to some remarks made by Popes Benedict XVI and Francis that are of relevance to my central topic, and are supplements to the aspect of John Paul II's philosophy that is invoked here. I show how both the philosophers and the popes connected the fundamental ethical principles to dialogue and to the transcendence of the limits of one's own perspective. This connection between ethics on the one hand and dialogue on the other may entail the rejection of moral relativism.

Keywords: dialogue, encyclicals, ethics, Alasdair MacIntyre, relativism

SZILVAY GERGELY*

Az azonos neműek házasságáról szóló amerikai vita érvrendszerei

Absztrakt

Végigkísérték 2015-öt az azonos neműek házasságának bevezetéséről szóló népszavazások és bírósági döntések a nyugati világban. Az azonos neműek házasságának kérdésköre a nyugati közéleti vitákban kibontakozó kultúrharc egyik legjelentősebb csatateré. Ezen vitában a homoszexualitás, a nemi szerepek, a vallás, a Biblia, a hagyomány, a természettörvény, a semleges állam, a demokrácia, az egyenlőség és a szabadság körüli ellentétes álláspontok feszülnek egymásnak, négy főbb területre csoportosítva: homoszexualitás, filozófia, politika, vallás. Tanulmányomban a vitázó felek érvrendszereit mutatom be.

Kulcsszavak: homoszexualitás, házasság, gender, demokrácia, hagyomány, vallás

2015 júniusában úgy határozott az Amerikai Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága (Supreme Court of the United States), hogy minden tagállamban legálissá teszi az azonos neműek házasságát. Ugyanekkor Írországban népszavazás döntött arról, hogy az alkotmány lehetővé tegye az azonos neműek házasságának bevezetését. Ausztria parlamentje ezzel szemben leszavazta az intézmény bevezetését, Szlovéniában pedig decemberben népszavazás akadályozta meg, hogy bevezessék azt a parlament döntése alapján. Ezek az események újra az érdeklődés középpontjába állították az intézmény létjogosultságának kérdését, ami hazánkban is a közéleti érdeklődés középpontjába került.

A következőkben röviden kitérek a Katolikus Egyház álláspontjára a kérdéssel – amely napjainkban is meghatározó tematizáló erő –, majd az azonos neműek házasságáról való gondolkodás 19. századi gyökereit vázolom. Ezután mutatom be a pártolók és az ellenzők érvrendszerét. Céloom dolgozatomban

---

* A PPKE BTK-án végzett történelem-kommunikáció szakpáron. Jelenleg a Politikaelméleti Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Pócsa Kálmán.

nem az „igazságtétel”,² hanem egyszerűen a vita egyes csomópontjainak felvázolása – ezzel jelölve ki egy diskurzuselemzés lehetőségeit.

Az egyház álláspontja

Ugyan az amerikai közéleti vita kontextusában a Katolikus Egyház álláspontjának csak közvetett jelentősége van, ám mivel számos teoretikus, aki ellenzi az azonos neműek házasságát, katolikus vallású, továbbá mivel az egyháznak markáns, az előző évek családszinódusain előtérbe került álláspontja van a kérdést illetően, ezért érdemes röviden felidézni ezt az állásfoglalást.

A Katekizmus 2358. pontja úgy fogalmaz:

Nem elhanyagolható azon férfiak és nők száma, kiknek homoszexuális hajlama nagyon mélyen gyökerezik. E hajlam, mely objektíve rendetlen, többségük számára próbatételt jelent. Tisztelettel, együttérzéssel és gyöngédséggel kell fogadni őket. Kerülni kell velük kapcsolatban az igazságtalan megkülönböztetés minden jelét. Az ilyen személyek arra hivatottak, hogy valósítsák meg életükben Isten akaratát, és amennyiben keresztények, egyesítsék az Úr keresztyáldozatával az állapotukból adódó esetleges nehézségeket (A Katolikus Egyház Katekizmusa 1994, 464).

Az utolsó átfogó megnyilatkozás a kérdésben a Hittani Kongregáció *Megfontolások az azonos nemű személyek együttéléseinek törvényes elismertetésére irányuló törekvésekről* című, 2003-as iránymutatása, amely leszögezi, hogy az azonos neműek kapcsolatának bármilyen állami elismerése (élettársi kapcsolat, házasság) szemben áll a természet törvénnyel, a tolerancia pedig nem jelenthet jogi elismerést, mivel a jog nevelő erővel is rendelkezik:

Az Egyház tanítja, hogy a homoszexuális személyek iránti tisztelet semmiképpen nem vezethet a homoszexuális magatartás jóváhagyásához vagy a homoszexuális együttélések törvényes elismeréséhez. A közjó követeli, hogy a törvények ismerjék el, támogassák és védelmezzék a házassági együttélést mint a társadalom alapvető sejtjének, a családnak alapját (Hittani Kongregáció 2003).

2 Normatív módon külön kötetben foglalkozom a kérdéskörrel, ellenzői pozícióból (Szilvay 2016).

A kérdés felmerülése a 19. században

Az azonos neműek házasságának modern kori gondolata a 19. századig nyúlik vissza. Karl Heinrich Ulrichs német jogkutató, aki maga is a férfiakhoz vonzódott, 1864-től 1879-ig írt esszéket a homoszexualitással kapcsolatban, amelyet ő maga „uranizmusnak” nevezett. Ezekben az esszéekben Ulrichs a homoszexualitás természetessége mellett, valamint a homoszexuális cselekedetek törvényi büntetése ellen érvelt, és követelte az azonos neműek közti házasság bevezetését (az esszék összefoglalóan *Forschungen über das Räthsel der mannmännlichen Liebe* – azaz *Kutatások a férfiak közti szerelem rejtélyéről* címmel jelentek meg).

A homoszexualitás és heteroszexualitás kifejezéseket a bécsi születésű magyar író, Kertbeny Károly (Karl-Maria Kertbeny) alkotta meg 1869-ben: ekkor megjelent két esszéjében használta először ezeket a fogalmakat, miközben úgyszintén a homoszexualitás dekriminalizálása és természetes, veleszületett mivolta, valamint megváltoztathatatlansága mellett érvelt. A homoszexuális és heteroszexuális kifejezéseket ezután átvette Richard von Krafft-Ebing német-osztrák pszichiáter 1886-os, *Psychopathia Sexualis* című művében, amelynek nyomán elterjedt a használatuk.

Karl-Heinrich Ulrichs álma valóra válásához azonban még másfél évszázadnak kellett eltelnie. Számos országban csak a hatvanas éveket követően dekriminalizálták a homoszexuális cselekedeteket (eredetileg a Föld számos pontján a Brit Birodalom által meghonosított angol törvények kezdték el büntetni azokat). Az Egyesült Államokban a hetvenes évek óta igyekeznek elérni az azonos neműek házassága bevezetését (bár az első támogatói már az ötvenes években felbukkantak). Mára 21 ország vezette be az azonos neműek házasságát, közülük az első Hollandia volt 2001-ben.³

3 A további országok, ahol az azonos neműek házassága engedélyezett (zárójelben az engedélyezés évszámával): Belgium (2003); Spanyolország és Kanada (2005); Dél-Afrika (2006); Norvégia és Svédország (2009); Portugália, Izland és Argentína (2010); Dánia (2012); Brazília, Franciaország, Uruguay és Új-Zéland (2013); az Egyesült Királyság (2014); Luxemburg, Szlovénia, Írország, Amerikai Egyesült Államok (szövetségi szinten 2015); Finnország pedig 2017-ben fogja követni őket eljárásjogi okokból. Mexikóban három tartomány, Mexikóváros, Quintana Roo és Coahuila vezette be az azonos neműek házasságát.

Pro és kontra érvek az amerikai közéleti vitákban

A pro és kontra érvek három nagy témakör köré csoportosulnak: maga a homoszexualitás kérdésköre és hozzá kapcsolódóan a gender kérdésköre (veszélyeztettség, megváltoztathatóság, örökbefogadás, meddőség); filozófiai kérdések (hagyomány, természettörvény, konstruktivizmus – esszencializmus, premodern – modern – posztmodern); politikai kérdések (semleges állam, szabadság, egyenlőség, demokrácia, tolerancia, a fajközi házasság tiltásának párhuzama); és végül vallási kérdések (a vallás, azon belül is a kereszténység igazolhatósága; a Biblia tanítása a homoszexualitásról, „melegteológia”; annak kérdése, hogy megváltoztathatja-e a pápa a katolikus tanítást, azaz a katolikus szenthagyomány kérdésköre).

A pártolók érvelési rendszere

Az azonos neműek házasságának pártolói szerint az ilyen házasságok eddigi „tiltása” igazolhatatlanul tartotta fenn a házasság „privilegiumát” a különne-mű párok számára. Ez a „tiltás” hasonlatos szerintük a fajközi házasság USA-beli tiltásához, amely a 17. században kezdődött⁴ és csak az 1960-as évek végén vetettek neki véget (Eskridge 1993); ahogy hasonlatos a zsidók és nem zsidók közti házasság tiltásához is a náci Németországban (és ugyanabban az időben Magyarországon). A házasság „kiterjesztése” az azonos nemű párokra eszerint az álláspont szerint nem érintené hátrányosan a különne-mű párokat. Ha pedig két ember szereti egymást, miért ne kelhetnének egybe? – teszi fel a kérdést a pártolók. Ebben a kontextusban mindez csak az egyenlőség elvének érvényesítése volna, egyben a szabadság növelése. Számukra mindez a semleges állam és a demokrácia következetes megvalósításának része, hiszen az állam nem mondhatja meg, mi a házasság és ki kivel házasodjon, valamint egyenlően kell kezelnie a polgárait és nem köteleződhet el egy felfogás mellett sem.

4 A mai Amerikai Egyesült Államok földjén a brit gyarmatok közül elsőként 1664-ben Maryland tiltotta meg a feketék és fehérek közti házasságot, őt követte Virginia 1691-ben. Az idők folyamán pusztán nyolc gyarmaton és tagállamban nem volt a „fajközi házasságot” tiltó és szankcionáló jogszabály. Elsőként Pennsylvania törölte azt el 1780-ban, de csak egy 1967-es szövetségi bírósági döntés helyezett minden fajközi házasságot tiltó tagállami törvényt hatályon kívül; ugyanakkor az utolsó tagállamok, amelyek visszavonták a fajközi házasság (a gyakorlatban már évtizedek óta nem alkalmazott) tiltását, Dél-Karolina és Alabama voltak, mégpedig szinte a közelmúltban – 1998-ban és 2000-ben (Wallenstein 2004, 247–254).

A pártolók azzal vetik el a házasság hagyományos, klasszikus felfogására vonatkozó hivatkozásokat, hogy a házasság intézménye sokat változott a történelem folyamán – gondoljunk csak a több őskori kultúrkörben vagy az iszlám civilizációban, de számos más kultúrában is jelen lévő többnejűsége (Bodrogi 1997; Westermarck 1910; Abd al Ati 1977). Így aztán – sugallják – miért ne lehetne még egy kicsit változtatni rajta (Eskridge 1993)? A hagyomány szerintük inkonzisztens és irracionális, tehát nem rendelkezik autoritatív jelleggel (Garrett 2008) – a hagyomány alól inkább felszabadulni kell.

A pártolók válasza a „meleg kapcsolatok” terméketlenségére vonatkozó megállapításokra arra mutat rá, hogy egyre több a gyermeket nem vállaló különnemű pár is, vagy épp ott vannak a meddő különnemű párok vagy az időskorban házasodók – ha a terméketlenség miatt a „meleg párok” kapcsolata nem lehet házasság, akkor a meddőké sem. Továbbá érdekes érve a pártolóknak a „konzervatív kifogás” (vö. Girgis et al. 2012, 66–72): az azonos neműek házasságának ellenzői rendszerint felhosszítják az azonos neműek közti párkapcsolatok törékeny, nem tartós jellegét és a meleg szubkultúrában tapasztalható, közmondásos promiskuitást. De az azonos neműek házasságának pártolói szerint épp ezért kellene a tartós kapcsolatokat sokra értékelő „konzervatívoknak” pártolniuk az azonos neműek frigyét, mert az talán tartós kapcsolatra ösztönözheti a feleket.

A – köznapki kifejezéssel élve – „melegházasság” ellenzői annak pártolói szerint alapvetően vallásos módon érvelnek, aminek viszont irracionális mivolta miatt nincs helye a demokratikus közbeszédben, ahol a publicisztikákban mindennaposan megjelenő érvelés szerint csak racionális és szekuláris érveknek szabad megmutatkozni. Így a Bibliára sem lehet hivatkozni szerintük. Ha mégis felmerül a Biblia álláspontja mint alternatíva, akkor a szemükben vagy következetlennek találhatják, mint amiből bármilyen álláspont és annak ellenkezője is kiolvasható, vagy „korfüggőnek” nyilvánítatnak a vonatkozó mondatai, amelyek ma már nem relevánsak, mivel a tudomány és a társadalmi fejlődés felülírta őket. Végül megjelent a színen az úgynevezett „melegteológia” is, ami a homoszexualitás bújtatott pártolását olvassa ki a Bibliából és az egyház reformáció előtti történetéből (pl. Boswell 1980; Bailey 1975; Scanzoni – Mollenkott 1978; Gomes 1996).⁵ Ebből következően szerintük a Katolikus Egyház fejének, a pápának is felül kellene vizsgálnia az egyház álláspontját.

5 A „melegteológia” a hetvenes-nyolcvanas években élte virágkorát az Egyesült Államokban, azon kívül kevésbé ismert. Mind katolikus, mind protestáns változata létezik. Katolikus részről az akadémiai teológiában nem honosodott meg, a hivatalos katolikus tanítással pedig összeegyeztethetetlen.

Mára elfogadottá vált az amerikai (és több más) társadalomban az az álláspont, miszerint a homoszexualitás veleszületett és megváltoztathatatlan jellemző. Azaz ilyenformán hasonlatos a nemzetiséghez, etnikumhoz – tehát nem morális kategória. A homoszexuálisok így születtek, nem tehetnek róla, így nem is lehet rajtuk ezt etikai szándékkal számon kérni. Mindezzel egy időben ugyanakkor az azonos neműek közti házasság sok pártolója az emberi nemiség, szexualitás konstrukciós jellegét hangsúlyozza. Ez azért fontos, mert így lehet arra a következtetésre jutni, hogy nincs emberi lényeg, állandó emberi természet, aminek része lenne a heteroszexualitás. Ennek a konstruktivizmusnak különféle, mérsékelt és radikális formái is vannak – utóbbiak viszont egyértelműen összeegyeztethetetlenek a homoszexualitás veleszületettségét valló nézetekkel.

A konstruktivizmus viszont azért is fontos a pártolók számára, mert így tudnak érvelni a meleg párok örökbefogadási joga mellett. Míg a homoszexualitás veleszületettségének kérdése az emberi szexualitás esszenciális vagy konstrukciós mivoltára reflektál, addig az örökbefogadás esetében a nemi *szerepek* ezzel összefüggő, de a szexualitás kérdésköréhez nem szorosan kapcsolódó kérdésköre a releváns. Ez pedig a genderről (a nemi szerepekről, társadalmi nemről és a szexuális identitásról) szóló kutatások és gondolkodás kompetenciája. Itt lesz fontos, hogy van-e női és férfi „princípium”, „lényeg”, vannak-e férfi és női tulajdonságok, természetből adott férfi és női szerepek. Ha ugyanis vannak, és ezeket tovább kell adni, akkor nehezebb lesz az azonos nemű párok örökbefogadáshoz való joga mellett érvelni. Ha viszont mindez csak igazolhatatlan „társadalmi konstrukció”, amelyet megváltoztathatunk, és nincs férfi és női lényeg, illetve lényegileg adott szerepek, akkor az azonos nemű párok aggályok nélkül örökbe fogadhatnak.

Az amerikai pártolók filozófiai előfeltevései röviden összefoglalva két részre oszthatóak: vannak a felvilágosodás és a modernitás univerzalista, emberi jogi érvelésére építő stratégiák és a posztmodern megoldások. Az LMBT-kutatásokat (vagyis a nem heteroszexuális nemi beállítódásokra vonatkozó kutatásokat) jelentős részben meghatározza az utóbbi, amennyiben a frankfurti iskola, valamint a posztstrukturalizmus (különösen is Michel Foucault hatalomelmélete és a Jacques Derrida-féle dekonstrukciós elmélet) igen nagy hatással van a teoretikusokra és a kutatókra – gondoljunk csak a mindkettőre nagyban építő queer-elméletre.⁶

6 A queer-elméletről összefoglalóan ld. Jagose 2003.

Az ellenzők érvelési rendszere

Az azonos neműek házasságáról folyó amerikai közéleti vitákban az ellenzők elsősorban a hagyományra, a nemek komplementaritására és a házasság reprodukzív funkciójára szoktak hivatkozni – valamint a Bibliára (alapvetően protestáns kultúrájú országról van szó). Vannak azonban egységesebb, a válásra és hagyományra való hivatkozást kerülő érvelési rendszerek is (Girgis et al. 2012).

Az ellenzők a vitában rámutathatnak, hogy a fajközi házasságot tiltó törvényekkel való – tehát etnikai – párhuzam kategóriahiba, hiszen két más természetű dologról van szó. Röviden: míg az etnikum és a biológiai nem változatlan, addig a szexuális orientáció és a nemi identitás változhat (pl. ahogy idősödnek, egyre többen lesznek heteroszexuálisok a melegek közül – ld. Whitehead – Whitehead 2013, 224–260). Továbbá míg a nemzetiségi, etnikai kisebbségek világos definícióval rendelkeznek etnikai identitásukat tekintve, addig a szexuális orientáció és a gender homályos fogalmak, nem világos például, hányféle létezhet belőlük.

Az ellenzők a férfi–női házasságra mint bevett és bevált hagyományra hivatkoznak. Szerintük van állandó emberi természet, s így az esszencialista módon állnak hozzá a férfiasság és nőiesség kérdéséhez is. Ebben nagy segítségükre van az evolúciós pszichológia folyamatosan fejlődő tudománya. Az ellenzők rámutatnak a „férfi agy” és „női agy” közti különbségekre, gyakran hivatkoznak a biológiára, így igyekezvén megalapozni a „meleg párok” örökbefogadási jogának ellenzését.

Tetten érhető itt egyfajta fordított testellenesség és testpártolás. Míg a fejlődés hívei („liberálisok”, „progresszívek”, az azonos neműek házasságának potenciális támogatói) korábban túlzottan anyagiasnak, materialistának tűntek fel a filozófiai és ideológiai vitákban, addig mára az anyagi valóságunk, biológiai meghatározottságaink „idealista tagadóinak” (pl. Butler 2007), de legalábbis lebecsülőinek tűnhetnek. Eközben az ellenzői oldal („konzervatívok”), akiket korábban kritikusaik testellenességgel és aszketizmussal vádoltak, anyagi, testi valóságunk realista védelmezőiként lépnek fel (pl. Davis 2016).

Az ellenzők szerint a házasság „konstitutív eleme” a közös gyermek nemzésére való képesség. A pártolók erre vonatkozó fent idézett ellenérveire válaszul ellenzői részről a vonatkozó irodalom arra igyekszik rámutatni, hogy miközben a meddő pároknál esetleges, az azonos nemű pároknál strukturális tulajdonság a meddőség (Rhonheimer 2012).

Az azonos neműek házasodásának ellenzői rendszerint a termékenység kérdése mellett a nemi komplementaritást hangsúlyozzák – a kettő természetesen összefügg, hiszen a természetes módon való gyermeknemzés is a nemi komplementaritás következménye. Akármilyen nemi szerepek vagy a nemi munkamegosztásnak akármilyen formái is alakultak ki a történelem folyamán, a nő és a férfi máshogy „épül fel”, másként „működik” mind fiziológiailag, mind biológiailag, mind pszichológiailag. Ebből természetesen nem következik szigorú tevékenységbeli, „szerepbeli” elkülönülés az élet minden területén, de számos területen – főleg a gyermeknevelés és a családi élet vonatkozásában – vannak hangsúlyeltolódások (Moir – Jessel 1992; Lippa 2005).

A „szeretik egymást” érvére az ellenzők válasza mindezek mellett az, hogy ez alapján a csoportházasság és a vérfertőző házasság is legalizálható lenne, magyarán ezzel annyira tág lesz a házasság fogalma, hogy szinte értelmetlené válik. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az említett kapcsolati formák legalizálásának is vannak támogatói a melegházasság pártfogói között.

Ritkán kerül elő a hagyomány mint az arisztotelészi erényetika (ld. pl. Scruton 2006) és a gyakorlati ész terepének szisztematikus védelme, ahol nem a spekulatív ész módszerével öröklődnek tovább a bevált gyakorlatok, de azok ettől még nem irracionálisak. Pusztán arról van szó, hogy nem reagálunk mindenre teoretikus szinten. S miért kérdeznénk rá valamire, amire eddig a válasz magától értetődő volt? Az eddig magától értetődő dolgokat pedig nehéz teoretikusan megvédelmezni (Harris 2005). Ez nem jelenti azt, hogy a hagyomány minden körülmények között biztos útmutató, de attól, hogy nem tudjuk megmagyarázni, alátámasztani, nem irracionális. Lee Harris azt állítja (uo.): jogos a hagyományra való reflektálás igénye, de egy közösség érthetően veti ki magából azt, aki hagyományának számos elemét folyamatosan megkérdőjelezi.

A természettörvényt az azonos neműek házasságának pártolói általában elvetik, vagy ha a vitában említésre kerül, azzal reagálnak rá, hogy szexuális vágyaink és irányultságunk úgymond „természetes”, továbbá a természetben is vannak meleg állatok. Az ellenzők gyakran hivatkoznak a természettörvényre, ami azonban ma már népszerűtlen tan. Egy bizonyos klasszikus, illetve neoskolasztikus formájában pedig csak a Katolikus Egyház tartja magáénak, esetleges más teoretikusai inkább „felvilágosult” formáját védelmezik. Így a természettörvény tana rendszerint félreértések és félremagyarázások terepévé válik. Klasszikusan ugyanis a természettörvény a célra irányultsággal függött össze, azzal, hogy a világ létezőinek léte irányul valami cél felé (Weber 2001a, 108). Nem sok köze

volt tehát ahhoz, hogy vannak-e meleg állatok a természetben, sem ahhoz, hogy vágyaink természetesek-e (Weber 2001a, 114; Weber 2001b, 368).

A Biblia homoszexualitással kapcsolatos tanításának klasszikus értelmezését többen is megvédelmezik (pl. Gagnon 2002). Viszont nem jut el a téma kapcsán a nagyközönséghez az a katolikus szempont, amely szerint a szenthagyomány az egyház következetességének, korábbi önmagához való „hűségének” záloga (pl. Ripperger 2013; Ripperger 2014). Amikor ez a téma előkerül, akkor pedig más célközönség számára és más, sokszor általánosabb témakörben vetődik fel, például a katolikus szenthagyomány és a teológiai újítások viszonylatában (pl. Douthat 2016).

A homoszexualitás veleszületettségével kapcsolatban az ellenzői oldal bizonyult álláspontot kénytelen elfoglalni: eszerint ami velünk született, az a heteroszexualitás, de ez nem kizárólagos: pszichológiai sérülések okán válhat úgy valaki homoszexuálissá, hogy veleszületettként fogja fel ezen tulajdonságát. Ennek kapcsán az ellenzők hangsúlyozni szokták, hogy van esély a heteroszexuálissá válásra, de az ilyen terápiát nyújtó, többnyire vallásos szervezetek körül rengeteg a botrány és kevés a siker.

Az ellenzők arra igyekeznek rámutatni, hogy az állam részéről a semleges hozzáállás a meglegházasság esetében nem biztos, hogy lehetséges, mivel az állam mindenképp pártolja a házasság valamilyen felfogását. Nem feltétlenül a tekintetben, hogy kik házasodhatnak össze, hanem hogy pusztán a vonzódás-e a házasság konstitutív eleme, vagy a közös gyermek vállalásának képessége is. Illetve magának a semleges államnak a problematikusságára is rámutathatnának, elsősorban a kommunikatívus filozófusok érvelésének segítségével, amely szerint a semleges állam társadalmi dezintegrációt idéz elő.

Amely ponton az ellenzők sikerrel érvelnek, az talán a szabadság kérdésköre. Mivel az azonos neműek házasságát elfogadó országokban (főleg Észak-Amerikában) egyre több az esküvőkben érdekelt vállalkozások és papok elleni olyan per, amely azzal vádolja őket, hogy diszkriminatívak, felmerül, hogy nem csökken-e a vallásszabadság és a vállalkozási szabadság (de a szólásszabadságot is ide érthetjük) az intézmény bevezetése kapcsán. Ami ugyanis az egyik félnek a saját életterére és életmódjára vonatkozó szabadságot jelenti, az a másiknak diszkrimináció.

Végül igen érdekes pont, hogy akárcsak a pártolók, az ellenzők is érvelnek a demokráciával – nevezetesen hogy az azonos neműek házasságát a Legfelsőbb Bíróság döntése alapján vezették be, s nem kérdezték meg az amerikai népet (ez a bírói aktivizmusról szóló jól ismert vita része).

Összefoglalás

A fentiek alapján érdemes lehet a későbbiekben olyan részaspektusokat elemezni, mint a testhez való hozzáállás megfordulása, a „szabadság védelme” kontra „rejtett diszkrimináció elleni küzdelem” kérdésköre, illetve az érvrendszerek egyetlen közös pontja: a demokrácia, amire mindkét fél hivatkozik. Olyan kérdések merülnek itt fel, mint hogy miben térhet el a két fél demokráciaképe? És vajon mennyiben legitimációs tényező a demokráciára való hivatkozás?

Az azonos neműek házassága körüli közéleti és filozófiai viták elemzése kétségtelenül sok lehetőséget rejt magában, mivel kérdések sokaságát veti fel, és a politikai közösséggel és az emberi léttel kapcsolatosan számos fogalmat érint (pl. demokrácia, hagyomány, természettörvény, vallás, család). Mindkét fél a saját álláspontját tartja demokratikusnak, az azonos neműek közti házasság lehetőségét pártolók azonban általában ellenzik az emberi természettel kapcsolatos „esszencialista” álláspontot, így a konstruktivizmust vallják magukénak, nem fogadják el a hagyomány és a természettörvény autoritását, a vallási érvelést pedig irracionálisnak, diszkriminatívnak tartják. Az azonos neműek közti házasság ellenzői viszont örök, univerzális, változhatatlan és tökéletlen emberi természetet feltételeznek, ráhagyatkoznak a hagyományra, a természettörvényre és a vallási érvelést is ésszel igazolhatónak tartják. Az azonos neműek közti házasság kérdése körüli viták kiválóan példázzák Alasdair MacIntyre (1999, 19–40) azon meglátását, hogy korunkban az erkölcsi vitákban azért nem tudunk dűlőre jutni, mert nincs közös viszonyítási rendszerünk, mintegy más paradigmákban gondolkodunk.

Irodalom

- A Katolikus Egyház Katekizmusa 1994. Budapest, Szent István Társulat.
Abd al Ati, Hammudah 1977: *The Family Structure in Islam*. Indianapolis, American Trust Publications.
Bailey, Derrick 1975: *Homosexuality and the Western Christian Tradition*. Hambden, Shoe String Books.
Birtalan Balázs 1997: *Halállal lakoljanak? A homoszexuális ember és a kereszténység*. Budapest, Cartaphilus.

- Bodrogi Tibor 1997: *Mesterségek, társadalmak születése*. Budapest, Fekete Sas.
- Boswell, John 1980: *Christianity, Social Tolerance and Homosexuality. Gay People in Western Europe from the Beginning of Christianity to the 14th Century*. Chicago, Chicago University Press.
- Butler, Judith 2007: *Problémás nem. Feminizmus és az identitás felforgatása* (ford. Berán Eszter). Budapest, Balassi.
- David, J. Davis 2016: *Devotio Tarantino*. <https://www.firstthings.com/web-exclusives/2016/01/devotio-tarantino>, utolsó letöltés: 2016. február 17.
- Douthat, Ross 2016: *Catholicism at Year Zero*. <http://douthat.blogs.nytimes.com/2016/01/05/catholicism-at-year-zero/>, utolsó letöltés: 2016. február 17.
- Eskridge, William N. 1993: *A History of Same-Sex Marriage*. *Virginia Law Review*, LXXIX. évfolyam, 1993/1., 1419–1513.
- Gagnon, Robert 2002: *The Bible and Homosexual Practices. Texts and Hermeneutics*. Nashville, Abingdon Press.
- Garrett, Jeremy R. 2008: *History, Tradition and the Normative Foundations of Civil Marriage*. *The Monist*, XCI. évfolyam, 2008/3–4., 446–474.
- Girgis, Sherif – Ryan T. Anderson – Robert P. George 2012: *What is Marriage? Man and Woman. A Defense*. New York – London, Encounter Books.
- Gomes, Peter J. 1996: *The Good Book. Reading the Bible with Mind and Heart*. New York, William Morrow and Company.
- Harris, Lee 2005: *The Future of Tradition*. *Policy Review*, XXVIII. évfolyam, 2005/2., 3–31.
- Hittani Kongregáció 2003: *Az azonos neműekről. Megfontolások az azonos nemű személyek együttélésének törvényes elismertetésére irányuló törekvésekről*. <http://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=146>, utolsó letöltés: 2016. február 17.
- Jagose, Annamarie 2003: *Bevezetés a queer-elméletbe* (ford. Sándor Bea). Budapest, Új Mandátum.
- Lippa, Richard A. 2005: *Gender, Nature and Nurture*. Mahwah, Erlbaum.
- MacIntyre, Alasdair 1999: *Az erény nyomában* (ford. Bíróné Kaszás Éva). Budapest, Osiris.
- Moir, Anne – David Jessel 1992: *Agyszex. Női agy – férfi ész?* (ford. Vitray Tamásné) Budapest, Gondolat.
- Rhonheimer, Mark 2012: *Same Sex Acts, the Sexual Inclinations and Their Reasonableness*. *Josephinum Journal of Theology*, XIX. évfolyam, 2012/2., 207–214.

- Ripperger, Chad 2013: *The Binding Force of Tradition*. Middletown, Sensus Traditionis Press.
- Ripperger, Chad 2014: *Magisterial Authority*. Middletown, Sensus Traditionis Press.
- Scanzoni, Letha – Virginia Mollenkott 1978: *Is the Homosexual my Neighbor?* New York, Harper and Row.
- Scruton, Roger 2006: *Sexual Desire. A Philosophical Investigation*. London – New York, Continuum.
- Szilvay Gergely 2016: *A melegházasságról. Kritika a klasszikus gondolkodás fényében*. Budapest, Századvég.
- Wallenstein, Peter 2004: *Tell the Court I Love My Wife. Race, Marriage and Law – An American History*. New York, Palgrave Macmillan.
- Weber, Helmut 2001a: *Általános erkölcszológia* (ford. Tuba Iván). Budapest, Szent István Társulat.
- Weber, Helmut 2001b: *Speciális erkölcszológia* (ford. Tuba Iván). Budapest, Szent István Társulat.
- Westermarck, Edward 1910: *Az emberi házasság története* (ford. Harkányiné Weiser Ella). Budapest, Athenaeum.
- Whitehead, Neil – Briar Whitehead 2013: *My Genes Made Me Do It! Homosexuality and the Scientific Evidence*. Lower Hutt, Whitehead Associates.

GERGELY SZILVAY

The Structure of the Arguments Involved in the American Debate Regarding Same-Sex Marriage

In this essay I reconstruct the arguments of those who are in favor of the legalization of same-sex marriage and of those who are against it. The debate can be divided into four main fields: the problem of homosexuality itself and gender (“born that way”, whether change is possible, whether change is necessary, adoption, infertility); philosophical questions (tradition, natural law, constructivism – essentialism, premodern – modern – postmodern); political questions (neutral state, liberty, equality, democracy, tolerance, the problem of the one-time ban of interracial marriage); and questions of religion (rationality of Christianity, “religious arguments”, the coherence of the Bible and its teaching on homosexuality, “gay theology”, whether the Pope can change the teaching of the Catholic Church – namely the question of the Holy Tradition).

Keywords: homosexuality, marriage, gender, democracy, tradition, religion

*„A legértékesebb alkotórésze ezen visszaemlékezéseknek,
hogy megfigyelhető bennük egy kultuszteremtés [...]”*

A Történelemtudományi Doktori Iskola tanulmányai

BALÁZS JÓZSEF*

Islámkép a kora újkori Magyarországon

Alábbi tanulmányomban a kora újkori Magyarországon kialakult iszlám-képet szeretném bemutatni négy keresztény szerző (Georgius de Hungaria, Georgievics Bertalan, Pázmány Péter és Szántó István) művén keresztül. Választásom azért erre a négy szerzőre esett, mert műveik kiváló összefoglalást nyújtanak a keresztények középkori és az újkori iszlámképéről, mindezek ellére mindegyik mű sajátosságokat is tartalmaz.²

Georgius de Hungaria

Georgius de Hungaria, azaz Magyarországi György életéről keveset tudunk. 1422 körül születhetett az erdélyi Romosz faluban. Iskoláját Szászsebesen kezdte el, mely iskolának a fenntartója a domonkos rend volt. A török és a havasalföldi fejedelem, II. Vlad 1438-ban megostromolta és elfoglalta a várost. Akik nem adták meg önként magukat, azok török rabságba estek. Az ifjú Georgius ezek közé a rabok közé tartozott. Rabsága húsz évig tartott, 1458-as szabadulása után Itáliába ment, s belépett a domonkos rendbe. Ezután csak annyit tudunk róla, hogy Rómában halt meg 1502. július 3-án.³

Művét – *Tractatus de moribus, religione, conditionibus et nequitia Turcorum* (Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól és gonoszságáról) – először 1480-ban adták ki Rómában. Ez a mű igen népszerű volt a 15–16. században. Példának okán Bécs első, 1529-es sikertelen ostroma után 1530-ban és 1531-ben hat kiadást ért meg latinul és németül (német nyelvre maga Luther Márton fordította). Ám egészen a 20. századig a mű szerzőjét *captivus quidam*

* Balázs József a PPKE BTK-n végzett latin-történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorjelöltje, témavezetője Őze Sándor.

2 A középkori és a kora újkori keresztény iszlám-ellenes művekről kiváló összefoglalót nyújtanak a következő monográfiák: *Norman Daniel: Islam and the West. The Making of an Image*, University Press, Edinburgh 1966.; *Harmut Bobzin: Der Koran im Zeitalter der Reformation*. Beirut, 1995.; *Segesváry Viktor: Az Iszlám és a Reformáció*. Mikes International, Hága 2005.

3 *Tárdy Lajos: Rabok, követek, kalmárok az Oszmán birodalomról*. Gondolat Kiadó, Bp. 1977. 49.

Septemcastrensis-ként vagy a Sebesi Névtelenként emlegették. Beazonosítása Florio Banfi és J. A. B. Palmer érdeme.⁴

Magyarországi György művében főként a rabságáról, a török vallási szokásairól írt apokaliptikus megközelítésben. A törököt ugyanis a kereszténység ellenségének tartotta,⁵ sőt a Jelenések könyvében szereplő földről felemelkedett bárányhoz hasonló vadállatnak nevezte. A barát arra figyelmeztette olvasóit, hogy a török félelmetes ellenség és kegyetlen keresztényüldöző, mely nemcsak a testet, de a lelket is képes megölni.

Művének elején beszélt a rabszerzésről, a rabok eladásáról, a szökésről, felszabadulásról, szerződésről és a gyermekadóról is. György barát szerint ördögi sugallat tanította meg a törököt arra, hogy hogyan ejtsen ügyesen, gyorsan és eredményesen keresztény foglyot. Azt írta, hogy a török azért igyekszik élő foglyokat ejteni, mert így a foglyul ejtő pénzt kap, az ördög pedig lelket, melyet kárhozatra vihet.

A műben az olvasható, hogy a foglyokat rabszolga kereskedők veszik meg a katonáktól, s e kereskedők rabszolgapiacokon adják el az embereket, ahogyan a marhákat. Ezen nyomorúságok hatására a barát állítása szerint sokan öngyilkosságot követtek el. A szökésről azt állította a barát, hogy lehetséges, bár akit elfognak szökés után és visszaviszik gazdájához, annak nyomora megkétszereződik. Ő maga szerződést kötött utolsó gazdájával, ez az egyezmény tartalmazta mindazt a követeléseket, amelyeket teljesítenie kellett szabadulása érdekében.

Művének második részében a törökök szokásairól, illetve azokról az indítékokról írt, melyek egyes embereket arra sarkalhatnak, hogy a török szektájához csatlakozzanak. Az indítékok és a törökök szokásainak ismertetésekor leszögezte, hogy ezek bármennyire is csábítónak, erősnek és helyeselendőnek mutatkoznak, az ördög ármánya van mögöttük, s Isten a kevés igaz üdvösségéért megtűri és elviseli a sok gonoszt. A domonkos szerzetes beszámolt a törökkel kapcsolatban többek közt a ruhák és az épületek egyszerűségéről, a nők erényes viselkedéseiről, a törökök tisztálkodási szokásairól. Elismerte, hogy szégyen fogta el, ha arra gondol, hogy a keresztényeknél mennyire másképp

4 Florio Banfi: *Fra Giorgio di Settecastelli O. P. detto Georgius de Hungaria. Memorie Domenicane* 56 (1939). 130–141., 202–209.; J. A. B. Palmer: *Fr. Georgius de Hungaria, O. P., and the Tractatus de moribus condicionibus et nequicia Turcorum. Bulletin of the John Rylands Library* 34 (1951) 44–68.

5 „avagy talán nem látjuk azt a nagyon vérengző fenevadat, Krisztus keresztjének ellenségét, ezt a legkegyetlenebb sárkányt? A leghiteltlenebb törökök szektáját értem ezen.” Tardy L.: *Rabok, követek* i. m. 50.

van ez.⁶ Kiemelte, hogy ezen egyszerűség és mérsékletesség a török előjárókra is jellemző, példaként említette meg, hogy a szultánt alig ismerte volna fel ruhája alapján, mert az oly egyszerű volt, mint a többi emberé.

A törökök vallásáról, az iszlámról is szót ejtett a szerző egy-egy szokás kapcsán. Például leírta a törökök hitvallását: „*Isten az igaz, és Mohamed az ő nagyobbik prófétája.*”⁷ Megemlítette, hogy a törökök gyakran a templomokban található képek és szobrok miatt bálványimádóknak tartják a keresztényeket, s hogy a muzulmánok azzal vádolják a keresztényeket, hogy megváltoztatták szent irataikat. Jézussal kapcsolatban György barát megjegyezte, hogy a török is hisz szűztől való születésben. Mindezek mellett olvashatunk a napi ötszöri imáról (az imádságoknak külön-külön szertartásairól, a pénteki közös imádkozásról), a böjtről (nappal tartózkodnak az étel és ital fogyasztásától), és a zarándokltról (Georgius azt állította, hogy a mekkai zarándoklat célja Mohamed sírjának meglátogatása). Több más előírást is megemlített a szerző, például szerinte egy töröknek akár tizenkét törvényes felesége is lehet és annyi rabszolganője, amennyit akar. Ám rámutatott, hogy csak kevesen vannak olyanok, akik két feleséget egy háznál tartanak. De szót ejtett arról a heveségről, mellyel a török védelmezi a saját szektáját. A szokások és a vallási előírások bemutatása után azonban leszögezte, hogy ezek csak indítékok arra, hogy a keresztényeket a török szektának felvételére ösztönözzék. Ezen indítékok bármennyire is ösztönzőek csak a Sátán eszközei, hogy a lelkeket a kárhozatba taszítsa. Ugyanakkor Magyarországi György művében arra is figyelmeztetett, hogy a török hatalma és ereje még nagyobb lesz a mostaninál.⁸ A hódítással együtt a keresztények megpróbáltatásai, gyötrelmei is elviselhetetlenné válnak, ám az ezt elszenvedő hívők jutalma óriási lesz.

Művének utolsó részében pedig azokat az indokokat sorolta fel a szerző, amelyek visszatartanak a török szektához való csatlakozástól. Ezek között szerepelt, hogy a török szektája nem egységes; hogy a törökök mind a tudomány,

6 „Annyi bizonyos, hogy nagy csodálat ébred bennem, ha arra a tisztességre gondolok, amelyet a női nemnél tapasztaltam a törökök között, és ha látom a keresztény nők legszemérméletlenebb, leghivalkodóbb és kárhozatos erkölcsseit.” Tardy L.: Rabok, követek i. m. 86.

7 Tardy L.: Rabok, követek i. m. 90. Georgius megpróbálta a hangzás szerint latin nyelven is leírni a hitvallást: layllaha hillallah mehemet erczullah.

8 „Mert csak várj egy keveset, s meglátod majd e szektában a zsarnokság olyan magas fokát s az általuk aratott győzelmek olyan nagyságát, hogy nem lehet majd hozzájuk hasonlítani sem Nagy Sándor, sem a rómaiak győzelmeit, pedig azok az egész akkori világot leigázták. Mert e szekta háborúiban - nem úgy, mint ama régi zsarnokokéiban - nemcsak az emberi testeket öldösi le majd, hanem a lelkek és testek együttes, általános és örök pusztulására kerül majd sor a világnak mind a négy égtáján.” Tardy L.: Rabok, követek i. m. 114.

mind a vallás kérdéseiben tudatlanok; valamint konokságuk. A tudatlanságuk kapcsán megemlítette a Korán által leírt túlvilági életet, szerinte egyes törökök úgy vélik, hogy szép feleségeik lesznek a túlvilágon, mások azt, hogy sok finom enni- és innivalójuk lesz. Konokságukra pedig kiváló példa, hogy szektájukat nem észérvekkel és nem érveléssel védik, hanem vadállati kegyetlenséggel, karddal és fegyverrel. Georgius művének végén ismételten figyelmeztette az olvasót, hogy a keresztény hit megtartása mindennél fontosabb, s bár a török szokásai és szektája jobbnak tűnhet, az mégis a kárhozatra vezet.

Georgievics Bertalan

Georgievics Bertalan életéről szintén keveset tudunk, ezeket az adatokat is főként műveiből ismerhetjük meg. 1510 körül születhetett, hiszen azt írta magáról, hogy ifjú legényként vett részt a mohácsi csatában Szalkai László esztergomi érsek és kancellár mellett. Georgievics a mohácsi csatában török fogságba esett, s tizenhárom évek keresztül volt rabszolga az Oszmán Birodalomban. Sorsát nehezen viselte, többször próbált meg sikertelenül megszökni, de nyughatatlanságára jó példa az is, hogy rabsága ideje alatt hétszer cserélt gazdát. Utolsó gazdája egy adóbehajtó volt, aki elvitte magával egy perzsák elleni hadjáratra. Ezen hadjárat alkalmával sikerült megszöknie és az örmény hegyek közt elrejtőznie. A bujdosás után pásztorok közé került, ahol szabad görögnek adta ki magát. Ezek után eljutott Jeruzsálembe egy ferences rendi kolostorba, s innen hajózott el Hispániába. Szabadulása után Európa több városában is megfordult, de sehol nem töltött el hosszabb időt. Vándor életét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy maga is *Peregrinus Hierosolymitanus*-ként vagy *Peregrinus Hungarus*-ként, azaz jeruzsálemi vagy magyar vándorként, zarándokként írta le magát. Utolsó ismert adatunk róla, hogy 1566-ban Rómában volt.⁹

Hányattartott sorsát műveinek népszerűsége ellensúlyozhatja. A *De Turcarum moribus* című műve – melyhez több rövidebb művét is hozzáfűzte – 1544-ben jelent meg először Antwerpenben. Művei 1600-ig összesen negyvenhárom kiadást éltek meg, s a későbbi korokban is előszeretettel adták ki.¹⁰ Műveiben

9 Életrajzi adatait közli: *Groszmann Zsigmond*: Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író élete és művei. Wodianer F. és fiai könyvnyomdája, Bp. 1904. 5–11.; *Fügedi Erik*: Kimondhatatlan nyomorúság. Európa könyvkiadó, Bp. 1976. 153.; *Tardy L.*: Rabok, követek i. m. 181.

10 *Norman Housley*: Religious Warfare in Europe 1400–1536. Oxford University Press, Oxford 2002. 137.

az iszlámról és annak tanításairól, a törökök vallási szokásairól, a keresztény foglyokkal és a keresztény alattvalókkal való bánásmódról olvashatunk.

A *De Turcarum moribus* című művének első részében (*De Turcarum ritu et caeremoniis*) a törökök eredetének tárgyalása után tért rá a Mohamed személyére és az iszlám tanítására. Mohameddel kapcsolatban megjegyezte, hogy származása bizonytalan (perzsának, arabnak vagy izmaelitának tartják). Megemlítette, hogy a szájhagyomány szerint Mohamed születésekor ötezer templom dőlt össze. Mohamed személye után a törökök templomait (Meschit) írta le.¹¹ Hozzátette, hogy templomok mellett található toronyból hívja imára a muzulmánokat az ő papjuk háromszori „*Allah Hechber*” felkiáltással. Ezen felkiáltást latinra „*Deus verus*”-ként fordította le Georgievics. Az imádkozási szokásokról azt mondta, hogy napi ötször kell imádkozni a törököknek, s hogy ezen imádkozások előtt mosakodási szertartásokat is végezniük kell.

A törökök böjtéről a következőket írta: „*Amikor böjtölnek, egész nap semmit sem esznek, sem kenyeret, sem vizet. A csillagok észrevétele után mindent ehethetnek, kivéve a megfőtt állat- és a disznóhúst.*”¹² A böjt utána a körülmetélésre tért rá. Azt állította, hogy hét-nyolc éves fiúkon végzik el a körülmetélést, akik a körülmetélés előtt hüvelykujjuk felmutatása mellett hitvallomást tesznek. Ekkor válnak muzulmánná, azaz körülmetélté.

Georgievics a török papokról szóló résznél kitért arra, hogy a papoknak tudniuk kell arabul, mert a Korán ezen a nyelven íródott, s azt nem szabad lefordítani más nyelvre. „*Ugyanis nem közönséges török nyelven adta Mohamed a Koránt, hanem arab nyelven, s bűnnek vélik, ha köznyelvre lefordítják.*”¹³

A mekkai zarándoklatról azt állította, hogy Mekkában Mohamed aranyozott sarujának meglátogatása után a zarándokok fegyvereket vesznek, és nagy haszonnal adnak túl rajtuk. Ebben a művében olvashatunk még az alamizsnáról, a törökök által bemutatott áldozatokról és a halottakkal kapcsolatos

11 „S ezekben egyetlen egy képet sem láttam, kivéve ezeket az arab nyelven felírt szavakat, tudniillik: *La Illah Illellah, Mehemmet Iresul Allah. Tánre bir Pegamber Hach*, vagyis: *Nincs Isten, kivéve egy, Mohamed pedig az ő prófétája. A Teremtő egy, a próféták egyenlők. Vagy ezeket: Fila Galib Illellach, azaz: Nincs oly hatalmas, mint Isten.*” Georgievics műveit latin nyelven az 1558-as lyoni kiadás alapján idézem. *Georgieviz Bartholomaeo: De Turcarum moribus epitome*. Ioannes Tornaesius, Lugduni 1558. 9–10. Ahogy fentebb említettem Groszmann Zsigmond is lefordította ezt a művet, azonban magam is elvégeztem az idézett szöveg fordítását.

12 „*Cum ieiunant, toto die nihil gustant, ne panem quidem, aut aquam. Deinde visa stella, licet illis omnia manducare, praeter fuffucatum ez porcinas carnes.*” *Georgieviz B.: De Turcarum moribus* i. m. 14–15.

13 „*...quoniam non vulgari lingua Turcica, sed Arabica a Mehemmeto sunt tradita, quod nephas esse putant, si vulgari lingua interpretata describerentur.*” *Georgieviz B.: De Turcarum moribus* i. m. 21.

szertartásokról. A mű további részében pedig a török hadsereg felépítésére, és a török tábori életére tért ki, valamint a földművelésükről, állattartásukról, lakóházaikról, ruházkodási- és étkezési szokásaikról írt.

Georgievics egy másik művében (*Disputationis cum Turca habite*) egy Gsielebi nevezetű török dervissel folytatott vitájától számolt be röviden. A mű szerint 1547-ben Váradon egy dervis arra kérte Martinuzzi Fráter Györgyöt, hogy állítson ki ellene egy embert, akivel vitatkozhatna a keresztény és az iszlám tanairól. Ezt nem akarta senki sem vállalni, csak Georgievics, akinek nem volt egyházi hivatala. A vita 1547. május 29-én zajlott le a ferences rendi Szentlélekről elnevezett kolostorban.

A vitában a Szentháromság tana és Mohamed szerepe került elő. Georgievics előbb a Szentháromság titkait kezdte el fejtegetni a dervisnek, aki megkérdezte, hogy hogyan lehetséges, hogy Istennek fia van. Georgievics kifejtette a keresztények Szentháromság tanát, majd Mohamed személyére, tetteire és a Mohameddel kapcsolatos csodálatos történetekre tért ki.

A vita végén a dervis bevezette Georgievicset a templomba, s megkérdezte tőle, hogy a templomban látható fából faragott szobrokat imádják-e a keresztények. Georgievics tudtára adta, hogy e szobrokat a keresztények nem imádják, az azokat ábrázoló szenteket csak tisztelik, s példaképül állnak a templomokban. A vita végeztével a dervis késznek mutatkozott a megtérésre. Természetesen a vita leírását fenntartásokkal kell kezelnünk, a vita több motívuma már szerepel korábbi iszlám ellenes művekben.¹⁴

Georgievics Bertalan többi művében a keresztény foglyok, illetve a török uralom alatt élő keresztények sanyarú helyzetének leírása található. Mindezen szörnyűségeket a körülmetélés leírásával fokozta: „*megpróbálják rávenni (a foglyokat), hogy körülmetéltesse magát. Ha rááll, valamivel emberibben bánnak vele... Akik nem hajlandóak körülmetéltetni magukat, azokkal rettenetesen bánnak, nincs rá szó, hogy tizenhárom éven át mennyi nyomorúságot tapasztaltam meg, milyen szerencsétlen volt az életem.*”¹⁵

A török uralom alatt élő keresztények sorsát a következő sorok fejezik ki legjobban: „*Akármilyen gyalázkodó szavakkal sértenek meg téged vagy Krisztust, hallgatnod kell, el kell viselned. Ha mégsem tudod visszafojtani felháborodásodat, és rossz szót szólsz vallásukra, akaratod ellenére körülmetélnek, ha pedig Mohamedre ejtesz rossz szót, máglyára visznek.*”¹⁶

14 Groszmann Zs.: Georgievics Bertalan i. m. 29.

15 Fügedi E.: Kimondhatatlan i. m. 157–158.

16 uo.

Pázmány Péter és A Mahomet Vallasa Hamissagarv

Nem túlzás azt állítani, hogy Pázmány Péter az egyik legjobban ismert esztergomi érsek. Számos tanulmány született Pázmány életéről, esztergomi érsek-ségéről, műveiről és ezek hatásáról.¹⁷ Az általam vizsgálni és bemutatni kívánt műve, a Korán-cáfolat sem kivétel ez alól. Bitskey István 1996-ban egy tanulmányban elemezte, részletesebben pedig Varsányi Orsolya tárta fel Pázmány Korán-cáfolatát, illetve annak forrásait.¹⁸

Pázmány Péter Korán-cáfolata két külön művének függelékeként jelent meg. Elsőként az 1605-ben kiadott *Az mostan támat vj tudományiok hamissaganak tiiz nilvan valo bizonisaga* (továbbiakban Tíz bizonytság) című művének végén *A Mahomet Vallasa Hamissagarv* címen.¹⁹ A Korán-cáfolat másodszor átdolgozva és kiegészítve az *Isteni igazságra vezérlő kalauz*-ban (továbbiakban Kalauz) jelent meg az ötödik könyv függelékeként *A Mahomet Vallásáról* címen.²⁰ A két műben található Korán-cáfolat között csak terjedelmi különbség van. A Kalauzban lévő Korán-cáfolat hosszabb, ugyanis Pázmány ennél a műnél fel-tűntette az általa használt forrásokat, illetve a török hódítást is kiegészítette.²¹ Ám e terjedelmi különbség nem jelentős, a mű szerkezete, felépítése és a benne felsorakoztatott érvek találhatók meg mindkét függelékben.

Pázmány Korán-cáfolata három fő részből áll. Az elsőben Mohamed származását, születését és életének rövid leírását közölte csodás történetekkel

17 Jól mutatja a tanulmányok számát, hogy a Pázmány Péterrel kapcsolatos művekről már külön bibliográfiai gyűjtemény is készült. Pázmány Péter-bibliográfia (1598–2004). Szerk. Adonyi Judit – Maczák Ibolya. Pázmány irodalmi műhely. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Irodalomtudományi Intézetének sorozata; 1., Piliscsaba 2005.

18 Bitskey István: Művek, eszmék, hagyományok. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1996. 179–194.; Varsányi Orsolya: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru című művének forrásai és citátumhasználata. In: Textológia és forráskritika. Szerk. Hargittay Emil. PPKE BTK, Piliscsaba 2006. 47–54.; U. ő.: Pázmány Péter: A Mahomet vallása hamisságáru. In: Irodalomtörténeti Közlemények 112. (2008) 645–678.

19 A Tíz bizonytság című mű szövegét kiadta: Pázmány Péter Összes Művei. I. kötet. Szerk. Rapaics Rajmond. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp. 1894. 557–573., Legújabb szövegkritikai kiadása: Pázmány Péter: Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonytsága és rövid intés a Török birodalomról és vallásról. Szerk. Ajkay Alinka – Hargittay Emil. Universitas Kiadó, Bp. 2001. 273–295.

20 A Mahomet Vallásáról mű szövegét az alábbi szövegkiadásból idéztem: Pázmány Péter Összes Művei. III. kötet. Szerk. Rapaics Rajmond. Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp. 1897. (Továbbiakban PÖM III.) 727–753.

21 A Tíz bizonytságban a törökök története III. Murád szultán halálával, 1595-tel zárul. A Kalauz három kiadást élt meg Pázmány életében (1613, 1623, 1637). A PÖM III-ban az 1637-es kiadás található meg. Ebben a törökök történelme IV. Murád szultán trónra lépéséig, 1623-ig van leírva.

együtt. Megemlítette, hogy Mohamed egy gazdag özvegyasszony (Cadiga, Gadisa) elcsábítása révén vált vagyonossá, akivel elhitette az ariánus Sergius segítségével, hogy a rátörő szédülések oka isteni jelenések. Pázmány szerint Mohamed meggazdagodását a Hérakleiosz császártól kapott kis tartományt is segítette. A meggazdagodott Mohamedhez később egyre több ember csatlakozott, mert sok feleséget ígért nekik; mert minden vallásnak és eretnekiségnek kedvezett; illetve különböző fortélyokkal elhitette velük, hogy ő Isten küldöttje. *„Második mesterségét azt olvasom, hogy hamis csudákkal édesgette a tudatlanokat. Egy szép fejér galambot úgy megszelídített, hogy külömben ne ennék, hanem vállára szálván füléből szedegetne.”*²²

Mohamed élete után a kalifák tetteire, és a törökök hódításaira tért ki Pázmány. E résznél főként történetírókra támaszkodott. Korán-cáfolatának harmadik részében Pázmány bizonyságokat (a Kalauzban jelenség) sorolt fel a Korán tanainak megcáfolására. Pázmány szerint a Korán tele van nyilvánvaló hazugságokkal, hamisságokkal, ellentmondásokkal, mesés történetekkel és eretnek tanításokkal. Viszont Mohamed tanításait nem erősíti meg semmiféle csoda, csak a kard útján (erőszak, gyilkossággal való fenyegetés) tudta terjeszteni. Ezen cáfolatok közül hely hiányában csak egyet szeretnék részletesen bemutatni.

A Kalauzban a következő olvasható: *„Valamely tudományban az emberek természetibe óltatott okossággal-ellenkező dolgok foglaltatnak, nem lehet abban isteni igazság. Illyen sok vagyon az Alcoranban.”*²³ Ennek bebizonyítására több dolgot is felsorolt. Például Mohamed azt írta a Koránban, hogy az angyalok és az Istenek érte imádkoznak, vagy, hogy Isten mentességet adott neki az eskük alól, de megemlítésre kerül az is, hogy Isten több dologra is megesküszik a Koránban. Mindezek mellett nagy hangsúlyt kap a Koránban leírt túlvilág, melyet Pázmány így foglalt össze: *„Nem elégszik azzal, hogy e földön szabadossá teszi az embert, hogy annyi aszonnyal éllyen, menyit eltarthat; és ha valamelyikét megúnnya, cserében másnak tukmállya vagy csak elvesse magátúl; hanem a fertelmes ember bordélyt akar csinálni menyországából. Mert a mennyei boldogságrúl imígyen beszél: Ot, úgy-mond, szép kertek és hüvös folyó-vizek lesznek; pészna-szagú jó borokat iddogálván, pihes ágyakban, bársony paplanok-közöt heverünk; bársony öltözetben szép öreg fekete-szernű szemöldökű leányokkal sétálunk; bársonyos szép vetett ágyakba dölünk, mikor kedvünknek tetczik! És a fák árnyékában nyugszunk; ot a szép fák lehajolván jó gyümölcseket kedveskednek; ékes gyermekek tiszta kristály- és ezüst-pohárokban a zelzebil kút-föböl oly gyönyörűséges italt*

22 PÖM III. 730.

23 PÖM III. 742.

adnak, mint a gyömbér; sőt madár-hússal és sok kedves gyümölcsökkel-is gyönyörködtetnek.”²⁴

Pázmány Péter ebben a művében tehát olyan állításokat tett, melyek megtalálhatóak a korábbi iszlám-ellenes művekben és Korán-cáfolatokban. Műve azonban így is jelentős volt, hiszen ez volt az első magyar nyelven írt Korán-cáfolat. Emellett Pázmány Korán-cáfolatának stílusa is egyedi. Mohamed életét és tanítását gyakran maró gúnnyal is cáfolja. Erre is egy példát szeretnék felhozni: *„Csuda dolgot ír, hogy történt egyszer, de talám álmában; mert, úgy-mond, a hóld leesék a földre és a nagy esetben két-felé törék Kapám ezt hamarsággal és szépen össze-forrasztván, feltém helyére. Kár hogy meg nem írja Mahomet, minémű vinnyében és kovács mű-helyben forrasztotta ily hamar egybe a hóldat; és hol vette a lajtorját, mellyen felhágott az égbe; talám ez-után-is lenne szükségünk erre a mesterségre, ha újonnan alá esnék a hóld.*”²⁵

Szántó István és a Confutatio Alcorani

Szántó István élete és tevékenysége kevésbé ismert, mint Pázmány Péteré. Szántó István is jezsuita szerzetes volt, nagy műveltségű személyiség. Az 1570-es években mindent megtett egy Collegium Germanicumhoz hasonló magyar intézet létrehozásában, igyekezete csak rövid időre nyerte el jutalmát, ugyanis a Collegium Hungaricumot a pápa a létszám alacsonysága miatt összevonta a Collegium Germanicummal. Szántó István részt vett a jezsuiták erdélyi missziójában is, mely szintén sikeres és szintén rövid életűnek bizonyult. Műveinek is mostoha sors jutott, ugyanis életében egyetlen egy művét sem adták ki, ráadásul negyvenévi munkája veszett oda, mikor 1605-ben Bocskai hajdú csapatai felgyújtották a znióváraljai rendházat. Kéziratban mindössze csak néhány művének maradt fenn, ezek közé tartozik Korán-cáfolata, a *Confutatio Alcorani*.²⁶

²⁴ PÖM III. 743.

²⁵ PÖM III. 746.

²⁶ Szántó életével kapcsolatban: *Fraknói Vilmos*: Egy magyar jezsuita a XVI. században. Szántó István élete. Katolikus Szemle 1. (1887) 385–433.; *Meszlényi Antal*: A magyar jezsuiták a XVI. században. Szent István Társulat, Bp. 1931.; *Mónay Ferenc*: A római magyar gyóntatók. Róma 1956. 71–93. *Veress Endre*: Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről, 1603–1623. (Adattár XVI–XVIII. Századi szellemi mozgalmaink történetéhez 7.) JATE, Szeged 1983. 223–225. *Szilágyi Csaba*: Miles Societatis Iesu. Bp. 2003. Az erdélyi jezsuita misszióról: *Barlay Ödön Szabolcs*: Romon virág: fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Gondolat, Bp. 1986.; *Molnár Antal*: Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században. L'Harmattan, Bp. 2009. 22–26.

A *Confutatio Alcorani* című művének kéziratát bár sikerült kimentenie, befejezése csak 1611-re készülhetett el, ám a szerző 1612. július 13-án bekövetkezett halála miatt a mű nem került kiadásra. Szántó Korán-cáfolata három könyvből áll, melynek célja Mohamed életének és tanításának, a Koránnak a leleplezése volt.²⁷

Szántó Korán-cáfolatának első könyve *De vita, moribus et rebus gestis Mahometis* (Mohamed élete, szokásai és viselt dolgai) címet viseli. E könyvben Szántó megállapította, hogy Mohamed származása, élete, cselekedetei, tulajdonságai és halála azt mutatják, Mohamedet hamis próféta volt. Ennek bizonyítására Szántó leírta, hogy Mohamed egy gazdag kereskedő özvegyének révén vált vagyionossá, majd kereskedőként bejárva több tartományt, ott eretnekekkel találkozott, akik nagy hatással voltak rá (többek közt a nesztoriánus Sergius). Továbbá azt írta Mohamedről, hogy – felesége halála után – csalók és rablók fejedelme lett, ám azonban a fosztogatások miatt mindenki által gyűlölté vált, s mivel meg akarta szerezni az Arábia feletti uralmat, így azt hazudta magáról, hogy ő Isten prófétája.

Mohamed hamis prófétságára annak kéjvágya, csalásai és ravaszsága is kiváló bizonyítékok. Szántó a következőket írta az iszlám sikeres terjedésének magyarázatára: „*Ha szabad lenne a törököknek és a mohamedánoknak vitatkozni a Koránról, már rég elfordult volna mindenki, de az igen ravasz Mohamed istentelen határozatával – hogy senki ne merjen vitatkozni az ő törvényéről fővesztés terhe alatt – elzárta a nyomorult mórok és a törökök előtt az üdvözülés és a megtérés minden útját.*”²⁸

Szántó István *Confutatio Alcorani* című művének második könyve a Korán általános cáfolatát tartalmazza. Ebben a részben Szántó a középkori Korán-cáfolatok által is ismertetett vádakot hozta fel. Leírta, hogy a Korán is nagy prófétaként emlékezik meg Mózesről, Dávidról, Jézusról, de Mohamed a zsidókat és a keresztényeket azzal vádolta, hogy megváltoztatták ezen próféták tanításait. Továbbá Szántó megemlítette, hogy a muzulmánok nem hisznek a Szentháromságban sem.

27 Szántó (Arator) István S. J.: *Confutatio Alcorani*. Szerk. Lázár István Dávid (Adattár a XVI–XVIII századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 27.). Szeged 1990. (Továbbiakban: Szántó I.: *Confutatio* i. m.)

28 „*Quod si licitum esset Turcis et Mahometanis disputare de Alcorano, dudum omnes conversi fuissent, sed versutissimus Mahometes impio illo suo decreto, ut nullus audeat sub paena capitis de sua lege disputare, clausit miseris Mauris et Turcis omnem viam salutis et conversionis.*” Szántó I.: *Confutatio* i. m. 48.

Megemlítésre került, hogy a Koránban semmiféle rend nincs, hanem bábeli zűrzavar uralkodik benne. Szántó is arra a megállapításra jut, hogy a Korán nem lehet isteni tanítás, s ennek érdekében több érvet is felsorolt: sem az Ó- sem az Újszövetségben nem történik utalás sem Mohamedre, sem a Korán tanításaira; a mesés történetek; a bálványimádás, a Koránban található istentelen, becstelen és tisztátalan tanítások és kifejezések, a hamis és egymásnak ellentmondó tanítások; a hazugságok. A második könyv végén újra megismétli a szerző, hogy a Korán nem lehet isteni kinyilatkoztatás, ahogy Mohamed sem lehet Isten prófétája, mert Isten nem szokott egy bálványimádó, fosztogató, hazug, házasságtörő, eretnek embert küldeni az emberek megjavítására.

A *Confutatio* harmadik könyvében Szántó István a latin nyelvű Koránt felhasználva szúránként, azaz, fejezetenként mutatta be annak tartalmát és cáfolta meg a szaracénok szent könyvét. A Korán szúránkénti megcáfolása azonban igen nehéz feladat elé állította a jezsuita szerzetest. A szúrák tartalmi összefoglalója mellett az egyes tanokat is igyekezett megcáfolni, ám a Korán egyes tanításai későbbi szúrákban is előfordult. E feladatot Szántó úgy oldotta meg, hogy kezdetben Mohamed egy-egy tanításának az elemzését végezte el, idézve a későbbi szúrákat is. A Korán ilyenfajta megcáfolása azt eredményezte, hogy egyes fejezetek több oldalasak lettek, míg a negyvenedik szúra után már csak egy-két mondatos, sőt egy-két szavas cáfolatok, összefoglalók is olvashatóak. A száztizenharmadik szúrával kapcsolatban azonban mindössze ennyit írt: „*Megfedte a hanyagokat.*”²⁹

---

29 A második szúra Szántó I.: *Confutatio* i. m. 79–98. A száztizenharmadik szúra „*Arguit negligantes.*” Szántó I.: *Confutatio* i. m. 131.

JÓZSEF BALÁZS

The Image of Islam in Early Modern Hungary

In my paper I introduce the Early Modern Hungarian Islamic image with the help of four authors. Georgius de Hungaria was in Ottoman captivity for twenty years in the 15th century, Bartholomej Georgijević was in Ottoman captivity for thirteen years in the 16th century. In their works, these authors wrote about his experiences: the Turks, seven-day public religious habits (five daily prayers, fasting, pilgrimage), but they also wrote about the behavior of the Turks (clothing, architecture, treatment of prisoners). Péter Pázmány and István Szántó created their works earlier against the Koran. The two Jesuits especially criticised Muhammad, and the teaching of the Koran. Pázmány's work was the first Hungarian confutation of the Koran, while Szántó tried to refute each sura for the first time.

Magyar püspöki jelentések a bécsi udvarhoz a 19. század elején

A történelmi előzmények

Meszlényi Antal dolgozta fel a magyar egyháztörténetet 1780–1846 között.² Az ő könyve az egyetlen, amelyik behatóan foglalkozik e korrallal. Kutatásait a Vatikáni Levéltárban őrzött bécsi nunciusi és pápai államtitkársági levél- és jelentésváltásoknak a Magyar Királyságot érintő anyagokra alapozta. Kutatásai során arra a megállapításra jut, hogy „*az akkori klérus nagy rétege szintén fanatikus híve volt még mindig a jozefinizmusnak s a forradalmi eszmék éppúgy megfertőzték, akárcsak a világiakat*”.³ A kor magyar egyházát és a papságát igen rossz szelleműnek és erkölcsileg romlottnak írja le. Azaz egy hanyatló egyházképet fest le, és Mária Terézia, majd II. József egyházhoz kapcsolódó intézkedéseit károsnak tünteti fel. Úgy gondolom, hogy ezt a megítélést kissé árnyalni kell. Forrásaim erre is alkalmasak, hogy általuk a jozefinista és posztjozefinista egyházpolitikát és hatásaikat újraértékeljem, vagy legalábbis egyes szempontból új megállapításokat tehessenek róluk olyan forrásokra alapozva, amelyek egyházi kereteken belül születtek meg.

A jozefinizmust és a posztjozefinizmust is már Mária Terézia uralkodása során kikristályosodó államegyházi törekvéseknek a folytatásaként értelmezhetjük. Az elv, miszerint az uralkodó egyházkormányzati ügyekben *jura circa sacra* elvét vallotta, azaz az uralkodónak joga van a szent dolgok körüli hatalomgyakorlás is, azaz az egyház feletti döntéshozatal és felügyelet, Mária Terézia idején válik gyakorlattá. Alkalmazta a *placetum jogot*, megreformálta az oktatást, püspökségeket alapított, korlátozta a szerzetesek létszámát, a zárándoklatokat, főpapoktól számadást követelt, megszüntette a templomok menedékjogát, meghatározta, hogy a főpapoknak mennyit kell jövedelmükből a Cassa Parochorumba befizetni, amely III. Károly idején létrejött pénztár

* A PPKE BTK-án végzett magyar nyelv és irodalom, ill. történelem szakokon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetői Forgó András és Tusor Péter.

2 Meszlényi Antal: A jozefinizmus kor Magyarországon 1780–1846, Stephaneum Ny., Bp. 1934.

3 Meszlényi A.: A jozefinizmus i. m. 92–93.

a plébániák, templomok, iskolák építését és fenntartását támogatta. Számos intézkedése szolgálta az egyház javát, amelyeket az egyháztörténet sok szempontból jogtalannak tekint, erőszakos belenyúlásnak az egyház belső életébe. Mária Terézia Kollár Ádám jogtudósára bízta, hogy tetteihez a jogi, elméleti alapot megteremtse, aki 1762-ben megírja Magyarország apostoli királyai főkegyúri jogának története c. könyvét, majd 1764-ben a Magyarország apostoli királyai törvényhozó hatalmának eredetéről és folyamatos gyakorlásáról címűt.⁴ Mindkettőben a magyarországi királyok történelmi jogát bizonyítja az egyházi vonatkozású törvényalkotásban.

II. József már drasztikusabban nyúlt bele az egyház életébe. Felfogása szerint mindent racionalizálni kell, a hasznosság szerint kell kiépíteni az állam életét. Ezt a felfogását az egyházra is alkalmazta. A placetum jogának gyakorlása mellett, a zárandoklatokat és a kontemplatív rendeket betiltotta. Mindeközben minden kapcsolatot elvágott, amely az egyház és Róma között volt. Maradandó rendelkezésének tekintendő a türelmi rendelet, mely a hívek egy bizonyos száma felett kultuszszabadságot biztosított a protestánsoknak és az ortodoxoknak, emellett a III. Károly által kiadott Carolina Resolútiót megszüntette, amely 1731 óta szabályozta a protestánsok egyházi viszonyait, felmentette őket a megkötöttségek alól, és alkalmasnak nyilvánította őket a közhivatalok betöltésére. Mindezek mögött II. József azon szándékát kell felismerjük, hogy az egyház feladatait hatékonyabban lehessen ellátni. A kolostori javak elvétele sem öncélú volt, hanem az alsópapság nehéz anyagi helyzetét könnyítendő a lelkipásztorkodás javát hivatott szolgálni. Ezért hozta létre az elkobzott javakból a Vallásalapot.

A posztjozefinizmus

Míg a jozefinizmus idején az uralkodói célkitűzés egy erős, centralizált, állami irányítás megvalósítása, addig a posztjozefinizmus merőben más viszonyokat teremtett. A történettudományban a következő uralkodókról, II. Lipótról és I. Ferencről is az a kép alakult ki, hogy az egyházi ügyeket a jozefinista szellemben intézték továbbra is. Innen uralkodási módjuknak posztjozefinista megjelölése. Ezt a megítélést is néhány szempontból árnyalni szükséges. Ugyanis az egyház életének erőszakos, öntörvényű átalakítására nem törekedtek. Nyílt

⁴ Jan Tibenský: A királynő könyvtárosa: Adam Frantisek Kollár élete és művei. Pozsony. 1985. 32–46.

konfrontációt egyikük sem vállalt a Szentszékkal. Sőt, a püspöki karral együttműködve a jozefinista átszervezéseket megpróbálták kijavítani. Az 1790–91-es tanév őszén újra megnyílhattak az egyházmegyei szemináriumok például.⁵ Ugyan a katolikus egyházfők számára legelborzasztóbb rendelet, a türelmi rendelet érvényben maradt, és II. Lipót Kollonics érsek kezdeményezésére memorandumban megfogalmazott kéréseket is elutasította. Akárhogy is nézzük, de a memorandum mai szemmel nézve elég szűkmarkúan osztogatta volna a protestánsoknak a jogokat, és a türelmi rendelet érvénytelenítésének elutasítása sokkal inkább fakadt a felvilágosult, haladó szellemű gondolatból, mint a jozefinista, II. József merev és haszonelvű politikájából. A türelmi rendelet, azaz a protestánsok vallásgyakorlatának gátolása a 19. század elején talán anakronisztikus lépés lett volna, és bár a katolikus egyház érdekeit sértette, de a közszellemmel teljesen egybehangzó rendeletről van szó.

Tételünk tehát, hogy a II. Lipót és I. Ferenc uralkodók politikája sokkal inkább illeszkedik a kor felvilágosult hatalomgyakorlásának kontextusába, mintsem II. József egyházpolitikájának folytatói sorába.

A püspöki jelentések írásának elrendelése és a forrásanyag bemutatása

Meszlényi Antal által posztjozefinizmusként fémjelzett uralkodók intézkedései az egyház életének ellenőrzésére és felügyeletére szorítkoztak. Az ellenőrzés lényegében azt a célt szolgálta, hogy az uralkodó a hozzá tartozó államigazgatást és társadalmat átlássa, megismerje. Abszolutista, hiszen önkényesen teszi ezt, de a kor társadalma nem érte el még azt a fejlettséget, hogy ezt az önkényt megfelelőképpen korlátozza. Tehát az uralkodó a rendelkezésére álló lehetőségekkel élve, mégiscsak az országának életéről egy tágabb perspektívát, több információt szeretett volna nyerni. Igaz, hogy jogi szempontból sok esetben csorbították az egyház korábbi jogait. Ezért tekinthetők abszolutistáknak. Ugyanakkor a jogi szempont nem minden esetben alkalmas, hogy egy uralkodói hatalomgyakorlás minőségét, hatását eldöntsük. Ezért is értelmezhető I. Ferenc uralkodása és egyházpolitikája inkább a felvilágosodás, mintsem a jozefinizmus önkénye felől.

Az általam vizsgált forrásanyag is, a püspökök jelentései egyházmegyéjükről, ennek az ellenőrző, felügyelő politikának egyik megnyilvánulása,

⁵ Meszlényi A.: A jozefinizmus kora i. m. 71.

ebből a szempontból Meszlényinek a posztjozefinizmusról alkotott elméletét alátámasztják, de a jelentések megírásának kívánalma kevésbé a jozefinista szellemből, mintsem a kor eszméjéből, a felvilágosodásból eredeztethető. Az uralkodó képet szeretett volna alkotni országának valós és aktuális állapotáról. A korábbi évszázadok uralkodói nem rendelkeztek annyi információval az országaikról és az alattvalóikról. A hatalomgyakorlás a felső társadalmi rétegek ügyei, konfliktusai, problémái körül zajlottak. A 18. század során a felvilágosodás hatására Mária Terézia az első olyan uralkodó a Habsburg Monarchiában, aki felelősen próbál dönteni és törvénykezni olyan ügyekben is, amelyek az alsóbb társadalmi rétegeket érintik. Ebből a szempontból I. Ferenc sokkal inkább alkot folytonosságot Mária Teréziával, mint II. Józseffel.

Az 1804-ben kiadott rendelete is ennek a törekvésnek a megnyilvánulása. Parancsolatában meghagyja az osztrák birodalom és a magyar királyság püspökeinek, hogy írjanak rendszeresen jelentéseket az egyházmegyéjük helyzetéről.⁶ Intézkedésével az egyházi személyek és a katolikus egyház hívóinek hitbéli és erkölcsi viszonyait akarta feltárni, alattvalóinak helyzetébe jobban belelátni, továbbá képet alkotni arról, hogy milyen állapotban vannak az egyházi intézmények és milyen anyagi körülmények jellemzik őket. Természetesen a jelentésekkel más szándéka is volt I. Ferencnek. Mintegy az ellenőrzés révén arra készíteni a világi és egyházi tisztségekben lévőket, hogy felelősen és a rendelkezések szerint lássák el feladatukat.

A magyar történetírásban még nem dolgoztak ezekkel a forrásokkal, az osztrákban pedig Erika Weinzierl-Fischer írt egy összefoglaló tanulmányt a jelentésekről (1953),⁷ Huber Kurt a morvai jelentésekről (1982-ben),⁸ és Jan Mikrut foglalkozott behatóbban két terület jelentéseivel a linzi és a galíciai egyházmegyékkal.⁹

A trienti zsinat óta a püspökök kötelezve voltak arra, hogy rendszeres egyházlátogatások keretében ellenőrizték plébániáikban uralkodó viszonyokat, a jövedelmeket és az egyházi fegyelem minőségét. I. Ferenc király is hasonló beszámolót kívánt meg püspökeitől. 1804 és 1835 között írt magyar püspöki

6 Kurt A. Huber: Bischöfliche Visitationen in Mähren unter Kaiser Franz I. (1792–1835) In: Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen-Mähren-Schlesien VI. (1982) 132.

7 Erika Weinzierl-Fischer: Visitationsberichte österreichischer Bischöfe an Kaiser Franz I. (1804–1835). Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv 6. (1953) 240–311.

8 A. Huber, K.: Bischöfliche Visitationen i. m.

9 Jan Mikrut: Bischöfe aus Galizien berichten an Kaiser Franz I. Ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Kirche in der Habsburgermonarchie. Wien 1995.; Jan Mikrut: Die galizische Diözese Tyniec-Tarnów in den Visitationsberichten von Bischof Thomas Gregorius Ziegler (1822–1827). Wien 2009.; Jan Mikrut: Die Diözese Linz in den Visitationsberichten des Bischofs Thomas Gregorius Ziegler (1827–1852). Wien 2010.

jelentések, és amelyeket jelenleg az Osztrák Állami Levéltár Haus-, Hof- und Staatsarchiv részlegében őriznek a magyar történetírásban még nem ismert műfaj, a magyar történettudomány figyelmen kívül hagyta ez idáig.¹⁰

Hat kartont számlálnak Ferenc császár dokumentumai közt (Kaiser Franz Akten). A canonica visitatiók alapján írták meg a császárnak szánt jelentéseket is. Jelentések minden egyházmegyéből vannak, de azok hossza és gyakorisága már teljesen eltérő. A mennyiségi különbségeket több tényező is okozhatta: a püspök betegsége, a napóleoni háborúk és akörüli nehézségek.

Formai szempontból is igen változatosak ezek a források. Egyesek tematikusan tagoltak, és különböző szempontok szerint általánosságban mutatják be az egyházmegyében fennálló helyzetet. Ezekben a császárnak írt levelekben a leggyakrabban érintett kérdések: a templomok és a parókiák állapota, anyagi helyzete, a papok javainak, tevékenységének a bemutatása; hívők erkölcsi, vallásgyakorlatuk jellemzői. Mások saját vizitációs feljegyzéseiket követik, és kisebb-nagyobb módosítással azt írják le a császárnak, ezek egyházközségeként veszik sorra a fenti szempontokat, de már sokkal tárgyiasabban. Mivel az utóbbiakban sokkal több adat szerepel, számszerűsített feljegyzése akár a népességnek, felekezeti arányoknak, a plébános életkorának, ezért ezek a beszámolók a történeti statisztika számára is forrásértékül szolgálhatnak. Az előbbieken, mivel a püspökök maguk próbálnak egy általános képet adni egyházmegyéjük helyzetéről, összefoglaló jellegűen írják meg beszámolóikat, ezért ezekben a püspök saját értékelésével, értelmezésével találkozunk, így az egyházfő saját szubjektív álláspontját is kiolvashatjuk a jelentésekből, másrészt olyan problémákat fogalmaznak meg, amelyeket az adatok nem mutatnak ki. A harmadik típusú formai jellemző a táblázatos forma. Egy rövid levél kíséretében egy szépen elkészített táblázatba foglalva mutatja be egyházmegyéjének plébániáit Király József is, a pécsi püspök.¹¹

A császár az 1804-es rendeletében felsorolta, hogy a jelentésekben mikre terjedjenek ki a püspöki beszámolók: hogy a publico ecclesiasticis rendelkezései be vannak-e tartva; szentmisék, áhítatok megtartása rendben zajlanak-e; ki tevékenykedik az iskolai állapotok javításáért és a szegények megsegítéséért; az alapítványok az erkölcsök és az alapítók akarata szerint működnek-e; a kegyurak elvégzik-e kötelességüket; milyen a világképe és gondolkodásmódja, vallásossága a papságnak, a tisztviselőknek és a hívőknek.¹² A császári rendelkezésből tehát kiolvasható, hogy az uralkodó mire volt kíváncsi országaival

10 Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten (A továbbiakban: KFA).

11 KFA, Karton 216. XXXIII.

12 A. Huber, K.: Bischöfliche Visitationen i. m. 132.

kapcsolatban. Elsősorban azoknak jólétére, az egyház ezáltal az állam anyagi helyzetére, felszereltségére, a papi és iskolai szolgálat minőségére és a közszellemre. A jelentések tehát fontos információkat közölhettek a császári udvarnak, amelyeknek értéke az aktualitáson és a hitelességen nyugodtak, úgy hogy közben a reális közállapotokat festették le, amelyeket a korban a császári udvarból kitekintve nehéz lett volna rekonstruálni.

Külön figyelmet érdemel az, hogy az egyes egyházatyák a kért szempontok közül mire koncentráltak, mit hangsúlyoztak, mivel foglalkoztak hosszabban és mit hagytak ki leírásukból. A császári rendeletben nem kapnak utasítást például a püspökök, hogy az egyházmegyéikben élők felekezeti megoszlásáról tájékoztassák az Udvar, ami eléggé meglepő. Ennek ellenére több püspök jelentésében is előfordul a felekezeti arányok közlése, sőt Pyrker érsek például több bekezdést is szán arra, hogy az uralkodóval megossza, hogy milyen nehéz helyzetben vannak a katolikusok ott, ahol kisebbségbe kerültek (szabolcsi kerület).¹³ Más is rendszeresen előfordul ezekben a jelentésekben, amely nem volt a császári rendeletben megemlítve: például a hivatásukat kivételesen el látó papok kiemelése, magasabb pozícióra ajánlása. A jelentéseket a püspökatyák arra is felhasználták, hogy pénzt kérjenek a királytól.

Két jelentés analitikája

A továbbiakban két jelentést hasonlítok össze, amelyek időben viszonylag közel estek egymáshoz, mindkettőt két jeles személyiség írta, az egyiket Nádasdy Ferenc váci püspök 1828-ból.¹⁴ Ő később kalocsai érsek lesz 1845-től. A másikat Pyrker László, egri érsek, aki 1829-ben írta meg az 1828-ban lefolytatott vizitációt, amely csak a szabolcsi kerületet érintette, a továbbiakat (borsodi, hevesi) a későbbi években folytatta le.¹⁵ Nádasdy jelentésében 53 plébániáról számol be. A plébániák egyes bemutatásánál általában elismerőleg szólal meg a plébánosok és a hívek vallásosságával kapcsolatban. A leírásaiban elmaradhatatlan elem a templom, a parókia és az iskola állapotáról szóló részek. Szinte minden esetben megemlíti, hogy ki a kegyúr az adott faluban. Az épületeket sokszor alkalmatlannak írja le arra, hogy betöltsék funkciójukat. Jelentésének végén két fejezettel zárja, amely a különlegessége a többi jelentéshez

13 KFA, Karton 216. XXXI.

14 KFA, Karton 223. XCV. fol. 15–48.

15 KFA, Karton 216. XXXI. fol. 219–242.

képest. Az egyik a klérus vallásosságáról és politikai gondolkodásáról. Nádasdy szerint, habár nem mindegyik plébános ugyanolyan buzgósággal és vallásos hittel rendelkezik, általánosságban egy kedvező és megnyugtató helyzetről számolt be.¹⁶ Politikai téren a klérust abszolút nyugodt szelleműnek írja le. Egyházmegyéjének papjai a király politikai hatalmát elismerik, és támaszként tekintenek rá. Nádasdy kifejezi, hogy plébánosai feltétlen hűségüket fejezték ki a király iránt. Az utóbbi állítást, hogy nagyobb politikai kontextusba helyezzük, még számos más forrást is át kell nézni, és az erre vonatkozó ismereteket összegyűjteni, mindenesetre fontos és új ismeretet nyújthatnak a jelentések az alsópapság politikai álláspontjával kapcsolatban, hisz itt azt olvashattuk, hogy a posztjozefinista éra kellős közepén a királyi joghatóságot elismerik. A jelentés záró része az, hogy Nádasdy megosztja azokat a rendelkezéseket, amelyeket a vizitáció során adott ki. Természetesen ennek a résznek indirekt célja is lehet, igazolni az uralkodónak, hogy a püspök buzgón végzi főpásztori tevékenységét, másrészt számunkra nagy forrásértékkel bírnak, hisz minden egyes rendelkezés a kor egy problémájára adott válasz. Például a vásár- és ünnepnapokon a szentmise előtt tilos a hangos beszéd. Rendszeresen és olvashatóan írják a plébánosok a jegyzőkönyveket. Elrendelte, hogy minden plébánián a templomi kasszának két zárja legyen, az egyikhez a kulcs a templomigazgatónál (sekrestyés) a másikhoz pedig a plébánosnál, így egyik sem tud kivenni a másik nélkül pénzt a kasszából. Így próbálja korlátozni a pénzügyi visszaéléseket. A plébánosoknak heti háromszor teszi kötelezővé, hogy az iskolába látogassanak, és ott a tanítás menetét és a tanítványokat ellenőrizték. Az iskolamester pedig anélkül nem taníthat, hogy a katolikus hittanról szerzett ismereteit hivatalos irattal ne igazolná. A bábáknak engedélyezi a keresztelés jogát az újszülöttek számára, ha az szükséges. A körzeti orvos érkezésekor a plébánosnak az újszülöttek listáját át kell nyújtania, hogy véletlenül se maradjon ki egyik gyermek sem az oltásból. Ezt a rendelkezést azért adhatta ki a püspök, mert az oltást szinte minden faluban megpróbálják a szülők kikerülni a jelentés szerint.¹⁷

Pyrker László 42 plébániáról jelent, amelyek a szabolcsi esperességben találhatók. A középkori 84 plébánia helyett kettő maradt a török idők után. Ez a szám nemcsak a török pusztítás mértékét fémjelzi, hanem a reformációnak a helyi sikerét. 1786-ban már 21 plébánia működik,¹⁸ míg Pyrker jelentésé-

16 KFA, Karton 223. XCV. fol. 46.

17 KFA, Karton 223. XCV. fol. 46–48.

18 Országos Levéltár, C. 104. Helytartótanács, Acta regulationis parochiarum, 9. rakszám: Pfarr-Topografie, egri egyházmegye.

ben 1829-ből a fent említett 42 van. Tehát ez az jelenti, hogy a jozefinista és posztjozefinista érában nem kevés munka telt azzal, hogy a plébániákat rekonstruálják. Mindeközben a felekezeti viszonyokban nem történt változás, a katolikusok kisebbségben maradtak ebben a régióban. A 42 plébániából 27-et alapítottak újra.¹⁹ Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv Több következtetést is levonhatunk a pusztá számokból: először is, hogy az Oszmán Birodalom kiűzése után 100 évvel sem fejeződik be az újjáépítés időszaka, a másik, hogy I. Ferenc idején is az egyházszerkezet helyreállítása, plébániaalapítások egy fontos szempont volt. Hogy I. Ferenc korában az egyházi struktúrára ennyit módosul és bővül, újból inkább Mária Terézia idejével teremtet folytonosságot, semmint II. Józseféval.

Ebben a jelentésben inkább a református-katolikus arányok és azok változásainak a vizsgálata nyit lehetőségeket. Mivel Pyrker számításai szerint a katolikusok 44.746 főt tesznek ki, a reformátusok 169.474 főt és az evangélikusok pedig 13.200 főt. Aránytalan kisebbségben voltak a katolikusok, mégsem voltak minden településen kisebbségben. Általában ahol többségben voltak, az előző században svábokat telepítettek be oda. A sváb jelenlétről néha-néha a püspök is tesz említést, de a nyelvi állapotok leírásánál a katolikus többségű települések mindegyike többnyelvű, azaz magyar és német. A kétnyelvűség mellett a háromnyelvűség is megjelenik (Nyíregyháza, Nagykalász), ahol a szlávok, azaz szlovákok voltak jelen. Ezekhez a nemzetiségi viszonyokhoz illeszkedtek a plébánosok nyelvi tudása is. Alig találunk a jelentésben olyan plébánost, aki csak egynyelvű lett volna. Legtöbbször háromnyelvűek a papok, azaz magyarul, németül és szlovákul beszéltek, de az is előfordul, hogy magyarul és szlovákul, vagy magyarul és németül vagy magyarul és latinul. Valószínűsíthető, hogy a papok is különböző nemzetiségűek voltak, csakúgy, mint a lakosság. Eszerint a plébánosok kinevezésénél fontos szempont lehetett a korban, hogy többnyelvű lakossághoz többnyelvű papot helyezzenek.

Az anyagi helyzetről kevesebbet ír Pyrker, mint Nádasdy, de az iskolául vagy a parókiául gyakran csak egy szoba szolgált. Sajnálatos állapotokat ír le az érsek. Leggyakrabban ott vannak tűrhetetlen állapotok, ahol semmilyen világi főkegyuraság nincs. A 42 lejegyzett plébániából tizenegynek nincs patrónusa. Ha van is főkegyúr, sok esetben mégis elhanyagoltak az épületek. Főleg a Kállay családra panaszkodik többször Pyrker érsek.

19 1332-ből származik egy összeírás a plébániákról, amellyel Pyrker rendelkezhetett, mert erre a dokumentumra hivatkozik.

A papok jellemzésénél feljegyzí a korukat, a szolgálátuk idejét és hogy milyen nyelven beszélnek. Ő is él azzal a lehetőséggel, hogy a méltóbbakat kiemelve és magasabb pozícióba ajánlja őket, többeknek kanonoki széket kér. Általában a papok munkájával meg van elégedve, fáradhatatlanokként írja le őket. Megállapítható, hogy a plébániák alapítása gyorsan folyt az egri egyházmegyében e jelentés alapján, de a megfelelő anyagi háttér hozzá már nem volt kielégítő.

Pyrker a jelentését azzal zárja, hogy 180 000 aranyforintot kér a Vallásalaphól, hogy megfelelő kápolnákat és iskolákat tudjanak emelni az egyházmegyében. Érveiben hivatkozik arra, hogy kisebbségben lenni önmagában is nehézség, de ilyen körülmények között semmi lehetőség, hogy ezeket a felekezeti arányok meg is maradjanak.

Összefoglalóan a jelentések tükrében I. Ferenc egyházpolitikai elvei inkább Mária Teréziával teremtenek rokonságot, mintsem II. Józsefével, ezért a posztjozefinista jelző nem éppen szerencsés erre a korszakra vonatkozóan, vagy jelentését árnyalni szükséges a történettudományi diskurzusban. Másodszor a magyar egyházszervezet török utáni renovációja még nem fejeződött be, és I. Ferenc korában is folytatódik. Az egyház személyi kérdéseiről pedig a jelentések alapján az mondható el, hogy a kegyurak sok esetben elhanyagolták kötelezettségeiket, másrészt a papság előmenetele jobb, mint ahogy a szakirodalom eddig lefestette.

IBOLYA DIÁNA FAZEKAS

Hungarian Episcopal Reports from the Beginning of the Nineteenth Century

In 1804, Francis I ordered the bishops living in the empire to write reports on their dioceses. Thus, these reports are ecclesiastical accounts addressed to the emperor, which were written on the basis of the canonical visitations (*canonica visitatio*). The analysis, interpretation and collation of the reports are interesting in various respects. Firstly, in relation to the changing roles of the monarch, the reports are such sources which fit the new image of rulership that controlled and preserved Post-Josephinism. Therefore, through the sources we can examine what the monarch expected from the bishops and what pieces of information were important in relation to his countries.

In my study I present the characteristics of the sources that have been unknown for Hungarian historians, and then I compare the conditions described in two reports.

FEKETE KRISZTIÁN*

Kaigun, a Japán Birodalmi Haditengerészet kialakulása és bukása

Tanulmányomban az 1868-ban alapított, és 1945-ig létező Japán Birodalmi Haditengerészet (Dai-Nippon Teikoku Kaigun, röviden KAIGUN) kialakulását kívánom bemutatni. A japán haditengerészetet a második világháborúban az egyik legnagyobb tengeri erőként tartották számon. Eredményei közül a Pearl Harbor elleni támadás, kudarcai közül a Midway-szigeteki csata a legismertebb. Hogyan lehet mégis az, hogy a korszak haditengerészetei közül területre lebontva a legnagyobb, a világ egészét figyelembe véve (a háború kirobbanásakor) az első három között számon tartott tengeri erő alig 4 éven belül teljesen megsemmisült, miközben messze nem okozott akkora kárt ellenségeinek, mint amekkorát elszenvedett? Tanulmányomban – a terjedelmi korlátokat figyelembe véve – erre a kérdésre kívánok válaszolni, egyben bemutatni azt a fejlődést, ami az egyik legmodernebb flottává tette, ugyanakkor a legnagyobb bukást is elszenvedte.

A kezdetek, 1868 előzményei

Japán Perry kapitány által kényszerült hosszú bezárkózás után kikötői megnyitására. Ez belső konfliktushoz vezetett. A Meidzsi-restauráció a polgárháború – vagy más néven a Bosin-háború – után megszilárdította a hatalmat a császár kezében, aki a sógunátus bukása után eltörölte a régi hagyományok jelentős részét. Az iparosítással és a tradíciók eltörlésével több samuráj felkelést is kiváltott. A régi hagyományok megőrzése helyett technikai és ipari megújulást tervezett, az iparosítás célja egy modern és erős Japán lett. Saját szakértőkből továbbra is hiány mutatkozott, ezért külföldi, főleg francia, brit, amerikai és német, szakértőket hívtak meg az országba, hogy kiépítsék a birodalmi haderőt.² Ennek köszönhetően alakult meg erősen brit és francia min-

* PPKE BTK-án végzett történelem-kommunikáció szakpáron. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Horváth Miklós.

2 David C. Evans – Mark R. Peattie: Kaigun. Strategy, Tactics and Technology in the Imperial Japanese Navy 1887–1941. Naval Institute Press, Annapolis 2012. 10.

tára a KAIGUN, a Japán Birodalmi Haditengerészet. A brit minta egészen a KAIGUN végéig elkísérte a flottát, az egyenruhák és a tisztképzés angol mintára alakultak ki, és hagyományaiban is az angol flotta szokásait követték.³ A francia befolyás a későbbi torpedóhasználatot alapozta meg. Az 1900-as évek elejére kisebb hajókat szereltek fel torpedókkal a francia gyakorlatnak megfelelően.⁴ Ennek hatása alapjaiban határozta meg a japán hajóépítést az 1920-as években, sőt erős hatást gyakorolt a későbbi flottabővítésre. A torpedók széles körű használata később a második világháború legsikeresebb torpedójának kifejlesztését eredményezte.

A megalapítás és az első lépések, 1868–1895

A KAIGUN felállítása 1868-ban történt, amikor Meidzsi császár modern tengerészettel akart válaszolni a sógunátus elmaradottabb flottájára. A Bosin-háború tapasztalatai alapján a modernebb hajók nagymértékben hozzájárultak a győzelemhez, ezért a háború lezárása után alig két hónappal ténylegesen megalapították a megújuló birodalom haditengerészetét. A kezdeti lendület belső problémák és a felkelések miatt lelassult. Az sem segített, hogy a belső harcok és nehézségek miatt a flottára partvédelmi feladat hárult, ezért másodlagosnak tekintették a hadsereggel szemben (rikushu kaijū⁵).⁶ Az 1870–1880-as években az angol haditengerészet tisztjeit sorra hívták meg a fejlesztésekhez és a kiképzéshez. A sokszínű, többnyire külföldről vásárolt, használt vagy régebbi, rendkívül változatos típusokkal rendelkező flottát egységesítés céljából új hajókkal kellett feltölteni, ezeket Angliából és Franciaországból rendelték, emellett azonban elkezdtek kiépíteni a hajógyárakat és a hozzájuk tartozó raktárakat, bázisokat, kiszolgáló épületeket, megalapozva a későbbi gyártókapacitást a saját hajók előállítására.⁷ A flotta folyamatos modernizációja közben, francia mintára a nagy és páncélozott hadihajók mellett nagyszámú gyors és könnyen páncélozott hajó építésére is gondoltak (a Jeune

3 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 11.

4 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 15.

5 Megközelítőleges jelentése: „A hadsereg megelőzi a tengerészetet.” Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 8.

6 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 7–8.

7 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 9–13.

École⁸ doktrínája alapján).⁹ Ekkor veszik meg, és kezdik alkalmazni a hadihajókon a torpedókat. A megerősödés és a Japán-szigetek ipari fellendülése után sem tudtak azonban nagyobb, saját gyártású hajót előállítani, hiányoztak a megfelelően szakképzett munkások és a gyártáshoz nélkülözhetetlen ipari létesítmények, dokkok.

Az első sikerek, 1895–1905

Az első kínai–japán háborúban (1894–1895) a haditengerészet feladata már nem merült ki a Japán-szigetek védelmében, már támadólag kellett fellépniük. A háborúban, noha egyenlő erejű hadiflották csaptak össze, a japán hadvezetés és a kiképzett legénység messze felülmúlta a várakozásokat. 1900-ban Japán, a nagyhatalmak közül a legnagyobb létszámmal, részt vesz a boxerlázadás leverésében, amellyel további kapcsolatokat épített ki az európai nagyhatalmakkal, ám konfliktusba került Oroszországgal. Területi terjeszkedése, megerősödése, valamint a mandzsúriai és koreai területek megszerzésére irányuló törekvése ütközött az orosz érdekekkel. 1904-ben Japán indított támadást, az oroszok távol-keleti flottája hamar megsemmisült, részben a váratlan támadásnak, részben az elavult hajóknak köszönhetően. A háború legnagyobb tengeri csatája, a csuzimai ütközet a világ 5.¹⁰ legnagyobb flottájává tette a KAIGUN-t. A Csuzimánál aratott győzelem végigkíséri a japánok tengeri háborúról alkotott felfogását egészen az 1945-ös bukásig. Az úgynevezett döntő csata elmélete A. T. Mahan-tól származik. Műve, a *The Influence of Sea Power Upon History*¹¹ határozta meg a 20. század első felének tengeri hadviselését. Japán ezt olyannyira magáévá tette és továbbfejlesztette (Kantai Kessen),¹² Csuzima pedig igazolta, hogy ettől még a második világháborús kudarcok sem tántorították el. Ez a győzelem meghozta a japánoknak azt az elismerést és stabilitást a térségben, amelyre szükségük volt ahhoz, hogy

8 A *Jeune École* elve Henri-Joseph Paixhans nevéhez fűződik. Az ő elképzelése volt a nagyszámú gyors, nagy tűzerővel felszerelt hajók csoportos bevetése egy-egy nagyobb, páncélozottabb hajó ellen. Ezt a francia haditengerészet később, ahogy más haditengerészetek is, a rombolók és könnyűcirkálók (még kisebb hajók, mint például a motorcsónakok) feladatává tette, főleg, miután a torpedót mint könnyen szállítható, nagy rombolóerejű fegyvert rendszeresítették.

9 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 15–17.

10 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 147.

11 Elérhető: <https://archive.org/details/seanpowerinf00maha>, 2016. február 22.

12 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 141.

világhatalomként tartsák őket számon. Fontos kiemelni, hogy a Csuzimánál aratott győzelemmel a japán hadvezetés világszemlélete új szintre lépett.¹³ A fő ellenfél immáron az Egyesült Államok lett.¹⁴ Az első világháború közeldtével egyre inkább kérdésessé vált, hogy Japán melyik oldalra áll. Ám a háború kitörésekor a németek kínai gyarmatai miatt, az antant oldalára állt, mellyel elkerülte a konfliktust az Egyesült Államokkal, sőt 1917-től már mint szövetségese harcolt a központi hatalmakkal.¹⁵

Az első világháború időszaka és hatása, 1905–1941

A japán haditengerészet első világháborús szereplése nem annyira ismert, noha komoly jelentősége volt. A Földközi-tengeren 1916-tól az antantnak nyújtott segítséget, főleg konvoj kíséreti feladatokat láttak el az európai hadszíntéren, viszont élesben kipróbálhatták a KAIGUN legmodernebb hajóit. Ez a tapasztalat a japánok hajóépítési szokásainak nagy előnyére vált. A gyors kísérőhajók mellett a gyorscirkálókra helyezték a hangsúlyt, továbbá a tengeralattjárók elleni védekezést is megismerték. Ez utóbbit végül nem építették be stratégiájukba. Az utolsó nagyobb hajó, amelyet külföldi gyártótól rendeltek, a Kongo csatacirkáló, melyet később csatahajóvá építettek át Japánban, 1913-ban állt szolgálatba. A japán hadiipar 1918-ra már képes volt önállóan ellátni magát a legkorszerűbb flottával. A flottabővítés fő irányvonalát a „8–8 flotta” elképzelés képviselte, a bővítések már az 1910-es évek elejétől folytak, amely 8 nagy csatahajót és 8 csatacirkálót irányzott elő.¹⁶ Csakhogy a fiskális nehézségek miatt a bővítés lelassult. A legnagyobb akadályt azonban a Washingtoni Konferencia okozta 1922-ben. Ez az egyezmény megszabta a világ legnagyobb flottáinak méretét, és a leendő hadihajókra korlátozásokat vezetett be. Mivel Japán 1922-ben még nem állt készen egy esetleges konfliktusra az Egyesült Államokkal, így az anyagi nehézségek miatt elfogadta az egyezményt.¹⁷ Ez feltörekvő flottáját jelentősen behatárolta, világhatalmi pozícióját a tengereken a harmadik helyre sorolta, a KAIGUN-t pedig 3:5:5 arányban határozta meg az Egyesült Államokhoz és a Brit Birodalomhoz képest. Ez azonban idősza-

13 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 131.

14 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 152–153.

15 Az Egyesült Államok is felmérte a japán terjeszkedés erejét. Már a Fülöp-szigetek meghódítása után készült egy lehetséges, Japánnal való konfliktusra.

16 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 150.

17 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 191–198.

kos visszaesést jelentett, mivel a japán flotta a könnyebb hajókra koncentrálna nagyobbá és ütőképesebbé vált ellenfeleinél.

Az első világháború tapasztalata, hogy a repülés jelentős szerepet tölt be a légi hadviselésben. Japán ezt az újítást is felhasználta haditengerészeti erejének fejlesztésére.¹⁸ Az első repülőgép-hordozó, amelyet kifejezetten annak építettek, a japán Hōshō hordozó volt. 1922-ben állították hadrendbe, új érárt nyitva a csendes-óceáni flották versenyében. 1941-re a legjobb haditengerészeti repülőkkal Japán rendelkezett.¹⁹ A japán hadvezetés döntő csata (Kantai Kessen) elmélete egészen az 1930-as évek elejéig a fő összecsapáshoz csak a nagyobb felszíni csatahajókat rendelte, ám az 1930-as évektől már megerősödtek azok a hangok, amelyek a repülőgép-hordozók és a tengeralattjárók szerepét kívánták erősíteni. Ez a csoport azonban nem tudta elérni a stratégiai gondolkodás változását. Csuzima emléke és a korábbi flottabővítés nagy csatahajó programjai vezetőinek befolyása nem tette lehetővé, hogy a japán felsőbb vezetés más irányba forduljon.²⁰ Az 1920-as és a kora 1930-as évek korlátozásainak ellenére a KAIGUN rengeteg fejlett és korszerű rombolót, cirkálót gyártott, több hajóját átfegyverezte, sorra gyártott világélvonalbeli minőségű fegyvereket és hajóalkatrészeket.²¹ A fejlesztéseknek köszönhetően a japán stratégiai nyersanyag szénről olajra változott, kifejezetten a hadihajók számára új motorokat terveztek, amellyel elérték, hogy a második világháború előtti években általánosságban a KAIGUN rendelkezett a legmodernebb meghajtással, motorokkal. Háború előtti fejlesztések voltak az úgynevezett Hosszú Lándzsa (Type 91, Type 93, Type 95) torpedók, amelyek egészen a második világháború végéig a világ legjobb torpedói voltak.²² A japán ipar az 1930-as évek végére felépítette a világ egyik legütőképesebb flottáját, amivel csendes-óceáni érdekeltségeikből adódóan mind a Brit Birodalom, mind az Egyesült Államok számolt. A flotta erejét azonban jelentősen gyengítette a stratégiai nyersanyagok hiánya. Már a század elejétől gondot okozott a stratégiai nyersanyagok, eleinte a szén, majd az olaj beszerzése. Mivel a Japán-szigetek és az elfoglalt területek is kevés nyersanyagot adtak, ezért a legfontosabb, az ipart ellátó anyagokat kénytelen volt kereskedelmi úton beszerezni. A gyakori kereskedelmi összetűzések és a folyamatos nyersanyag-probléma Japánt egyre jobban terjeszkedésre „kényszerítette”. 1941-re a háborúhoz

18 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 299.

19 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 333–352.

20 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 293.

21 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 238–248.

22 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 266–272.

szükséges nyersanyagokat felhalmozták, célpontjaikat egy gyors háborúhoz és nyersanyag-lelőhelyekben gazdag területek megszerzéséhez igazították. A fő ellenfelet ebben egyértelműen az Egyesült Államok jelentette. Egy lehetséges amerikai–japán háború terveit az Egyesült Államok már az első világháború előtt elkezdte kidolgozni. A japánokkal vívandó hadműveletek fedőneve az Orange terv lett.²³ Ebből a második világháború idején sokat átvettek, amikor a szigetről szigetre való előretöréseket megtervezték.²⁴ A második világháború európai szemmel 1939-ben kezdődött, a Távol-Keleten a Pearl Harbor elleni támadással, 1941. december 7-én indult, habár sokan a második kínai–japán háborúhoz kapcsolják kezdetét.

A második világháború, 1941–1945

A Pearl Harbor elleni támadás fő tervezője a japán haditengerészet admirálisa, a nagy tudású és kiváló képességű tisz, Jamamoto Iszoroku volt. Habár az Egyesült Államokkal való konfliktust ellenezte, a támadás tervének kidolgozását rábízta. Jamamoto admirális jól mérte fel a repülőgép-hordozók erejét, ezért a fő csapásokat is ezekkel a hajókkal kívánta végrehajtani.²⁵ Terve végrehajtása során súlyos csapást mért az Egyesült Államok haditengerészetére, ám fő célpontjai, az amerikai repülőgép-hordozók nem voltak jelen a támadásnál. A támadásban részt vevő flotta a japán haditengerészet legnagyobb győzelmét aratta, ám innentől kezdve hátrányba került. Az Egyesült Államok a Fülöp-szigetek elvesztése és a csendes-óceáni térségben elvesztett bázisok okozta sokkból hamar magához tért, és ellentámadásba kezdett. A második nagyobb tengeri összecsapás a Korall-tengeren, megakadályozta a japán terjeszkedést, bár Japán győzelmével zárult, stratégiaiag azonban az amerikaiak nyertek.²⁶ A KAIGUN vezetése, mivel nem tudott döntő győzelmet elérni, merész lépésre szánta el magát. Jamamoto annak tudatában, hogy az Egyesült Államok ipara messze meghaladja Japán képességeit, gyors és átfogó támadást tervezett a Midway-szigetek ellen, hogy még az amerikai hadiflotta megerő-

23 Az első világháború után kezdték kibővíteni. Az 1930-as évektől már elérte azt a formáját, amelyet majd a háború alatt részlegesen kiviteleznek.

24 Bővebben l.: *Edward S. Miller: War Plan Orange. The U. S. Strategy to Defeat Japan, 1897–1945.* Naval Institute Press, Annapolis 2007.

25 Bővebben l.: *Mark Stille: Yamamoto Isoroku.* Osprey Publishing, Oxford 2012.

26 *Dan van der Var: The Pacific Campaign. The U. S. – Japanese Naval War 1941–1945.* Touchstone, New York 1992. 170–177.

sődése előtt győzzön az óceánon. A Midway-i csata súlyos kudarc lett végül, a hordozók által vívott csata eredménye tragikus volt a japán haditengerészet számára. Nem is a négy hordozó elvesztése volt a legfájdalmasabb, hanem a legjobb pilótáké, akiknek a pótlására nem volt kapacitás, és a kiképzés is csak lassan folyt.²⁷ A Midway-t követő időkben a KAIGUN már tehetetlen volt, hónapról hónapra veszteségeket szenvedett el, amelyeket nem volt képes megfelelően pótolni. Az 1942-es évtől fokozatosan csökkent az ipari kapacitás, és egyre súlyosbodó nyersanyag-hiánnyal küzdött a japán hadiipar. A hadsereg és a haditengerészet vetélkedése jelentős mértékben megnehezítette a gyártást és a nyersanyagok hatékony felhasználását. Ezekhez társult az a súlyos probléma, hogy a kereskedelmi flottát nem bővítették új hajótérrel, a kapacitásokat a hadihajókra összpontosították. A szállítókapacitás növelésére, sőt még a megfelelő védelemre, a tengeralattjáró-elhárító fegyverek gyártására sem került sor.²⁸ Japán a háborút a döntő csata elvét alkalmazva próbálta meg eldönteni. 1944-re az Egyesült Államok haditengerészete olyannyira megerősödött, és előretört a Csendes-óceánon, hogy a Japán-szigeteket veszélyeztette. Az 1944 júniusában a Mariana-szigetekenél, majd októberben a Leyte-öbölnél vívott tengeri ütközetek során a japán haditengerészet „döntő csatákat” vállalt, ám mindkettőben súlyos vereséget szenvedett. A japán flotta három legnagyobb hajójának sorsa is jól példázza ezt. A Yamato csatahajó, mely 1945 áprilisában süllyedt el. Testvérhajójával, a Musashi-val együtt – mely 1944 októberében, a Leyte-öbölnél vívott harcokban süllyedt el – légitámadás áldozata lett. A harmadik, kezdetben csatahajónak épített, majd repülőgép-hordozóvá alakított Shinano 1944 novemberében, közvetlenül hadrendbe állítása után, tengeralattjáró-támadás során süllyedt el.²⁹ A japán haditengerészet 1945-re árnyéka lett régi önmagának. Az Egyesült Államok hajógyártása mind kereskedelmi, mind hadi felhasználás tekintetében felülmúlta, 1942–1944 között kiépített egy nagyobb és modernebb flottát. Az Egyesült Államok légierje és haditengerészeti fejlesztései 1943–1944 során megelőzték a japánokét, akik kellő anyagi lehetőségek híján csak nagyon lassan kezdtek felzárkózni. 1944-től kezdve létszám- és minőségi fölénybe került a KAIGUN-nal szemben. A japán haditengerészet sorsa már a háború kitörésekor előrelátható volt. Jamamoto maga is úgy számolt, hogy az első két évben kell döntő sikert aratni, vagy a

27 *Paul S. Dull: A Battle History of the Imperial Japanese Navy (1941–1945).* Naval Institute Press, Annapolis 1978. 157–171.

28 *Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun* i. m. 435–441.

29 *Dull, P. S.: A Battle History* i. m. 313–335.

vereség elkerülhetetlen lesz. Mivel a japán flottafejlesztés és a doktrínák nem foglalkoztak a tengeralattjárók szállítókapacitást felőrlő képességével,³⁰ a döntő csata elképzelés miatt a hadihajógyártásra koncentráltak, ezért veszteségeik pótlása hamar kimerítette a tartalékokat, 1945-re már lehetetlenné tette a hatékony működést.³¹

Befejezés helyett

Véleményem szerint a japán haditengerészet bukásának legnagyobb oka az első világháborús tapasztalatok levonásában keresendő. Hiába fejlesztették hadihajóikat összecsapásokra, ezek nagyobb tengeri csatában nem tudtak hatékonyan részt venni. Hiába építették fel 1941-re a legnagyobb repülőgép-hordozó flottát, iparilag a veszteségeket nem tudták pótolni. Csuzima szellemisége pedig kizárta a tengeralattjáró-hadviselés felőrlő alkalmazásának lehetőségét. Nem törekedtek a japán flotta utánpótlásának biztosítására. A KAIGUN a második világháborús Japán egyik ikonja maradt, hatalmas és félelmetes hadihajóival, amelyeket azonban a fejlettebb iparra alapozott felőrlő háború megsemmisített. A japán gazdaság vesztette el a háborút, de a KAIGUN végzetére talán Nimitz admirális szavai adják a legjobb összefoglalót: „*A tegnap hajói a csatahajók, napjainké a repülőgép-hordozók, de a tengeralattjárók lesznek a holnap hajói.*”³²

---

30 Evans, D. C. – Peattie, M. R.: Kaigun i. m. 495–497. Bővebben l.: *Peter Padfield: War Beneath the Sea. Submarine Conflict, 1939–45.* Pimlico, London 1997. 337–421.

31 William B. Hopkins: *The Pacific War. The Strategy, Politics, and Players that Won the War.* Zenith Press, Minneapolis 2008. 330–331.

32 Idézi: *Padfield, P.: War Beneath* i. m. 479.

KRISZTIÁN FEKETE

Kaigun, The Emergence and the Fall of the Japanese Imperial Navy

My study concerns the history of the Japanese Imperial Navy, known as KAIGUN. I will present one of the most impressive navies of the first half of the 20th century and its rise and fall. The study is too short to present all the details, it is an overview to understand the fate of the Japanese Navy. From the beginning (Meiji Restoration) through the first victories, such as the first Sino-Japanese War, the brightest victory at Tsushima in 1905, the results of First World War, the naval race for power in the Pacific, to the collapse in the Second World War. My question is: why did the disasters happen to such a modern and powerful navy? The answer is in the study: the reason is the Japanese naval strategy, the *Kantai Kessen*, the decisive battle doctrine and the neglect of anti-submarine warfare.

GULYÁS MARTIN*

A munkástanácsok és a Kádár-kormány hatalmi harcának egyes kérdései (1956–1957)²

*„a hatalom kérdése nem oldható meg egy
kisebbség felelősség nélküli kormányzása által”³*

Bevezetés

A Kádár-kormány formális megalakulását (1956. november 7.) követő egy esztendő kronológiai rendjét és a politikai harc fő kérdéseit, az erővonalakat és érdekérvényesítési esélyeket már jórészt ismerjük. A kortársak által a „kettős hatalom” időszakának nevezett periódus kritikus újragondolása azonban tartogathat még politikatörténeti és a kommunista hatalomgyakorlás összetett természetére vonatkozó tanulságokat. E tanulmányban a Kádár-kormány és a munkástanácsok közötti hatalmi harc néhány fő kérdését, scénárióit tárom fel.

A politika „szükségállapota” a második szovjet intervenció után

A politika „szükségállapota” azt jelenti, hogy a politika homlokterébe a szuverenitás, a hatalom kérdése kerül. A hatalomért versengő felek újrafogalmazták a törvényesség kritériumait és az új társadalmi berendezkedés morális alapelveit is.⁴ A Kádár-kormány kezdettől fogva kettős megfelelési kényszerrel szenvedett. A szovjet vezetés által támasztott elvárások a kommunista

* A PPKE BTK-án végzett történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Ötvös István.

2 A tanulmány a CEEPUS „*Idea of Europe in European Culture, History and Politics*” ösztöndíjprogram keretében Kolozsvárott eltöltött egy hónapos ösztöndíj keretében készült. A tanulmányhoz komoly szakmai segítséget nyújtott témavezetőm, Ötvös István, valamint Lőnhárt Tamás és Tóth Eszter Zsófia.

3 Russell, Bertrand: A hatalom. A társadalom újszerű elemzése. Bp. 2004. 67.

4 Schlett István: A politika állapotai – „normállapot” és szükségállapot” c. előadása a Habsburg Történeti Intézet „Törvényesség és forradalom” c. konferenciáján. Online: <https://www.youtube.com/watch?v=UCfGGr2lidM>, 2016. február 24.

párt kizárólagos hatalmának visszaállítására vonatkozóan, míg a társadalmi várakozások az '56-os követelések érvényesítésére vonatkozóan nem voltak azonosak, nem álltak fedésben egymással. A kettő közötti középút megtalálása Kádár János politikai találékonyságának és manőverezési képességének, egyben politikusi „életben tartásának” függvénye is volt. Az új vezetés számára tehát olyan konszolidációs pályát kellett találni, mely a diktatúra kevésbé látványos, „felszín alatti” helyreállítása mellett a társadalom számára is '56-os követelésekkel összefüggő, látványos gesztusokat elégít ki. Ez a kettősség speciális, belső ellentmondásoktól sem mentes politikai koncepció kidolgozását igényelte a magukat „antisztálinistának” és az egykori MDP-n belüli két „szélsőséggel” szemben magukat „centristaként” meghatározó kormánypolitikusok részéről.

A teljhatalom visszaszerzéséhez vezető út kidolgozásához több, az 1945 utáni magyar történelemből már ismert politikai foratókönyv, hatalomtechnikai eszköz együttes alkalmazását is latolgatták a legfőbb döntéshozó fórumokon. Az egyik foratókönyv a kommunista kormány kibővítését, néhány forradalmi vezető beemelését jelentette volna a hatalomba.⁵ A másik, hosszabb időt igénylő lehetséges hatalomátvételi mód egy a kommunistákkal társutas politikusokból, forradalmi vezetőkől álló koalíciós kormány felállítása lett volna, mellyel a propaganda szintjén a „nemzeti egységfrontot” lehetett volna megjeleníteni.⁶ Ezek a foratókönyvek viszonylag gyorsan lekerültek a napirendről. A realitás a Kádár által sokszor csak „1948-as modellnek” nevezett pártállami működési szisztéma visszaállítása volt az '50-es évek „torzulásainak” kiküszöbölésével, mely ugyanakkor a demokratikus legitimáció elveinek elvetését, a forradalom által létrehozott képlékeny politikai struktúra tagadását is jelentette. A többpártrendszerre vonatkozó többszöri ígérete ellenére minden, a hatalom megosztására vonatkozó elképzelést gyakori szófordulattal élve „csak a rend helyreállítása után” tartott „időszerűnek”,⁷ azaz csak az

5 Kádár miniszteri tárcákat is felajánlott egy alkalommal a KMT vezetőinek. „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kozák Gyula–Molnár Adrienne. Bp. 1993. 157; Magyar munkástanácsok 1956-ban. Dokumentumok. Szerk. Kemény István–Bill Lomax. Párizs, 1986. 164.

6 Az egyes foratókönyveket részletesen elemzi - Tabajdi Gábor: Kiegészítés Kádárral. „Szövetségi politika” 1956–1963. Bp., 2013. 49–67.

7 Kádár egy eddig kevésbé ismert felszólalásában, egy a gazdasági vezetőkkel és munkástanács-elnökökkel folytatott zártkörű tanácskozáson kifejtette politikájának vezérfonalát. Ennek lényege, hogy a hatalom visszaszerzése során nem szabad engedményeket tenni, mert az a gyengeség jele és a követelések radikalizálódása ellehetetleníti a párt helyzetét. MNL OL XIX–A–2–gg. Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai. 49. doboz. „Gazdasági vezetők értekezlete, 1956. nov. 25.”

MSZMP teljhatalmának visszaállítása utáni időszakban tartott elképzelhetőnek.⁸

A harc „ideológiai” szempontból több tekintetben is nehéznek bizonyult. A munkástanácsok hatalmának felszámolását népszerűségük, valós társadalmi támogatottságuk mellett az tette nehezzé, hogy működésük a párt egyik ideológiai alaptételét, a munkás-paraszt legitimitációt cáfolta meg. Hiszen hogyan lehetséges, hogy – kommunista nézőpontból – a munkásosztály saját államhatalma ellen lázadt fel?⁹ Mindezt tetézte az a tapasztalat is, hogy minden, az antikommunista politikai formációk megsemmisítésére irányuló korábbi törekvésük ellenére felbukkant a forradalom napjaiban egy olyan alternatív elit, mely minden gyengesége, sokszor a politikai tudás hiánya ellenére is alkalmasnak mutatkozott az országvezetésre.

A munkástanácsokkal szemben folytatott hatalmi harc színterei és eszközei

A „kettős hatalom” korát nem feltétlenül szükséges két, egymástól végletesen eltérő koncepciókból kiinduló politikai erőter elkeseredett harcaként jellemezni. A kormány és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács (a későbbiekben: KMT) harca a hatalomért ugyan ezt sugallja, miután viszont a hatalom kérdése egyre inkább lekerült a napirendről (mivel a kormány javára dőlt el), ezzel párhuzamosan erősödött fel az érdekegyeztetés folyamata, azaz a munkástanácsok lehetséges integrációja az új rendszerbe. Különösen 1956. decemberétől egy konstruktív dialógus kezdődött a kibontakozás lehetséges útjait illetően a gazdaságpolitika irányvonalának kidolgozásáért felelős tényezők között. Ez nem jelentette azt, hogy a munkástanácsok többsége feltétel nélkül elfogadta volna az új hatalmi realitásokat és felmondta volna a forradalom követeléseit. 1957 nyaráig az üzemekben ádáz küzdelem folyt a párt és a munkás-önigazgatás szellemiségéhez ragaszkodók között. Ebben a periódusban a felek az „ellenállás” és a „kompromisszum” közötti keskeny mezsgyén próbáltak egyensúlyozni.

8 *Ripp Zoltán*: Az MSZMP legitimitációja a Kádár-korszak kezdetén. In: Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962. Szerk. Huszár Tibor. Bp. 1999. 43–54.

9 *Ferrero, Guglielmo*: A hatalom. A legitimitás elvei a történelemben. Bp. 2001. 228–230.

A két hatalmi centrum vetélkedése három nagyobb fronton zajlott. Az első szintér a nyilvánosság előtt zajló, direkt politikai harc tere, míg a másik tér a konszolidációs pálya kidolgozásának, a „szakpolitikák” összehangolásának szintje. A harmadik szintér pedig az egyes üzemekben folytatott napi szintű, aktív állambiztonsági-karhatalmi fellépésektől sem mentes harcok sorozata. A következőkben terjedelmi okok miatt az első és a harmadik „színteret” tekintem át.

Első szintér: harc a hatalomért – A Kádár-kormány és a Nagy-budapesti Központi Munkástanács

A munkástanácsok álláspontjával kapcsolatban¹⁰ leszögezhető, hogy *legálisnak*, tehát a kényszerhelyzet okán tárgyalófélnek ismerték el a Kádár-kormányt, *legitimnek* viszont nem.¹¹ Ez utóbbi elnyeréséhez idővel valamelyest tisztuló és szűkülő, de markáns követeléseket szabtak. Mindvégig kiálltak az erőszak-szervezetek munkásellenőrzése, a párt- és politikamentes gyárélet¹² mellett. A KMT november 15-i országos ülése a szovjet csapatkivonás mellett feltételként szabta a kormánynak Nagy Imre visszavételét a hatalomba, a november 3-i „koalíciós” állapotokhoz való visszatérést,¹³ a szabad választások mihamarabbi kiírását a „szocializmus alapján álló pártok” számára. Ez a minta a Bibó állam-miniszter által november 6-án készített, a kibontakozásról szóló „szindikalista” tervezet ismeretéből is fakadt, melyet elfogadott alapvetésként a KMT.¹⁴ November 21-én, a Nemzeti Sportcsarnoknál történt „incidens” ugyan meggátolta az Országos Munkástanács, a kádári narratíva szerinti „ellenkormány” létrehozását, a megjelenő vidéki küldöttekkel mégis sikerült valamiféle közös politikai platformot kialakítani. A szegedi munkástanácsok ezt a következőképpen örökítették meg közleményükben: egyrészt követelték, hogy a kormány ismer-

10 A KMT autoritását, irányadó szerepét a vidéki munkástanácsok jelentős többsége elfogadta, viszont ez a kapcsolat közel sem jelentette az állambiztonsági szövegek narratívájában megjelenő egyoldalú alárendeltséget a budapesti centrumnak. ÁBTL 3. 1. 9. V-151353. 78–83.

11 Voltak ugyanakkor olyan munkástanács-tagok is, akik a kormányban végrehajtott néhány személycseré (Münnich Ferenc, Marosán György, Rónai Sándor) után bizalmat szavaztak volna a kormánynak.

12 Az MSZMP különböző szintű és rangú vezetői számára ugyanakkor axióma volt, hogy a „munkástanácsoknak meg kell érteni azt, hogy a kommunista párt a munkásosztálynak a vezető ereje. Nem lehet elképzelni szocializmust kommunista párt nélkül.” PIL 290 F. 50. ő. e. 68–70.

13 Politikatörténeti- és Szakszervezeti Levéltár (A továbbiakban: PIL) IX. 290. 31. ő. e. 13–19.

14 Kemény I.–Lomax, B.: Munkástanácsok, i. m. 129–133.

je el a demokratikusan megválasztott országos munkástanácsot a forradalom értékeit képviselő legitim tárgyalófélnek. Ennek megtörténte után a sztrájkjog fenntartása mellett legkésőbb november 24-ig felveszik a munkát mindenütt. Ellenkező esetben a sportcsarnoki karhatalmi fellépés miatt két napos sztrájkot helyeznek kilátásba, 24-én viszont teljes sajtónyilvánosság mellett kezdődjenek tárgyalások a november 14-i program alapján.¹⁵

Kalocsai György csepeli küldött, a KMT elnökhelyettese 1956. november 23-án – összegezve a kormánnyal folytatott 22-i tárgyalásokat – világosan átadja Kádár álláspontjának radikalizálódását a KMT plénumának: Kádár a KMT-t egyértelműen ellenkormánynak tartotta, mely zavaros személyi összetétellel és kétes társadalmi felhatalmazás alapján, a „revizionista” értelmiség befolyása alatt végzi tevékenységét. Ezzel lényegében visszavonta a KMT-nek adott korábbi feltételes elismerését tárgyalófélként, amit korábban a tagság újraválasztásához kötött. A jövő irányát kijelölve hangsúlyozta, hogy a munkástanácsokból kerületi szinten termelőtanácsok lesznek és tagjaik parlamenti képviselőket is kapnak majd.¹⁶ A november 27-i munkástanács-felhívás a velük szembeni karhatalmi fellépés és a tudatos gyári tisztogatások ellenére továbbra is tárgyalóképességet hangsúlyozott a „passzív és negatív magatartást” tanúsító kormány felé, ugyanakkor ön magát a legerősebb politikai hatalomként határozta meg és a korábbiakhoz hasonlóan a kormányt biztatta népbarát politikai folytatására. A kormánnyal szembeni beszédmód változását a december 6-i „Megmozdulás” című közlemény jelzi először, melyben egy gesztusértékű nyitás fogalmazódik meg az addig bizalmatlanul kezelt Kádár felé. Az új koncepció szerint Kádár maga ugyan igyekszik normális mederbe terelni az ország életét és próbál együttműködni a munkástanácsokkal, viszont a „környezete megrontja” szándékait, a „bukott rendszer” erői félretájékoztatják őt a közhangulatról és „szervezett hajsztát” folytatnak a munkásság ellen.¹⁷ A KMT számára a kormánnyal szembeni végső politikai szakításhoz és elszigetelődéshez a december 4-i nőtüntetésre adott reakciók, a 6-i kormány melletti tüntetés és főképp a 8-i salgótarjáni sortűz vezetett, amikor is a „48 órás sztrájk” elhatározásának napján a KMT kijelentette, hogy „*a Kádár-kormány nem képes kivezetni a válságból*” az országot.¹⁸ Ekkor fogyott el a kormány felé a november 4-e óta tartó „ultimátum”.

15 MNL Csongrád Megyei Levéltára (CSML) XXV. 9. c. Skultéti Medárd és társai, I. Vizsgálati dosszié. 140–146.

16 PIL IX. 290. 31. ő. e. 30–31.

17 PIL IX. 290. 31. ő. e. 127–129.

18 PIL IX. 290. 31. ő. e. 147.

A munkástanácsok nagyfokú politikai érettségről tettek tanúbizonyságot. A legitimációs válság átmeneti megoldásaként egy a forradalom alatt létrejövő önkormányzati szervek tagjaiból regrutálódó *ideiglenes parlament* („dolgozók parlamentje”, „munkásparlament”) felállítását javasolták legfeljebb 300–400 képviselővel, mely a szovjet csapatkivonásig és az új, országos és titkos választások után felálló alkotmányozó gyűlésig működött volna. A Ganz-Mávag elnöksége által elfogadott tervezet szerint ez a népképviselői szerv a kormánnyal egyetértésben meghozott irányelvek szerint működött volna, vétójoggal az egyes kormányzati intézkedésekkel szemben. A képviselők közül felállított 25 fős kabinet visszahívható tagjainak feladata a kormánnyal való tárgyalás, indokolt esetben határozathozatal.¹⁹ Ennek az elképzelésnek több variánsa is létezett: sokan a kétkamarás parlament visszaállításának gondolatával is kacérkodtak.²⁰ Az „alsótáblán” a forradalmi szervek küldöttei, a „felsőtáblán” a kormánytagok és egyéb állami vezetők képviseltették volna magukat. A munkástanácsok és paraszti szerveződések tömörítésére jugoszláv mintára felállításra került volna a Termelői Tanácsa is, mely egyfajta konzultációs testület szerepét töltötte volna be a gazdaságpolitikai döntésekben, a kommunista parlament és a Tervhivatal mellett.²¹ Egyesek „felsőház” alatt egy olyan grémiumot értettek, melynek választott tagjai politikai kontrollt gyakoroltak volna a politikai irányítás centrumában álló demokratikus parlament felett.²²

A belső konfliktusoktól is terhes KMT egyre szűkülő mozgástérben volt kénytelen megpróbálni valamilyen szintű intézményes politikai képviseletet kiharcolni magának, a kormány a területi alapon szerveződő forradalmi szerveket megakadályozta működésükben. Mindkét fél rendpárti, országmentő retorikát folytatott, a kormányzat élt a kettős beszéddel is: folyton ígéreteket tett a hatalommegosztásra, a másik oldalon viszont erőszakkal lépett fel. A sztrájk egyre inkább visszatetsző volt a munkások körében, így a tiltakozás legfőbb eszköze kontraproduktív lett. Az idő a szovjet bábkormánynak dolgozott, a politikai egység kialakításának egyre nehezebb volta pedig egyes munkásvezetőket a kormánnyal megköthető valamiféle reális kompromisszum irányába tolt el. A munkásvezetők közül ugyanis sokan úgy ítélték meg, hogy a politikai demokrácia és a szabadságjogok érvényesítésére vonatkozó

19 MNL OL XIX-A-2-gg. 47. d.

20 Bácsi József visszaemlékezése. In: A forradalom emlékezete. Személyes történelem. Szerk. Keller Márkus–Kőrösi Zsuzsanna–Molnár Adrienne. Bp., 2006. 299.

21 Ezt a verziót a tárgyalások tanúsága szerint idővel egyre inkább a kormányzat erőltette. PIL IX. 290. f. 50. ő. e. 34.

22 Kemény I.–Lomax, B.: Munkástanácsok, i. m. 188.

forradalmi követelésekről fájo szívvel ugyan, de le kell mondani, ha cserébe a munkásság számára más fontos, rétegspecifikus célok érvényesítésére a párt által jóváhagyott üzemi keretek között lehetőség nyílik. Így 1956. decemberében elkezdődött a munkástanácsoknak a régi-új gazdasági rendszerbe történő beillesztésével kapcsolatos programok kidolgozása, a munkásság képviselőinek bevonásával.

Harmadik szintér: harc az üzemekben

Az MSZMP célja a munkástanácsok megszüntetése helyett az volt, hogy belső összetételüket megváltoztassa, a forradalmi vezetőket kicserélje saját, megbízható kádereire. Ez jól összehangolt, sokrétű politikai cselekvéssorozatot feltételezett. Jelentette egyrészt a pártstruktúrák visszaépítését az üzemekben,²³ amibe lényegében „transzmissziós szíjként” a szakszervezet is beleértendő. De jelentette az aktív, „operatív” állambiztonsági munkát is. A különféle represszív intézkedések mellett a másik fontos cél a bázisépítés volt, azaz az „elbizonytalanodott”, a párttól eltávolodott munkások megnyerése a párt céljainak. Apró Antal megfogalmazásával élve: a „*csalódottaknak meg kell mutatni a pártba vezető utat.*”²⁴ Hosszú távon meg kellett találni a hatásköröknek egy olyan egészséges elosztását a minisztérium, az iparigazgatóság, az igazgató, a munkástanács és a szakszervezet között, mely két követelménynek egyszerre tud eleget tenni a vállalatokon belül: egyszerre teljesítse a gazdasági termelékenység növelésének és a párt politikai akarátérvényesítésének szempontjait is. A Munkásönkormányzatot Előkészítő Bizottság, a Szaktanács és a Szakszervezetek Országos Tanácsának a munkástanácsokra vonatkozó terveiben közös, hogy noha a kortárs lengyel²⁵ és jugoszláv tapasztalatokat is igyekeztek felhasználni az egyes jogszabályok kidolgozása során, a munkástanácsnak alapvetően tanácsadó, konzultációs szerepet szántak az igazgató mellett, az

23 A budapesti XIX. kerületi tanácsülésen a munkásküldöttek jelenlétében az egyik párttag nyíltan kifejtette, hogy „*nem fogjuk kiadni kezünkől a hatalmat. Meg fogjuk szervezni a munkásmiliciát, a másik biztosíték a karhatalom és a harmadik pedig a szovjet katonák.*” PIL IX. 290. f. 50. ő. e. 69.

24 XIX-A-2-gg. 49. d. „Gazdasági vezetők értekezlete, 1956. nov. 25.” 2–3.

25 A tervezetek megtalálhatóak – XIX-A-2-gg. 47. d.; A reformkommunista Gomulka vezetésével végrehajtott államreform részeként 1956. november 19-én jelent meg jogszabály a munkástanácsok létrehozásáról. A munkástanácsok sorsa a két országban létrejöttek, jogköreik és megszüntetésük tekintetében is döbbenetes hasonlóságokat mutat. Bővebben – Kazimierz Grzybowski: Workers' Self-government in Poland a year after. In: The Polish Review, Vol. 3. No. 1/2. (Winter-Spring, 1958).

üzem vezetése helyett. A Kőbányai Gyógyszergyár lapja 1957. márciusában például a következőképp írta le a gyáron belüli hatalommegosztást: „*politikai munkát az MSZMP, szociális érdekvédelmi feladatokat a szakszervezet, az operatív gazdasági irányítást az igazgató látja el, az mt. feladata elvi állásfoglalás és irányítás gazdasági kérdésekben.*”²⁶ A „gazdasági vezetés” a nyereségrészesedés, szociális célokra fordított jövedelmek és fejlesztési források elosztásában nyilvánult volna meg.

A munkástanácsokkal szemben egyszerre, egymással párhuzamosan több hatalomtechnikai eszköz is bevetésre került. 1956 utolsó két hónapjában a KMT felé számos kerületi, üzemi munkástanács élt azzal a panasszal, hogy lakásáról vagy munkahelyéről több tucat üzemi munkást, munkástanács-tagot hurcolnak el ismeretlen helyekre – általában internálás, vagy ideiglenes őrizetbe vétel céljából. Az Óbudai Hajógyár munkásainál „*elkeseredett állapot van amiatt, hogy a gyári lakótelepen éjjelenként házkutatásokat tartanak, és többeket letartóztatnak. A házkutatások alkalmával kíméletlenül feldőlják a lakásokat.*”²⁷ Szegeden a kendergyári tömeges elhurcolások, a Teherfuvarozó Vállalatnál pedig a munkástanács vezetőjének, a szociáldemokrata Godó Illésnek a törvénytelen letartóztatása miatt zajlott sztrájk mintegy két hétig, egészen szabadon engedéséig.²⁸ A KMT az ilyen és ehhez hasonló panaszok, jelenségek kezelésére egy öt főből álló különbizottságot állított fel, mely a fővárosi szovjet parancsnoksággal és magyar karhatalmi szervekkel próbált kapcsolatba lépni és lehetőség szerint kiszabadítani az elhurcoltakat.²⁹

Igyekeztek alaptalan rágalmakkal, a közösség tiszteletét kivívó forradalmi vezetők „rovott” múltjának felemlegetésével defenzívába szorítani és hitelteleníteni őket. Ezzel el lehetett érni azt, hogy a munkástanácsok saját programjuk hirdetése és a kormányzat kétarcú politikájának állandó leleplezése helyett saját hitelességének fenntartására fecsérrelje erejét. Olyan konzultációs fórumokat, „iparági kollégiumokat” is létrehoztak, ahol a munkástanácsok szakmai programját kidolgozó technikusoktól, műszaki értelmiségiektől ötleteket lehetett szerezni a termelés korszerűsítésével, irányításával kapcsolatban. A döntéshozatalba való bevonás, a résztvevővé tétel egyrészt elhitette velük hasznosságukat, mozgásterük azonban csak a párt által megszabott tematizációs keretben volt. A tendencia viszont az volt, hogy a régi üzemvezetési gyakor-

26 PIL 978. f. 8. ő. e. 25–28.

27 PIL IX. 290. f. 38. ő. e. 44.

28 MNL CSML XXV. 9. c. *Skultéti Medárd és társai*. III. Vizsgálati dosszié. Godó Illés kihallgatása, 1957. április 8. 91–93.

29 PIL IX. 290. f. 31. ő. e. 21.

latot továbbfolytató szakszervezetek és üzemi pártbizottságok újjászerveződések után elszívták a teret a munkástanácsoktól, és a munkások előtt is a gyár életében felesleges, hátráltató szereplőként tüntették fel azokat. Számos esetben sikerült elérni, hogy a munkástanács formálisan, akár „önszántából” is lemondjon. A Dimávg Gépgyár Bogár Károly vezette munkástanácsa ezt azzal indokolta, hogy tagtársaik letartóztatása és a gazdasági munkából való kihagyás miatt nem látják értelmét további működésüknek, holott *„kezünk-höz becsstelen munka nem tapad”*.³⁰ Sok esetben a lemondást a munkástanácsba beépített párttagok nyomására jelentették be.³¹

A pártszervezés Budapesten és a vidéki ipari centrumokban is nagyon nehézkesen haladt. Budapest mellett például Diósgyőr, a nagyobb bányá- és gépipari konglomerátumok mutatkoztak a legnehezebben visszavehető bástyáknak. A Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyelete alá tartozó 22 nagyüzemben a minisztérium kiküldöttei a rendőrség közrendvédelmi osztályainak beosztottjaival 1956. november utolsó hetében felmérték az üzemőrségek állapotát és a politikai hangulatot, ennek kapcsán pedig leszögezték, hogy *„általános tapasztalatunk az, hogy a munkástanács tagjainak többsége és a munkásőrségek vezetői mélységesen szovjet- és Kádár-kormány ellenesek.”*³² Ez a beállítottság ekkor az egész országban általános volt. Négy hónappal később ugyanezen minisztérium fennhatóság alá tartozó 246 vállalat munkástanácsának 7850 tagja volt, akik közül összesen 449 fő volt tagja az MSZMP-nek (5,7%).³³ Ez annak ellenére gyenge eredmény és a forradalom alatt kialakult összetartozás-tudat erősségét bizonyítja, hogy ekkorra már a forradalom alatt eltávolított igazgatók 90%-át visszahelyezték az ágazatban, létszámstopra és racionalizálásra hivatkozva pedig mintegy 10.000 munkás elbocsátását tűzték ki célul a gépipar területén 1957. júliusáig. Apró becslései szerint az 59.000 fővárosi párttagból csak 16.000 volt munkás (27%).³⁴

A gyárak „megtisztítása” érdekében össze kellett hangolni a rendőrség vizsgálati főosztályainak, az ipari szabotázselhárító osztályok politikai munkatársainak, az állambiztonság operatív tisztjeinek és ügynökeinek tevékenységét. Célul tűzték ki „kompromittált személyek” felderítését, ügynökök ráállítását

30 ÁBTL 3. 1. 5. O-11804/1a. 172–173.

31 A csepeli küldött erről szóló beszámolóját hallva Apró kommentárja a jegyzőkönyv szerint derült-seget váltott ki: *„nem volt ebben a lemondani akarásban egy kis megszervezés is?”* XIX–A–2–gg. 49. d. „Gazdasági vezetők értekezlete, 1956. nov. 25.” 7.

32 PIL IX. 290. f. 38. ő. e. 1–2.

33 PIL IX. 290. f. 37. ő. e. 1–2.

34 XIX–A–2–gg. 49. d. „Gazdasági vezetők értekezlete, 1956. nov. 25.” 8.

magukat hivatalosan felosztatott, vagy csak névleg működő („alvó”) munkástanácsok tagjainak valós rendszerellenes tevékenységének feltérképezésére. Üzemekre bontott operatív terveket dolgoztak ki, kísérleteztek már őrizetbe vett, vagy internált személyek beszervezésével, vagy bíróság elé állításukhoz szükséges terhelő dokumentumokat gyűjtöttek. Több jelentésből is világosan kirajzolódik az a tendencia, hogy csak 1957. júniusára sikerült az országban elérni azt, hogy „*ma igen sok munkás tanács csak formailag létezik, gyakorlati tevékenységük minimális.*”³⁵ Az „*intenzív tisztogatás*” 1957. márciusától kezdődött meg, Budapesten júniusig 429 munkástanács-tagot vettek őrizetbe, 160 személyt internáltak, 151 fő került preventív őrizetbe, 50 főt szerveztek be, 26 személyt pedig szabadon engedtek és megfigyelés alatt tartottak.³⁶ Az állambiztonság rendszeresen felmérte a legnagyobb ipari centrumokban – így Borsod, Nógrád, Heves, Komárom-Esztergom megyékben – a munkástanácsokkal szembeni harc állását. 1957. júliusi 19-i állapot szerint Heves megyében 63, Borsodban 66 személyt, Komáromban 78 munkástanács-tagot vettek őrizetbe.³⁷ Komárom-Esztergom megye 78 kiemelten megfigyelt ipari üzemből már egyikben sem működött munkástanács 1957. júliusában.

Eljárást az alábbiakra való hivatkozással indítottak munkástanács-tagokkal szemben: listákat állítottak össze a gyárakból elüldözött, „likvidálandó” kommunistákról, fegyvereket- és lőszereket rejtegettek, röpcéduláztak, nyíltan vagy „illegálisan” párt- és rendszerellenes tevékenységet folytattak, fegyveres összeesküvést szerveztek.

Összegzés – A munkástanácsok demokráciaképe

A munkástanácsok 1956-ban – programjaikat olvasva – meglátták a lehetőséget egy „új szocialista államberendezkedés” kialakítására. Ennek az idő előrehaladtával egyre kevésbé volt realitása, a vallott értékeket azonban jól tükrözik. Mindvégig kitartottak a szabad választások, az új népképviselői parlament és egy a „*szocializmus vívmányait*” rögzítő új alkotmány kidolgozása mellett. Ez utóbbi felveti az 1945 utáni rendszerváltoztatáshoz való viszony kérdését is. Az 1945–47 között végbement tulajdoni átrendeződést (földreform, nagy tőkestruktúrák államosítása) megváltozhatatlan kiindulópontnak

35 ÁBTL 3. 1. 5. O-11804/1a. 151.

36 ÁBTL 3. 1. 5. O-11804/1a. 148.

37 ÁBTL 3. 1. 5. O-11804/1a. 199.

tartották, ugyanakkor mivel ezen vagyonok számos esetben kártalanítás nélküli kisajátítás áldozatául estek, kárpótlást irányoztak elő a károsultak számára.³⁸ Ez azt jelentette, hogy az állampolgári jogegyenlőség jegyében az egykori tulajdonosok politikai megbélyegzését, nyugdíjjogosultságának megvonását eltörölték volna. Hosszú távon a politizálást a pártokra tartozó tevékenységformának tartották. Nem vetették el a képviseleti rendszert, saját szerepüket az üzemvezetésben és a dolgozói érdekképviselő felvállalásában jelölték meg. A nagy társadalmi különbségek és jövedelmi egyenlőtlenségek kialakulását progresszív adórendszerrel és az egyéni tulajdon mértékének maximalizálásával szertették volna megakadályozni. Mai kifejezésekkel élve programjuk egy olyan társadalomberendezkedést tükröz, melynek alapelve a szolidaritás és a kockázatközösség, valamint az aktív állampolgári szerepvállalás a közügyekben.

1957 második felében, a diktatúra visszaállításának e kulcsévében a munkástanácsok már csak nevükben mutattak rokonságot 1956. októberi-novemberi eredetükkel, a bennük lévő potenciál felszámolása sikeres volt.

---

38 „a munkások úgy látták a szocializmust, mint egy olyan rendszert, amelyet nemzeti feltételek határoznak meg, és a nemzetet úgy, mint amely szocialista társadalomra alapul”. Nagy Balázs: A Nagybudapesti Központi Munkástanács megalakulása 1956-ban. Múltunk 41. (1996) 32.

MARTIN GULYÁS

**Some questions of the struggle for political power between
the Kádár-regime and workers' councils (1956-1957)**

In my study I try to emphasize some features of the struggle between the Kádár-regime and the workers' councils after the defeat of the revolution. The Kádár-regime did not want to eliminate fully the workers' councils which were organised in October 1956, but they wanted to obtain the decisive role and the political majority among the council members. In order to achieve this, the conflict had many stages. The government took administrative measures in the plants in order to get rid of workers who were true to the revolutionary ideas and narrow the competence of the councils. Through the propaganda the regime had a strong aspiration to discredit some of the revolutionary leaders among the workers. Parallel with these processes the old communist officials wanted to reorganize the communist party cells in the plants and take over the local power and direction from the workers' councils. The majority of the workers made a stand for the revolution and intended to uphold the councils' authority in the negotiations aiming at a democratic transformation. But the strong resistance became meaningless at the end of 1957.

Familiaritás és udvari társadalom a 17. század második felében

Források és fogalmi rendszerek Thököly Imre udvarához

A magyar történetírásban már a 19. század második felében is megjelent a korai udvari és fejedelmi udvarok iránti történetírói érdeklődés. Szádeczky Béla, majd a Századok hasábjain Thallóczy Lajos is készített tanulmányt I. Apafi Mihály udvartartásáról.² A 19. század végén jellemzően középkori udvarokról készültek összefoglalóbb munkák Fraknói Vilmos³ és Csánki Dezső⁴ tollából. Az életmód és udvartartás tekintetében a legjelentősebb monográfiát, ill. forráskiadványt Radvánszky Béla készítette el.⁵ A 20. század jelentett fordulópontot a familiárisok és főúri, fejedelmi udvarok intézményéről szóló összefoglalók készítésében, elsőként Szekfű Gyula *Serviensek és familiárisok* című értekezésével, amelyet a témában Varga J. János *Szervitorok katonai szolgálata a 16–17. századi dunántúli végeken* című munkája követett. A két jelentős familiárisi rendszert elemző önálló köteten kívül a 20. század folyamán kisebb áttekintő tanulmányok készültek. Kardoss Margit írt Bethlen Gábor udvaráról,⁶ az udvar női oldala felé is fordult az érdeklődése Acsády Ignácnak,⁷ Takáts Sándornak⁸ és Szilágyi Sándornak.⁹ Nem lehet kihagyni a Domanovszky Sándor által szerkesztett *Magyar művelődéstörténet* sem, amelyben jelentős mértékben helyet kapott a királyi udvar, ill. udvari kultúra.

* A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem-földrajz tanár szakpáron. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője J. Újváry Zsuzsanna.

2 *Thallóczy Lajos*: I. Apafi Mihály udvara. *Századok* 12. 1878 413–431., 510–532., *Szádeczky Béla*: I. Apafi Mihály udvartartásából (A fiscalis jószágok és az udvarnépe). In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Gyulafehérvárt 1912. október 12–14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve. Szerk. Erdélyi Pál. Kolozsvár 1913. 58–85.

3 *Fraknói Vilmos*: II. Lajos és udvara. *Budapesti Szemle* 1876. 128–143., 390–416. Bp. 1878.

4 *Csánki Dezső*: I. Mátyás udvara. Bp. 1884.

5 *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században. I–III. Bp. 1986.

6 *Kardoss Margit*: Bethlen Gábor udvara 1613–1629. Bp. 1918.

7 *Acsády Ignác*: Széchy Mária 1610–1679. Bp. 1885. (MTÉ)

8 *Takáts Sándor*: Magyar nagyasszonyok. I–II. Bp. 1926.

9 *Szilágyi Sándor*: Lórántffy Zsuzsanna. Történeti család- és jellemrajz. Pest 1872. (A Magyar Tudományok Akadémia Évkönyvei 13/IX)

A 20. sz. elején a Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, valamint a Történelmi Tár hasábjain udvari rendtartások tucatjai jelentek meg.¹⁰ A familiárisokkal kisebb részmunkákban foglalkozott Váczy Péter, Sinkovics István, Mályusz Elemér, Bónis György és Kubinyi András.¹¹ A tízkötetes Magyarország története fejezeteiben Makkai László, Péter Katalin, Zimányi Vera és R. Várkonyi Ágnes is tesz említést e kérdéskörrel. A 21. században G. Etényi Nóra és Horn Ildikó szerkesztett tanulmánykötetet az udvarkutatásról,¹² s részben ehhez az irányhoz tartozott Szabó Péter munkássága is¹³ Koltai Andrásnak – több, e témakörben megjelent tanulmánya után – 2012-ben megjelent Batthyány Ádám – Egy magyar főúr és udvara a 17. század közepén címmel az eddigi legnagyobb és legújabb a familiaritás kérdésével foglalkozó főúri udvari monográfia.¹⁴

Az udvar és udvari kultúra kérdéskörével hazai és külföldi konferenciák is foglalkoztak már; így a konferenciakötetként is megjelenő Magyar reneszánsz udvari kultúra törekedett új kutatási eredmények felmutatására,¹⁵ illetve a londoni Society for Court Studies folyamatos szemináriumaiából tesz közzé az európai udvarokról gyűjteményes köteteket.¹⁶

A mohácsi vész után a magyar főúri udvarok számára is meghatározó, majd mintául szolgáló Habsburg udvarról írt újabban R. J. W. Evans az Oxfordi Egyetemről,¹⁷ a bécsi udvar és a magyar főurak kapcsolatrendszerét ismerteti több tanulmányában Pálffy Géza.¹⁸

Thököly Imre udvarával korábban Székely Jolán foglalkozott összefoglalóan, illetve Bruckner Győző írt Thököly Imre késmárki udvartartásáról.¹⁹

10 Ezeket a munkákat fogta össze egy új kiadványban *Koltai András: Magyar udvari rendtartás. Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek 1617–1708.* Millenniumi Magyar Történelem, Források, szerkesztette: Koltai András. Osiris Kiadó, Bp. 2001.

11 Lásd erről részletesebben: *Koltai András: Batthyány Ádám, Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén*, Győr 2012. 9., 19. j.

12 *Magyar udvari kultúra a 16–17. században.* Szerk.: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005.

13 Vö. a történész egyik utolsó, összefoglaló munkáját: *Szabó Péter: Jelkép, rítus, udvari kultúra. Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkori Magyarországon*, l'Harmattan, Bp., 2008.

14 *Koltai A.: Batthyány Ádám i. m.*

15 *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Szerk. és bev.: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.

16 <http://courtstudies.org/>

17 *R. J. W. Evans: The Court.* In: *Princedom and the Nobility.* Szerk. Ronald G. Asch – Adolf M. Birke. – R. J. W. Evans: *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700.*

18 *Pálffy Géza: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században.* Történelmi Szemle 41 (1999/3–4) 331., 367.; *Pálffy Géza: A magyar királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században* Bp. 2010. (História Könyvtár, Monográfiák 27.).

19 *Bruckner Győző: Gróf Thököly Imre késmárki udvartartása.* Közlemények Szepes vármegye múltjából 6 (1914) 1–30.

Mindkét szerző elsősorban Thököly udvarának konvenciók jegyzékeiből és naplóiból állította össze munkáját, s udvarának változásai nem képezték munkájuk részét. Bruckner Győző egy kiragadott állapotot, az 1683-as késmárki tartózkodást választotta vizsgálódásának tárgyául.²⁰ Székely Jolán munkájában a Thököly udvar általános bemutatására törekedett.²¹ Bár az udvarral kevésbé foglalkozott Angyal Dávid, de mégis Thököly Imre monográfiájának elkészítője is alapos körütekintést végzett munkájához, ami a familiárisok meghatározásában alapmunkának tekinthető.²² Petneki Áron a Thököly udvar művészettörténeti és művelődéstörténeti megközelítésére vállalkozott, elsősorban a splendorra helyezve a hangsúlyt, Thököly udvarának fényét és pompáját kereste; munkájában úgy fogalmazott, hogy a Thököly udvartartás személyi része külön társadalomtörténeti vizsgálatot igényel.²³

Thököly Imre személyével, felkelésével kapcsolatosan az elmúlt évtizedekben több nemzetközi konferencia is ismertetett kutatásokat, a kötetekben érintőlegesen egy-egy familiáris is megjelent.²⁴ Legújabbban Mészáros Kálmán foglalkozott Nemessányi Bálinttal²⁵ és Kónya Péter Ottlyk Györggyel.²⁶

A kuruc küzdelmek korához kiadott forrásközlések közül csakis a legjelentősebbekhez sorolható *A bujdosók levéltára*²⁷ és *Thököly Imre levelezése*,²⁸ illetve *Teleki Mihály levelezése*,²⁹ de Thaly Kálmán munkásságából is jelentős forráskiadványok láttak napvilágot, köztük a Thököly 1683-as udvari összeírását tartalmazó mű: *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*.³⁰ A témában ezekhez kiegészítésként csatlakoznak a Tö-

20 Bruckner Győző azonban az 1683-as adatokból dolgozott, feltételezve, hogy a teljes udvar Késmárkon volt, ez alatt az átmeneti tartózkodási idő alatt.

21 Székely Jolán a személyeket időben és térben is teljesen összemosta.

22 *Angyal Dávid*: Késmárki Thököly Imre. Bp. 1889.

23 *Petneki Áron*: Splendor Thökölyanus (Thököly udvartartása) In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. 1983. 206.

24 A Thököly-felkelés és kora. Szerk.: Benczédi László. Akadémiai Kiadó. Bp. 1983.; Az üstökös kegyeltje. Szerk. Gebei Sándor. Hajdúszoboszló 2007.; Thököly Imre gróf és felkelése. Szerk. Kónya Péter. Presov 2009.; Kuruc küzdelmek kora Szerk. Kónya Péter. Presov 2014.

25 *Mészáros Kálmán*: Egy sárosi köznemes Thököly és Rákóczi szolgálatában. In: Thököly Imre gróf és felkelése szerk. Kónya Péter. Presov 2007. 197–204.

26 *Kónya Péter*: Ottlyk György. Eger 2015.

27 *A bujdosók levéltára*. A gróf Teleki-család maros-vásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rend.: Deák Farkas. Bp. 1883.

28 *Thököly Imre levelei*. A gróf Teleki-család maros-vásárhelyi levéltárából. Sajtó alá rend.: Deák Farkas. Bp. 1882.

29 *Teleki Mihály levelezése*. I–VIII. Szerk.: Gergely Samu. Bp. 1905–1926.

30 *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai*. Közl.: Thaly Kálmán. MHHS XXIV. Bp. 1873.

*rök-magyarkori Államokmánytár*³¹ és az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* sorozat vonatkozó kötetei is.³²

A Thököly-udvar alapos vizsgálatához elengedhetetlen forrás a Torma Károly által kiadott 1676–1678-as, és a Nagy Iván által közölt 1693–1694-es napló. A Magyar Országos Levéltárban őrzik a Thököly-szabadságharc levéltárát. A G szekció anyagából az udvar megismeréséhez a Thököly család levéltára mellett (G8), Thököly ifjú éveire (G1, G2), majd a fejedelmi évekhez jelentős forrásanyag a Szepesi Kamara anyaga és Thököly Imre iratai mellett Thököly tisztviseleik levelezése (G4). A rokon családok levéltári anyaga sem elhanyagolható forrásbázis a témához, mint a Petrőczy család iratanyaga (E189), vagy Esterházy Pál iratai (E108).

A familiárisok ismeretéhez jelent nagyobb merítést az egyházi levéltárakban végzett kutatás (mint pl. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára), elsősorban családi levéltárak – Nemessányi Bálint – és hagyatékok terén – Radvánszky hagyatéka, Thaly Kálmán hagyatéka, Szita László hagyatéka – illetve a Magyar Nemzeti Levéltár vidéki fióklevéltárainak anyagai, a megyei és városi vonatkozásban, ugyanezekhez tartozóak a külföldi levéltárak városi és megyei anyagai (Archive Mesta, Statny Archive). A kéziratárak (OSZK, MTA, ELTE) elsősorban gyűjteményeik és hagyatékaik miatt tekinthetők értékes forrásanyagot őrző egységeknek a familiaritás tekintetében.

A kiadott és levéltári források mennyiségüknél fogva is gazdagon kinyerhető adatot tartalmaznak az udvar életéről, rendjéről, az uradalmak és a fejedelemség gazdasági viszonyairól és igazgatásáról, illetve a politikai és katonai ügyek intézéséről.

A fogalmi keretek

A témában két fogalom tisztázása elengedhetetlen: az udvar és a familiaritás rendszerének meghatározása. Az udvar fogalma egyrészt a főúr vagy uralkodó környezetére utal, mint a környezetében élő személyek intézményesült csoportja, másrészt építészeti (körülkerített tér), illetve lehet politikai, kormányzati meghatározás.³³

31 Török-magyarkori államokmánytár. Szerk. Szilády Áron – Szilágyi Sándor. Pest 1872.

32 Erdélyi országgyűlési emlékek. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898.

33 Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és előszót írta Koltai András. Bp. 2001. (Továbbiakban MUR) 7.

Az udvar a társadalmi rétegek közötti kapcsolat és politikai döntések színhelye.³⁴ Érdekes vizsgálat tárgya, hogy Thököly Imre udvarában milyen társadalmi rétegek figyelhetők meg. Már Benczédi László is utalt bevezető tanulmányában arra a tényre, hogy Thököly Imre mindennél előbbre valónak tartotta a katonai rátermettséget emberei körében.³⁵ Így fokozatosan épülő, majd leépülő, bővülő, majd szűkülő, tehát változó udvarában sem feltétlenül a birtokbőség vagy rang alapján kerültek pozíciókba familiárisai. Petneki Áron is úgy fogalmaz, hogy elsősorban a vármegyei középirtokos nemesség található Thököly udvarában és nem az arisztokrácia.³⁶ Thököly udvara, mint politikai döntések színhelye megállapításhoz idézhető R. Várkonyi Ágnes 2005-ben megfogalmazott kérdése: „Máig nyitott kérdés, kik fogalmazták leveleit és bonyolult politikai helyzetet röviden, közérthetően közlő kiáltványait.”³⁷ Tehát kik voltak Thököly tanácsosai, és kik voltak ott mellette a fontos politikai döntések pillanatában. Ezek a személyek a Thököly-udvar, és a Thököly familiárisok legmeghatározóbb tagjai. Különösen azért, mert Thököly állandó katonai és politikai döntéshelyzetben és döntéskényszerben volt.

Az udvar a művelődés otthona, a reprezentáció helye.³⁸ Először is a helybeliség kérdését kell tisztázni. A Thököly-udvar kifejezetten „mozgó” udvar volt. Thököly Imre egész életében rengeteget utazott. Csak a történelmi Magyarország vonatkozásában bejárta Erdély nagy részét,³⁹ a Felvidék területét⁴⁰ és az Al-Duna vidékét.⁴¹ A familiárisok egy része a családi birtokok kihelyezett biztosai, védői, rendtartói, más részük állandó kiküldetésben volt, postai, diplomáciai, katonai feladatokat látott el, s igen kevesen tartoztak az állandó udvarhoz, ami Thökölyvel együtt folyton úton volt. Ezért ilyen jelle-

³⁴ uo.

³⁵ Benczédi László: A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 11.

³⁶ Petneki Áron: Splendor Thökölyanum. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 206.

³⁷ R. Várkonyi Ágnes: Thököly politikája és Magyarország esélyei a hatalmi átrendeződés idején. Hadtörténelmi Közlemények 2006. 372.

³⁸ MUR 7.

³⁹ Késmárki Thököly Imre naplója, 1676–1678. Közli: Torma Károly. Pest 1876.

⁴⁰ Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai 1686–1705. Első rész: Thököly Imre saját írásai 1689–1705. Második rész: Thököly Imre némely főbb híveinek naplói, írásai. 1686–1699. Közli: Thaly Kálmán, Pest 1868. MHHS, XXIV.; Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai. Közli: Thaly Kálmán. Bp. 1873. MHHS, XXVII.; Történelmi naplók. 1663–1719. Közli: Thaly Kálmán. Bp. 1875. MHHS, XXXV.; Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVII. századokból. Czegei Vass György és Vass László naplói. 1659–1739. Közli: Nagy Gy. Bp. 1896.

⁴¹ Thököly Imre naplója 1693–1694. évekből. Közli: Nagy Iván. Pest 1863.

gű kifejezések, mint *continuuus* vagy házi uraimék csak elvétve találhatók a Thököly–források közt.⁴² Az erdélyi években Thököly viszonylag rendszeresen visszatérő udvart tartott Marosillyén és Vajdahunyadon, a fejedelmi években főként Munkács, Regéc és Sárospatak volt az udvar állandósultabb tartózkodási helye, az al-dunai térségben pedig Pozsarevác. A folyamatos utazás miatt így művelődési, reprezentációs szerepkört nagyon kevés ideig és rövid időszakra tudott csak biztosítani a társadalma számára. A művelődés kérdéséről és a reprezentáció tárgyi eszközeiről írt részletesebben Petneki Áron, szintén elsősorban összeírások és konvenciók jegyzékei alapján.⁴³

Az udvar a fejedelmek és főurak személyes és intézményesült környezete, azoknak kibővített családjai.⁴⁴ Az udvarhoz tartozók szolgálták urukat és családját személyes szükségleteikben és közéleti feladataikban, tehát közélet és magánélet közötti átfedés figyelhető meg.⁴⁵

Thököly udvarában jellemzően megfigyelhető, hogy elkülönülnek a személyi szolgálatát ellátó személyek a katonai szolgálatot betöltő hadnagyoktól és kapitányoktól. Az átfedések csak a felső pozícióknál figyelhető meg. A legbizalmasabb körökbe azonban csak a legrégebb, Thököly gyermek vagy ifjúkorától kezdődően valamilyen módon érintkezésbe került személyek kerülhettek be. Petrőczy István az unokatestvér, titkos tanácsos és kapitány, Jelenik András, aki kamarás, és tanácsnok. A katonáskodással foglalkozók legfontosabb feladatai hadi ügyintézkésekben merültek ki, a személyi szolgálattevőket azonban Thököly bizalmas feladatokkal is ellátta az üzenet és levélhordáson túl a személyes vásárlásokig.

Petneki Áron, bár csak művelődéstörténeti megközelítést adott, mégis nagyon jól érzékelt, hogy a Thököly-udvartartást szakaszolni kell. Amit sem Bruckner Győző, sem Székely Jolán nem tett meg előtte, azzal Petneki Áron próbálkozott, igaz ő ezt elsősorban művelődéstörténeti megközelítésből tette. Szakaszolása a következő: a Thököly-család eredeti udvartartása, az ifjú Thököly erdélyi tartózkodása és Thököly fővezérségének ideje.⁴⁶ A familiaritás tekintetében azonban más szakaszokat vonnék meg: 1. Thököly gyermek és ifjúévei, 2. a fővezéri és fejedelmi évek, 3. az emigrációs korszak.

Petneki Áron az ifjú erdélyi tartózkodás idejét úgy határozta meg, hogy ebben a szakaszban „Thököly semmiféle önálló udvartartással nem rendel-

42 MUR 13.

43 Petneki Á.: *Splendor Thökölyanum* i. m. 205–214.

44 MUR 7.

45 MUR 7–8.

46 Petneki Á.: *Splendor Thökölyanum* i. m. 205–206.

kezik”.⁴⁷ Holott már gyermekként is saját kis udvartartása volt. Az eperjesi tanulóévek alatt nagybátyja, Thököly Zsigmond házában, ahol együtt lakott unokatestvéreivel, Petrőczy Istvánnal és Miklóssal, is rendelkezett önálló udvarral.⁴⁸ De a Petrőczy úrfiúknak és Thökölynek is külön konyhája és külön boltjaik voltak a házon belül. Az első iskolai napon megvendégelte az egész tanári karát, később Teleki Mihályt is kérte, hogy látogassa meg szállásán.⁴⁹ Önálló udvartartás nélkül ezeket a vendégfogadásokat nem tudta volna megtenni Eperjesen.

Az erdélyi udvartartás a családi hagyományokból és öröklődésből épült és bővült tovább. Erdélybe érkezése egybeesik apja, Thököly István halálával. Tehát a korábbi erdélyi szolgálatú Thököly István-familiárisok, erdélyi jószágigazgatók, egyéb tisztséget betöltők továbbra is, mint Thököly-birtokhoz tartozók megmaradtak tisztségükben, mint például Csuthi Benedek. Viszont már nem Thököly Istvánhoz, hanem az ifjú Thököly Imréhez tartozva. Az udvar jól tükrözte Thököly életkorát, családi körülményeit, közéleti-politikai állását. Az ifjúval a menekítők köre is megérkezett Erdélybe, akik előbb vagy utóbb, de Thököly Imre familiárisai lesznek, mint Nemessányi Bálint vagy a Petrőczy-családtagok. A bujdosó mozgalom erősödésével, majd Thököly Imre hadszíntérre lépésével bővül a szolgálatába állók köre is, egyre több lesz a katonai szolgálattevő, mint például akiket megnyer magának: Petneházy Dávid, Harsányi György, Szűcs János, Deák Ferenc.

Egyazon évben, 1682-ben minőségi és mennyiségi változás is történt a Thököly-udvarban; a házasságkötéssel a Thököly-udvar jelentős mértékben beolvastotta magába az udvar női oldalát. Thököly Imre hopmesterei mellett a feleség, Zrínyi Ilona hopmestere, Hidy György is tisztjében maradva látta el feladatait. Tehát az addig másféle udvartartással bíró, kiskorú gyermekei gyámjaként birtokokat igazgató özvegyasszony, Zrínyi Ilona, ismét nemcsak fiatalasszonyi, hanem fejedelmi udvartartást is vezet. A házassággal járó udvartartás változásai a fejedelmi kinevezéssel kiegészülve együttesen eredményezik, hogy a konvenciók könyvbe is bő bejegyzések kerültek 1682–1683-as szolgálati évvel kezdő familiárisok személyében.

A fejedelmi udvartartásból szinte látványos a váradi elfogatás – kuruc politikai és eszmei értékvesztés – utáni familiárisrétegek leszakadozása és szám-

⁴⁷ uo.

⁴⁸ MNL OL, E189. 1.t.1667. május 16 Somos. Thököly Zsigmond Petrőczy Istvánnak.

⁴⁹ Eperjes, 1668. január 25. Teleki Mihály levelezése IV. 261.

beli csökkenése, amit majd csak átmenetileg változtat meg az 1690. évi erdélyi fejedelmi kinevezés.

Abban a korban a fejedelmek és a főemberek, de még a közemberek között is, az egyedüllet elkerülendő állapot volt; még a hálózásban sem voltak egyedül.⁵⁰ A főúri familiához tartozók csoportja lehetett gazdaságba, magánhadsergbe, illetve várhoz tartozó.⁵¹ Mivel az udvar nem egyetlen várhoz kötődött, a familiárisoknál nem volt egyértelműen tisztázva, hogy melyik várhoz tartoznak, ez csupán akkor változott, ha az illető egy adott várba került kihelyezésre. Elméletileg tehát nem a várhoz kötődtek a familiárisok, hanem a dominushoz. A korban az úrhoz való személyes kötődés rendkívül volt fontos.⁵²

A legtöbb katonáskodó elem a Thököly familiaritásában azonban éppen a bujdosó hadak sajátságát hordozta magában. Azok a katonák, akik a maguk szerencséséből emelkedtek fel vagy jutottak pozícióba, hűségüket is csak a hadi szerencse állásához igazították. Amíg Thökölytől kaptak stabilitást és biztonságot, csak addig tartott hűségük urukhoz. A katonai vereségekkel és veszteségekkel a familiárisi kapcsolatok meggyengültek és felbomlottak. Thököly minden katonai és familiárisi emberének labanccá válását árultatásnak nevezett.

A szegény vagy középbirtokos nemesség a főnemeseknél vállalt állandó vagy alkalmi szolgálatot.⁵³ Szolgálatukért rendszeres fizetésben és egyéb juttatásokban is részesülhettek, örökös vagy zálogjogon kapott föld adományokban.⁵⁴ Thököly-udvarán követhető a legjobban nyomon a visszafoglaló háború társadalmi rendszert változtató folyamata. Amíg a királyi hatalom meggyengülésének évtizedeiben felértékelődött a főnemeseknél való szolgálat jelentősége, a királyi hatalom megerősödésével a familiáris rendszer szakadozó és hanyatló, felbomló szakaszba jutott. Amit a fejedelem hűtlenségnek és labanccá válásnak érzékelt, az valójában a társadalmi szerkezet átalakulásának drasztikus formálódása volt, s ezt Thökölynek a saját udvarán, és saját fizetett főemberein kellett megtapasztalnia. Petneházy Dávid, akinek hűségéért maga is évekig küzdött és ingatlanadományozással honorált, az új rendszerben birtotot és kitüntetést is a királytól kapott.⁵⁵

---

50 MUR 8.

51 MUR 9.

52 MUR 10.

53 MUR 10.

54 MUR 14.

55 1686 nyarán az örökös nélkül elhunyt Baksa István Zemplén, Sáros és Ung megyei birtokait kérte az uralkodótól, s az adományt 1687. március 10-én megkapta özvegye és árvái. *Iff. Barta János*: Egy csapattiszt. *História* 1986. 3–4. 54.

Tehát Thököly Imre udvarán a familiaritás egy sajátos példája követhető nyomon. A török hódítás következtében az állandósult csatározások közepette az egyik leghatékonyabb haderőt a főúri nagybirtok gazdasági alapjain létrehozott főúri familiárisokból álló magánhadseregek adták, így a 16–17. századra jellemző volt a főúri udvarok militarizálódása.⁵⁶ Ez az állítás igaz Thököly felfelé ívelő hadvezéri pályáján és egész életén át tartó hadakozásában, azonban itt már nem a Dunántúlra jellemző módon jelentkezik a familiaritás, különösen Thököly Imre familiárisai tekintetében. Ugyanis a katonai szolgálattevői egy, a magyar társadalomban egyedi rétegeből érkeztek, meghatározott történelmi szituációban jelentkező csoportból, azokat alkotó személyekből állt. A török elleni hadmozgás itt csak indikátora a militarizálódásnak. Ennek a speciális társadalmi csoportnak a Zrínyi Miklós-féle törökellenes országos hadbaállás volt az alapja; 1664 nyarán, a nehézkesen hadba induló idősebb Petrőczy Istvánra bízák az elhunyt idősebb Koháry István vezette magyar mezei hadak kapitányságát.⁵⁷ I. Lipót (1657–1705) még ebben az évben megteszi Petrőczy Istvánt bányavidéki főkapitánnyá, és De Souches generális parancsnoksága alá kerül.⁵⁸ Ezt követően kezd megerősödni a felvidéki nemesség szervezkedése. Az 1664–1670-ig terjedő időszakban egy sajátos társadalom kezdett körvonalazódni: a Wesselényi-összeesküvés kitermelte a társadalom bujdosó rétegét. Amikor a tizenhárom vármegyéből és különösen annak keleti feléről a katonáskodó elemek Erdélybe húzódtak, már csoportontudattal rendelkeztek. Vezetőik – élükön az egykori bányavidéki főkapitány, Petrőczy István is – a Wesselényi-féle összeesküvés előtt és alatt is katonai vezetéssel bírtak felettük. Saját törvényeik, saját vezetőik és közösségtudatuk volt. Fizetségüket a bujdosó évek alatt már nem a főuraktól, hanem prédából és zsákmányból várták. Ez az öntudat és csoporttudat alkotta a bujdosók sajátosságát, akik mint közösség foglaltak állást, adtak instrukciókat és írtak vármegyéknek, főuraknak és fejedelmeknek, tehát tevékenységükben mindig is ott volt egy önálló kuruc állam csírája.⁵⁹

Egy ilyen közösség élére került a fiatal Thököly Imre 1678-ban. Hűségüket annak köszönhette, hogy megkerülve az erdélyi fejedelem politikáját, eredményes prédára és győzelemre vitte a bujdosók seregét, s jelentős összegeket fektetett azok irányításába. Nem véletlen, hogy a bujdosók eszmei vezetői a

56 MUR 11.

57 MNL OL, E 189. 1. t. 757. sz. 1664. július 24.

58 Generál Zúza urammal correspondáljon. 1664. július 24. MNL OL, E 189. 1. t. 757. sz.

59 *Deák Farkas*: A bujdosók levéltára. Bp. 1883.

legvégsőig nem hajoltak meg Thököly előtt, akiben a centralizálást érezték és nem a republika kiteljesedését.⁶⁰ A katonai vezetők azonban a végváriakkal az élen, fokozatosan behódoltak az új lendületű és eredményes hadvezetés előtt, akinek személyében a régi külpolitikai követek, mint például Radics András, a kuruc állam corpusát látták kiteljesülni. A Felső-magyarországi Fejedelemségben megváltozott a bujdosó társadalom. Az eddig már több mint egy évtized óta államokon kívüli – többnyire a Partium területén veszteglő – társadalmi elem egyszerre államon belül találta magát, a kuruc állam katonai szervezetét képeztél. Kiegészültek a helyi ideiglenes familiárisokkal, közülük kerültek ki a tisztségviselők, illetve a hivatalok élére is ők kerültek. A fejedelemség területén Thököly a meghódoló tisztségviselőket hivatalukban megtartotta. A hűségére fel nem esküdők helyére maga választott embereket. Két igen labilis társadalom felett nyert hatalmat: egyrészt hozta magával a bujdosó társadalmat, másrészt a területére eső vegyes fogadtatású vármegyék társadalmi csoportjai felett próbált uralkodni. Nem véletlen, hogy egyik társadalom felett sem sikerült megszilárdítania hatalmát, udvarának két, a hatalma megdöntésére tett kísérletet is ki kellett bírnia, s mindkettőn erőszakos eszközökkel tudott csak úrrá lenni. De mind katonailag, mind társadalmilag bázist veszített fejedelemsége első évének végén.

Thököly mindvégig abban a kényszerpozícióban volt, hogy egyre bővülő létszámú familiárisainak igényeivel azonosulva, azok szükségleteit kielégítse. Egy egész bujdosó álmat kellett megvalósítania; ezt sikerült is abban a tekintetben, hogy az 1660-as évek második felétől gyökeret eresztő és kiteljesedő felvidéki kis- és középbirtokos vármegyei nemesség és mezei hadak vágya az önálló kuruc állam, megvalósult. Ennek csúcspontja pedig az első kuruc állami gyűlés volt 1683-ban. A Thököly-famíliaritásra, tehát nem lehet ráhúzni a dunántúli környezetben született szervitori és familiaritási viszonyokat, amelyeket jól ismerünk a Varga J., és Koltai munkákból, mert Thököly alatt nem ilyen típusú familiárisokról beszélünk. Ezek a kismanesek felvidéki, felső-magyarországi, főként kelet-magyarországi elágazásokból és erdélyi, partiumi területekről verbuválódott familiárisok, nagy részük valóban katonai feladatokat lát el, de rájuk nem a török elleni harc lesz fő jellemző, hanem az önállóság iránti vágy. Ez magában hordozza a Habsburg és erdélyi politikától független önállóság vágyalmát, s attól hajtva akár a török vazallusságot is vállalva. Thökölyhez tartozásuk csak egy részben katonai, más részben és főként inkább politikai pártállás volt. Ők nem katonai védelmet vártak Thökölytől,

60 Benczédi L.: A Thököly-felkelés i. m. 18.

miként a dunántúli szervitorok, hanem politikai érdekképviselőket. Tehát megtették Thökölyt fejedelemmé, de cserébe a kuruc eszme megvalósulását várták tőle vallási és politikai tekintetben is. Thököly Imre pedig nagyon is tisztában volt ezekkel az elvárásokkal és familiárisaira (köztük tanácsnokaira) éppen úgy szüksége volt, mint azoknak őrá.

Összefoglalva tehát a Thököly-familíarítás hármas egységből áll. Egy csoportjuk valóban családi szolgálattelvők, akik politikailag-katonailag nem, vagy kevésbé érintettek, elsősorban személy körüli szolgálatokat látnak el, és a birtokügyintézéssel foglalkoznak. A második csoport – ez a legbővebb – a bujdosó tömegből érkezett, politikai és katonai érdekekkel bíró familiárisok. A harmadik csoport az átmeneti familiárisok köre, akik pillanatnyi politikai fordulatok miatt behódoló magatartást mutatnak, de sem különösebben személyi-érzelmi-rokoni szálon nem tartoznak a Thököly-családhoz, sem politikai-katonai-eszmei megközelítésből nem tartoznak a bujdosó-kuruc társadalomhoz, de adott tér-idő kontinuitásban Thököly alá kerültek (lásd: Felső-magyarországi Fejedelemség, Erdélyi Fejedelemség időszak).

Thököly mellett mindvégig komoly, már 1664-től külföldi utakon diplomáciai gyakorlatokra szert tett nemesek tanácsnoki köre gyűlik. Ők tartják számon a tizenhárom éves Thököly Imrét a bujdosók közt, a belőlük alakult bizottságban egykori – Chernel Pál, Nemessányi Bálint –, vagy későbbi Thököly-familiárisok képviselik a bujdosó érdekeket.

A familiárisok helyzete rangjuktól, származásuktól, lakóhelyüktől és feladataiktól függött. A legkülönbözőbb feladatokat látták el; magánügyekben, közügyekben egyaránt szolgálták urukat, mint Szalay Pál és Radics András. Szalay egyszerre kéri Thököly házassági engedélyét és a bujdosók követeléseit is tolmácsolja a királyi udvarnál. A fejedelemség területén élő ideiglenes Thököly-familiárisok nem szándékoztak a fejedelemséggel együtt bukni, az új familiárisok jelentős része csak átmeneti szolgálattelvő a Thököly-udvarnál.

TÍMEA KARDOS

**Familiarity and Courtly Society
in the Second Half of the 17th Century
Sources and Conceptual Systems
in Connection with Imre Thököly Court**

The essay collects the available sources and types of sources and presents the results of the research, focusing on the court system and the concept of familiarity, with its general and specific manifestations in connection with Imre Thököly's court. I analyze the literature and historiographical works. The central issue of my research in the 17th-century courtly society is based on the notion of familiarity and the appearance of familial relationships in Imre Thököly's court.

The discussion, of course, includes not only political, but also economic and social issues. Abundant data leaves are used among the officers and satraps themselves, but also in the everyday life and order of the court. The scope of the research extends to cover source material from family archives and manuscript depository collections of smaller and larger archives, documents and research units. The nobility, its composition, origin, religion and property basis, together with the overlapping responsibilities among the persons appearing within this social class provide an interesting research area. Changes in the family and political conditions of Imre Thököly had an impact on the changes in the composition of the court and its servants.

KOROM ANITA*

A római-barbár kapcsolatrendszer vizsgálata a Soroksár, Vető VII. dűlő császárkori temető kapcsán

A Kárpát-medencébe a Kr. u. 1. században beköltöző iráni eredetű szarmaták a provincia, így Aquincum életének is évszázadokon át meghatározó szereplői voltak. Ezért Pannonia kutatása szempontjából elengedhetetlenül fontos a határa mentén élő barbár népcsoportok történetének, társadalmának, gazdaságának vizsgálata. A római vezetés számos eszköz segítségével próbálta meg a limes szomszédságában élő népcsoportokkal a békét fenntartani: békeszerződésekkel, kereskedelmi engedményekkel, pénzjáradékkal vagy éppen ajándékokkal. Emiatt a Római Birodalom és a Barbaricum kapcsolatrendszerének vizsgálatát nem lehet egyetlen forráscsoport felhasználásával elvégezni. Az antik irodalmi források jelentős része csak töredékesen maradt meg és elsősorban a katonai eseményekre és az azt követő békekötésekre fókuszál, melyből csak igen ritkán kapunk képet a provincia és a Barbaricum mindennapi kapcsolatáról. Ezért egyre inkább felértékelődnek a történeti források mellett más forráscsoportok, elsősorban a régészet kutatási eredményei.

Kereskedelmi kapcsolatok

A szarmata környezetben talált római leletek nemcsak kereskedelemi tevékenységre utalhatnak. Zsákmányként háborúk vagy a forrásokban gyakran említett rabló hadjáratok során kerülhettek,² a szarmata környezetben ritkának számító római tárgyak a szarmatákhoz.³

* A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem-régészet szakpáron. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Tóth Endre.

2 „A barbárok ekkor visszariadtak az erődítményekkel óvott város ostromától, mivel egyébként nem sokat értek a hadviselésnek ehhez a módjához, és a magukkal hozott zsákmány is akadályozta őket” (*Ammianus Marcellinus*: Róma története. Fordította: Szepes Gyula. Bp. 1993. 29. könyv 6). „Ezek jobban kedvelik a rabló hadjáratokat, mint a nyílt ütközeteket” – *Ammianus M.*: Róma i. m. 17. könyv 12.

3 Vaday Andrea részletesen kitér erre a kérdésre: *Vaday Andrea*: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és rómaiak között. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Szerk. Havassy Péter. Gyulai katalógusok 6. Gyula 1998. 117–143.

Az árucikkek többsége természetesen kereskedelem révén juthatott el a Barbaricumba. Az árut elsősorban római kereskedőktől vásárolták meg, de a provinciához közel eső területeken, a határ menti piacokon is kiszolgáltatták a szarmatákat. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a 2. században kereskedelmi központtá váló Aquincumban szarmata tolmács is működött. Feltételezhető, hogy a nagyobb központok mellett a 2. században már a Duna menti kishatár kereskedelem is megindulhatott.⁴ Arra nincs adatunk, hogy a hermundorokhoz hasonlóan a szarmata kereskedőknek is engedélyezték volna a tartomány belsejében a tevékenységet.⁵

Elsősorban a határok mentén élő szarmaták élhettek a piaciátogatás lehetőségével, a Barbaricumba beljebb fekvő területeket feltehetően a vándorló római kereskedők láthatták el árucikkekkel.⁶ Mivel a Dacia provinciába vezető szárazföldi út a szarmata Barbaricumon át vezetett, a szarmata területeken áthaladva növelhették a bevételeiket. A kereskedők szerepe az áruk szállításán túl mutatott, nagy valószínűséggel kémtevékenységet is végeztek.⁷

A katonák élelmiszerekkel és megfelelő ruházattal való ellátása nagy problémát jelentett. A határ menti barbár települések bizonyára gabonát és élő állatot szállítottak az aquincumi piacokra. A 4. századi források gyakran megemlítik, hogy a római csapatok élelmiszerral való ellátását a barbároknak bízta a hadvezetés.⁸

A kereskedelmi folyamatokról, a piacon történekekről nem sok információval rendelkezünk. Valószínűleg ennek szabályozására csak a markomann-szarmata háborúkat lezáró békekötéseknél kerülhetett először sor. A 179-es békekötésnél meghatározták, hogy a jazigok mely napokon vásárolhattak a

4 *Prohászka Péter*: Pannónia és a szlovákiai kvád barbarikum kereskedelmi kapcsolatai a leletek tükrében. In: Heves Megyei Régészeti Közlemények 2. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger 2000. 51–70. 55.

5 Tacitus kihangsúlyozza, hogy a hermundorok az egyedüli germánok, akik Raetia belsejében is kereskedhettek őrség nélkül. *Tacitus*: Germania 41. In: Tacitus összes művei. Fordította: Borzsák István. Szeged 1998.

6 Tacitus Maroboduus markomann király udvarában élő római kereskedőkről tudósít. *Tacitus*: Annales II,62. In: Tacitus összes művei. Ford.: Borzsák István. Szeged, 1998. Szarmata példáról nem tudunk, de feltehetően a római kereskedők szerepe meghatározó volt a határon túl élő barbár lakosság ellátásában.

7 A kereskedők ellenőrzője a praefectus castrorum, a legios tábor lovagi rangú tisztje volt. *Vadai A.*: Kereskedelem i. m. 125.

8 Cassius Dio szerint a kvádok élő állatokat, lovakat és ökröket vittek a piacra, amelyért római árucikket vásárolhattak a piacon. Dio's Roman History. Translated by Earnest Cary. Cambridge 1955–1961. 71., 11., 2.

római piacokon,⁹ továbbá kikötötték, hogy csak a katonai felügyelet mellett tehetik ezt meg,¹⁰ ami a vámrendelkezések betartása miatt is fontos volt.

Kereskedelmi áruk a Vető VII. dűlő temetőben

A római eredetű tárgyakra a pontos keltezhetőségük miatt erősen támaszkodik a szarmata kutatás, de hármas keltezés problematikája már régóta ismert a kor-szak kutatói előtt.¹¹ A pontosan műhelyhez és időszakhoz köthető római termékek hosszabb vagy rövidebb idő alatt kerültek a szarmata tulajdonosokhoz, akik az előkerült darabok kopottsága alapján általában igen sokáig használták. Így a *terra sigillata*ra és az érmékre csak *terminus post quemként* tekinthetünk a datálásnál. A római érme-
ket gyakran két évszázadig is használták,¹² sokszor másodlagosan felhasználva, nyaklánc részeként találjuk. Hasonlóan a fibulák esetében is tágabb kronológiai horizonttal kell számolnunk. Jelen összefoglalásomban a római eredetű kerámia anyag meghatározásának problematikájával foglalkozom a phd dolgozatom alapját képező soroksári temető példái kapcsán.

Terra sigillata

A jó minőségű díszkerámia, a *terra sigillata* a szarmaták kedvelt árucikke volt, mely a markomann háborúk lezárását követően egészen a 3. század közepéig egyenletes mennyiségben jutott el a barbár területekre.¹³ Érdemes megjegyezni, hogy a kvád és a római területekkel szemben más típusok a Drag. 37, Drag. 33. és Drag. 30. fordul elő az Alföldön a legnagyobb számban.¹⁴ Ez

9 Dio's i. m. 71., 33., 19.

10 Dio's i. m. 71., 11., 3.

11 Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: IV. századi éremmel keltezett sírok a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. Numizmatika és Társtudományok. Konferencia Szegeden. Szerk. Nagy Ádám. Szeged, 1994. 69–85. 69.

12 Köhegyi Mihály: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa-Csongád közötti útvonalon. Cumania 1. (1972) 103–113.

13 Vaday Andrea – Horváth Friderika: A szarmata telep értékelése. In: Kompolt-Kistér. Heves Megyei Régészeti Közlemények. Eger, 1999. 179–231.

14 A szarmata telepek anyagában messze a legtöbb a Drag. 37 (66%), majd a Drag. 33 (13%) és a Drag. 30 (5,4%). Vaday Andrea: Roman Period Barbarian settlement at the site of Gyoma 133. In: Cultural and landscape changes in south-east Hungary II. Edited: Sándor Bökönyi. Bp. 1986. 136. A kvádoknál a Drag. 37, 18/31, 32 és 33 a népszerűségi sorrend: Prohászka P.: Pannonia és a szlovákiai i. m. 59..

az összetételbeli különbség arra utal, hogy alkalmazkodott a kereskedelem a barbár területek igényeihez. Nemcsak formai és a díszítésbeli, hanem méretbeli különbségek is voltak. A szarmatáknak szállított *sigillata*k díszítetlenek vagy csak egy motívum szerepel rajtuk és kisebb méretűek, emiatt feltehetően olcsóbbak is lehettek.¹⁵ Gabler Dénes véleménye szerint, ha a birodalom politikai érdekei úgy kívánták akár vámkedvezményekkel tovább csökkenthették az árukat.¹⁶ Feltehetően ez az árcsökkenés is állhat a markomann háborúkat követően a szarmata leletanyagban megnövekedő *sigillata* szám mögött, hiszen a birodalomnak érdeke volt a béke fenntartása a hosszú háború után.

A temetőben, a telepekkel ellentétben sokkal kevesebb a *sigillata*k száma. Általában a sírszámtól, és a provinciától való távolságtól függetlenül egy-két darab *terra sigillata* az átlag, feltehetően értékes voltuk miatt sokáig használták őket. Összesen 20 temető 35 sírjában találtam *sigillatát*, ami igen csekély.¹⁷ A madarasi 627 sírból mindössze egyben volt egy Drag. 33-as típusú, Rheinzaberni tál.¹⁸ Hasonlóan az Abony, Tatárhányás dűlő 18 sírjából is csak 1 tartalmazott Rheinzaberni műhelyben készített Drag. 33-as típust.¹⁹ Kiemelkedik a Péceli úti 270 síros temető, itt 10 sírból (6 férfi, 3 női és egy gyermek) került elő 5 Rheinzaberni és 5 Westerndorfi műhely terméke.²⁰ Nem magyarázhatjuk ezt csak az Aquincumi piachoz közeli fekvéssel, hiszen a hasonló időintervallumra keltezhető soroksári 146 síros temetőben csak 1 darabot találtunk, egy 150–170-es évekig működő közép galliai árut (1. kép 1).²¹ Több *sigillata* került elő a Hortobágy Porosháti temetőből is (1. táblázat), melyben ezt nem magyarázhatjuk a provincia közelségével.

Nemhez és korhoz nem köthető mind férfi, mind női sírok leletanyagaként fellelhető, Felgyőn egy 7–14 éves kislány sírjába helyezték.²² Nem köthető társadalmi helyzethez sem, gazdagabb és más mellékletet nem tartalmazó sírokban is megtalálható, Bácsstopolya Bánkert 6. sírjának egyedü-

15 Gabler Dénes: Terra Sigillata, a rómaiak luxuskerámiája. Bp. 2006. 109–110.

16 Gabler D.: Terra Sigillata i. m. 119.

17 A táblázatban nem szerepelnek a Péceli úti temető adatai.

18 Köhegyi Mihály – Vörös Gabriella: Madaras – Halmok. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szeged 2011. 335.

19 Gulyás Gyöngyi: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. Studia Comitatus 31. (2011) 125–253.

20 Nagy Margit szóbeli közlése, adatait köszönöm.

21 Köszönettel tartozom Vámos Péternek a típus meghatározásáért.

22 Wilhelm Gábor: Szarmata sír Felgyőről (Adatok a lemezrántás pelta alakú korongfibulák Barbaricum elterjedéséhez). A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve 7. (2005) 111–126.

li melléklete volt.²³ Az eddigi adatok alapján elsősorban Drag. 33-as típust helyeztek a sírokba, 60%-ban Westerndorfi műhely termékét, ezt a műhely olcsóbb áruival magyarázhatjuk.²⁴

Egyéb római kerámiák

A temetőekben található „egyéb” római kerámiák elég változatos összetételűek, nem emelhető ki 1–1 meghatározó típus, mint a *sigillatáknál*. Nehézséget okoz az is, hogy nem mindig különíthető el egyértelműen, hogy római import anyagról vagy szarmata utánzatról van szó. A kutatás régóta feltételezi, hogy szarmata ízlésű termékeket pannoniai fazekasok is készíthettek, illetve római formát utánozva szarmata fazekasok is gyárthatták.²⁵ Pannoniában a Drag. 27, a Drag. 33 és a Drag. 35/36 típusok formáit helyi fazekasok biztos utánózták.²⁶ Ilyen Drag. 36-os utánzatot helyeztek a 2. század első felére keltezhető Bécsi úti 18. sír halottja mellé.²⁷ A tál formai párhuzamait megtaláljuk a Vető dűlői temetőben is, de a kidolgozottságuk alapján már bizonytalan az előállító műhely.²⁸

A római eredetű kerámiák terén a kutatás bizonytalan. A madarasi sírokban talált római hatású kerámiák kidolgozottsága alapján Vörös Gabriella elveti a szarmata készítés lehetőségét.²⁹ Gabler Dénes véleménye szerint a vörösre vagy narancsvörösre festett *sigillata* utánzatok nagy része biztosan római készítmény. A Drag. 33-as típusok utánzatainál pedig kijelenti, hogy kimondottan a szarmata igényre készítették.³⁰

Ha a soroksári temető anyagát vizsgáljuk biztosan római műhelyhez (azon belül is valószínűleg aquincumihoz) köthető a 2140. sír háromfülű fazeka (1.

23 Ágnes Szekeres: Sarmatain cemetery at Bácsstopolya-Bánkert. *Anteus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 24/1997–1998 492–515.; 779–790.

24 Gabler Dénes – Vaday Andrea: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien 2. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* XLIV. (1992) 83–160.

25 Köhegyi M. – Vörös G.: Madaras i. m. 337. Kulcsár Valéria: Császárkori telepásatások a 2. számú főút nyomvonalán. Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia I. Szentendre 1997. 374–377.

26 Gabler D.: Terra Sigillata i. m. 100.

27 Topál Judit: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) II. Bp. 2003. 15. Pl. 188/5–6.

28 A 74 és 349. sírban voltak.

29 Köhegyi M. – Vörös G.: Madaras i. m. 337.

30 Gabler Dénes: Terra sigillata a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. A barbárok importjának néhány kérdése. *Archaeologiai Értesítő* 95. (1968/1) 211–239.

kép 3), melyet megtalálhatunk a 150–230-as évekig működő Gázgyári faze-kas telep termékei között is.³¹ A Bécsi úti temető 170. sírjában lévő háromfülű edény a 3. századra keltezhető a kísérő leletek alapján.³² Barbaricum környezetből a 2. század 2. felére – 2/3. századra datálható Kiskunfélegyháza, Külsőgalambosi temetőből ismert egy szórvány.³³

Biztosan római műhelyben készítették a soroksári 1765. sír kis vörös poharát (1. kép 2), melynek párhuzama a III. Bécsi úti temető 127. és 17. sírjából ismert. Ez utóbbi sírokat a 2. század első felére keltezi a feldolgozást végző Topál Judit.³⁴ Ugyanennek a formának a füles változata pedig a madarasi temető három sírjában is feltűnik.³⁵

Bepecsételt kerámia

A soroksári leletanyagot vizsgálva elkülönült egy kerámia csoport, melynek eredete kérdésesnek tűnt a forma és a díszítéstechnika alapján. Ez a pecsétléssel díszített kónikus aljú tálak köre, mely a barbaricum mikro régiós különbségek létre hívja fel a figyelmet.

A szarmata Barbaricum bepecsételt kerámiatípusaival eddig csak érintőlegesen foglalkozott a kutatás. A római pecsételt edényektől mind formában, mind díszítésében elkülönülő barbaricum típus az Üllő 5. lelőhely leletanyagának feldolgozásakor került a középpontba: Szebenyi Tamás 49 darab pecsételt töredék tipológiai és kronológiai elemzését végezte el.³⁶ Nem tett különbséget a pecsételt edény típusok között, pedig a formák külön elemzésével fontos kérdésekre kereshetünk választ. Hány típust lehet elkülöníteni formailag és díszítés technikailag? Jelentenek-e az egyes csoportok kronológiai különbséget,

31 *Klára Póczy*: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 7. (1956) 73–138. Abb. IX.

32 *Judit Topál*: Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road I. Bp. 1993. 64.

33 *Kulcsár Valéria*: Szarmata sírok Kiskunfélegyháza, Külsőgalamboson. Cumania 9 (1986) 9–23. Kecskemét Református iskola területéről ismert edény előkerülési körülménye nem ismert (*Párducz Mihály*: A szarmatakor emlékei Magyarországon, III. Archaeologia Hungarica XXX (1950) 54. CXXXII/7)

34 *Judit Topál*: Roman Cemeteries I. i. m. 15, 53.

35 *Kőhegyi M.* – *Vörös G.*: Madaras i. m. 120/16, 121/7, 37/8.

36 *Szebenyi Tamás*: Pecsételt kerámia Üllő 5. lelőhely szarmata telepéről. Acta Iuvenum Sectio Archaeologica Tomus I. Szeged. 2013. 9–22. *Szebenyi Tamás*: Barbaricum pecsételt kerámia Üllő 5–9. lelőhelyen. OTDK pályamunka. Kézirat 2013.

a gyártási helyük meghatározható-e és azonos-e? A Pesti-síkság leletanyaga segítségével vizsgáltam a fenti kérdéskört.

A Pesti-síkság két nagy – a 2. századtól az 5. század elejéig keltezhető – lelőhelyének anyagát használtam fel: a XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő³⁷ és a XVII. Péceli út.³⁸ Három csoportba soroltam őket: (1) a biztosan római importanyag, (2) Drag. 37-es utánzat és egyéb formák, valamint a (3) kónikus aljú edények. Munkámban most csak a 3. típussal foglalkozom. Az összehasonlító vizsgálat során felhasználok az Üllő 5. lelőhely 12 töredékét, továbbá a Pannonia területéről eddig publikált 3 párhuzamot is,³⁹ így összesen 35 darab alapján végzem az elemzésem.

A kónikus aljú tálak nemcsak formailag, hanem díszítéstechnika szempontjából is markánsan elkülönülnek a bonyolultabb és összefüggő motívumsorokat használó pannoniai pecsételt daraboktól és a Drag. 37-es utánzatoktól. Minden esetben csak két mintát pecsételtek váltakozva az edény hangsúlyos, meredek vagy kissé ívelt nyakvonalára.

Az üllői és a pesti motívumkincs nem egyforma, sok hasonlóság mellett különbségek fedezhetők fel a két lelőhely anyaga között. A budapesti anyag egyik fő motívumának tartható térkitöltő elem, a négyzetekből álló lécminta teljesen hiányzik az üllői anyagból. Az üllői edényeken is szerepelnek eltérő díszek, ezek viszont nem tömegesen jellemzik a leletanyagot, általában csak egy-egy darabon tűnnek fel. A tálak díszítése, formája, alakja közös műhelyre utal, ennek meghatározása viszont összetett feladat. Az alapkérdés, hogy római importnak vagy szarmata fazekasok termékének tartsuk ezt a szűk körre lokalizálható edénytípust.

A készítési hely meghatározását nehezíti, hogy kevés pecsételt kerámiát előállító műhely vagy műhelyre utaló nyom ismert.⁴⁰ A szarmata Barbaricumból pedig nincs tudomásunk ilyen fazekas központ létezéséről, a beregsurányi kört leszámítva. A pecsételt edények *terra sigillata* utánzatokat előállító műhelyek

37 Bencze Zoltán – Korom Anita – Terei György – Tézer Zita: Régészeti kutatások az M0 autópálya soroksári nyomvonalán. Aquincumi Füzetek 15. (2009) 130–149.

38 Korom Anita: Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának 06. lelőhelyén. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2005-ben. Aquincumi Füzetek 12. (2006) 181–195.

39 Balatonvilágos (Maróti Éva: Pannoniai pecsételt kerámia Balácán és Veszprém megyében. Baláci Közlemények 7. (2002) 109–151. 112. 3. ábra 5); Budapest, III. Bécsi út 166. (Judit Topál: Roman Cemeteries I. i. m. 30, Pl. 40, 56: 5.); Bp. III. Harrer Pál utca 42. (Szirmai Krisztina: Statigráfiai megfigyelések az aquincumi késő római erőd északi körzetében. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1988, 49–70. 54, 5. kép 3).

40 Edénygető kemence mellett kerámiagyártásra utalnak a pecsétlők, a rontott példányok és egy edénytípus nagy előfordulási aránya.

termékei is lehetettek, hiszen pecsétlőkre a formatalak készítéséhez is szükség volt. Nem támaszkodhatunk a műhely meghatározásnál az ismert pecsétlőkre sem, hiszen egy motívum sem ismert késztermékről.⁴¹

Maróti Éva szisztematikus gyűjtőmunkája során nemcsak a pannoniai pecsételteket gyűjtötte össze, hanem a meredek falú, kónikus aljú típusok leírását és rajzát is közölte, minden esetben ugyanazzal a véleménnyel kiegészítve: „*a típus anyaga, díszítése és az edényforma alapján egyértelműen nem sorolható a pannoniai pecsételt kerámiák közé.*” Nézete szerint eredetét Dacia provinciában kell keresnünk, a porolissumi edényformákkal és motívumokkal való nagyfokú hasonlóság alapján.⁴² A formai és díszítésbeli hasonlóság ellenére a daciai műhelyt el kell vetnünk, hiszen az Alföldet keresztülszelő feltételezett kereskedelmi útvonal mentén egyetlen töredék sem ismert, csak Pest megyében koncentrálódik a kutatás jelenlegi állása alapján.

Szebenyi Tamás szarmata terméknek tartja a pecsételt tálakat.⁴³ Nem az üllői fazekas központot feltételezi előállító helyként, hiszen a régészeti leletanyag ellentmond a felvetésnek. A lelőhelyen a pecsételt edények kis számban kerültek elő, nem ismert egy rontott példány sem, és gyakorlatilag nincs formai és díszítésbeli egyezés sem a leletek között, ami logikailag nem támasztja alá a helyi gyártás feltételezését. A kérdés eldöntéséhez archaeometriai vizsgálatokat is elvégeztek 15 töredéken, közte 6 kónikus aljú tálon, mely érdekes eredménnyel zárult. A szemcsés soványítású, helyben készített áru anyagától teljesen eltér a pecsételteket összetétele, így az üllői gyártás lehetősége elvethető. További érdekesség, hogy a vizsgált 6 kónikus darab közül 5 töredék kalcium-oxid (CaO) tartalma miatt markánsan elkülönül az összes bepecsételt darabtól. Véleményem szerint a kónikus töredékek anyagának ilyen mértékű elkülönülése a Drag. 37-es formát utánzó tálaktól más nyersanyagot és így más előállítási központot is feltételez.

41 A brigetioi Gerhát fazekastelepen egy formatálon és pecsételt tálakon egyforma motívumok szerepeltek (Maróti Éva: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés. *Studia Comitatus* 21. (1991) 365–427). Pecsétlők lelőhelyei: Vindobona, Singidunum, Savaria, Gorsium, Keszthely, Maroskeresztúr (Maróti Éva: Resatus-kérdés i. m. 380).

42 Maróti Éva: Újabb római kori pecsételt edénytöredékek Pest megyéből. *Studia Comitatus* 28. (2004) 199–245.

43 „A kutatás jelenlegi állása szerint az Üllőn megjelenő típust barbár eredetűnek kell tartani” (Szebenyi Tamás – Fintor Krisztián – Raucsik Béla – Bozsó Gébor – Tóth Mária: Archaeometriai vizsgálatok Üllő 5. lelőhelyről származó pecsételt töredékeken. *Archaeometriai Műhely* XI:1 (2014) 39–46. 40). Nem derül ki egyértelműen, hogy ez a kónikus aljú csoportra, a Drag. 37-es utánzatokra vagy mindkettőre vonatkozik.

Az Üllői 5. lelőhelyen elvégzett archaeometriai vizsgálat során megfigyelt határozott elkülönülés, a földrajzi közelség, az elterjedt térkép a pannoniai párhuzamok kis számának ellenére is felveti az aquincumi gyártás lehetőségét. Ennek bizonyítása céljából a Pesti-síkságról származó 8 töredék archaeometriai vizsgálatát végeztük el. Az elemzés során a kónikus aljú táltöredéket a kiscelli agyaggal és a korábbi üllői töredékeken elvégzett mérések eredményével is összehasonlítottuk. A mérések alapján a vizsgált kerámiatöredékek aquincumi nyersanyag-eredetűnek tekinthetők.⁴⁴

A feltételezett gyártási központ további kérdéseket vet fel. A kísérő leletek alapján a 3–4. századra datálható kónikus aljú bepecsételt edények köthetők-e egy már ismert aquincumi műhelyhez/műhelyekhez vagy még egy eddig ismeretlen fazekas központ termékei? A kisszámú töredék alapján vagy egy szűkebb időhorizonttal kell számolnunk, vagy egy hosszabb ideig működő, de nem túl nagy mennyiségben termelő kis műhellyel, melynek felvevő piacát Aquincum vonzáskörzetének barbár települései jelentették.

---

⁴⁴ A vizsgálatot Tóth Mária (MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Intézet) végezte el, munkáját köszönöm.

Szarmata temető terra sigillata leletei – *Samian Ware from the Sarmatian cemeteries*

	Lelőhely neve	Rítus, nem, tájolás, bolygatás	Mellékletek	Terra Sigillata darabszám	Terra Sigillata típusa	Terra Sigillata datálása	Irodalom
1	Abony-Tatárhányás dűlő (39. lh) 71a. sír	Körárkos, bolygatott, dupla sír, tájolás: D-É. Felnőtt férfi	vaskés, vas szíjvég, vas övcsat, érme	1 db	Drag. 33 Rhein-zabern	Severus kor	Gulyás 2011, 133.
	Abony-Tatárhányás dűlő (39. lh) 77. sír	Körárkos, bolygatott, felnőtt férfi	bronz fibula, karperec, inkrusztált gyöngy	1 db töredék	Drag. 33	3. század első fele	Gyöngyi 2011, 134.
2	Bácstopolya-Bánkert 6. sír	Jelöletlen aknasír, bolygatott, tájolás: D-É. Felnőtt férfi	–	1 db	Drag. 33	2. sz. 2. fele-3. sz. első harmada	Szekeres 1999, 493.
3	Budapest, M0 Déli szektor, Soroksár Vető VII. dűlő 1530. sír (146 db)	Jelöletlen aknasír, bolygatatlan. Tájolás: DK-ÉNy. Adultus férfi.	bronz karperec, vaskés,	1 db	Drag. 33	Közép Galliai (Lezoux): 150-170	publikálatlan
4	Dévaványa-Köleshalom	nincs adat	nincs adat	1 db töredék	Drag. 37	Westerndorf: 3. sz. első harmada	Gabler 1968, 217.
5	Dunaharaszti 4. sír	Tájolás: D-É. Bolygatott	–	1 db apró töredék	nem ismert	nem ismert	Párducz 1950, 28.
6	Endrőd-Kocsorhegy 7. sír	Bolygatott sír, tájolás: D-É. Felnőtt nő	Orsógomb, vaskés, kauri kagyló, ezüst fibula, felcsavart végű karika, gyöngyök	1 db	Drag. 33	2. sz. utolsó évtizede-3. sz. első harmada	Juhász 1978, 91.

	Lelőhely neve	Rítus, nem, tájolás, bolygatás	Mellékletek	Terra Sigillata darabszám	Terra Sigillata típusa	Terra Sigillata datálása	Irodalom
7	Endrőd-Szujókereszt 129. sír	Jelöletlen aknasír. bolygatatlan. Tájolás: D-É, felnőtt férfi.	Vas csipesz, tűzkő, vaslemez, érme	1 db	Drag. 33	Közép galliai: Antoninus kor	Vaday-Szőke 1983, 98.
8	Felgyő, Nyilas-tanya 1. sír	Jelöletlen aknasír, bolygatatlan. Tájolás: D-É. Infans II. lány	gyöngy nyaklánc, karkék, lemezzátétes pelta fibula,	1 db	Drag. 33	Rheinzabern: 180–220/230	Wilhelm 2005, 114.
9	Hajdúdorog-Szállásföld 1. sír	Tájolás: D-É.	vaskard, ezüstfibula, ezüstcsat, szíjvég	1 db	Drag. 30	Westerndorf: 2. sz. utolsó negyede-3. sz. eleje	Istvánovits 1984-1986, 97.
10	Hortobágy-Poroshát VIII. csoport, 8. sír	Rabolt. Tájolás: DK-ÉNy.	Bronzfibula, Bronzcsat, gyöngyök, vaskés, vasár	1 db	Drag. 33	2. sz. vége	Zoltai 1941, 298
	Hortobágy-Poroshát II. csoport, 8. sír	Tájolás: DNy-ÉK.	6 db edénytöredék	1 db töredék	Drag. 37	nem ismert	Zoltai 1941, 274.
	Hortobágy-Poroshát XI. csoport 2. sír	Halomsíros, bolygatatlan. Tájolás: DK-ÉNy.	Vas olló, vas ár, vas övkarika, kard, vas övcsat, vaskés, bronz fibula	1 db	Drag. 33	Pfaffenhofen?: 3. sz. első fele	Zoltai 1941, 303
	Hortobágy-Poroshát XI.csoport 17. sír	Bolygatatlan. Tájolás: D-É.	Vaskés, vascsat, vas csatkarika, vasfibula, érme	1 db	Drag. 33	Westerndorf: 3. sz. első harmada	Zoltai 1941, 306

	Lelőhely neve	Rítus, nem, tájolás, bolygatás	Mellékletek	Terra Sigillata darabszám	Terra Sigillata típusa	Terra Sigillata datálása	Irodalom
	Hortobágy-PoroshátXI. csoport 22. sír	Bolygatatlan. Tájolás: D-É.	Vas ár?, bronzcsat, vaskés, vasfibula	1 db	Drag. 33	nem ismert	Zoltai 1941., 307
11	Jászberény-Csegelapos	szórvány	szórvány	1 db	Drag. 33	Rheinzabern/Westerndorf: 2. sz. vége-3. sz. eleje	Párducz 1950, 56.
12	Kecskemét Máriavárosi téglagyár	szórvány	szórvány	1 db	Drag. 37	Rheinzabern: 3. sz. első fele	Párducz 1950, 54.
13	Kunhegyes	Bolygatott. Tájolás: DNY-ÉK.	Orsógomb, nagy méretű kalcedon gyöngy, bronz torques, bronz karika, vaskarperec, bronz fibula, gyöngyök	1 db	nem ismert	nem ismert	Párducz 1931, 115.
14	Madaras 417. sír	Jelöletlen aknasír, bolygatott. Tájolás: DK-ÉNy. Adultus férfi.	Ár, érme.	1 db	Drag. 33	Rheinzabern: 2. sz. vége-3. sz. eleje	Kőhegyi-Vörös 2011, 129.
15	Nyíregyháza-Oros	nincs adat	nincs adat	1 db	Drag. 33	Westerndorf/Pfaffenhofen: 3. sz. első fele	Gabler-Vaday 1992, 121.

	Lelőhely neve	Rítus, nem, tájolás, bolygatás	Mellékletek	Terra Sigillata darabszám	Terra Sigillata típusa	Terra Sigillata datálása	Irodalom
16	Nyíregyháza-Morgó	nincs adat	nincs adat	1 db töredék	Drag. 33	Közép galliai: Antoninus kor	Gabler-Vaday 1992, 122.
17	Ópusztaszer, 2. sír	nincs adat	nincs adat		Drag. 33	Rheinzabern/Westerndorf: 2. sz. vége-3. sz. eleje	Gabler-Vaday 1992, 122.
18	Tápiószele-Pedagógusilletmény 4. sír	Jelöletlen aknasír, bolygatott. Tájolás: DK-ÉNy. Adultus nő.	Bronztű, bronz korongfibula, gyöngyök, ezüst fülbevaló, vaskés, vasár	1 db	Drag. 33	Westerndorf	Dinnyés 1980, 189–190
19	Tiszavasvári-Bereczki halom	nincs adat	nincs adat	1 db töredék		Westerndorf: 2. sz. vége-3. sz. eleje	Gabler-Vaday 1992, 125.
	Tiszavasvári-Bereczki halom	nincs adat	nincs adat	1 db	Drag. 33		Gabler-Vaday 1992, 125.

A táblázat irodalomjegyzéke

- Dinnyés 1980: Dinnyés István: II–III. századi szarmata sírok Tápiószelén. *Studia Comitatus* 9. (1980) 187–233.
- Gabler 1968: Gabler Dénes: Terra sigillaták a Kelet-Pannoniával szomszédos Barbaricumban. A barbárok importjának néhány kérdése. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968/1) 211–239.
- Gabler – Vaday 1992: Dénes Gabler – Andrea H. Vaday: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien 2. *ActaArchHung* XLIV (1992) 83–160.
- Gulyás 2011: Gulyás Gyöngyi: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. *Studia Comitatus* 31 (2011), 125–253.
- Istvánovits 1984-1986: Istvánovits Eszter: A Felső Tisza-vidék legkorábbi szarmata leletei – 2-3. századi sírok Tiszavasváriból. A Nyíregyházi Jósa Múzeum Évkönyve (1984-1986) XXVII-XXIX. 83–133.
- Juhász 1978: Juhász Irén: Szarmata temető Endrődön. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1978) 87–114.
- Párducz 1931: Párducz Mihály: A nagy magyar Alföld római kori leletei. *Dolgozatok VII.* (1931) 74–161.
- Párducz 1950: Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon, III. *Archaeologia Hungarica* XXX (1950).
- Szekeres 1999: Ágnes Szekeres: Sarmatain cemetery at Bácsstopolya-Bánkert. *Anteus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1997–1998) 492–515; 779–790.
- Vaday-Szőke 1983: Vaday Andrea-Szőke Béla Miklós: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–129.
- Zoltai 1941: Zoltai Lajos: Die Hügelgräber der Römischen Kaiserzeit in Hortobágy. *Dissertationes Pannonicae* II/11 (1941), 269–308.

1. kép. Soroksár Vető VII. dűlő római import kerámiái. 1.Terra sigillata (1530. sír); 2. Po-hár (1765. sír); 3. Háromfülü edény (2140. sír) – Fig. 1. Roman import vessels from the Pest plain. 1. Samian Ware (Grave 1530); Cup (Grave 1765); 3. Three-handled vessel (Grave 2140).

2. kép. Kónikus aljú bepecsételt tálak a Pesti-síkság területéről.; 1: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai út; 2, 4: Budapest, XVII. Péceli út; 3, 5: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő. – Fig. 2. Conical shaped stamped bowls from the Pest plain. 1: Budapest, XXIII. Soroksár, Ócsai Street; 2, 4: Budapest, XVII. Péceli Street; 3, 5: Budapest, XXIII. Soroksár, Vető VII. dűlő.

ANITA KOROM

**Analysis of the Roman-Barbarian Relations
on the Basis of a Cemetery Found
in Soroksár-Vető Field VII**

The trade relations between Pannonia and the Sarmatian Barbarians could not be examined only on the basis of written sources, the archaeological finds are important as well.

The Samian Ware is a very good chronology marker, but it can be rarely found in the cemeteries. The most popular types are Drag. 37, Drag. 33 and Drag. 30 among the Sarmatians. In the first part of the article I deal with the imported vessel type of the Soroksár cemetery.

The second part of the article focuses on the conical shape bowls which are significantly different from the Pannonian ones and the imitation of Drag. 37 vessels both in their profile and ornamentation. In my analysis I used the already published twelve sherds from Üllő and three from Pannonia, so I worked with 34 fragments altogether. The archaeometrical tests, in the course of which the conical shaped fragments were compared to the results of numerous measurements carried out on Aquincum ceramics, testify to a raw material from Aquincum. On the basis of the small amount of the sherds we could assume a limited time horizon or a longer operating small workshop that was producing small amounts for the barbarians living within the Aquincum area.

KRÁNITZ PÉTER PÁL*

Repatriáció vagy deportálás?

A népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata az első világháborút követően Délkelet- és Kelet-Közép-Európában

Jelen tanulmány a nemzetközi menekültügy egy ma is, és az első világháborút követően is égető kérdésköre, a Délkelet- és Kelet-Közép-Európába érkező, ott menedéket lelt, vagy továbbvándorolni kívánó menekültek repatriációját – visszahonosítását, származási országába való visszatelepülését vagy -telepítését –, illetve áttelepítését – vagy ahogyan azt az 1920-as évek diplomáciai pódiumain gyakran nevezték, evakuációját – érintő kérdések történetéhez, korunk humanitárius norma- és jogrendszerének tükrében, ám témánk történeti kontextusa és realitása viszonyában kíván újabb adalékokkal szolgálni. Vizsgálódásaim térbeli spektrumát elsősorban Délkelet-Európa adja, hiszen itt került sor nagymérvű kitelepítésekre a menekültek körében a világháború lezárását követő évtizedben – legfőképpen Görögországban, Bulgáriában és Konstantinápolyban –, azonban tanulmányom további, kelet-közép-európai adalékokkal is szolgál.

A dolgozat a bolgár, örmény és magyar nemzeti levéltárak releváns iratanyagát, elsősorban népszövetségi dokumentumait dolgozza fel, s öt részre oszlik. E rövid, bevezető részt követően a tanulmány legfőbb terminusait tisztázom, rövid történeti áttekintéssel szolgálva. Ezt követően az 1920-as években, az orosz és örmény menekültek kapcsán kibontakozó népszövetségi menekültügy egyik legfontosabb célkitűzését jelentő repatriációs politikát méltatom, majd a délkelet- és kelet-közép-európai orosz és örmény menekülteket érintő vissza- és áttelepítési kísérletekre vetek fényt, s végül rövid konklúzióimmal zárom a tanulmányt.

* A PPKE BTK-án végzett történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetői Öze Sándor és Schmidt Mária.

Terminusaink tegnap és ma²

Jelenleg Magyarország, s további 144 állam³ a menekültek fogalmi meghatározása során az 1951. évi Genfi Egyezményben – és az azt kiegészítő 1967. New York-i jegyzőkönyvben – foglalt formulát alkalmazza: „*a menekült fogalma alkalmazandó minden olyan személyre, aki [...] faji, vallási okok, nemzeti hovatartozása, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz való tartozása, avagy politikai meggyőződése miatti üldözéstől való megalapozott félelme miatt az állampolgársága szerinti országon kívül tartózkodik, és nem tudja, vagy az üldözéstől való félelmében nem kívánja annak az országnak a védelmét igénybe venni; vagy aki állampolgársággal nem rendelkezve és korábbi szokásos tartózkodási helyén kívül tartózkodva ilyen események következtében nem tud, vagy az üldözéstől való félelmében nem akar oda visszatérni.*”⁴ Számos – nemzetközi, európai uniós, etc. – menekültjogi egyezmény, irányelv a menekültellátás ideális végcélját a repatriációban, a menekültek visszahonosításában látta. A parlamenti képviselők számára az ENSZ Menekültügyi Főbiztossága (UNHCR) által készített nemzetközi menekültjogi útmutató megkülönbözteti az önkéntes

2 Köszönöm Prof. Dr. Öze Sándornak tanulmányaim során nyújtott támogatását. A fejezet egy készülő tanulmány rövid vázlata.

3 2015. áprilisi adat. Lásd: States Parties to the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and the 1967 Protocol. <http://www.unhcr.org/3b73b0d63.html>, 2016. február 20.

4 Az 1951. évi egyezmény mindazonáltal csupán az „1951. január 1. előtt történt események következtében” menekülsorsra jutott személyeknek biztosított nemzetközi védelmet, sőt, egyes esetekben földrajzi keretek megadása révén további korlátozásra is sor került – ezt módosította az 1967. évi jegyzőkönyv, ezzel vált (a történelemben először) a nemzetközi menekültjog kollektívá, univerzálissá. Mindazonáltal, megjegyzendő, hogy az egyezmény továbbra is hiányos, hiszen – a példának okáért – nem rendelkezik az instabil politikai helyzetből – politikai vagy katonai konfliktus, a közrend megzavarása az állam területének részén vagy egészén, etc. – fakadó destabilizációs körülmények hatására, vagy éppen szexuális identitása miatti, illetve szexuális erőszakkal történő üldöztetés okán származási országát elhagyni kényszerülő menekültekről. Az előbbi kategóriába tartozó menekültek védelmét az Afrikai Egység Szervezete 1969. évi Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa című szerződése biztosítja a szerződést aláíró afrikai államokban. Utóbbit érintő irányelvet, egyebek mellett, a Végrehajtó Bizottság 73. (XLIV) (1993) számú határozata jelenthet. Vö.: *Agnes Hurwitz: The collective responsibility of states to protect refugees.* Oxford University Press, Oxford 2009.; *David J. Whittaker: Asylum Seekers and Refugees in the Contemporary World.* Routledge, London–New York 2006.; *Menekültek, hazatérők és belső menekültek elleni szexuális és nemi alapú erőszak. Megelőzés és a következmények kezelése – Irányelvek.* ENSZ Menekültügyi Főbiztosság Magyarországi Képvislete. Bp. 2003. 131.; *Nemzetközi jogi olvasókönyv.* Szerk. Jeney Petra – Nagy Boldizsár. Bp. 2002. 207. OAU Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, United Nations, Treaty Series, No. 14691. <http://www.unhcr.org/45dc1a682.html>, 2016. február 17. Az egyezmény eredeti szövegét lásd: The 1951 Convention relating to the status of refugees and its 1967 Protocol. Geneva 2011.

hazatelepülés, repatriáció elvét – mely „lehet szervezett (amikor az érintett kormányok és az UNHCR égisze alatt megy végbe), illetve spontán” – az áttelepülés elvétől, mely a menekültek „szervezett áttelepítése abból az országból, ahol menedéket kerestek, egy másik állam területére”, amely „nem a származási ország, és nem az az ország, ahol a menekültstátuszt először elismerték.”⁵

Az első világháború során és azt követően Európa a mai menekültválsághoz hasonló kihívással találta szemben magát: néhány év leforgása alatt hozzávetőleg egymillió orosz és örmény menekült érkezett területére. Még nem létezett ekkor nemzetközi alapokon nyugvó menekültjog, menekültügyi intézményrendszer, így a sokszor úti- és személyazonosító okmányokkal sem rendelkező menekültek jogi státusza, migrációs és integrációs lehetőségei, ellátása, bár többé-kevésbé az egész kontinenst érintő, egységes fellépést igénylő problémaként jelentkezett, sokáig kizárólag az adott államok belügye maradt. Korunk menekülthullámához viszonyítva nem csupán méreteiben, de a kihívás komplexitásában is hasonlóan összetett volt az első világháborút követő orosz és örmény menekültügy, hiszen a menedéknyújtás, integráció, a menekültek ellátása, a repatriáció lehetősége sürgető, ám nemzetközi szinten szabályozatlan problémaként merült fel, amelyre a Népszövetség tagállamai, a történelem során először, egységes módon próbáltak megoldást találni.⁶

A Népszövetség égisze alatt 1922 és 1928 között szervezett négy nemzetközi menekültügyi konferencia, az 1924 és 1928 között megrendezett Nemzetközi Kivándorlás- és Bevándorlásügyi Értekezletek, valamint az ezeken álrított nemzetközi egyezmények első ízben szolgáltak nemzetközileg elismert – államok tucatjai által jóváhagyott, jogrendszerükbe részben átültetett – fogalmi meghatározásokkal az önkéntes- és kényszerszermigrációs folyamatokkal kapcsolatban,⁷ valamint nemzetközi jog- és intézményrendszerrel a menekül-

5 Menekültvédelem: Útmutató a nemzetközi menekültjoghoz. Kézikönyv parlamenti képviselőknek. ENSZ Menekültügyi Főbiztosság Magyarországi Képvisellete, Bp. 2002. 139–147. A menekültek áttelepítésének nemzetközi és hazai gyakorlatáról és jogszabályi háttéréről, jelenkori kihívásairól bővebb információval szolgál: *Klénner Zoltán*: A menekültek áttelepítésének nemzetközi gyakorlata és jogszabályi háttere Magyarországon. *Acta Humana* 2. (2014: 3. sz.) 7–18.

6 A népszövetségi menekültpolitikáról bővebben ad számot: *Kránitz Péter Pál*: Orosz és örmény menekültek és a menekültügy az első világháborút követően Kelet-Európában, különös tekintettel Magyarországra. *Világtörténet* 37. (2015: 3. sz.) 461–483.

7 Az 1926. évi menekültügyi egyezmény a következőkben határozta meg a „menekültek” fogalmát: „A Konferencia a »menekült« fogalmának következő meghatározását fogadja el: Orosz: Bármely orosz származású személy, aki nem áll, vagy többé már nem állhat a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Kormányának védelmében, s nem szerzett más állampolgárságot. Örmény: Bármely örmény származású személy, aki az Oszmán Birodalom egykori alattvalója, s nem áll, vagy többé már nem állhat a Török Köztársaság Kormányának védelmében, s nem szerzett más

tek és bevándorlók integrációs és migrációs folyamataik szabályozása érdekében; mindazonáltal az 1920-as évek nemzetközi menekültpolitikája számos kivetnivalót hagyott maga után. A menekülteket érintő nemzetközi szerződések *exkluzív* jellegéből fakadóan menekültcsoportok tucatjaitól tagadták meg a státuszuk részleges rendezését biztosító személyazonossági igazolvány – ún. Nansen-útlevél – kibocsátását és az 1928. évi szerződésben foglalt jogokat, kizárólag az orosz és örmény menekülteket ismerve el menekültekként. Az örmény és orosz menekültek kiváltságait és jogait először az 1927. évben kívánták a Népszövetség Tanácsának ülésén kiterjeszteni egyéb – nevezetesen a szír, káldeus-asszír, rutén, montenegrói, zsidó, török és közép-európai – menekültek részére, mindazonáltal a Tanács a benyújtott tervezetet elutasította.⁸

Mindezek alapján felmerülhet a kérdés: bevándorlónak vagy menekültnek tekintették-e az 1920-as évek nemzetközi fórumain a nem orosz és nem örmény származású menekülteket, kik hazájukat nem munkakeresés céljából, hanem háború vagy üldöztetés miatt kényszerültek elhagyni? A nemzetközi egyezmények, a ki- és bevándorlásügyi értekezletek irányelvei nem adnak a

---

állampolgárságot.” A Nemzetközi Kivándorlás- és Bevándorlásügyi Értekezletek a „kivándorlók” következő fogalmi meghatározását ajánlották: „Kivándorlónak tekintetik az, aki hazáját avégből hagyja el, hogy munkát keressen, vagy az, aki őt kíséri, vagy aki hozzá kiutazik, mint feleség, felmenő és lemenő rokon, fivér, nővér, nagybátya és nagynéne, unokaöcs, illetve unokahúg, ezek házastársai, akik ugyanazon célból mennek ki, avagy akik a munkakeresés helyére, ahová már korábban kivándoroltak volt, visszatérnek.” Továbbá megkülönböztetésre került a bevándorló („az az idegen, aki valamely országba munkakeresés végett érkezik és kifejezett, vagy vélelmezett szándéka, hogy ott állandóan megtelepedjék”) és az egyszerű munkás („minden idegen, aki azért megy valamely országba, hogy ott időlegesen dolgozzék”) fogalma. Ezen új fogalmi meghatározások hatására a Magyarországon ekkor hatályos 1909: II. törvénycikk („1. § Kivándorlónak tekintendő az, aki tartós kereset céljából külföldre távozik”) módosítására tett javaslatot a Kivándorlási Tanács, miszerint kivándorlónak „csak azt lehet tekinteni, aki kedvezőbb életkörülmények reményében, jobb megélhetésének biztosítása végett állandó megtelepedés szándékával meg külföldre.” Vö: Arrangement of 12 May 1926 relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees. League of Nations, Treaty Series Vol. LXXXIX, No. 2004. Lásd: treaties.un.org, 2014. február 8.; vm. A Kivándorlási Tanács Iratai. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K28 173. doboz, 1927-A-10947.

- 8 A következő érvek hangzottak el a tanácsülésen: „*a pusztá tény, miszerint személyek bizonyos csoportja bármely nemzeti kormány támogatása nélkül való, még nem teszi a csoport tagjait menekültekké, hiszen ezen az alapon minden állampolgársággal nem rendelkező, illetve vitatható állampolgársággal bíró személyt el kellene ismernünk [menekültként].*” Az ülés teljes jegyzőkönyvét lásd: Extension to other categories of refugees of the measures taken to assist Russian and Armenian refugees. Extract from the minutes of the sixth meeting of the forty-sixth session of the council. Held on September 15, 1927. MNL OL K78 XII-1, 42. cs. Eredeti iktatási szám: C.L.159.1927.VIII. Hasonló eset történt 1935-ben, amikor a norvég kormány tervezetét a Menekültekről és Hontalanokról szóló Általános Egyezményről a Közgyűlés elutasította. *Rózsa Mihály*: A Népszövetség menekültügyi tevékenysége. *Századok* 121. (1987) 139.

kérdésre választ, nem adtak a migrációs és kényszmigrációs hullámokkal szembesülő európai államok számára támpontot; az első világháborút követő években, nem lévén egy nemzetközileg elfogadott, az alapvető emberi jogokat és a menekültek jogait biztosító jogrendszer, a menekültek, migránsok sorsa a menedéket nyújtó, illetve megtagadó állam abszolút belügye maradt.

A repatriáció elve a Népszövetség menekülpolitikájában

Az 1920-as évek elején kicsúcsosodó menekültválság humanitárius katasztrófa felé sodorta emberek százazreit, elég csupán a Lengyelország és Litvánia keleti határain, 1922 nyarán veszteglő orosz menekültek példáját említenem, hiszen a naponta érkező hozzávetőleg 3000 menekült között járványok terjedtek és nagy volt az éhínség. Varsóban 1921 novemberében 143, decemberben 180 menekültet diagnosztizáltak tífusszal, s felütötte fejét a kolera és számos egyéb járvány is. A menekültek ellátása céljából ezekben az években kezdte meg működését a Népszövetség menekültügyi intézményrendszere a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztálya és a Fridtjof Nansen (1861–1930) vezetése alatt működő Menekültügyi Főbiztosság képében. Bár a menekültek egészségügyi és egyéb humanitárius ellátása – mely a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztálya részéről évi 2–300 000 svájci frank közötti összeget emésztett fel⁹ – a menekülteknek a menedéket nyújtó országban való ellátását, míg a személyazonosságai igazolványok kibocsátása migrációs folyamataik elősegítését volt hivatott ellátni, a Népszövetség, valamint – Claudena M. Skran szavaival élve – „a nemzetközi menekültügyi rendszer összes szereplője az önkéntes repatriációt tekintette” a menekültválság „legkívánatosabb hosszú távú megoldásának.”¹⁰

Számtalan alkalommal megfogalmazásra került a Népszövetség Közgyűlése és Tanácsa ülésein a menekültek repatriációjának terve, s számos próbálkozás történt az orosz és örmény menekülteknek a Szovjetunióban való leteleptetésére. Első alkalommal a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának

9 Report of the Health Committee. Council /16th Session/P.V.11. Eleventh Meeting (Public) held Saturday, January 14th, 1922, at 9:30.a.m. Örmény Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: ÖNL) 430/1/1237. 12983-12989. A Népszövetség Egészségügyi Szervezetének és Bizottságának munkájáról bővebben lásd: *Iris Borowy*: The League of Nations Health Organization: From European to Global Health Concerns? In: International and Local Approaches to Health and Health Care. Szerk. Astri Andresen – William Hubbard – Teemu Ryymin. Bergen 2010. 11–30.

10 *Claudena M. Skran*: Refugees in Inter-War Europe: The Emergence of a Regime. Clarendon Press–Oxford University Press, Oxford–New York 1995. 146.

elnöke, Gustave Ador (1845–1928) állt a javaslattal a Népszövetség Tanácsa és főtítkára, Eric Drummond (1876–1951) elé, az orosz menekültek lokális el-látásának fontossága felé helyezve a repatriáció szükségességét.¹¹ A következő években, évtizedekben számos állam kormányának diplomáciai képviselője és nemzetközi szervezet hangsúlyozta a menekültek hazatelepítésének sürgető és megkerülhetetlen mivoltát, a gyakorlati implementáció tekintetében azonban nem beszélhetünk sikeres repatriációs politikáról. Az 1921. évben a francia és brit kormányok részéről is erős támogatókat nyert az orosz menekültek hazatelepítésének kezdeményezése, az 1922. évtől kezdődően Nansen rendszeresen tárgyalt a szovjet kormánnyal a kérdésről, eredményeképpen az 1921 novemberében meghirdetett amnesztiát Moszkva kiterjesztette a hazatérőkre is. Mindennek ellenére a szovjet kormány által támasztott feltételek – melyek a lenticben, egy magyar példán keresztül részletesebben is bemutatásra kerülnek – által okozott nehézségek és az orosz emigráció tiltakozása nyomán tömeges repatriációra nem került sor.¹²

Az örmény menekültek „repatriációjára” 1923 és 1929 között számtalan tervezet született előbb 50 000, később 15 000 örmény menekültnek Kelet-Európából és Törökországból a Kaukázusba, Szovjet-Örményország Szardarabad régiójába való áttelepítéséről. Az 1920-as évek derekán több bizottságot is létrehoztak az orosz és örmény menekültek repatriációja lehetőségeinek vizsgálatára, s a szovjet örmény kormánnyal együttműködésben tervezeteket állítottak elő és nyújtottak át a Népszövetség Közgyűlésének. A megművelhető, öntözőrendszerrel ellátott földterületek felmérését, gazdasági hozamának és fenntarthatóságának megállapítását gondos agrár-földrajzi és gazdasági számítások alapján végezték, s kimutatták, hogy az összesen 10.000–15.000 görögországi és 5.000 konstantinápolyi – örmény menekült repatriációja gyeszjatyinánként (régi orosz terület-mértékegység) 200, összesen 9.000.000 rubel összegű támogatás, vagy kölcsön formájában volna kivitelezhető.¹³ (Érdekességként említeném itt meg, hogy az 1926. évi jelentést előkészítő bizottság tagjai között ott szerepelt Norvégia későbbi náci kollaboráns kormányának feje, Vidkun Quisling is.) Nansen elsődleges elképzelése szerint a német bankokban a szövetséges hatalmak

11 További információkért lásd: *Phil Orchard: A Right to flee: refugees, states, and the construction of international cooperation.* Cambridge University Press, Cambridge–New York 2014. 108–110.

12 Vö.: *Skran, C. M.: Refugees i. m. 147–156.*

13 Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. ÖNL 1168/1362. 1–25.

által zárolt oszmán bankszámlákon található öt millió Font összeget – amely vélhetően „nagy részben örmény pénzből állt” – fordították volna a menekültek letelepítése kivitelezésének céljára, mindazonáltal, amint azt a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal is megfogalmazta, a vizsgálatok „nem találtak arra nézve bizonyítékot, hogy a pénz felhasználására az örmények jogi követeléssel léphetnének fel.”¹⁴ Egy másik elképzelés szerint a tag-államok kölcsön formájában teremtették volna elő a szükséges összeget, melyet maguk a menekültek fizettek volna vissza idővel – mindazonáltal különböző örmény filantróp szervezeteken és a német kormányon kívül más donor nem vállalkozott a kölcsön biztosítására, így végül az örmény menekültek Örményországban történő tömeges letelepítésére a Népszövetség oltalma alatt nem került sor.

Kitelepítések Kelet-Európában

Sor került azonban a menekültek tömeges kitelepítésére Délkelet-Európa különböző államaiban és Törökországban, a repatriáció elve prioritást élvezett csaknem minden menedéket biztosító államban, így Magyarországon is.

A menekültkrízis által leginkább érintett két délkelet-európai állam Görögország és Bulgária voltak, előbbi területén 1924-ben 55 000 örmény, 1922-ben 3000 orosz menekült, míg Bulgáriában 1926-ban 28.340 orosz, s hozzávetőleg 20.000 örmény menekült tartózkodott.¹⁵ A két állam a Balkán-háborúkat, a világháborút és az ún. török függetlenségi háborút követően hasonló szociálgeográfiai helyzetbe került, hiszen Görögországba több mint egymillió görög menekült Kis-Ázsiából és a Balkánról,¹⁶ míg Bulgáriában

14 International Labour Office, Geneva, 14th August 1925. ÖNL 1168/1/344. 73.

15 Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL 430/1/1314. 2653., Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Централен държавен архив (Központi Állami Levéltár, Szófia. A továbbiakban: ЦДА) 24/891/3. 49., Kimutató az orosz menekültekről. 1926. február 13. ЦДА KMF 176/10/459. 39., *Lakatos Judit*: Az orosz menekültek ügye a Nemzetek Szövetségében (1920-as évek). In: Az orosz „fehérgárdista” emigráció Magyarországon (1918–1945). Szerk. Halász Iván. Budapest–Esztergom 2011. 36., Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society. Szerk. Richard Clogg. London 2002. 95.

16 Más, korabeli becslések ezt a számot jóval magasabb értékben láttatják. James Barton 1930-ban 1,4 millió, míg Sir John Arthur Ransome Marriot másfél millió görög menekültől beszélt. Vö.: *James Barton: Story of Near East Relief (1915–1923): An Interpretation*. Macmillan, New York

hozzávetőleg 220.000 bolgár menekült várt ellátásra,¹⁷ amely a háború sújtotta államokra és azok gazdaságára hatalmas terhet rótt, s e hasonló helyzetből fakadóan a két állam hasonló politikát folytatott az orosz és örmény menekültekkel szemben. A hivatalos görög és bolgár álláspont a repatriáció előmozdításában realizálódott, mely törekvésében a Népszövetség – és maga Fridtjof Nansen is – támogatta a két balkáni államot. A két állam diplomatái a Népszövetség Tanácsának és Közgyűlésének ülésein újra és újra hangsúlyozták, hogy mindent megtettek a menekültek ellátása érdekében – Görögország 1924-ig bezárólag 70.000.000 drachma (vagyis 280.000 angol fontnak megfelelő) értékben,¹⁸ míg Bulgária, nemzetközi szervezetek segítségével 1925-ig bezárólag hozzávetőleg 2.200.000 leva értékben támogatta őket¹⁹ –, melyet mindazonáltal nem képesek tovább fenntartani. Szemükben a menekültek Görögországból és Bulgáriából történő kitelepítése tűnt az egyetlen kiútnak e valóban szorult helyzetben.

A bolgár kormány az 1925. évtől kezdődően dolgozott a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályával együttműködésben az orosz és örmény menekültek kitelepítésén, a nemzetközi szervezet saját irodát is fenntartott Szófiában élén Boris Serafimow-val – működésének elsőszámú feladatkörét a kitelepítések előkészítése jelentette.²⁰ A bolgár kormány 1923 és 1924 között nem kevesebb, mint hatezer orosz menekültet telepített ki az országból, 1925 első félévében további 1200 főt.²¹ 1925. szeptember 17-én, Ivan Madzsarov bolgár követ a Népszövetség hatodik Közgyűlése előtt, tolmácsolva kormánya álláspontját, felkérte a Nemzetközi Munkaügyi Hivalt, hogy bővítsék ki az ún. evakuációt elősegítő bizottság működési körét,

1930. 161., 165.; *John A. R. Marriot: The Eastern Question: A Historical Study in European Diplomacy.* Clarendon Press, Oxford 1951. 409.

17 Egy korabeli kimutatás alapján 1913 és 1925 között összesen 221.194 bolgár menekült érkezett Bulgáriába. 111.309 fő a fővárosban, 109.885 fő pedig falvakban talált menedéket, köztük 3304 özvegy és 6594 árva. Vö.: Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Annex I. Bulgarian refugees who immigrated into Bulgaria during the years 1913–1925. ЦДА 24/891/3. 18.

18 Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. ÖNL 1168/1/362. 2654.

19 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. ЦДА 24/891/3. 54.

20 S. Lawford Child, Délégation pour le Proche Orient, Service des Réfugiés, Bureau International du Travail, Société des Nations – Au Ministère Royal des Affaires Etrangères et des Cultes, 1925. március 31. No. B.J.T./4x/20. ЦДА 176/10/459. 21.

21 Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. Le 17 Septembre 1925. ЦДА 176/10/459. 98–99.

hogy ne csupán Szófiára, hanem az ország egész területére kiterjedő munkát végezzen. Az örmény menekültek kitelepítését is szorgalmazta, s bejelentette, hogy az 1924. év során 8000 örményt telepítettek ki az ország területéről, mely folyamatot a továbbiakban is folytatni kívánták. Beszédében meg is indokolta mindezt, a következőket hangoztatva: „Az utóbbiak [ti. az örmény menekültek] nagy része a bolgár kormány beleegyezése nélkül szivárgott be Bulgáriába, egy idegen elemet alkotnak, nem képesek a helyi lakossághoz való asszimilációra, kevésbé produktívak és nem kívánatosak, főleg az ország aktuális gazdasági körülményeit tekintve.”²² Beszédében mindehhez hozzátette, hogy bár Bulgária jelenlegi nehéz helyzetében érthető, megérthető volna, ha az örmény menekültek kitelepítésében „kényszerítő eljárások”-hoz folyamodnának, mégis bíznak a Népszövetség támogatásában és a lehetőségben, hogy közösen találjanak „egy igazságos megoldást az örmény menekültek kérdésére egy nagymérvű evakuáció képében”.²³ Madzsarov ezzel kilátásba helyezte a menekültek „repatriációjának” – „evakuációjának”, kitelepítésének – kényszeres módon történő implementációját Bulgáriában, érvelésében ezzel deduktív módon a „kritikus pillanatok”-ból fakadó krízishelyzet megoldására tett drasztikus javaslatot (kényszerítő eljárások) általánosan elfogadhatónak, „érthető”-nek minősítette, így az elérni kívánt célt, a Népszövetség azonnali segítségnyújtását, mint egyedi esetet, annak létjogosultságát, hovatovább megkerülhetetlenségét kívánta igazolni. Mindemellett fontos leszögezni azt, hogy a kényszeres evakuáció, amely az örmény menekültek esetében nem eredeti lakhelyükre, származási országukba történt volna – hiszen az örmény népirtást követő Oszmán Birodalom utódja, a Török Köztársaság nem vállalta a menekültek befogadását, sőt, az üldöztetések túlélőinek kitelepítését szorgalmazta²⁴ –, semmi esetre sem nevezhető repatriációnak, kizárólag kényszerdeportálásnak.

Görögország menekültpolitikája újabb példával szolgál a menekültek első világháborút követő délkelet-európai kitelepítésének kényszeres voltára. Görögország, Bulgáriához hasonlóan, újra és újra felszólította a Népszövetség testületeit a menekültek kitelepítésére. A görög követ – később külügyi-

²² uo.

²³ uo.

²⁴ Amint azt Tevfik Rüştü Aras török külügyminiszter megfogalmazta Hevesy Pál „Minister Resident Urnak” Genfben, 1928 márciusában: „ha azoknak [Törökország nemzetiségeinek] nem tetszik ott, ahol vannak, hagyják ott azt az országot és hurcolkodjanak vissza anyaországukba!” Hevesy László levele Walko Lajos külügyminiszternek, 15/pol. szám. Genf, 1928. március 27. MNL OL 287/32/1.

niszter – Pericles Argiropoulos a Közgyűlés Huszonkilencedik Ülésén, 1924. június 12-én tartott beszédében kijelentette, hogy kormánya nem kívánja a továbbiakban finanszírozni az örmény menekültek ellátását, hiszen „számuk Görögországban 120 000-re” nőtt, s „Görögország lakossága nem lesz hajlandó az örmény menekültek részére átadni földjeik egy részét”, mivel azok nem „nemzettársaik.” Mindebből kifolyólag Görögország csatlakozott az örmény menekültek „repatriációját” előírányzó népszövetségi kezdeményezéshez, s Argiropoulos felajánlotta, hogy a kitelepítések jövőbeli realizálása során a Görögország területéről kitelepítendő menekültek útiköltségének 30-40%-át kormánya biztosítja, amennyiben görög hajókat vesznek ehhez igénybe.²⁵ Sőt, arra is sor került, hogy a Görögországból kitelepítendő 10 000 örmény menekült névsorának összeállítása során az önkéntesség mindent felülíró alapelvét semmibe véve, a Szovjetunióban való letelepedést ellenző örmény menekülteket is a repatriációs listára kényszerítettek a görög hatóságok, ami az örmény menekültek demonstrációját váltotta ki 1925 novemberében. Thomas Frank Johnson szavaival élve „sokan közülük jelezték, hogy korábbi politikai tevékenységük nem teszi lehetővé Szovjet-Örményországban való tartózkodásukat.”²⁶ Mindezekből tisztán láthatjuk, hogy az első világháborút követő években, nem lévén egy nemzetközileg elfogadott, az alapvető emberi jogokat és a menekültek jogait biztosító jogrendszer, a menekültek sorsa a menedéket nyújtó állam abszolút belügye maradt, s tömeges kitelepítésekre *ad hoc* módon, szabályozatlanul, az emberiesség szempontját részben figyelmen kívül hagyva, szubjektív gazdasági érdekekre való hivatkozással került sor.

A Török Köztársaság területén került sor az örmény menekültek körében a legaggályosabb, a humanitás tekintetében legsúlyosabb, korunk nemzetközi jogi (és morális!) normarendszere tekintetében a leginkább elítélendő, az örmény kisebbség, köztük több ezer Nyugat-Örményországból és Anatólia számtalan, korábban örmény lakosságú településéről származó menekült deportálását irányzó műveletekre. Általánosan elfogadott nézet szerint az örmény népirtás az ún. török függetlenségi háború (1919–1923) végéig tartott, hiszen a Mustafa Kemál Atatürk (1881–1938) elnöksége alatt működő Nagy Török Nemzetgyűlés hadserege szisztematikus módon üldözte Törökországot

25 Council/29th Session/P.V.2 (1), League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. Second Meeting (Public) held at Geneva on Thursday, 12th June, 1924, at 10:30 a.m. ÖNL 1168/1/362. 2654.

26 T. F. Johnson levele F. Nansennek, 1925. november 21. ÖNL 1168/1/344. 139–140.

keresztény kisebbségeit.²⁷ Jelen tanulmány földrajzi és tematikus kereteit szem előtt tartva csupán a konstantinápolyi és kelet-trákiai területek örmény menekültjeinek kitelepítését vázolom fel röviden,²⁸ mindannak ellenére, hogy az örmény népi történetének új, eddig kevésbé kutatott fejezeteire is fényt vethetnek az ez irányú kutatások.²⁹ Konstantinápoly a török függetlenségi háború során, elsősorban addig, amíg a szövetséges haderők állomását szolgált, örmény menekültek tízezreinek nyújtott menedéket. 1923-ban még több mint 6000 örmény menekült élt a város 13 menekülttáborában, míg 30 000 menekült a város különböző részein, általában családoknál elszállásolva. Az örmény menekültek deportálására a kemalista hadsereg győzelmét követően, első ismert hullámára Konstantinápolyban az 1923. évben került sor, amikor a török kormány felszólítására közel 6000 idős örmény menekültet kellett a H. H. Hacsaturján vezette Örmény Árva és Menekült Segélyszolgálatnak a városból kitelepítenie: több mint 5 000 fő Franciaországban, 668 Szíriában, a fennmaradó 125 fő Argentínában, Görögországban, Olaszországban és az USA-ban talált menedéket.³⁰ A Konstantinápolyban 1923-ban vesztglő 36 000 örmény menekült létszáma az 1925. évre – Fridtjof Nansen jelentése

27 A tengernyi szakirodalom helyett szolgáljon bizonyítékkul pár magyar királyi követi jelentés az 1922. évből: „Az örmények nagy része még a háború alatti mézárásoknak esett áldozatul. A még megmaradt töredékeket valamint a görög lakosságot kemalisták üldözik és kiirtják.” Helyzet Kis-Ázsiában, 1922. március 11. 23. pol. / 1922, MNL OL 287/32/1. „A rendes csapatok bevonulását nyomon követték azonban az irregulárisok, melyek akadálytalanul a lakosság vagyonára és életére törtek. A borzalmas tűzvész keletkezésének első okai ugya[n] ismeretlenek, bizonyos azonban, hogy a keresztény városnegyedek pusztulása a törököknek nem volt kedvük ellenére. Az örmény és görög lakosság egy része az irregulárisok garázdálkodásának és a tűzvésznek esett áldozatul, akik tehették elmenekültek, az ottmaradtak közül pedig a férfiakat a törökök kényszermunkára deportálják Anatolia belsejébe állítólag a görög csapatok által okozott károk helyreállítására. Így a nemzetiségi kérdés, mely Kis-Ázsiában a török részére oly veszély[es] volt, radikális megoldást nyert Smyrnai események, 1922. október 11. ” 78.pol/1922, MNL OL 287/32/1. „A nem muzulmán török állampolgárságú, tehát úgy nevezett „raya” lakosság egész Anatóliában tökéletesen eltűnt” Idegenek helyzete Smyrnában, 1922. november 2. 90.pol./1922, MNL OL 287/32/1.

28 A bekezdés egy már megjelent tanulmány rövid vázlata: *Kránitz Péter Pál*: Survivors, asylum seeking and repatriation: the case of Armenian refugees in Constantinople, *Patmutyun yev Hasarakagitutyun: Taregirk’* 1. (2015) 88–100.

29 Hogy csupán egyetlen példát említsek, Rodostó (ma: Tekirdag, TR) örmény lakossága, miután a görög és szövetséges haderő 1922-ben elhagyta a várost, a bevonuló kemalisták és irregulárisok fosztogatásainak, faji alapú üldöztetéseinek kiszolgáltatott helyzete ellen Bulgáriába volt kénytelen menekülni. Bővebben lásd: Extract from report from Inter-Allied Mission, Rodosto; Dated 22nd. November 1922. IJIA KMF 24/891/2. 7.

30 Short report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees; Constantinople Office. 25th October 1923. Appendix. ÖNL 430/1/1259. 576.

alapján, a városban és környékén – mindösszesen 5 000 főre csökkent.³¹ 1926 júliusában Kelet-Trákiában 4 972 örmény menekült tartózkodott; 1 632 nő, 1 258 gyermek és 941 férfi – nemi megoszlásuk jól mutatja, hogy a népiirtás elsősorban férfi áldozatokat követelt.³²

A továbbiakban a repatriációs politika magyar vonatkozásain keresztül is árnyalásra kerül a népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlatainak története, melyre kiváló példával szolgál egy 1928. évi eset. Ebben az évben ugyanis nyolc Magyarországon élő orosz menekült kívánt visszatérni a Szovjetunió területére, mely spontán, önkéntes hazatelepülésként mind a mai napig a menekültpolitika legkívánatosabb célkitűzését jelenti – a szovjet kormány mindazonáltal megtagadta repatriációjuk engedélyezését. A magyar külügyminisztérium Nansennel és a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Menekültügyi Osztályával vette fel a kapcsolatot a probléma megoldása érdekében, amelyről Nansen személyesen tárgyalt Georgij V. Csicserin (1872–1936), a Szovjetunió külügyi népbiztosával. A magyar külügyminisztérium biztosította az érdekelt feleket arról, hogy „a magyar kormány sem a múltban, sem most semmiképpen sem akadályozza meg az itt tartózkodó orosz állampolgárokat hazameneteli szándékukban, sőt azt a maga részéről is mindenkor elősegíteni fogja.”³³ A szovjet fél, nevezetesen Csicserin mindazonáltal kijelentette, „garanciára van szüksége arra vonatkozólag, hogy az Oroszországba visszatérő orosz állampolgárok nem szovjetellenesek.”³⁴ Erre a bizonyos garanciára a menekültek magyarországi tartózkodásának körülményét személyesen kivizsgáló, egy, a szovjet kormány által kijelölt megbízott budapesti tevékenysége alapján kívánt szert tenni. Természetesen a magyar fél ebbe nem egyezett bele, s a tárgyalások kudarcba fulladtak. A történetek szemléltetően tanúskodnak amellett, hogy a Magyarország, s általánosságban a kelet-közép-európai államok repatriációs kísérletei elsősorban a Népszövetség égisze alatt realizálódhatott, mindazonáltal a nemzetközi szabályozás, a megvalósítás elvi és gyakorlati eszközeinek teljes hiánya miatt még egy ilyen elenyésző, nyolc főt érintő csoportos repatriációra sem sikerült szervezeten sort keríteni, a menekülteknek egyesével kellett beutazási engedélyért folyamodniuk.

31 Des notes concernant les réfugiés arméniens se trouvant á Constantinople. Armenian Refugee & Orphan Relief. Armenian Church, Balook Bazar, Pera, Constantinople, Le 9 Juin 1925. ÖNL 1168/1/344. 61.

32 Number etc. of Armenian refugees. The Problem to be solved. Report by Dr. Fridtjof Nansen. ÖNL 1168/1/362. 1-25.

33 Miniszteri levél Hevesy Pál Minister Resident Urnak Genfben, Budapest, 1928. június 1. 115.215/7. MNL OL K107/52/43/2/b/1.

34 Levél Gróf Khuen-Héderváry Sándor rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter úrnak. 82.Pol.szám. Genf, 1928. július 11. MNL OL K107/52/43/2/b/1.

Konklúziók

A fentiekben a rendkívül összetett népszövetségi menekültügyi politikának egy szintén komplex és kérdéses, eddig a nemzetközi szakirodalom által is csupán érintőlegesen vizsgált szegmensét, az orosz és örmény menekülteket érintő népszövetségi és kelet-európai kitelepítési gyakorlatokat tekintette röviden át a tanulmány néhány példa tükrében; szükséges azonban levonnunk néhány fontos konklúziót.

A népszövetségi menekültügy – *exkluzív jellege* okán – az 1920-as években menekültek számos csoportjától tagadta meg a nemzetközi védelem, kiváltságok (személyazonossági igazolvány) és jogok (a menekültstátuszt a reciprocitás elve alapján jogilag először szabályozó 1928. évi egyezményben foglaltak) biztosítását, melyek más nemzeti és nemzetiségi csoportokhoz tartozó menekültek részére történő kiterjesztésének terve az 1927. évben a Népszövetség Tanácsának 46. ülésén megbukott. A népszövetségi menekültügy repatriációs politikája ezen felül önmagát hazudtolta meg akkor, amikor a Kis-Ázsiából, Kelet-Trákiából és Nyugat-Örményországból, a népiirtás elől menekülő örmények hazatelepítésének jelszava alatt a Szovjet-Kaukázusba kívánt 15 000 menekültet telepíteni, hiszen a menekülteknek csupán elenyésző hányada származott a korábban orosz igazgatás alatt álló területekről, így repatriációnak, vagyis hazatelepítésnek nem nevezhetnők e törekvések. Mindezen aggályokon jócskán túlmutatott a Görögországban és Törökországban tapasztalt kényszerű kitelepítési gyakorlat, amit nem lehet más szóval, mint deportálással jellemezni, s amely ellen az örmény menekülteknek 1925 novemberében a nyilvános demonstráció eszközéhez kellett, hogy folyamodjanak. Mindezen felül kijelenthetjük, hogy a népszövetségi menekültügy kitelepítési gyakorlata bár a származási országba, vagy legalábbis hasonló kultúrkörbe való telepítést preferálta, s számtalan alkalommal folyamodott a Népszövetség tagállamainak segítségéért egy egységes, szervezett, kivitelezhető és fenntartható repatriációs kísérlet implementációjának anyagi támogatása céljából, egy párezer fő orosz menekültcsoport Törökországból Novorosszijszkba, a Szovjetunióba történő áttelepítésén kívül kevés sikerrel járt.

Bár sok kritika érheti a népszövetségi menekültügy kitelepítési stratégiáit, elmondható, hogy az első világháborút követő évtizedben a Népszövetség égisze alatt kialakuló nemzetközi menekültügy, intézményesülése és kezdetleges jogi keretek közé való terelése, a menekültek ellátását célzó humanitárius segélymozgalom és a két legnagyobb számú menekültcsoport jogi státuszának rész-

leges tisztázása elsődleges fontosságú volt a menekültek tragikus sorsának további alakulása tekintetében, s megalapozta a második világháborút követően, az ENSZ keretei között kiforró menekültügy kiteljesedését. Amint az az 1927. évi 46. tanácsülés elutasító magatartásában is kikristályosodik, nem kérhetjük számon korunk európai menekültpolitikája normarendszerét a két világháború közötti európai döntéshozókon, mindazonáltal a kényszerű ki- és áttelepítések, deportálások gyakorlatát joggal érheti korunk szemlélői részéről kritika.

PÉTER PÁL KRÁNITZ

Repatriation or Deportation?

Replacement practices of the League of Nations' refugee affairs in Southeast and East-Central Europe in the post-World War I period

The article ventures upon demonstrating how the replacement of Russian and Armenian refugees took place in Eastern Europe in the 1920s under the auspices of the League of Nations and Eastern European states. It is evident that due to the lack of a sophisticated international legal and institutional system, the relocation – so-called repatriation, sometimes referred to as evacuation – of refugees occurred without any humanitarian concerns and international observation, thus, subjective economic interests could lead to the *deportation* of thousands of refugees, even against their own will. Representatives of Bulgaria threatened the Council of the League in 1925 that their authorities would put “compelling methods” into practice if it does not assist the “evacuation” of refugees, and managed to deport no less than 14 000 Russian and Armenian refugees between 1923 and 1924. Greece and Atatürk's Turkey followed other, even more distressing replacement practices: Greece included refugees in repatriation lists against their own will, while Turkey forced thousands of refugees to flee territories previously controlled by the Allied forces. The article raises awareness of the importance of humanitarian observations and carefully prepared, voluntarily repatriation practices.

A párizsi lengyel emigráció apostola: Bogdan Jański

Kortörténeti megalapozás: az 1830-as évek Párizsa és a lengyel kérdés

Franciaországban az 1830-as évtized belpolitikai szempontból nem volt stabilnak mondható. Számos feszültségforrás nehezítette a korszakot. Megkezdte uralmát Lajos Fülöp (1830–1848),² aki meg akarta különböztetni magát elődjeitől. A polgárkirálynak is nevezett uralkodó kezdeményezései azonban mégsem tudták megoldani a társadalom középső és alsó rétegeinek problémáit.

Párizs akadémiáival, iskoláival, íróival a szellemi és kulturális centruma volt az országnak. A város középső és keleti negyedeiben találtak maguknak hajlékot, akik a szomszédos északi és keleti megyékből betelepültek, de a legtöbb bevándorló is. A harmincas éveket azonban állandósuló zavargások jellemezték. Tömegek kerültek Párizs utcáira, akik a lázadástól sem riadtak vissza. A vidéken nyomor és koldulás keserítette meg a lakosságot; stagnált az üzleti élet, leálltak az építkezések, számos bank ment csődbe; bezárták a manufaktúrákat. 1830 augusztusában sztrájkmozgalmak kezdődtek; kirakatbetörések, gépromboló akciók növelték a rendetlenséget országszerte; amelyet a külföld munkások elleni lyoni, Grenoble-i megmozdulások, valamint a lyoni selyemipar munkásainak 1831. novemberi felkelése követett. A káoszt csak fokozta a fővárost oly nagyon megrázó, de más városokra is kiterjedt kolerajárvány.³

* A PPKE BTK-án szerzett történelem szakos bölcész és tanár diplomát. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Illés Pál Attila.

2 Előtte a visszatért Bourbon uralkodók – XVIII. Lajos (1815–1824) és X. Károly (1824–1830) – alkotmányos monarchiát vezettek be, de az eleinte liberálisnak tűnő alkotmányt megsértették, és kormányzásukban a konzervatív monarchia jellege elevenedett meg. Igyekeztek kárpótlásban részesíteni a forradalom által sújtott emigránsokat, a hadsereg és a közigazgatás területén a nemeséget pozitív diszkriminációban részesítették; a katolikus egyházat erősen támogatásukba vették, a lakosságot a forradalom bűnei miatt kollektív bűnbánatra szólították; viszont a politikai életbe való beleszólók körét alig bővítették. Bővebben l.: *Roger Price: Franciaország története*. Maecenas Könyvkiadó, Bp. 1994. 159–160.

3 Franciaország története. Szerk. George Duby. I. kötet. Osiris Kiadó, Bp. 2005. 786., 803–805.

Különböző anarchista eszmék és utópista szocialisztikus gondolatok voltak születőben (Charles Fourier). Saint-Simon gróf hagyományán egy csoportosulás alakult a fővárosban. A gróf a jólétre törekvésen alapuló új erkölcsiség érvényre juttatásával képzelte el a vallás reformját, és összefogásra szólította a nemzeteket a Szent Szövetség ellen. A harmadik fontosabb kör, amelyről még beszélni kell, a *Lé Memorial Catholique* című lap megjelenésével kezdte meg életét, 1824-ben, *Felicité Robert de Lamennais* atya vezetésével.

A harmadszorra is felosztott Lengyelország számára a napóleoni háborúk sem hozták meg a függetlenség állapotát. A bécsi kongresszuson döntöttek az európai határvonalak újrarajzolásáról. 1815-ben Lengyelországot negyedszer is felosztották.⁴ A Lengyel Királyságban a tényleges hatalmat I. Sándor cár Varsóban állomásozó testvére: Konsztantyin nagyherceg gyakorolta. A cár által Lengyelországnak adományozott liberális alkotmányt kezdettől fogva megsértette maga a cár, Konsztantyin nagyherceg és Nyikolaj Novoszilcov cári felhatalmazott.⁵ Mindezekkel szemben a rendi képviselőkön belül működő lengyel liberális ellenzék is fellépett; de jóval szélesebb körű próbálkozást folytatott a nemesi demokraták irányzata. Megindultak a titkos szerveződések, az elsők az egyetemi diákság köreiben. A titkos szervezetek ellen a cár megtorló intézkedéseket vezetett be 1822-ben. 1830-ban Piotr Wysocki szervezett összeesküvést a cári berendezkedéssel szemben, ehhez a titkos hazafias szerveződéshez katonatisztekön kívül értelmiségiek, fiatal diákok is csatlakoztak. Így tört ki a 1830. november 29-én a felkelés: a hadapródok megtámadták Konsztantyin nagyherceg lakóhelyét. A felkelés pár hónap múlva országos méretűvé szélesedett. Azonban a lengyel seregek kimerültek, és 1831. október 5-én kudarccal ért véget a lengyel felkelés. A Lengyel Királyság elveszítve viszonylagos önállóságát, alkotmányát a cári Oroszország tartománya lett. Ivan Paszkievics tábornagy kegyetlen megtorló intézkedéseivel sújtotta a felkelőket⁶ (börtön, száműzetés, besorozás a cári hadseregbe, földek elkönfiskálása), megindult a lengyel oktatási intézmények bezárása, az egyház orosz

4 A felosztás eredménye: Porosz-Lengyelország a Poznańi Nagyhercegeg tartományait és a nyugat-poroszországi területeket foglalta magába. Osztrák-Lengyelországot a délebbi területek adták a korábbi elnevezést meghagyva: Galíciai és Lodomériai Királyság. Létrejött Krakkó szabad köztársasága a három felosztó állam protektorátusa alatt. Végül a cári Oroszországhoz kapcsolódott a keletebbi ország-szelet Lengyel Királyság néven (Kongresszusi Lengyelország). vö: *Oscar Halecki: A History of Poland*. Roy Publishers, New York 1943. 1956. 223.

5 *Szokolai Katalin: Lengyelország története*. Balassi Kiadó, Bp. 2006. 100.

6 *Szokolai K.: Lengyelország i. m.* 107.

befolyás alá helyezése, és a russzifikáció. Százával indultak Nyugatra a korábbi felkelők, komoly menekült hullám bontakozott ki.

A lengyel politikai emigránsok központjává vált Párizs, Orleans, Versailles, Avignon; London, Róma, Brüsszel, Bern, Isztambul. A lengyel emigránsok a nyugati hatalmakat igyekeztek megnyerni, hogy segítséget kaphassanak függetlenségük visszaszerzésére. Ezzel jelent meg a lengyel kérdés a nyugat-európai és közép-európai államok külpolitikájában is. Későbbi próbálkozásai (1846; 1863) azonban sikertelenek maradtak.

Az 1830-as években tehát számos lengyel menekült érkezett Párizsba. A lengyelek politikai szempontból különböző társulásokhoz tartoztak; baloldali csoportosulásaik közül Joachim Lelewel vezetésével alakult meg a Polski Komitet Narodowy; mely monarchiaellenes, forradalmi eszméket hirdetett. Lelewellel szemben Adam Czartoryski herceg és arisztokrata ismeretségi köre jobboldali törekvései egy dinasztikus monarchia keretében képzelték el a függetlenségét visszaszerző új Lengyelországot, később az alkotmányos monarchia liberálisabb elképzelését is már elfogadhatónak tartották programjukban. Az osztotta meg az emigráció lengyelségét, hogy hogyan képzelik el hazájuk függetlenségének visszaszerzését (felkeléssel vagy a magasabb diplomáciai körök megnyerésével; egyedül vagy más nemzetek segítségével); hogy milyen államformában látják a megalakítandó, felszabadított lengyel területek jövőjét (republikánus, demokratikus berendezkedés vagy monarchia).

Ebben a reményvesztett helyzetben formálódott ki a francia fővárosban egy szellemi-lelki közösség, amely megtartó spirituális bázisa lett a párizsi lengyel emigrációnak. Alapítója egy laikus lengyel értelmiségi fiatalember volt: Bogdan Jański (1807–1840), aki külföldi tanulmányai miatt külhonból értesült nemzete felkelésének híréről, de abban szervesen részt venni nem tudott, a felkelés leverése után mégis önként vállalta az emigránsok sorsát. Ez a korábban Istentől elfordult, és varsói évei alatt a bűnök útjára tévedt ember - párizsi tanulmányai következtében - a francia megújult lelkiületű katolicizmus szellemiségével találkozva visszatálalt hitére, és egyre inkább azon fáradozott, hogy a Párizsba menekült lengyelség a vallási és nemzeti identitását el ne veszítse, hanem megőrizze, s elmélyítse. Személye köré a párizsi lengyel emigráció olyan nagy alakjai, alkotói, gondolkodói, művészei csoportosultak, mint Adam Mickiewicz, Antoni Górecki, Bogdan és Józef Zaleski, Stefan Witwicki, Cezary Plater, Ignacy Domeyko. Lakása olyan szellemi-lelki csomóponttá vált, amely mindig nyitva állt az érdeklődők számára.

Apostoli tevékenység a Nagy Emigrációban Jański háza, karizmája

Jański kis lakása 1836 Hamvazószerdájától vált lelki közösséggé: „Azzal a gondolattal alapítottuk meg ezt a házat, hogy menedék lehessen; hogy az önfejllesztés és a lelki fejlődés helyszíne lehessen mindazok számára, akik megtapasztalják életükben a megtérést. Ez (a ház) egyfajta jelképes mértékadó alap is lehetne azok számára, akik teljesen maguk mögött hagyják saját életcéljuk terveit, anyagi és pénzügyi eszközeiket, javaikat azért, hogy Istent szolgálják; hogy megvédjék, és hogy hirdessék Krisztus igazságát és ennek a gyakorlati megvalósulását minden életformában.”⁷ Jański gondolataiból kiolvashatjuk az alapítónak azt a törekvését, hogy az Istent kereső vagy az Istenre már rátaláló személyeknek egy „spirituális bázist” hozzon létre, ahol lelki életükben megerősödhetnek, fejlődhetnek. Jański és követői életközösségben szerettek volna szolgálatára lenni Istennek úgy, hogy mindennapi cselekedeteikben szolgálják egymást és embertársaikat is. A kongregáció lelkiségének alapgondolatai közt szerepel az Isten, a szabadság és haza szolgálata: „A közösség alapja és jelképe: az Isten, a szabadság és a haza. Azonnali cél, hogy megtartsuk és megerősítsük atyáink szent hitét; amely a szabadság és a hazaszeretet alapelve; amely garantálja jövőbeli függetlenségünket és a szabadság beköszöntét mindenki számára hazánkban. A közösség megalapozásának impulzusai ezt a célt kell, hogy szolgálják: a tagoknak a hit, a szabadság és a haza ügyéért való feltétel nélküli elkötelezettségét (...)”⁸ Emellett kulcsfontosságú szerepet tölt be a közösségi lét; amely forrása és szíve mindannak a tevékenységnek, amit a testvérek folytatnak. Ebben a belső közösségben tapasztalhatják meg a közösség tagjai a testvéri szeretetet, a testvéri egységet. Hogy Jański szerint milyen fontos vezérfonalak vezethették a társakat a megszentelődésben? Egyrészt a személyes lelki élet; a lelkiségi dimenzió; maga az a nyílt szándék, hogy az életszentségre törekednek. Ilyen vezérfonál még az Isten-központúság, az önmegtagadás, az önmegtartóztató életvezetés; az önismeret; az alázat gyakorlása, s ide tartozik a lelki újjászületés gondolata; a közösségis lelkülethez kapcsolódó felelősségérzet; az isteni kegyelem befogadása és a megtalált küldetés megvalósításán való munkálkodás.

7 Bogdan Jański: Letter to W. Wielogłowski. In: Under the Standard of the Risen Savior, Statements of the Founder on the Theme of the New Community. Szerk. Bolesław Micewski. 1-2. Vö: Polska Akademia Nauk. The archives of the Polish Academy of Science in Kraków, Poland.

8 Részlet Jański kéziratából: Under the Standard i. m. 3–4. vö: Archives of the Congregation in Rome. mss. 8608; 841–851.

Jański különleges személyiség volt. Természetes ösztönzést érzett arra, hogy tudását megoszthassa másokkal. Küldetéstudata energiával, tettekre készséggel, előrelátással párosult. Istenhez való visszatalálása után egyre inkább azon volt, hogy kereső barátait is elvezesse Istenhez. Személyes példájával megérintette az embereket.⁹ Nagy gondot fordított arra, hogy minél több figyelmet szentelhessen kapcsolataiban a „másikra”. Jó pszichológus vált volna belőle: mindenkit karakterének megfelelő hangon szólított meg. Nem mindennapi jósága, emberi kapcsolataiban meglevenedő megértése, nyitottsága, imára hajló szíve mindenkit megérintett.

Lelki-apostoli munka, papképzés és mentori tevékenység, a világiak és a nők pasztorációja

1. Konkrét, személyes apostoli munkája 1835-ben vette kezdetét és egy fiatal emigráns költő, Adam Celiński személyéhez kapcsolható. Ő volt az első, akinek felkarolta ügyét Jański. Munkát szerzett neki, együtt imádkozott vele, közösen olvasták a Szentírást, a lakhatási problémákkal küszködő Celińskit meghívta, hogy lakótársa legyen, megválaszolta az Egyházzal kapcsolatban felmerült kérdéseit és visszavezette őt a szentségekhez.¹⁰ Adam a közösség egyik legelső tagja lett, és az életszentség hírében halt meg. Hasonló volt a helyzet Jan Koźmian, Stanisław Worcell, Hieronym Kajsiewicz, Leon Przecławski, Piotr Semenenko és Leonard Rettel esetében. Jański tudta Semenenkóról, hogy nem egy vad politikai agitátor, akinek egyesek tartották, hanem valójában egy csendes, reflektív személyiség. Példájával, jóságával segített abban, hogy mérsékelje ezt a fiatal lázadót. Jańskival való beszélgetései különleges hatással voltak Semenenkora. Az olvasmányok, melyeket Jański adott neki, segítették őt abban, hogy lelki élete újjászületésére fókuszáljon. Így imádkozott Jański ezért a magát a gyónásra már elhatározó, fiatal lélekért – ahogyan ez 1835. január 13-ai naplóbejegyzésében is szerepel: „(...)Arra kérem Istent, hogy adjon neki állhatatosságot. O, Istenem! Ne hagyd el őt! Vezesd ki őt a bűn és a tudatlanság szakadékaiból. Add meg nekem a kegyelmet, hogy segíteni tudjak neki (...)”¹¹

9 Bolestaw Micewski: Bogdan Jański (1807–1840). Founder of the Resurrectionists. Angolra ford.: Francis Grzechowiak C.R. Congregatio Resurrectionis, Wydawnictwo Alleluja, Krakko 1984. 49.

10 Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 50.

11 Bogdan Jański: Diary. 1830–1839. Szerk. Andrzej Jastrzębski C. R. Angolra ford.: Francis Grzechowiak C. R. Città Nuova della P. A. M. O. M., Róma 2003. 167.

Semenenko 1835-ben végzett szentgyónást Saint Mandé templomában, és ettől kezdve Jańskival lakott. Ő lett az egyik leghűségesebb tagja az egy évvel később megszületett közösségnek, melynek Jański halála után előjárójává vált. És ő írta meg első rendszabályzatát. Józef Hube esetében kapcsolatuk levelezés formájában kezdődött, akivel 1836 nyarán találkozott először. Hube szentgyónást végzett és Jański tanítványaihoz csatlakozott. Edward Duński is a közösség legelső tagjaihoz tartozott, vele 1835 júliusától találkozott egyre többit. Edward Jański segítségével szabadult ki a börtönből, mivel előtte a demokraták konspirációs tevékenységgel vádolták meg. És őt választotta Jański később „személyes titkárának”, aki oly nagy segítségére volt a kapcsolattartásában. 1838 áprilisához köthető Walery Wielogłowski megtérése. A közösséghez csatlakozott, az egyik leghűségesebb tanítványt vált belőle; a Versailles-ban alapított ház vezetésével őt bízta meg Jański. Wielogłowski később Krakkóban katolikus kiadót és könyvesboltot nyitott. Bogdan pap ismerősei segítségével kapcsolhatta vissza és csendesítette el Egyházzal kapcsolatos fenntartásait több ismerősenek (pl. Bogdan Zaleski kétkedése).¹² Jański a korszak számos olyan kiemelkedő alakjával is kapcsolatba került, akik ugyan nem kötötték életük további szálait a belső közösséghez vagy annak külső köréhez; mégis különleges hatást gyakorolt rájuk a közösségalapító. Jański éjszakába nyúló beszélgetéseket töltött el a monarchista; Adam Czartoryski herceg köréhez tartozó Ludwik Opriszewskivel; aki mindvégig a jó barátja maradt és támogatta a közösséget. Hét évig munkálkodott azon, hogy Filip Waltert; és négy évig, hogy Andrzej Słowaczyńskit Istenhez vezesse.

Kifejezetten sokat törődött a fiatal emigránsok ügyével; nekik erkölcsi és anyagi támogatását is felajánlotta – talán azért is, hogy elkerüljék azokat a nehézségeket, kríziseket, amelyeken ő maga átesett. Így nyújthatott segítséget Dennis Wysockinek, Francik Mikorskinak, Francik Mikulskinak. A legutóbbiról így írt Charles de Montalambert grófnak, az őt igencsak tisztelő jó barátjának: *„Az Úr gondjaimra bízta az ő elveszett bárányát, hogy megszabaduljon azoknak a befolyásától, akik azért keresték őt, hogy tönkretegyék. Ő vezet engem, hogy gondját viseljem ennek a személynek; hogy begyógyítsam sebeit, hogy megmentsem őt a pusztulástól azzal, hogy megszabadítom őt a bűn hatalmától.”*¹³

Apostoli munkája érintette a menekült papságot is: Francik Korycki atya például a külső testvérek tagja lett.

¹² Micewski, B.: Bogdan Jański. i. m. 51.

¹³ Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 52.

További eredmény volt a nevers-i lengyelek körében végzett apostoli munkája, hiszen célja az volt, hogy az itt élő lengyel emigránsok és menekültek közt is újjászülessen a katolicizmus. Nagy munkát fektetett a meggyőződéses szabadkőműves elköteleződésű Francik Krahnas megtérítésére. 1838-ban egy sajátos látogatást tett Jański Meaux-ba, hogy beszélhessen vele. A találkozás után jött rá Krahnas, hogy „a vallás valami nagyszerű, szent és igaz dolog”. Kész volt arra, hogy bármikor áldozatot hozzon Krisztusért és a katolikus ügyért.

Bogdan nem felejtette el korábban megismert barátait sem. A korábbi Egyesült Testvérek Társasága elnevezésű kör tagjaiban sikerült elosztatni a jezsuitákkal és a pápasággal szemben támasztott fenntartásaikat. Az életszentségre és imára hívta őket, könyvekkel látta el őket, amit lefordíthattak, és vallási témájú cikkírással bírta meg őket.¹⁴ Józef Kozłowski hat hónapot töltött ez idő tájt Jański mellett, és benyomásait így fogalmazta meg: *„Manapság ritkán találkozunk olyan emberrel, aki olyan mélyből fakadó erényekkel és kegyelmi étellel rendelkezik, mint Jański. Személyében a tudás az erénnyel egyesül, de sosem mutatja ezt ki. Az ő személyes példája sokakat az erény ösvényére vezet. Általa a gyenge és elbizonytalanodott emberek is megerősödhetnek és megbizonyosodhatnak elhívásukban.”*¹⁵

2. Leveleivel próbálta fenntartani a kapcsolatot a tőle távol levőkkel. Írt rokonainak, családtagjainak. Stepan öccséhez írt, 1833-ban kelt majd későbbi, 1837-ben megírt levelében így írt: *„Vissza szeretném vonni azokat, amiket évekként ezelőtt tanítottam neked. Most azt tanácsolom, hogy térj vissza azokhoz az eszmékhez és érzésekhez, amelyek valaha mindkettőnk életét vezették.”*¹⁶ *„Imádkozom, hogy megboldogult édesanyánk és az én imáim is megérintsenek, hogy visszatérj az imádság és az örök élet útjára...a valódi igazságot Istenben, Krisztusban és a Katolikus Egyházban találhatjuk meg (...)*¹⁷ Sógornőjének, Julianna Sztarskának is írt 1839-ben: *„Imádkozom, hogy mire felnőnek gyermekeid, megmaradjanak a mi szent hitünkben (...)*¹⁸

Nem csupán távoli rokonai- családtagjai lelki megerősítéséhez írt leveleket. Rómába – vagy ha éppen nem a francia fővárosban tartózkodott – Párizsba számos apostoli indíttatású levelet adott fel. Elküldött leveleivel, könyvekkel igyekezett lelki útján egyengetni, megerősíteni, és apostoli munkájában segíteni példának okáért Adam Celińskit, Ludwik Przecławskit, Karl Królikowskit,

¹⁴ Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 54.

¹⁵ uo.

¹⁶ Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 55.

¹⁷ uo.

¹⁸ Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 56.

Francik Krahnaſt, Leopold Turowskit, Walerian Wielogłowski. A következı részlet Malińskihoz írt, 1836-os levelébıl való: „*Legyen erıs a hited, legyen teljes a bizodalmad a Megváltóban és a megváltás útjában, így képes leszel arra, hogy legyőzd félelmeidet, és hogy rendíthetetlenül megmaradj a hitben. Legyen szereteted határtalan Isten felé. És Istenért légy buzgóbb a felebaráti szeretetben. Ez – ahogyan te is tudod – a kezdet; ez a felsőbbrendő törvény; a tökéletesedés, a boldogság és az élet misztériuma.*”¹⁹

Levelet írt azokhoz, akikben papi hivatást érelődött, megerősítve őket ebben. Wielogłowski-nak ezt üzent: „*Minden jónak, minden igaznak, minden életnek és minden tökéletesnek Isten a kezdete és a forrása. Az élet, amire hivatást érzel, Tőle van. Vágysz arra, hogy benne élj, hogy benne növekedhess? Értelmezd Istent úgy, mint kezdetet. Arra vágysz, hogy egy sikeres következtetést kapj? Emlékezz arra, hogy Istent nem keresheted maga Isten nélkül. Őrizd meg a hited! Egyszer már erre az útra tértél, ne hagyd el ezt!*”²⁰ Korábban megismert barátaival, kollégáival és tanáraival is leveleken keresztül tartotta a kapcsolatot.

3. Minden lehetőséget kihasznált, hogy könyveket gyűjtsön, barátai segítségével is sok munkát szerzett be Lengyelhonból, hogy azok szellemi-lelki táplálékai legyenek honfitársainak: „*Az egyetlen sürgős szükségünk, hogy könyveink legyenek, (...) hiszen azoknak az érdeke (előrehaladása, lelki fejlődése), akik már megtértek, nem kevésbé fontos, mint azoké, akik még a megtérés folyamatában vannak.*”²¹ Bordeaux, Montpellier, Landeaux városaiban igen csak hiányában voltak a könyveknek, és ezért is szerette volna az itteni lengyel közösségeket segíteni Jański. A legfontosabb könyvek, amelyekből igyekezett minél több példányt eljuttatni: az Újszövetségi Szentírás, Kempis *Imitatio Christi*-je, Gerbet, Lamennais és Lacordaire atya írásai voltak. Társait elküldte, hogy látogassák meg a francia városokban élő lengyel emigránsokat. Adam Celińskit, Leon Przecławskit, Ludwik Królikwskit pedig egyenesen apostoli-szervező tevékenységgel bízta meg más francia provinciákban. Külön listája volt a francia provinciákban szolgáló gyóntatóatyák elérhetőségéről, akikhez a megtérő fiatal testvéreket elküldte. Így ha valakiben megszületett az elhatározás, hogy világi apostol, külső testvér vagy pap lesz, elküldte őt egy hosszabb lelkigyakorlatra elismert lelki vezetőkhöz: Bernard Dugué trappista atyához Le Grande Trappéba; Prosper Guéranger bencés apáthoz Solesmes-be, Ludwik Kułak jezsuita atyához Saint Acheul-be.²²

19 Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 55.

20 Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 57.

21 Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 58.

22 Micewski, B.: Bogdan Jański i. m. 60.

Nem tudni, hány ember szívében tompult volna el a papságra való elhívás benső hangja, ha valaki nem vezeti őket abban, hogy ezt a hangot minél élesebben és erősebben meghallják. Nem tudni, hány ember tehetsége veszett volna kárba, ha nincs egy mentor, aki felkarolva kibontakoztathatta a bennük rejlő képességeket. A párizsi ház, s később a versailles-i, juilly, majd római házak olyan lelki otthonok voltak, melyekben a közösségi életre, szolgálatra vágyók vagy a papságra meghívást érzők lelki-szellemi életükben állandó impulzust kapva fejlődhettek, erősödhettek. Ezek a házak gyakorlatilag a papnevelő szemináriumok előképzői lettek. Jański célja az volt, hogy Párizsban és Rómában is megalakulhasson a lengyel hivatások kiművelésére a Lengyel Kollégium (papi szeminárium), hogy bázisa lehessen hazája jövődöbeli főpapjainak. Ugyancsak Semenenko volt az, aki Bogdannak ezt a célkitűzését megvalósította: a Feltámadás Testvérei lettek a megalapítói a Rómában újra megnyílt Collegium Polonicumnak.

A Katolikus Egyház tanításának igazságát akarta testvérein keresztül terjeszteni egyrészt a protestáns országokba, másrészt a keleti egyház befolyása alá tartozó területekre, sőt szándéka volt, hogy a zsidóság számára is kommunikálja a kereszténység üzenetét. Az volt mindennek a célja, hogy az elszakadt kisegyházak újra egységre jussanak az anyaszentegyházzal. Elsődleges célterületek a délszláv és keleti szláv területeket tekintette, és igyekezett az ottani unitus egyházat újra talpra állítani és megerősíteni. Utódai munkájában lehetjük fel az alapító missziós terveinek beteljesedését és kibővülését.

Lelkipásztori tevékenységének ugyancsak fontos területe volt a világiak segítése, hogy újonnan felfedezett identitásukra rátaláljanak. Jański ezenfelül arra bízta őket, hogy a katolikus értékeket a politikai életben is bátran képviseljék (fórumok, katolikus párt megalakulása).²³ Célja ezzel a világiak lelki életének megújítása, és személyüknek az egyházközség életébe integrálása volt; bekapcsolni, felelősségérzetet ébreszteni bennük. Mert a világiak eddig még háttérbe szoruló, mégis szükséges jelenlétére és sajátos küldetésére érzett rá Jański: „Hasonlóan a szerzetesekhez a világiak és a családok arra hívatottak, hogy a keresztény élet teljességét élhessék, amit eddig csupán az egyháziaknak tulajdonítottak.”²⁴ Felfedezte, hogy egy jó katolikus laikus bizonyos előnyöket is élvezhet, amelyek tiltva voltak a 19. századi papságnak. Egy világi szabadon

23 Micewski, B.: Under the Standard. 98–99.

24 Micewski, B.: Under the Standard i. m. 101. In: *Jański, Bogdan: Dziennik. 1830–1839.* (Napló 1830–1839). Zgromadzenie Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa. Szerk. Andrzej Jastrzębski. Róma 2003. 639. Vö: *Iwicki, Jan C.R.: Resurrectionist Charism. A History of the Congregation of the Resurrection. 150 years. I. kötet.* Róma 1986. 31.

utazhatott a világban, míg a papság szigorúan a plébániájához, templomához volt kötve. Egy világi szabadon beszélhetett politikai- gazdaságtani, és szociális kérdésekről, míg a papság – a kormányok antiklerikális törvényei miatt nem. Így az elszánt világiak tudták betölteni a híd-szerepet a szekularizált társadalom és az Egyház között.²⁵

Egyre inkább foglalkoztatta a nők pasztorális ügye, lelki-szellemi képzése, plébániai-diakóniai szolgálatba való bevonása. A nők evangelizálása azzal vette kezdetét, hogy Jański H. Thayer asszonynak a figyelmébe ajánlott néhány francia nyelvű lelki olvasmányt, és arra bátorította, hogy azokról barátnői társaságában beszélgessenek. Hasonló szellemi-lelki tevékenységre bátorította Montalambert asszonyt is. Sikerült megszerveznie egy társaságot olyan szilárd hitű emigráns nők köréből, mint Celina Mickiewicz, Konstancja Wielogłowski, Klementyna Hoffmann, Lucja Routenstrauch, Karolina Myselski, Franciszka Giedroyciowo; és olyan lelkes asszonyok társaságával, mint Ordega és Wielkrzycki asszonyok.

Kicsivel később már felmerült egy nővéri életközösség megalapításának szándéka is. A nővérek a lelki programok mellett szabás-varrással, ékszerkészítéssel foglalkoztak volna, számos karitatív intézményben vállaltak volna szolgálatot, s ezen felül egy házat nyitottak volna meg a megesett fiatal leányanyák és prostituáltak számára, hogy visszatérve Istenhez egy új életet kezdhessenek.²⁶ Jański tervei tanítványa: Piotr Semenenko atya tevékenysége által váltak valóra. Semenenko számos jövődöbeli vagy már meglévő női kongregációnak alapozta meg, vagy gazdagította lelkiességét, karizmáját. Az ő támogatásával születhetett meg gyakorlatilag már 1882-ben, hivatalosan csak 1891-ben a Feltámadás Nővéreinek Kongregációja.²⁷

25 *Iwicki, J.*: Resurrectionist Charism i. m. 32.

26 *Micewski, B.*: Under the Standard i. m. 96–98.

27 *Iwicki, J.*: Resurrectionist Charism i. m. 409.

KATA MAGONY-BÍRÓ:

**The Apostle of the Polish Immigration in Paris:
Bogdan Jański**

Bogdan Jański (1807-1840) was a Polish, Catholic layman, who worked efficiently in the Great Immigration (Wielka Emigracja) in Paris in the 1830s.

He was influenced by many trends and thoughts of his time (including Owenism, Saint-Simonism, Catholic social thoughts) and by well-known clerical and lay members of modern French Catholicism. After the crystallisation of his identity, he made many efforts to gather the Catholic Poles, to strengthen their faith, to help their welfare. He founded a community for those, who wanted to offer their whole life to the service of God and their fellow-creatures. His house (Maisonette de Jański) was opened in 1836 for the volunteers, who wanted to share their life in a holy community. Jański was also a great apostle of the Immigration. He found many ways to lead back to the faith those who were lost or who strayed from Catholicism, and he patronized the talented people to find jobs, professions. In his apostolic activities, he used his relationships to send the seekers to great pastors, monks and spiritual leaders.

He realized the crucial role of the laity (laici) in Christian life. Jański emphasised the importance of the tasks carried out by laypeople: they could represent the values of Christianity in many areas of politics and life. He took charge of the evangelisation of women. Jański started to involve women in religious and charitable activities. He was the founder, and his disciples: Piotr Semenenko and Hieronym Kajsiewicz were the co-founders of the Congregation of the Resurrection (1842). His disciples and followers fulfilled his ideas, dreams and desires.

MAJZIK DÁVID*

MOKAN-Komité ellenállási és karhatalmi szervezet Miskolcon (1944–1945)

MOKAN-Komité háttere

Magáról a MOKAN-Komitéről sok tanulmány készült a Pártállami rendszer idején,² de ezek túlnyomórészt a volt tagok visszaemlékezésein alapultak. A legrészletesebb és legátfogóbb kép a szervezetről; Fekete Mihály: *Ellenállók az Avas alján* című memoárjában jelent meg elsőként 1955-ben, majd 1974-ben.³ Az eddigi MOKAN-Komitéről szóló írások a háború alatt véghezvitt ellenállási cselekedetek domborították ki, és akarva, akaratlanul egy MOKAN kultuszteremtés szolgálatába álltak.⁴ Ebben a rövid tanulmányban az egykori ellenálló szervezet háború alatti tevékenységét mutatom be. Eddigi kutatások során 23 visszaemlékezést sikerült megtalálnom az 1962-ben a Párttörténeti Intézet keretei között felállított Visszaemlékezés-gyűjtő Csoport (VEGY) anyagai között, ezek döntő többsége az 1960-as években keletkezett.⁵ A Párttörténeti Intézetnek az volt a célja, hogy az írott források hiányát csökkentse és a feldolgozási procedúra után informatív, „hiteles” – vagyis a Párt önlegitimációs narratívájába illeszkedő – de egyben olvasmányos elbeszélések álljanak a kutatók (és a propaganda) rendelkezésére.⁶ A visszaemlékezések viszonylag

* A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán végzett történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Ö. Kovács József.

2 Tanulmánylista a teljesség igénye nélkül: *Mucs Sándor*: A magyar fegyveres ellenállási mozgalom. *Hadtörténeti Közlemények* 1–2. (1957).; *Nemes Dezső*: Magyarország felszabadulása. Szikra, Bp. 1955. *Komáromy József*: Dokumentumok a MOKAN-Komité működéséről. *Borsodi Szemle* 1–2. (1960).

3 *Fekete Mihály*: *Ellenállók az Avas alján*, Egy diósgyőri munkás visszaemlékezései. Bp. 1974.

4 HL. *Ellenállási Gyűjtemény*. M/116. Tóth ezredes iránytűje: Cikk a Komszomolszkaja Pravda 1957. május 19. számában.; HL. *Ellenállási Gyűjtemény*. M/9. *Kovács Jenő*: ...És mégis lett élet ezen a földön... A Hazáért, 1954.; HL. *Ellenállási Gyűjtemény*. M/10. *Gerőné Fazekas Erzsébet*: Nyéki gépjávitás, Új Szó 2. (1945).

5 *Lénárt András*: „Történetgyűjtés” – Oral history archívumok Magyarországon. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00037/pdf/005-030.pdf>, 2016. január 01.

6 „Az emlékirat, a visszaemlékezés értékes irodalmi termék. Sokféle műfajhoz hasonlít, de egyikkel sem azonos: politikai célzatú, tanító szándékú; mondanivalója a történeti publicisztikához közelíti, színes ábrázolásmódja, életközelsége a szépirodalomhoz. Szemtanúk vallomása, tehát

rövidek és az egyén rövid, tömör és száraz életrajzán kívül egy-egy kiemelkedően fontos eseményre koncentrálódnak (MOKAN-Komité ellenállási harca és a kommunista pártszervezés Miskolcon). Az általam felhasznált visszaemlékezések, az egyéni emlékezet konstrukcióján felül, átestek egy ideológiai ellenőrző procedúrán is, ennek ellenére egyáltalán nem értéktelenek. Gyáni Gábor gondolatai mentén,⁷ a visszaemlékezések elemzése során figyelembe vettem a retrospektivitást, valamint azt a szempontot, hogy az emlékező célja; énje kontinuitásának és egységének biztosítása. Mivel a visszaemlékezők önként vállalkoztak a húsz évvel korábbi eseményekkel kapcsolatos emlékeik megkonstruálására, ezért elsősorban azt tudjuk meg, hogy a II. világháborút követő évtizedekben kik számára volt fontos a MOKAN-Komitében való részvétel. Másodsorban, mivel egy-egy fontosabb eseményt emelnek ki, azt, hogy a szervezeten belül milyen feladat elvégzése vált identitáserősítő tényezővé. Fontos szempont volt számomra, hogy az emlékezést a múlttól való távolság és az utótörténet alakulása együtt határozza meg, ezért megfigyelhető az a tendencia, hogy azok a tagok készítettek visszaemlékezéseket, akik az 1960–1970-es években magasabb (legalább Megyei Pártbizottsági) pozíciót töltöttek be, valamint azok a volt tagok emlékeztetése is megfigyelhető, akik nem kerültek el az 1950-es évek állami erőszakhullámát. A legértékesebb alkotórésze ezen visszaemlékezéseknek, hogy megfigyelhető bennük egy kultuszeremtés, amely azt igazolta a résztvevők identitásában, hogy a városvezetést és azon belül az MKP hegemoniájának megteremtését teljesen jogosan érdemelték ki.

A MOKAN-Komité a miskolci MKP elődszervezetéként szolgált, és a szovjet városparancsnokság által fegyveres karhatalommá előléptetett MOKAN biztosította a kommunista párt számára a város újjáépítésében a kizárólagosságot. A karhatalmi szervezet működését taglaló részben szeretnék rávilágítani arra is, amit a Pártállami történelempolitika tabusított; a magyar kommunisták részvétele a civil lakosság Szovjetunióba való hurcolásban.

Diósgyőri vasgyári munkások szűk, kommunista gondolkodású csoportja 1943 őszétől megpróbált szervezett keretet létesíteni a hasonló érzelmű Vas-és

---

történeti forrás, de mert szubjektív, olykor egyoldalú, néha felületes is, felhasználóitól a szokottnál is alaposabb kritikát kíván. Legnagyobb értéke, hogy éppen azt nyújtja, amit a történetíró még a beleélés nagy készségével, a művész ihletettségével sem rekonstruálhat teljesen: a régmúlt kor levegőjét, embereinek érzés- és gondolatvilágát, életmódját és mindennapi szokásait.” – In: Lénárt A.: „Történetgyűjtés” i. m.

7 Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Szerk. Gányi Gábor. Bp. 2000. 129–144.

Fém munkások Szakszervezetének tagjai számára. Agitációjuk első látványos megnyilvánulása 1943. szeptember 9-én megtartott ún. béketüntetés volt.⁸ Fekete Mihály, Oszip István, id. Urbancsok Mihály, Barbay Ferenc és elvtársaik illegálisnak minősülő németellenes, kommunista agitációjának sikerre abban rejlett, hogy a város lakossága és a vasgyár dolgozói a Szövetséges bombatámadások miatt fizikailag tapasztalták meg a háborút. Olaszország 1943. szeptember 3-i átállása a Szövetségesek oldalára és a vasgyári hadiüzem dolgozóinak elmaradt bérnövelése tovább fokozta a munkások elégedetlenségét.⁹ Ebben a közegben sikeresen tevékenykedő kommunista sejtek 1944 nyarára kapcsolatot teremtettek budapesti illegális munkásmozgalmi személyekkel. Fekete Mihály a Békepárt számára gyűjtötte az olyan miskolci személyek postai címeit, akik később küldemény formájában kommunista propagandaanyagokat kaptak.¹⁰ A két város közötti kapcsolattartásba 1944 tavaszától bekapcsolódott Tóth Béla is. A nyár végén az illegalitásban élő Tóth Béla Miskolcra költözött és saját kezdeményezésre megalakította a MOKAN-Komitét.¹¹ Ezt követően lebukás nélkül sikerült neki, Fekete Mihálynak és Barbay Ferencnek egy olyan 4 szervezeti lépcsőn alapuló komitét létrehozni, melynek tagjai között honvédtisztek, vasgyári munkások, értelmiségiek, szökött magyar katonák és munkaszolgálatosok is helyet kaptak.

Az ellenállási csoport szervezésének fontos mozzanata volt Pődör László beszervezése. Pődör László a miskolci Fráter György Katolikus Gimnázium francia-olasz nyelvtanára volt és így Fekete Mihály fia, Sándor is a tanítványa volt. Az ő személye azért volt fontos, mert jó ismeretsége volt katonatisztekkel, akikre a mozgalomnak feltétlen szüksége volt a felfegyverkezésben.¹² Ennek a kapcsolatnak a megnyitása lehetővé tette olyan tisztek bekapcsolását az ellenállásba, akik már nem értettek egyet az ország vezetés politikai irányvonalával, de nem is voltak kommunista beállítottságúak. Egyszerű kiábrándultság, a háború folytatásának értelmetlensége vezethette őket a MOKAN-Komitével való együttműködésre, vagy realisan látva a hadi helyzetet, feltételezték, hogy

8 *Simon József*: MOKAN-Komité: A miskolci-diósgyőri ellenállás története. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 53. (2014) 325.

9 *uo.*

10 HL. Ellenállási Gyűjtemény. M/116, Tóth Béla visszaemlékezése.

11 *Majzik Dávid*: A MOKAN-Komité szerepe a kommunista hatalomváltásban Miskolcon (1944–1945). http://midra.uni-miskolc.hu/JaDoX_Portlets/displayContent?docId=20415&secId=14501, 2016. február 15.

12 Pődör Lászlót később, az 1950-ben meginduló koncepciók katona perek egyikében összefüggésbe hozták kémelhárító tisztekkel és emiatt 1951. október 2-án Kistarcsára internálták. ÁBTL. K-424; ÁBTL. 2.1.II/7-a.

a MOKAN által kibocsájtott magyar- és orosznyelvű igazolvány adhat valami féle védelmet arra az eshetőségre, ha a Vörös Hadsereg bevonul Miskolcra. Az így beszerezett katonatisztek visszaemlékezéseinek hiányában ezek csak feltételezése maradnak, de bármiféle személyes motiváció vezérelte őket, az ellenállókval való kollaborálás egyáltalán nem volt kockázatmentes. A MOKAN szerveződésének ezt a mozzanatát mindenképp a mozgalom kiszélesítésének kell tekintenünk, mivel már nem a közvetlen baráti és ismerősi körből szerveztek be kommunista gondolkodású emberek Fekete Mihályék.

Elsőként Petrássy Miklós orvos alezredes 546. számú hadikórház főorvos parancsnokát kereste fel Pődör, akitől azoknak a katonatiszteknek a nevérol érdeklődött, akik egyáltalán nem értettek egyet a német szövetséggel és a háború folytatásával. Az egykori MOKAN tagok visszaemlékezéseikben négy tiszt nevét említik meg: a fentebb nevezett Petrássy Miklós orvos-alezredest, Ginzery Sándor ezredest a Diósgyőri Vasgyár Ellenőrző Kirendeltségének parancsnokát, Szalay Tibor tűzér őrnagyot és Szabó Lajos őrmester leventeoktatót. A négy tiszt szerepe igen fontos volt a Komité életképességének tekintetében. Például; Petrássy Miklós orvos-alezredes hamis orvosi igazolásokat bocsájtott ki azon tagok részére, akik katonai behívót kaptak, továbbá az általa felügyelt kórházba bekerülő fegyverek egy részét is átadta Fekete Mihályéknak.¹³

Ginzery Sándor ezredes személyes cselekedetei roppant mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy Miskolc városának infrastruktúrája a front átvonulását követően rövid időn belül helyre állt. Az ő szerepét nem emelik ki egyik olyan visszaemlékezésben sem, amely az 1960-as években a már említett történeti forrásgyűjtő (teremtő) tevékenység során rögzült. Feltételezhető, hogy személyét valami oknál fogva a feledésnek kívánták átadni az egykori ellenállók, mivel a VEGY által végzett munka során keletkezett a legtöbb olyan anyag, amely a MOKAN-Komité történelmi emlékezetbe való bekerülését volt hivatva szolgálni. Ezekből az elbeszélésekből kimaradt Ginzery ezredes neve és infrastruktúramentő tevékenysége (a visszaemlékezők ellenben mindig megemlégették elvtársaik nevét akkor, amikor mozgalom illetve pártszervező tevékenységről esett szó). A hivatásos katonatiszt ellenállási cselekedeteit azonban kitűnően lehet rekonstruálni olyan források alapján, amelyek 1945–1946 során zajló igazoló eljárások alkalmával keletkeztek. A városban működő villamos- és gázművek üzemnaplói alapján készült igazolások szerint; az ezredes november első napjaiban több miskolci helyszínen személyesen akadályozta

13 HL. Ellenállási Gyűjtemény. M/288.

meg a német utászok rombolási és bénítási robbantásait.¹⁴ Vagy például egy uradalmi jószágigazgató nyilatkozata szerint az ezredes erélyes fellépésének köszönhető az is, hogy őt 1944. november 5-én nem végezték ki a nyilasok.¹⁵ Szabotáló tevékenysége azonban feltűnt a Gestapo-nak és november 13-án családjával együtt letartóztatták, majd pedig 1944. december 7-én a pestvidéki fogház II. emeleti 211. számú cellájából vitték el Németországba Sopronkőhidán keresztül.¹⁶

Szabó Lajos őrmester, aki ekkor, mint leventeoktató tartózkodott Miskolcon, a Nemzetőrségbe¹⁷ olvasztott levente századát irányította a MOKAN-on belül, a Nemzetőrség berkein belül tevékenykedő MOKAN tagoknak kiváló álca volt ez a szervezet, és a karszalagos egyenruhás fiatal leventék szabadabb mozgása remek szolgálatot tett az üzenetek továbbításában és a kézifegyverek szállításánál.

A mozgalom fejlődésének következő fontos állomása a Magyar Jövő nevű újság nyomdájának megszerzése volt. Vajda Gábor nyomdász segítségével (akit Barbay Ferenc nyert meg a MOKAN számára) kezdték meg a legjelentősebb tevékenységüket; röpcédulák, falragaszok és plakátok nagymennyiségű előállítását.¹⁸ Október második felében meginduló ellenpropaganda nyomtatást megelőzőleg csak kézzel írt röpcédulákkal adtak hírt ellenállási mozgalmukról. A nyomdászok színvonalas munkájának köszönhetően a MOKAN-Komite szervezettebb és nagyobb csoportnak sejtette magát, mint ami valójában volt. 1944. november 9-én Miskolc város egészét hadműveleti területté nyilvánított-

¹⁴ uo.

¹⁵ „Ginzery Sándor ezredes urat 1944 év folyamán volt földesúrnőm Gróf Pálffy Erdődy Johanna útján ismertem meg. Grófnő felkérte az ezredes urat mivel ő el szándékozott utazni, hogy vegyen engem oltalmába egy esetleges nyilas vagy német atrocitással szemben. 1944. november hó 5-én bementem Miskolcra az uradalom ügyeinek intézése végett, amikor az Ezredes Úr jelenlétében egy nyilas járőr letartóztatott. Az Ezredes Úr rendkívül energikus fellépése után ez a járőr szabadon bocsájtott. Mintegy félóra múlva egy másik nyilas járőr letartóztatott és a nyilas házba /Sötét kapu/ kísért. Itt mintegy 30 fő intellektuallal együtt órákon keresztül kínoztak. Egy pár óra elteltével, amikor kerülő úton tudomást szerzett az Ezredes Úr az én elfogatásomról azonnal a nyilas házba jött ahol a nyilas párt vm-i vezetőjével Korodi nevű főnyilassal rendkívül emelt hangú szóváltás után értem kezességet vállalt, kiszabadított. Biztos tudomásom van arról, hogy Ezredes Urat a nyilasok több alkalommal keresték a lakásán, hogy letartóztassák és így kiszabadításom alkalmával Ő maga is életveszélyben forgott. Mindazokkal kikkel együtt voltam fogva /mintegy 30 fő/ a nyilasok még aznap kivégezték és csak nem régen exhumálták őket a Bükk hegységben.” – HL. Ellenállási Gyűjtemény. M/288.

¹⁶ uo.

¹⁷ Honvédelmi Minisztérium 229503/1944. sz. rendeletében a leventék és a sportegyesületi tagok nemzetőri egységekbe szervezéséről intézkedett.

¹⁸ MNL. BAZMLt. Alsózsoltai Fiókleveztár pártanyaga, XXXV. 133/a 31. dob.

ta a német hadvezetés.¹⁹ A visszaemlékezések szerint innentől kezdve az A/1 és A/2 csoport tagjai a fegyveres harc kirobbantását tervezték. Két héttel később a város szélére betört szovjet alakulattal sikeresen felvették a kapcsolatot, és a tárgyalások során a Vörös Hadsereg tisztjei megtiltották a magyar ellenállónak a fegyveres akciókat, és csak felderítő tevékenységre adtak parancsot.²⁰ Ezt a „mokánok” sikeresen elvégezték, térképre rajzolva pontosan megjelölték a német és magyar harci, illetve ütegállásokat, valamint azt, hogy milyen mennyiségű és minőségű alakulatok állomásoznak a városban.²¹

A Vörös Hadsereg bevonulása Miskolcra

A MOKAN-Komité a város hadszíntérré változása következtében meggyengült és kezdett széthullani, mivel a szabad mozgás egyre veszélyesebbé vált. Az ellenállási mozgalom szerencséjére 1944. december 3-án a Vörös Hadsereg megkezdte a bevonulást Miskolcra.²² A MOKAN vezetők²³ elkezdték össze-

19 Dobrossy István: Miskolc írásban és képekben, I–IV. Miskolc, 1997. 55. IV.

20 Majzik D.: A MOKAN-Komité szerepe i. m.

21 Simon J.: MOKAN-Komité i. m. 327–329.

22 November 6–11. között a szovjetek (2. és részben a 4. ukrán front) elfoglalták a megye déli részeit. Második szakaszban (november 12. – december 3.) a középső részek és Miskolcot szállták meg, majd a harmadik szakaszban (december 3–24.) a keleti területeket. Újlaki Péter: Adalékok az 1945-ös nemzetgyűlési választások történetéhez Borsod, Abaúj, Zemplén megyékben. In: Borsodi levéltári évkönyv. Szerk. Román János. Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt. (1977) 199.

23 Tóth Béla (Miskolc, 1888. április 17. – Budapest, 1966. július 12.): Szabómesterként dolgozott. A Tanácsköztársaság ideje alatt vörösróként szolgált. A diktatúra bukása után a bíróság 15 évi fegyházra ítélte. Itt ismerkedett meg Alpár Mihállyal, aki később a miskolci kommunisták Békepárti összekötője volt. 1944 nyarán kezdte szervezni a miskolci ellenállási mozgalom szervezetét, a MOKAN Komitét. 1946-tól az Iparügyi- és Külügyminisztérium munkatársa volt. Ideiglenes Nemzetgyűlés Almanachja 1944–1945. http://www.ogyk.hu/regi_honlap/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1944-45/1944_ngy_a_t465.htm, 2015. október 31.

Barbay Ferenc (Nagybecskerek, 1908. december 6. – Miskolc, 1944. december 3.): Apja gépész-lakatos segéd volt és részt vett a debreceni illegális kommunista mozgalomban. Hárman voltak testvérek. Ferenc Debrecenben a Felső Fémipari Szakiskolát végezett, majd vasesztergályosként helyezkedett el a Debreceni Vagongyárban. 1927-ben lett az SZDP tagja. 1935-től Diósgyőrben a DIMÁVAG-ban dolgozott. A Fém- és Vasmunkások Szakszervezetében ismerkedett meg Fekete Mihállyal, Urbancsok Mihállyal és Oszip Istvánnal. Fekete Mihállyal később a MOKAN-Komité főszervezője lett. 1944. december 3-án a bevonuló Vörös Hadsereg katonái ölték meg. HOM. 81.120.1. MNL. BAZMLt. Alsózsolcai Fiókleveztár pártanyaga, XXXV. 133/a 24. dob.

Fekete Mihály (Mezőkövesd, 1906. február 3. – Budapest, 1986. május 7.): Apja molnársegéd volt. Mihály a helyi elemi iskola után Miskolcon tanult tovább az I. számú polgári iskolában. Ezt követően inasnak állt és kitanulta a géplakatos szakmát, majd a MÁVAG-nál helyezkedett el. 1927-ben került kapcsolatba az illegális kommunista mozgalommal. 1941-től a MÁVAG

szedni azokat az ellenállókat, akikkel még meg volt a kapcsolatuk. Mivel a szervezet 1944 novemberében két részre szakadt annak következtében, hogy a katonai hadműveletek ellehetetlenítették Miskolc és Diósgyőr közötti mozgást, a diósgyőri szervezet önállóan tevékenykedett tovább.

Barbay Ferenc Miskolc belvárosába indult, hogy a többi ellenállóval fogadassák a szovjet tiszteket: „1944. december 3-án reggel a Győri kapuban lévő illegális szállásáról a felszabadulás hírére kerékpáron elindult a város központ irányába. Az úttesten vonultak a szovjet csapatok, s közben valahonnan lövés hallatszott. A menet ekkor leállt és az úton tartózkodó civil lakosságot a járőr igazoltatta és megmotozta. Barbai Ferenc –feltehetően- MOKAN igazolványáért akart a zsebébe nyúlni, illetve olyan mozdulatot tett, mintha a zsebbe akarna nyúlni, s ez a mozdulat végzetessé vált. A járőr megtalálta pisztolyát, amelyet az ellenállás idején mindig magánál hordott. A járőr két tagja beküldte egy kertes udvarba, egyikük géppisztoly sorozatot küldött utána. A tragédia színhelye: kb. 200 méterre a Szt. Anna templomtól, a Stamberger-féle fákerekesedés udvarán.”²⁴ Barbay Ferenc halála a „történelmi groteszk”: a Szovjet felszabadításért küzdött és balszerencsés módon a szovjet katonák végezték ki. Családtagjai sem akarták elhinni a történeteket:

„Egész családunkat egész őszintén megmondom az a híresztelés bántja, hogy bátyámat állítólag egy orosz katona lőtte le. Sem én, s akkor még élő apám, anyám és két öcsém ezt nem hittük el és ma sem hisszük el. 1944. december 14 és 15-e között Miskolcra egy szovjet katonai gépkocsival 3 szovjet tiszt keresett fel bennünket és kívántak őszinte részvétet bátyám halála miatt. Közölték, hogy bátyám, mint a MOKÁN Komité tagja velük kapcsolatban volt és sokat segített a Vöröshadsereg felszabadítási harcában. Mélyen sajnálják bátyám halálát. A szovjet tisztek magasrangúak voltak. Az egyik ezredes volt. Ezen tény ismeretében el sem tudjuk képzelni, hogy bátyámat egy szovjet katona lőtte volna le. Annak

---

diósgyőri ágyúgyárában id. Urbancsok Mihállyal, Oszip Istvánnal és Barbay Ferencsel együtt az illegális kommunista, majd a békepárti mozgalom, 1943-tól a háborúellenes szervezkedés egyik helyi vezetője volt. 1944 nyarán került kapcsolatba Alpár Mihályon keresztül Tóth Bélával és a MOKAN-Komité egyik vezetője lett. 1944 decemberében Tóth Bélával alakították meg az MKP miskolci szervezetét. 1956 novemberében tiltakozott a szovjet intervenció ellen és tiltakozását kifejezván lemondott pártpozíciójáról és nem lépett be az MSZMP-be. Ideiglenes Nemeztgyűlés Almanachja 1944–1945.

http://www.ogyk.hu/regi_honlap/e-konyvt/mpgy/alm/almanach_1944-45/1944_ngy_a_t132.htm 2015. október 31.

²⁴ Nemes Éva visszaemlékezése. PIL. 867.f.1/b-303.

*idején a mi családunk a Miskolci Államvédelmi Hatóságot megkereste bátyám halálának kivizsgálása ügyében, azonban érdemleges választ nem kaptunk.*²⁵

A Vörös Hadsereg fogadására a „mokánok” készítettek több szovjet zászlót is, de a találkozás egyáltalán nem ment zökkenőmentesen. A szovjet hadsereg – mivel ellenségként tekintett Magyarországra – egész egyszerűen bizalmatlan volt a fegyvert viselő ellenállókkal. Antal Ferenc vezette nyomdai őrség is a Városházterre készült csoportjával és majdnem Barbay Ferenc sorsára jutottak: *„Tudtuk, hogy most már itt vannak a szovjetek. Hát ugye nagy boldogan, örömmel ugye, az egész csoport, amit tudott egy ilyen kétkerekű taligára raktuk és irány a Városházter, hogy ott fogjuk a szovjet csapatokat üdvözölni. (...) Hát amikor odaértünk nagy boldogan, hát rögtön belebotlottunk egy ilyen szovjet járőrbe. Egyből becsuktak bennünket. Rögtön elvittek valahova egy ilyen épületbe, egy pincébe és lesitteltek.”*²⁶ Szerencsájukre pár órával később tisztázták őket a MOKAN vezetők a szovjet parancsnokságon és szabadon engedték a fogva tartott ellenállókat. A MOKAN-Komité életben maradt vezetői – Fekete Mihály és Tóth Béla – még december 3-án tárgyalásokat kezdtek a szovjet parancsnoksággal. A MOKAN-Komité életének elkövetkező két hónapját azok a feladatok határozták meg, amelyeket ezen a korai tárgyalásokon megbeszéltek. Felkészülve és naprakészen álltak a MOKAN vezetők a szovjet városparancsnokság elé és elfogadásukat nagymértékben elősegítette kommunista beállítottságuk. Hamarosan Fekete Mihály és Tóth Béla hozzáláttak a kommunista párt megszervezéséhez és gyorsaságuk segítségének köszönhetően a városvezetésben is nagy szerephez jutottak.

MOKAN karhatalom

Első lépésként őrszolgálatot hoztak létre a lakosság számára fontos épületeknél, mint például gyógyszerárak, különböző orvosok rendelői, Erdőkincstári fatelep, pékségek, berekaljai és percesei szénbányák, vágóhidak és iskolák.²⁷ Rendszeresen járőröztek az utcákon a fegyverrel és karszalaggal ellátott tagok. De legális működésük során a miskolci és a diósgyőri MOKAN szerv külön-

25 Barbay Ferencről visszaemlékezés feleségétől és testvérétől. MNL. BAZMLt. Alsózsolcai Fióklevegtár pártanyaga. XXXV. 133/a 24. dob.

26 Antal Ferenc interjú – a Századunk című tévésorozat archívumából – A „MOKAN”. Első adás: 1984. december 12. A szerző tulajdonában.

27 MNL. BAZMLt. XVII.–2.1944/5764.

vált. A miskolciti Tóth Béla irányította, rendeleteit rendszeresen így írta alá: „Tóth Béla A MOKAN Komité teljhatalmú megbízottja.” A diósgyőri szervezet irányítóját nem lehet egyértelműen megállapítani, mivel több személy neve áll a kiadott rendeleteken és különböző visszaemlékezések különböző személyeket neveznek meg, mint parancsnokot. A fellelt levéltári források alapján a lakosság is egyfajta teljhatalmú szervezetként tekintett a karhatalmistákra. Kérvényeikkel közvetlenül a MOKAN-hoz fordultak. Például: Egy diósgyőri patika tetőszerkezetének és nyílászáróinak rendbehozatalával fordult a községy jegyző a MOKAN-hoz december 21-én, amelyben a helyreállítást kérvényezi, vagy egy új helyiségbe való átköltöztetést, valamint nagy mennyiségű nemi betegség elleni „védőszerek kerüljenek községünk részére kiutalásra.”²⁸ Akadt olyan eset is, amikor nagyobb mennyiségű ablaküveg lerakatot, ismeretlen tulajdonos, foglalt le a szervezet, mert azt a lakosság elkezdte széthordani. Továbbá a megmaradt készleteket a Vasgyár egyik részlegének utalta ki. Az addig eltulajdonított üvegeket felkutatták és lefoglalták a mokanisták.²⁹ Lefoglaltak olyan ingóságokat, amelyeknek nem volt meg a tulajuk (és ez a front átvonulását követő hetekben igen gyakran előfordult); „(...) a diósgyőri MOKAN szervezet által lefoglalt 2000 drb. tetőcserepet őrizni tartozik, mindez ideig, míg felhasználásáról intézkedés nem történik.”³⁰ A szabad mozgást biztosító engedélyeket adtak ki³¹ és akadt olyan eset is, hogy a Diósgyőr Szénbánya Rt. igazgatójának meghatározták a vándoroknak és a segéd munkásoknak fizetendő minimum napidíját.³² A fellelt visszaemlékezések közül csupán egyben találunk valamiféle utalást olyan negatív cselekményről, amely valamelyest árnyalhatná a szervezetről kialakítani kívánt képet;

„Végezetül el kell még mondanom azt, hogy nagy gondot fordítottunk a párt és a Mokán fegyveres testület erkölcsi tekintélyének a biztosítására. Akadtak a fegyveres testületben olyan személyek, akik erkölcsi magatartásukkal beszenyezték a mi nagy és nemes munkánkat, ezeket könyörtelenül eltávolítottuk sorainkból és ezt nyilvánosságra hoztuk a dolgozók előtt.”³³

Levéltári kutatásaim során ehhez hasonló utalásokat találtam közvetett forrásokban, amelyek arra engedtek következtetni, hogy a szervezet karha-

28 MNL. BAZMLt. XVII.–2.1944/5793. Ez egy közvetett utalás lehet a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszakra.

29 MNL. BAZMLt. XVII.–2.1944/5084.

30 MNL. BAZMLt. XVII.–2.1944/5846.

31 MNL. BAZMLt. XVII.–2.1944/5841.

32 MNL. BAZMLt. XVII.–2.1944/2633.

33 Nyíró Sándor visszaemlékezése. PIL. 867.f.1/n-67.

talmi tevékenysége során nem csak apró „erkölcsi” kihágásokat követtek el. A Pártállami időszak tabusítása elfeledtette azt a tényt, hogy a „mokan” rendőrök helyismeretük révén aktívan részt vettek a civil lakosság egy részének malenkij robotra hurcolásában. Egy – a Szovjetunióba kényszermunkára hurcolt – személlyel készített interjú során kirajzolódott a mokan rendőrök módszere:

„Szóval jött ez a szomorúnap, elvittek. Elhurcoltak. A lakásomra jöttek, ezt is biztosan hallotta, hogy a lakásomra... jöttek a házunk... a lakásunkra. Sajnos csak édesanyámmal éltünk ketten, gyerekek. Már akkor édesapám meghalt, és jöttek éjszaka dörömbölve, jönnek, hogy visznek minket krumplit tisztítani a tapolcai mozi helyiségbe, Diósgyőrbe. És nyilván nehezen mentünk, de hát elmentünk. Muszáj volt menni, mert hát, hát a rendőrség meg a mokán alakulat jött értünk és elvittek.(...) 2–3-an voltak este, éjszaka jöttek. Mokan karszalag volt rajtuk. Igen, hát ismerősök voltak, hát itt laktak az utcában, idegenek nem voltak. Ez volt a szomorú benne, hogy szemlesütve jöttek, ez nem vitás. Szemlesütve, de viszont volt bennük egy olyan, hogy na most én ezt leadom, ugye? Tehát tulajdonképpen volt egy ö... rossz, ha nem lett volna bennük rosszindulat, akkor nem jöttek volna. Mert nem igaz, hogy jöttek volna gyerekekért. Végtére mi gyerekek voltunk.”³⁴

A kommunisták aktívan, sőt többségben vettek részt az újjáépítésben. A probléma azzal volt, hogy ebben a munkában monopolhelyzetet akartak kiharcolni a városvezetésben azért, hogy az így megszerzett érdemeket az MKP népszerűsítésére használják. A bolsevik politikai rendszer mintáját követve, a magyar kommunisták is mereven ragaszkodtak a hatalom kizárólagos birtoklásához. Az MKP az újjáépítés kisajátításával arra törekedett, hogy bizonyítsa a magyar társadalomnak, hogy nem a Tanácsköztársaság politikai örököse, másrészt arra számított, hogy ezzel gyorsan a demokratikus elveknek megfelelő tömegtámogatottságra tesz szert. Ellenben az akkori magyar lakosságban ez a fajta „elvárt” támogatás nem alakulhatott ki oly gyorsan, és oly széleskörűen, mint ahogy azt a szigorú keretek között gondolkodó kommunisták elvárták. Sajnálatos módon a MOKAN karhatalom működésének a társadalmi tapasztalata nem sokban különbözhetett a nyilas karhatalométól, csak egy másik bevonuló hadsereget szolgált ki. A Vörös Hadsereg egy, hadászati szempont-

³⁴ Interjú alanyom kérésére nem közlöm a teljes nevét. E. néni 1944. decemberében 16 éves volt, amikor 18 éves bátyjával és még 3 másik háztartásban élő rokonával német hangzású nevük miatt elhurcolták őket a Szovjetunióba, a Dombasz vidék egyik szénbányájába dolgozni. Interjú a szerző tulajdonában.

ból, totális hadsereg volt, amely minden civil érdeket a katonai érdekek alá helyezett. Rémhírét a nők ellen elkövetett nemi erőszak és a malenkij robotra való elhurcolás csak tovább erősítette. A MOKAN karhatalom részt vállalt az elhurcolásokban, rendszeresen tartott razziákat és vezetői azt foglaltak le, ami szerintük a közösséget illetné meg, fegyveresen volt jelen az utcákon, a hétköznapi életben, abban az időszakban, amikor minden más magyar fegyveres testületet az orosz hadvezetés betiltott. A város politikai életébe belépő egyes MOKAN tagok tudatosan, vagy tudat alatt pedig olyan politikai kommunikációs eszközöket használtak, amelyek nem tették kétséggé a közönség számára, hogy az illető igenis a hatalom kisajátítására törekszik, annak ellenére, hogy népi demokráciáról beszélt. A MOKAN-Komité elvitathatatlan érdemeket szerzett azzal, hogy megakadályozta a várost éltető gyár leszerelését és elszállítását, alkalmasint felrobbantását. Azokban a front átvonulását követő napokban, amikor semmiféle közellátás nem működött, gyógyszerkészletet tartott fent, a közrend megóvásáért is felelősséget vállalt. Azonban az 1945 utáni évtizedekben a magasabb pártpozíciókat betöltő volt MOKAN tagok azon munkálkodtak, hogy elfedjék szerepüket a magyar civil lakosság elhurcolásában. Továbbá megpróbáltak egyfajta „makulátlan, hős partizán” képet alkotni magukról a történelmi emlékezet számára.

MAJZIK DÁVID

**MOKAN-Committee antifascist resistant group of
Miskolc between 1944 and 1945.**

This paper presents an analysis of the MOKAN-Committee antifascist resistant group of Miskolc between 1944 and 1945. The group was formed by Hungarian Communists in order to help the Soviet Army and free the city from the German Army. The members carried out propaganda against the devastation of the war, the ferocity of the Arrow Cross Party and the occupying German Army.

The MOKAN-Committee regularly damaged the military phone wires and vehicles. They maintained hiding places for the runaway Jewish people and Hungarian soldiers. They armed themselves, deactivated explosives at strategic locations in the city, such as bridges and factories. Their final task was reconnaissance for the Red Army, which marched into the city easily on the 3rd of December in 1944. The MOKAN-Committee got the right from the Soviet military command to act as a police force, which was a unique act on behalf of the Soviet Army in Hungary at the time. The Communist members of the MOKAN-Committee took part in the rebuilding of the city and the newly emerging political life too. They used their police force to help the Red Army in the deportation of citizens to the Soviet Union, where they were subjected to forced labour. The MOKAN police force was also used to strengthen the Communist Party's power in the political life and the civil service of Miskolc.

MEZEI EMESE*

Késő középkori kályhacsempék Budáról

Tűlfűtött jelenetek – kihűlt töredékek.

Bevezetés

Disszertációm tárgyát a Magyar Királyság területén használt késő középkori, kora újkori gazdag kályhacsempé-anyag képezi, s célja többek között a korszak polgárságának vallásgyakorlatáról, műveltségéről alkotott képünkhöz újabb adalékokkal szolgálni, szólni a megrendelői-felhasználói attitűd jellegéről, s a műhelygyakorlat változásának és fejlődésének okaira rámutatni. A vizsgált korszakban, tehát az 1470-től 1530-ig tartó időszakban, a nagy példányszámban és olcsón elérhető metszetek révén – melyek nemcsak a magánáhítat eszközei, de a népszerű, divatos, szórakoztató jelenetek hordozói is voltak – az ábrázolható témák sora tovább bővült. Kiforrottabbakká váltak a kompozíciók és az ismert, kedvelt történetek, legendák jeleneteivel találkozunk a kályhacsempéken; legyenek azok moralizáló, didaktikus tartalommal felruházott témák, szentek és azok életéből vett portré (*imago*) vagy történetábrázolások (*historia*), satirikus felhangokkal ellátott, mulattató elemekkel kísért toposzok. Így a korábban megjelenített témákkal szemben karakteresen más történik ez idő alatt, ahogy később a reformáció és más szellemi-művészeti áramlatok hatására újra megváltozik majd az ábrázolásra kerülő alakok és témák sora mellett az ábrázolások jellege is (érdekes, hogy az általunk tárgyalt időszakban egy technikai újítás befolyásolja nagymértékben az ábrázolható toposzok sorát, amit a 15. század harmadik harmadának nyomtatóművészete, a sokszorosíthatóság egy új foka tesz lehetővé).²

Kályhacsempék Budáról és egy vegyesmázás színezésű kályha

Budáról, a 15. század második feléből több kályhacsempé lelet is ismert számkra, ilyen a Mátyás-címeres kályha, mely csempéinek rajzossága a né-

* A PPKE BTK művészettörténet szakán végzett középkor szakirányon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Szakács Béla Zsolt.

2 Korábban a fametszetek, így a szentképek és kártyalapok szolgálhattak még előképként.

met metszetekkel mutat rokonságot,³ s összetett heraldikai programmal bír, a hatalmi reprezentáció eszköze.⁴ Kiemelkedő a svájci vagy délnémet eredetű „*Háromkirályok-kályha*”, mely 1469-73 körül kerülhetett ide, mely esetén a szakrális tartalmakat politikai tartalmak kísérik.⁵ 1481–1489 között készültek a „*Raurisi-salzburgi műhely*” színesmázás kályhái, melyek Budán kívül is megjelennek (pl. Tata és Visegrád várában). A századfordulóról való salzburgi műhelyből való kályha a plasztikai kidolgozás tekintetében jelent előrelépést.⁶ Az importcikknek kapcsán azonban felmerülnek az ikonográfiai értelmezés esetleges korlátai: kérdés, hogy a megrendelő ez esetben egy adott műhely munkáját kívánja-e birtokolni, mert az lényeges reprezentációs erővel bír, s a megjelenítésre kerülő képek csupán másodlagosak, vagy ekkor is felléphet a tudatosság kérdése és az ikonográfia program rekonstruálásának fontossága.⁷

A jelen tanulmányban vizsgált kályhacsempéken látványosan több gondolatvilág keveredik, a népies hangvételű és a lovagi kultúrát megidéző jelenetek egymás mellett jelennek meg, azonban ennek értelmezésére-feloldására még nem tettek kísérletet. A kutatás célja tehát az ikonográfiai toposzok meghatározásának és a jelenetek leírásnak interdiszciplináris keretek közti, a történeti közeget figyelembe vevő elemzése.

Az ide tartozó és a következőkben bemutatásra kerülő zöld- és vegyesmázás csempék összetartozásáról Holl Imre már írt, utalva azok jellegzetesen fehérre égő, jól iszapolt agyagára, melyen kifejezetten élénkek az ólomházak, de az alakok egyes részeit fehér ónmáz is fedi. A felsorolt csempék lapos-dongás kivitelűek, s 1485 után készülhettek a stílusuk és a címertöredékek alapján.⁸ Összetartozásukat technikai sajátosságaik, kivitelbeli hasonlóságaik, stílusuk támasztja még alá. Jellemzően alakos díszűek, a figurák szépen kitöltik a

3 *Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. *Archaeologiai Értesítő* 110. (1983) 201–230.

4 *Buzás Gergely – Lövei Pál*: A visegrádi királyi palota Mátyás-címeres kályhája. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára, tanulmányok. *Művészettörténet – Műemlékvédelem* IV. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Bp. 1993. 191–217.; *Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon, VII. *Budapest Régiségei* 33. (1999) 313–323.; *Uő*: Középkori kályhacsempék Magyarországon X. *Budapest Régiségei* 35. (2002) 381–402.

5 *Holl Imre*: Der Ofen mit den Heiligen drei Königen im Palast von Buda. *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60. (2009) 423–44.

6 *Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon III i. m. 204.

7 *Holl Imre*: Regensburgi középkori kályhacsempék (Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn). *Archaeologiai Értesítő* 107. (1980) 20–43.; *Uő*: Spätgotische Ofenkacheln. I. Werke einer Mitteleuropäischen ofenhafnerwerkstatt – II. Ein Böhmischer Ofen am ende des 15. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50. (1998) 139–214.

8 *Holl Imre*: Középkori kályhacsempék Magyarországon III i. m.; *Holl I.*: Der Ofen mit den i. m.

csempe felületét, a beállításuk változatosak, zsánerszerűek, gyakoriak a többalakos megoldások. Nem minden ide sorolható csempedarab kerül az alábbiakban bemutatásra azok töredékessége, így ikonográfiai szempontból való beazonosíthatatlansága okán.

A több ásatás során előkerült kályhacsempék, illetve azok fragmentumai⁹ közé sorolható két összetartozó töredék, melynek témája egy ép párdarabja okán ismert számunkra, utóbbi, ugyancsak lapos-dongáshátú csempe a Figdor-gyűjteményből való.¹⁰ A zöldmázos kályhacsempe-fragmentum ez alapján az Arisztotelész és Phyllisz jelenetét örökíti meg. A térdelő szakállas, nagy hajú filozófus felénk fordul, köszöntő mozdulatot tesz. A hátán ülő hercegnő hosszú ruhát visel, kezében seprűt tart az ostor helyett. Az alakok mögött mustrázott a kerámia felülete, s kúszóleveles pálca keretezi. A nő ruhájának felületének dekoratívását apró körök adják, ezt a benyomkodott szerszámnyomot más zöldmázos töredékeken is megtaláljuk, Sámson ruháján is ez köszön vissza. A Sámson és Delila jelenet két példányban ismert (1. kép). Sámson a földön ül, feje a nő ölbe hajtván, akinek kezében olló van, és épp levágja a férfi egy hajtincset. Arisztotelész és Sámson együttes szerepeltetése gyakori a *Weibermacht* toposzában, mely a nőiség hatalmát járja körül: a legbölcsebb és legerősebb férfiakat legyőző, kicselező nőket sorolja fel különböző műfajokban.¹¹

Ugyanennek a „poncoló” szerszámnak látjuk a nyomát egy mezítelen nőt ábrázoló fragmentumon (2. kép), mely töredékes formájából adódóan nem azonosítható, akár Grácia-ábrázolás, akár a fürdőző nő,¹² így akár Batsheba is lehet, a nő életkorszakait bemutató jelenet, de kurtizán, illetve a bujaság perszónifikációja is megjelenhet ebben a formában (3. kép), ahogy Lukrécia-ábrázolásokra is asszociálhatunk. A töredéken hullámokban leomló aranyfürtöket, finoman modellált női testet látunk, melyet a legkényesebb pontokon vesz körbe egy zöldre festett lepel, mely az előre lépő/lábait keresztbe tévő női alak kecsességét fokozza.

A budai leletanyagban további érdekes többszínmázos fragmentumok is vannak, melyek jelenetei részben rekonstruálhatók. Látunk egy lépő lovon

9 Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon III i. m. 217–225.

10 Alfred Walcher von Moltheim: Die deutsche Keramik in der Sammlung Figdor II, 1909. 301–386., Abb. 94.

11 Susan L. Smith: *The Power of Women*. Pennsylvania State University Press, Philadelphia 1995.; Yvonne Bleyerveld: *Hoe bedriechlick dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederland 1350–1650*. Leiden 2000.

12 A fürdők gyakran bordélyházakként is működtek, tehát a kurtizán ilyen megjelenítése nem szokatlan.

Sámson és Delila, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, zöldmázos csempetöredék, 16,5 cm magas, 1485 után, ltsz. 85.303.1, a szerző saját felvétele

Meztelen nő, Delila, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, színesmázos csempetöredék, 1485 után, ltsz. 1951.1247, a szerző saját felvétele

E. S. mester: Bolond és meztelen nő, 1450–70 k., rézmetszet, 143×113 mm, ltsz A 1926–271. Drezda, Staatliche Kunstsammlungen Dresden

Lovagló pár, részlet, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, többszínmázos csempetöredék, 1485 után, ltsz. 52.3050, a szerző saját felvétele

ülő párt, amin az ifjú felénk fordul, mögötte hosszú ruhájú nő ül, nyakában lobogó kendővel (ez az elem Phyllisznél is megjelenik) (4. kép). A felületkezelése is hasonló az eddig látottakhoz: apró körök díszítik a nő ruháját, az alakok finoman modelláltak. A budai lovagló párral megegyezőnek tűnő kályhacsempe töredékei kerültek elő Kőszeg várának leletanyagában is. Sárga festéknyomokkal bír, így valószínűsíthető, hogy ez a darab is színesmázás volt. Holl Imre a 15. század végére keltezi e négyzetes csempét, melyet horonytagos keret díszít.¹³ Egy töredék is ide kívánczik, melyen divatos ruhát viselő nőalakot látunk, nyakában ugyancsak sál lóg, kezében apró tégelyt tart (hasonló tégelyt láthatunk kurtizánt megjelenítő képeken is, így a Mária Magdolnára való asszociálás koránt sem egyértelmű).¹⁴ Ahogy a beállítás és a stiláris jellegzetességek, úgy az öltözetek, a kecses ifjúk, hölgyeik és a lovas alakok is ismerősek a Rajna menti metszők, kiváltképp a Hausbuchmeister műveiről, Szerелеmkert jeleneteikről (5. kép), ahogy a kézfogó jelenete is, ami ugyancsak megjelenik egy töredéken: itt a gyűrűt átvevő hölgyet láthatjuk.

A csoportba tartozik még egy hegedűst ábrázoló töredék is, mely párkánycsempe lehetett. Eszerint a zenész a földön fekszik, térde felhúzáva, csuklyás ruhát visel. Ennél frappánsabb egy nürnbergi kályhán látható megoldás, ahol ugyanilyen elrendezésben alvó katonák alakjai sorakoznak.¹⁵

A következő töredékünk egy igen izgalmas darab, a csempe töredékessége folytán az ábrázolás témája nem beazonosítható: egy férfi lábait széttárja, jobb kezével hátsófelét fogja (6. kép). Ruhája felgyűrődik a derekára, szabadon hagyva mezítelen alsó testét. A metszetanyagban elsősorban a bolond alakjával találkozunk ilyen formában (7. kép).

Különleges és számtalan metszetpárhuzamról is ismert az indadíszes csempe kompozíciója, amin a két középső levél emberarcú, s kék, zöld és sárga színű mázzal díszített. Az anyagban további töredékek is vannak, melyek témája nem beazonosítható (iratszalag töredéke, ruházat, akantuszleveles díszek), csak sejthető: több páncélos vitézt ábrázoló darab is van, ebből az egyik a terpeszben álló harcost látjuk, ahogy jobbját kardjának markolatán tartja, egy másik, kezében címerpajzst tart, páncélja finoman kidolgozott, s a harmadik feltehetően a Dávid és Góliát jelenet filiszteusa. Küzdelmüket mustrázott aransárga háttér kíséri. Dávid zöld ruhában, lilás kihajtóval áll előttünk, míg Góliát páncélja fehér, csizmája barnás fekete, így tornyosul az ifjú felé. A be-

13 Holl Imre: Kőszeg vára a középkorban. Akadémia Kiadó, Bp. 1992. 43–44.

14 Holl Imre: Der Ofen mit den i. m. 427.

15 Rosemarie Franz: Der Kachelofen. Akademische Druck und Verlagsanstalt, Graz 1969.

Hausbuchmeister: Szerelemkert, fol. 24v-25r, Mittelalterliches Hausbuch, 1480 körül

Mezítelen férfi alsóttest, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, többszínű mázas csempetöredék, 1485 után, ltsz. 58.320.1, a szerző saját felvétele

Hans Sebald Beham: Bolond és két nő a fürdőben, 1541, rézmetszet, 46×71 mm, ltsz. A 3032, Drezda, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Bartsch 214

nyomkodott köröcskékkal való mintázás itt is megjelenik, s az akantuszleveles keret is, amit további töredékekből is ismerünk. Ehhez a csempéhez van hozzáépítve egy másik is, mely egy vadembert ábrázol, tehát ez egy sarokcsempe lehetett. A vadember zöld pajzsot tart, ami a háttérhez hasonlóan mintázott. Alakja gyakori szereplője a legkülönbélebb alkotásoknak, általában kezében husánggal jelenik meg, harc közben.

A szőröstestű vadember egy másik, ugyancsak sarokcsempén is megjelenik, melynek az a különlegessége, hogy míg a rövidebbik oldalon ő jelenik meg, a teljes oldalon egy próféta alakot látunk és írásszalagján a Jacob/pro/p(heta) szavak olvashatók (8. kép). A leletben az egyetlen prófétaalak. Megjelenítése azért is érdekes, mert a kályhákon raritás, különlegesség, hogy a szakrális és profán témák keveredjenek, a korszak anyagára ez nem jellemző, bár pont a felvidéki anyagban találunk erre példát, de ott más, kiegyenlített arányban vannak jelen a szakrális és profán tartalmak képviselői.¹⁶

Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy beszélhetünk-e valamilyen tudatos ikonográfiai programról, fedezhető-e fel kapcsolat az egyes jelenetek között (esetleg fellelhető-e a forrása, legyen az képi, vagy irodalmi), vagy csupán divatos, a megrendelő számára érdekes elemek véletlenszerű találkozásáról van szó? Láthatjuk, hogy megjelenik a feje tetejére állított világ képe is a kályhán, s ez nemcsak polgári, de egyházi megrendelőt sejtető kályha esetében is létezik,¹⁷ kérdés, hogy jelent-e értelmezésbeli árnyalást az eltérő tanultságú megrendelő: a helyszín és a további közegek megváltoztatásával új értelmezési lehetőségek adódhatnak. Nem lényegtelen, hogy szekuláris vagy szakrális térben működött-e a kályha,¹⁸ illetőleg mely társadalmi réteghez köthető a tárgy.

16 *Mezei Emese*: Az Ebner-csempék. Egy késő középkori kályháról. In: Győzteseink szárnypróbálgatásai. A PPKE BTK bölcsészhallgatóinak győztes dolgozatai a XXXI. OTDK Humán Szekciójában. Szerk. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2013. 271–300.

17 Ilyen a besztecebnányai polgári közegben funkcionáló kályha, l.: *Mezei Emese*: Az Ebner-csempék i m.; illetve a csábrági váré, ahol Bakócz Tamás sejtető, mint megrendelő, az újabb ásatások eredményéhez l.: *Maxim Mordovin*: New results of the excavations at the Saint James' Pauline friary and at the Castle Čabrad. In: *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae* 3. (2015) 3., 269–283.

18 Ennek és az érintett Weibermacht témának is érdekes emléke a Freiburg kolostorából ismert, Vergilius bosszúja jelenettel díszített, legalább három példányban fennmaradt kályhacsempe: *Sophie Hüglin*: Ofenkachelmotive als Quellen frühneuzeitlicher Kulturgeschichte - Mikrohistorische Studien aus Freiburg und dem Breisgau, In: *Blick nach Westen. Keramik in Baden und im Elsass*, 45. Internationales Symposium Keramikforschung, Badisches Landesmuseum Karlsruhe 24–28.9.2012. 131–139; *Uő*: Vergil und die Kaisertochter oder die Rache des Zaubers. Gedanken zu einem spätmittelalterlichen Ofenkachelmotiv aus der Latrine des Augustinereremiten-Klosters in Freiburg im Breisgau. *Archäologie als Sozialgeschichte. Studien zu Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im frühgeschichtlichen Mitteleuropa*. Festschrift für Heiko Steurer (Internationale

Vadember és próféta alakja, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, többszínmázás csempetörödé, 1485 után, ltsz. 51.1687, a szerző saját felvétele

Jan Saenredam, Hendrick Goltzius után: Látás, rézmetszet, 205×142 mm, Herzog August Bibliothek, ltsz. Graph. A1:1819

Az itt előkerült kályhacsempék, illetve azok fragmentumai több ásatás során kerültek elő. A budai kályhacsempék jelenetei több gondolatvilág keveredését jelzik. A tematikán belül az udvari jelenetek mellett – lovag, udvari zenész –, az egyházi és a világi gondolkörben is megjelenő (bibliai és „ókori”) alakok találhatók meg (akkor is, ha középkori legendájukkal kerülnek ábrázolásra). Utóbbiak a balgaságot, az emberi esendőséget jeleníthetik meg, így szakrális megközelítésből, mint a bűnt allegorizáló alakok kapnak jelentést, míg a profán közegben példázatként, vagy könnyedebb jelentéstartalommal is megjelenhetnek. Sámson, Arisztotelész és Dávid ebbe a témakörbe való sorolása egyértelmű, de a vadember is könnyen megfeleltethető az érzelmeit, vágyait megfékezni nem tudó emberrel. A témák nagy része – bár töredékesen – de a férfi és nő kapcsolatát, a szerelem témakörét járják körbe, annak szinte minden aspektusát bemutatva: a szép, szelíd pároktól az obszcén részletekig, az érzelem-érzékiség meglepően széles skáláján.¹⁹

Archäologie, Studia honoraria 9), Rahden–Westfalen 1999. 299–306; *Uő*: La « vengeance de Virgile » comme motif figuratif sur des carreaux de poêle de la fin du Moyen Âge (Fribourg-en-Brigau), In: *Folia Electronica Classica* Numéro 25. (2013).

19 Jelen tanulmányban nincs módunk a stílári párhuzamokra, műhelyazonosságokra kitérnünk, az azonban bizonyos, hogy e kályhacsempék párhuzamait Tatán, Esztergomban és Ausztriában találjuk, s a bécsi Figdor-gyűjtemény kályhacsempéi közt, melyek Rauris (Salzburg) vidékéről

Álnok veszedelem – illendő kérelem²⁰

A kályhacsempéken végigtekintve a próféta jelenlétével a moralizáló tartalom kerül előtérbe, aki így a szexuális élvezetek veszélyeire, a női csalárdság jelenlétére, az érzékiség veszedelmeire utal, s azok megzabolázásának szükségességét fogalmazza meg. A próféta mintha nemcsak az írásszalagra mutatna, de figyelmeztető gesztussal emelné fel ujját. A szakrális és profán világ találkozása által előbbi mintegy kommentáraként szolgálna a világi jeleneteknek. Ennek párhuzamát ismerjük: metszetsorozatok feliratai figyelmeztetnek bennünket gyakran mitológiai témájú aktábrázolásokat kísérve a helyes, erkölcsös normákra.²¹ Érdekességük, hogy pontosan azt teszik elérhetővé ezek a képek, amit a felirataikkal tiltani igyekeznek, ezzel a decorum szabályának ugyan megfelelnek, azonban sokkal inkább az érzéki örömök természetes kiélésének eszközeinek tekinthetők (9. kép). Ezen esetekben a mitológiai, vagy akár a bibliai jelenetek (gondoljunk Batsheba fürdőzésére, a Lót és leányai történet adta lehetőségekre) csupán kerettémái a meztelen test ábrázolhatóságának. Ennek talán leglátványosabb és legátlátszóbb alkalmazásával találkozunk a Giulio Raimondi rajzolta, Marcantonio Raimondi által metszett I Modi sorozatban, mely jeleneteit Pietro Aretino írásai kísérték,²² s a műben az egyáltalán nem burkolt erotikus tartalmak az istenek szerelmeinek ábrázolása mögé

---

származhatnak. Erről a helyről az Arisztotelész és Phyllisz-jelenet ismert Malakiás próféta, a vadember, egy mandragóra, egy nyomorék és egy pék ábrázolása mellett, de utóbbival Ružica várának (Raholca, horvátul Orahovica) kályhacsempéi is egyezőséget mutatnak. Stílusuk mellett a poncoló szerszám, az akantuszleveles keret, a mustrázott háttér is egyezik a budai csempéken láthatókkal. E fiókokról bővebben: *Walcher von Moltheim, A.: Die deutsche i. m. Abb. 92–95.; Mladen Radić – Zvonko Bojčić: Srednjovjekovni Grad Ružica (Medieval Castle Ružica). Listopad: Muzej Slavonije, 2004.; Ana-Maria Gruia: Religious Representations on Stove Tiles from the Medieval Kingdom of Hungary. Cluj-Napoca: Mega, 2013.*

20 „A szerelem kastélya” nevű allegorikus játékból, In: *Johan Huizinga: A középkor alkonya.* Magyar Helikon, Bp. 1976. 92. A verset Tótfalusi István fordította.

21 *Ilja Veldman: Elements of continuity: a finger raised in warning. Similous 20. (1990–91) 2–3., 124–141.; Németh István: Játék a tűzzel, avagy vonzó képek, riasztó feliratok. Maradandóság és változás, Művészettörténeti konferencia, Ráckeve 2000. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp. 2004. 127–139.; Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish Art 1580–1620. Rijksmuseum, Amsterdam, 1993–94, 342–344; Kaufmann, Hans: Die Fünfsinne in der niederländischen Malerei des 17. Jahrhunderts. Kunstgesichtliche Studien, Breslau, 1943; Nordenfalk, Carl: The five senses in Flemish art before 1600. In: *Netherlandish Mannerism.* Szerk. Cavalli-Björkman, G, symposium at the Nationalmuseum. Stockholm 1985. 135–154.*

22 *Wolk-Simon, Linda: „Rapture to the Greedy Eyes”. Profane Love in the Renaissance. In: Art and Love in Renaissance Italy. Kiállítási katalógus: The Metropolitan Museum of Art, New York, Szerk. Bayer Andrea. Yale University Press, New Haven – London 2008. 43–58.*

lehetnének bújtatva: az egyes pozitúrákat kísérik is ennek megfelelően feliratok, de attribútumokat nem látunk, a mitológiai rátét fátyolszerű csupán. Az elvilágiasodás ilyen jelensége természetesen nemcsak az itáliai reneszánsz művészetében érhető tetten, de jelen van a németalföldi és a német művészetben is, elegendő Lucas van Leyden, vagy Hans Baldung Grien metszeteire gondolnunk. A témák profanizálódása a társadalmi igények megváltozásával találkozva új művészeti célokat, megoldásokat jelentenek, melynek ez egy sajátos, de népszerű ága lesz. A művészeti alkotások – nem térve ki e kifejezés alkalmazhatóságára – megrendelőinek és befogadóinak köre is szélesedik a korokban többek között a metszetek elterjedése és elérhetősége okán, ami nem kis mértékben a műhelygyakorlatokra is hatással lesz, s a kommercializálódás a feldolgozott témákban is megmutatkozik.

Ezek a jelenetek – utóbbi példa esetén már igen nehézkesen – alkalmasak a morális tartalmak hordozására, de ezek igen látványos módon csupán az illem, szokás miatt fogalmazhatók meg e képek kapcsán, s kerülnek kimondásra, de nem ezek a tartalmak-érzelmek azok, amelyek valójában kiváltanak a szemlélőben.

A *Weibermacht* jelenetire is igaz, hogy történeteik szerint mindig van szemtanú, hiszen azzal tud a megszegés révén riasztóvá válni, a kályha esetén pedig ezek a nézők mi magunk, a felhasználók válunk a leselkedővé – ahogy pl. a vének és a Zsuzsanna fürdőzését ábrázoló festmények nézői is –, s a *voyeur* számára ez a kályha kendőzetlenül tesz láthatóvá erotikus tartalmakat.²³ A magát takargató, de mégis meztelen nőalak esetén pont a megismerés vágyában rejlik a provokáció, a fátyolszerű ruhadarab a sejtelmesség érzetével szítja, fokozza az erotikus felhangokat és éppen, hogy kiemeli az alak nőiségét.²⁴ Azonban e figyelmeztetések – a próféta jelenléte – egyáltalán nem garantálják azt, hogy a néző valóban az elvárt erkölcsi tanulságot vonja le a látottakból. Kiváltképp, ha arra gondolunk, hogy maga a Phyllisz-téma nem ismert máshonnan a magyar középkori emléktárhelyről,²⁵ így egyáltalán nem bizonyos, hogy a korabeli néző a filozófust látta a férfialakban és hogy a hozzá kapcsolódó morállegendákat idézte fel, s ennek megfelelően tudatosította azt,

23 *Kenneth Clark*: Az akt. Tanulmány az eszményi formáról. Bp. 1986.

24 *Pósn László*: A nemiség és testiség szemlélete a középkor és a reneszánsz idején. In: *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*. Tudományos konferencia, Sátorajáújhely, 1999. május 26–29. Szerk. Szentmártoni Szabó Géza. Universitas Kiadó, Bp. 2002. 27.

25 *Mezei Emese*: Az „uralkodó” nők. Előadás a XXXII. OTDK Humán Tudományi Szekciójában, 2015. április 9-én.

hogy hogyha a legbölcsebb férfivel ezt tette egy nő, akkor egy éretlen ifjúnak igencsak óvakodnia kell. Ugyan csupán a kályhacsempe kiképzéséből adódik, de a tartalomhoz jól illik, ahogy a próféta mintegy hátat fordít a vadembernek, kidomborítva ezzel ítéletét: a hivatalos, elvárt magatartási modell fogalmazódik meg intésével, ennek azonban igen csekély lehet a visszatartó ereje.

A nőiség kettős megítélése jelenik itt meg, egyrészt megjelenik egy erotikus töltet, a nő, mint a gyarlóság képe, a rossz és a szexuális vonzerő miatti veszély forrása, miközben lehet az erényesség, tisztaság képe, az égi szerelem tárgya, a testiségtől megtisztított, szentként imádott idea, eszményített alak. Ez a Janus-arcúság a két véglet megjelenítésével kívánja elkerülni, hogy ítéletet kelljen mondania.

Jelen kályha – már csak a helyszín miatt is, ahol a funkcióját betöltötte – egy szellemes dekoráció, mely a provokatív eroticizmusnak ad helyet, ahogy a korabeli metszetek tömkelege is. Létrejöttének szükségszerűsége adott, ennek ad helyet a korhangulat, melynek része a változó vallásgyakorlat, az elmélyültebb hitélmény iránti vágy és a morális felemelkedés igénye, a satirikus hangvétel és egyfajta általános szarkasztikusság, amiben nem egyértelmű, hogy a doktrínák rajongása vagy gúnyolása történik-e meg, a változás kívánása, mindennek pellengérre állítása, társadalmi feszültségek, miközben a kulturális élet része a könnyed szórakozás, a kockajáték és a szerelem. A hatáság – gondoljunk itt akár a városi vagy az egyházi elvárásokra – szabályokkal próbálta e jókedvet megfékezni,²⁶ vagy, ahogy a Prédikátorok könyvében olvashatjuk: „Mindennek megvan az órája (...) ideje az ölekezésnek, és ideje az öleléstől való tartózkodásnak.” (Préd 3.1–5). De elegendő a korszak biblia kommentárjaira gondolnunk, melyek az Ószövetség pikánsnak nevezhető részleteit – különösen a fiatalok számára – olvasásra nem ajánlják.²⁷ Erasmus és Johannes Molanus is elítéli a szent és profán dolgok összemosását és az erotikus jelenetek ábrázolását – amik mint láthatjuk, itt megtörténnek –, hiszen „Ha a pajzán szemek nincsenek kellően kordában tartva, a balga fiatalság hanyatt-homlok a bűnbe rohan.”²⁸ Tehát amennyiben elfogadjuk, hogy a megjelenített témák közt kereshető kapcsolat, akkor elmondhatjuk, hogy ugyan megfelel a

26 A Budai Jogkönyv a lányát erkölcsstelenségre kényszerítő anyát zsákba kötve vetteti a Dunába, s a büntetés végrehajtása látványossággként volt szervezve: Hajdani bűnök – hajdani büntetések, In: Fény és árnyék a középkori Magyarországon. Szerk. Zolnay László. Kozmosz könyvek, Bp. 1983. 159–164.

27 Németh I.: Játék a tűzzel i. m. 134.

28 Olvashatjuk Jan Saenredam Hendrick Goltzius műve után készített metszeten, mely az öt érzéksorozatból való, s a Látást ábrázoló metszetet kíséri (9. kép). Németh I.: Játék a tűzzel i. m. 135.

közerkölcsnek, abban az értelemben, hogy a próféta jelenlétével mintegy legitimálja a provokatív tartalmakat – hiszen így tud rámutatni arra, hogy mit ítél el, mi a nem kívánatos –, valójában az érzéki vágyak közvetett, palástolt megfogalmazásával találkozunk, sőt nemcsak a vágyak, de annak tárgya is megtestesül.

Befejezés

A próféta megjelenítésével lehetséges az erotikus tartalmak, a szerelem és testiség tárgykörébe tartozó toposzok ábrázolása, ez a rögzült köznapi viselkedési formákkal is harmóniában van, hiszen a trágárság megörökítéséhez szükséges az illendő keret létrehozása. A prűdmentes középkor bár létezik, úgy tűnik, a képi ábrázolások során, melyek forrásként szolgálhatnak az erről alkotott képünk árnyalásához, elengedhetetlen az illendőség adta keretek megjelenítése. A középkori szigorú tiltások ellenére, melyek elsősorban a klerikus álláspontot tükrözik,²⁹ az ettől független emlékek egy szabadosabb szerelemfelfogásra engednek következtetni, melyet jelen esetben is tetten érhetünk.³⁰ Ekképpen e középkori alkotás és szellemi közegének megismerése révén, történeti keretben értelmezve az ikonográfiai elemzés eredményeit, az adott réteg gondolkodásmódjához kerülhetünk közelebb, hiszen a módosabb polgárok, nemesek, főurak használati tárgyainak nagy része megegyezik a paraszti réteg eszközeivel: a díszesebb kivitel mellett a különböző források világítanak rá a társadalmi rétegek kulturális különbségeire, melynek okaira az eltérő tanultságon kívül a preferenciák, az adott régióra hatással lévő áramlatok árnyalnak.

Jelen kályha jelenetekben gazdag, így nemcsak színei tobzódásával, finoman modellált jeleneteivel, de a beállítások sokszínűségével is hatásos tárgy lehetett, s bár a pontos működési helyét nem ismerjük, tekintve, hogy a budai vár területén állt, jómódú megrendelőt sejtet. A kettősség, ami megjelenik a témákban – a szerelem stilizálása: a tréfa trágár, a szerelem obszcén, vagy az udvari illemnek megfelelő a hangvétel és az udvarlás is tartózkodó³¹ – jól illik a korszak hangulatához.

29 Pósn L.: A nemiség és testiség i. m. 26.

30 Elegendő Giselbert de Mons, 12. századi francia krónikás feljegyzésére gondoltunk, melyet urával kapcsolatosan fogalmaz meg, idézi: *Georges Duby: A lovag, a nő és a pap. A házasság a középkori Franciaországban.* Bp. 1987. 322.

31 *Huizinga, J.: A középkor alkonya* i. m. 82–90.

Képjegyzék

1. Sámson és Delila, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, zöldmázás csempetöredék, 16,5 cm magas, 1485 után, ltsz. 85.303.1, a szerző saját felvétele
2. Meztelen nő, Delila, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, színesmázás csempetöredék, 1485 után, ltsz. 1951.1247, a szerző saját felvétele
3. E. S. mester: Bolond és meztelen nő, 1450–70 k., rézmetszet, 143×113 mm, ltsz. A 1926–271. Drezda, Staatliche Kunstsammlungen Dresden
4. Lovagló pár, részlet, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, többszín-mázás csempetöredék, 1485 után, ltsz. 52.3050, a szerző saját felvétele
5. Hausbuchmeister: Szerelemkert, fol. 24v-25r, Mittelalterliches Hausbuch, 1480 körül
6. Meztelen férfi alsótest, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, többszín-mázás csempetöredék, 1485 után, ltsz. 58.320.1, a szerző saját felvétele
7. Hans Sebald Beham: Bolond és két nő a fürdőben, 1541, rézmetszet, 46×71 mm, ltsz. A 3032, Drezda, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Bartsch 214
8. Vadember és próféta alakja, Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, többszínmázás csempetöredék, 1485 után, ltsz. 51.1687, a szerző saját felvétele
9. Jan Saenredam, Hendrick Goltzius után: Látás, rézmetszet, 205×142 mm, Herzog August Bibliothek, ltsz. Graph. A1:1819

EMESE MEZEI

Late Medieval Stove Tiles from Buda

Sultry Scenes – Frigid Fragments

*“Dum male lascivi nimium cohibentur ocelli,
in vitium precepts stulta inventa ruit.”*

This study investigates the adjacency of folk and courtier imagery on late medieval stove tiles from Buda. In the iconographic program, besides the courtier scenes (such as engagements, knight and the lady, bards etc.) some erotic ones appear (such as Aristotle and Phyllis, the wild man etc). These scenes present the relationship between man and woman, with all of its aspects from loving couples to obscene details, placed next to the prophet Jacob.

His presence symbolizes the moral content and implies the dangers of sexual pleasures. This stove is a witty piece of furniture which contains provocative eroticism similar to contemporary engravings. The duality of these topics fits perfectly in this era.

PARODA RITA*

A Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erők Háborús Határozványa a CIA-s dokumentumok tükrében

Bevezetés

A CIA 2011 tavaszán feloldotta azon dokumentumok titkosságát, amelyek a Varsói Szerződés (továbbiakban VSZ) Egyesített Fegyveres Erők (továbbiakban EFE) 1980-ban elfogadott háborús határozványával kapcsolatosak. A témakörhöz titkos (Secret) és szigorúan titkos (Top Secret) dokumentumok tartoznak.²

Mivel a háborús határozvány és a kapcsolódó dokumentumok eredeti, orosz nyelvű verziója nem elérhető, nincsen meg, ezért a témával kapcsolatban a CIA-nál lévő dokumentumokra kell hivatkoznunk. Némely dokumentum más, kelet-európai levéltárakban is fellelhető, főként Kelet-Németországban illetve Lengyelországban. A határozvány német nyelvű fordítása Vojtech Mastny és Malcolm Byrne által szerkesztett, 2005-ben megjelent dokumentumgyűjteményben is megtalálható.³

Előzmények, a háborús határozvány előkészítésének folyamata

1969-ben fogadták el, ratifikálták a VSZ EFE határozványát békeidőre, amelyben leírták, részletezték, az irányítás struktúráját és hogy kinek mi a feladata békeidőben. Előirányozták, hogy támadás esetén segítséget nyújtanak egymásnak a VSZ tagországai. A békeidejű határozvány 1. fejezetének 3. pontja

---

* A PPKE BTK-án végzett történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Horváth Miklós.

2 <http://www.foia.cia.gov/collection/wartime-statutes-instruments-soviet-control> oldalon találhatóak a dokumentumok angol nyelven.

3 A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955–1991. Szerk. Vojtech Mastny – Malcolm Byrne. Bp. 2005. 427–435.

kötelezően írja elő a háborús dokumentum megalkotását.⁴ Ehhez képest csak közel 10 évvel később kezdtek el foglalkozni annak ügyével.

1978-ban Romanov tábornok, az EFE vezérkari főnökének első helyettese beszélt a határozvány tervezetének előkészítéséről. A CIA dokumentumban csak kivonata olvasható a beszédnek, amelyben a központosításra, az EFE erőik központi irányítására helyezte a hangsúlyt. Mivel egy jövőbeli háború a katonai és gazdasági erőik maximális mozgósítását követeli meg, ezt egy olyan szerv tudná irányítani, amely teljes körű katonai és politikai hatáskörrel van felruházva. Ezért az EFE irányítását a stratégiai hadműveletekben a hadszíntereken központosítani kell, és egy olyan személynek kell gyakorolnia az irányítást, aki közvetlen a legmagasabb katonai-politikai vezetésnek van alárendelve. A terv szerint az EFE Főparancsnoka kezébe kerülne az irányítás, vagyis közvetlen ő irányítaná a haderőket, függetlenül attól, hogy melyik szövetséges államhoz tartoznak.

Az EFE főparancsnokának az irányító szerveit előre létre kell hozni, még békeidőben, így a kritikus időszakban, amikor a haderők átállnak háborús helyzetre, képesek lesznek átvenni az irányítást. Az ellenőrző állomások rendszerét és a támogató kommunikációs rendszert is még békeidőben kell felállítani, és ezeket a korai rakétatámadásra figyelmeztető rendszerrel szorosan össze kell majd kötni.⁵

1978 novemberében a VSZ Politikai Tanácskozó Testülete (továbbiakban: PTT) ülésén elhangzott Kulikov, az EFE akkori Főparancsnokának a beszámolója a katonai együttműködés helyzetéről. Az erről készült jelentés a VSZ dokumentumok megszokott bevezetőjével indít, hogy a VSZ országai folytatják a harcot a békéért és az enyhülés előmozdításáért, miközben az USA és a NATO csak lassítja az enyhülés folyamatát és a nemzetközi együttműködést, továbbá növelik a fegyverkezési verseny mértékét. Megemlíti a NATO tanácsának 1978.-as májusi ülését is, amelyen új, 15 évre szóló fegyverkezési programot fogadtak el, beleértve a neutronbomba gyártását is.⁶

4 CIA dokumentum FIRDB-312/00538-78, dátum: 1978. március 21. (angol fordítás az eredeti oroszról); CIA dokumentum FIRDB-312/00607-78, dátum: 1978. március 28. (angol fordítás az eredeti oroszról); *Horváth Miklós – Kovács Vilmos: Magyarország az atomháború árnyékában – fejezetek a hidegháború korszakának had- és haditechnika történetéből.* Bp. 2016. 223.

5 CIA dokumentum FIRDB-312/02098-78, dátum: 1978. szeptember 6. (angol fordítás az eredeti oroszról), 3-9.

6 CIA dokumentum FIRDB-312/00867-79, dátum: 1979. május 11. (angol fordítás az eredeti oroszról) 4.; *Fischer Ferenc: A kétpólusú világ 1945-1989.* Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 2005.

A beszámoló első két része a NATO katonai előkészületeit írja le illetve a VSZ EFE-ben a katonai együttműködés állapotát és fejlődését, továbbá a szárazföldi csapatok felszerelését és fegyvereit, fejlesztését részletezi.

A beszámoló harmadik része az EFE háborús vezetéséről és annak tökéletesítéséről szól. Megemlíti, hogy 1977–78-ban egy új szervezeti struktúra alapján alakították át az EFE vezérkarát és más irányító szerveit, és ennek eredményeként megnőtt a hatékonyságuk és jobb alapokat fektettek le annak érdekében, hogy háborús időben megfelelően tudják irányítani a csapatokat. Egyes nézőpontok szerint az EFE háborús vezetését központosítani kellene, és a Legfelsőbb Főparancsnokságnak kell majd gyakorolnia az irányítást. Indítványozzák, hogy ezeket a nézeteket egy háborús határozványban fejezzék ki, amely elkészítésével az EFE Főparancsnokát, a védelmi minisztereket és a szovjet vezérkart bízzák meg.

A dokumentumnak a következő része a PTT döntése a beszámoló alapján: mivel a NATO-USA fokozza a fenyegetettséget, ezért szükséges intézkedéseket kell tenniük a VSZ tagállamoknak, hogy saját védelmi képességüket biztosítsák és tökéletesítsék az EFE-t. Ekkor döntöttek a háborús határozvány előkészítéséről is.⁷

1978 decemberében Kulikov levelet küldött a VSZ védelmi minisztereknek a háborús határozvány előkészítéséről. A levél elején leírja, hogy a VSZ PTT 1978. novemberi ülésének döntése értelmében a főparancsnokot és a védelmi minisztereket megbízták azzal, hogy dolgozzák ki a háborús határozványt a következő évben, tehát 1979-ben. Megemlíti, hogy 1978 júniusában, Szófiában a vezérkari főnökök találkozáján már volt róla előzetes véleménycseré. Majd felvázolja, hogy mit lenne tanácsos belevenni a határozványba.

Megjegyzi, hogy szükséges lenne azonnal elkezdni a munkát a háborús határozvány kidolgozásán, majd felsorolja az előkészítéssel kapcsolatos fontos dátumokat, határidőket. Azzal a kéréssel zárja a levelet, hogy 1979. március 1-éig küldjék el a javaslataikat.⁸

A VSZ Honvédelmi Miniszterek Bizottsága 1979. december elején megtartott 12. ülésén megtárgyalták a „*VSZ EFE-ről és vezetési szerveiről háború idején*” című határozattervezetet. A dokumentum elfogadása a békeidejű határozványhoz képest viszonylag gyorsan, nem egészen két év alatt megtör-

7 CIA dokumentum FIRDB-312/00867-79, dátum: 1979. május 11. (angol fordítás az eredeti oroszról) 3–15.

8 CIA dokumentum FIRDB-312/01790-79, dátum: 1979. július 18. (angol fordítás az eredeti oroszról) 3–7.

tént. Az időszak történéseit vizsgálva feltételezhető, hogy a Szovjetunió (továbbiakban: SZU) a háborús határozvány gyorsított elfogadtatásával akarta biztosítani „szövetségesei” támogatását.⁹

VSZ EFE Háborús Határozványa

A háborús határozványról szóló döntés egyik fő oka az volt, hogy a SZU így szinte akadálymentesen felhasználhatta saját céljaira a tagállamok háborús erőforrásait, többek között katonai és gazdasági kapacitásait. A határozvány mielőbbi elfogadását a szovjet politikai és katonai vezetés többek között a nemzetközi helyzetben bekövetkezett drasztikus változásokkal indokolta.

Az 1969 utáni enyhülés teremtette légkört kihasználva a SZU Afrikában növelte befolyását: 1975-ben Angolába, 1977–78-ban Etiópiába küldtek kubi csapatokat, Mozambikba pedig szovjet katonai tanácsadókat. Majd 1979-ben a hadseregével bevonult Afganisztánba.¹⁰

1977-től a szovjetek az SS-4 és SS-5 rakéták helyébe nagyobb hatótávolságú (5000 km) és találati pontosságú SS-20-as rakétákat állítottak rendszerbe, amit az USA erőteljes reakciója követett. Felgyorsult a szuperhatalmak közti fegyverkezési spirál. 1979. december 12-én került sor a NATO brüsszeli kettős határozatára, amely szerint 572 új közepes hatótávolságú amerikai Pershing-II, illetve „cirkáló” szárnyas rakétát (Cruise Missile) telepítenek Nyugat-Európába – Angliába, Olaszországba, NSZK-ba – 1983-tól, amennyiben addig nem szerelik le a szovjet SS-20-as rakétákat.¹¹

Véleményem szerint helytálló Horváth Miklós értékelése, hogy a szovjet vezetés a VSZ tagállamok feletti fennhatóság eddigieknél határozottabb, minden fontos területre történő kiterjesztése összefügghet a NATO 1979 decemberében meghozott határozataival.¹²

A háborús határozvány végső változatát tartalmazó CIA dokumentumhoz három másik dokumentumot is csatoltak. Az első Kulikov levele feltehetően a védelmi minisztereknek, amelyben elküldi a határozvány végső verzióját. Megjegyzi, 1980. március 18-án ratifikálták és hogy rögtön életbe is lép a

9 Horváth M. – Kovács V.: Magyarország az atomháború i. m. 219–220., 227.

10 Fischer F.: A kétpólusú világ i. m.

11 Fischer F.: A kétpólusú világ i. m. 293–323.

12 Horváth M. – Kovács V.: Magyarország az atomháború i. m. 218–219.

határozat. És arra kéri a címzettet, hogy tájékoztassák erről az adott ország politikai vezetőit. A második dokumentum a VSZ tagállamok döntése a ratifikálásról, amelyet a tagországok vezetői, Románia kivételével alá is írtak. A harmadik dokumentum pedig a VSZ tagállamok 1980. április 18-i döntése arról, hogy a háborús határozvány 10. cikkelye értelmében kinevezzék Brezsnyevet az EFE Főparancsnokának.¹³

A háborús határozvány első része az általános elvekről szól, ebben az elején leírják, hogy az „*állandó imperialista veszély*” következtében a VSZ tagállamok elhatározzák, hogy megerősítik védelmi képességüket és a politikai, gazdasági, technikai, katonai potenciáljukat arra használják, hogy a szocializmus térnyerését megvédjék és megőrizték a békét. Az „*imperializmus agresszív erőit ellensúlyozni kell*” az EFE-vel egy Legfelsőbb Főparancsnokság irányítása alatt. A határozvány meghatározza az EFE összetételét és a célját, továbbá az irányító szerveit.

A határozvány 11 nagyobb fejezetből áll. Az első a VSZ EFE-ről szóló, amely alatt a tagállamok fegyveres erőit értik. Az EFE-t felosztják stratégiai csoportokra a nyugati és délnyugati hadszíntereken és tartalékokra, amelyek a Legfelsőbb Főparancsnokság tartalékai. A stratégiai csoportok a következőkből állnak: szárazföldi és tengeri csapatok, irányító és hadtáp alakulatok, amelyek vagy az EFE Hadszíntéri Főparancsnokságoknak vagy közvetlenül a Legfelsőbb Főparancsnokságnak vannak alárendelve.

A haderők harci és számbeli ereje a katonai-politikai helyzettől függően van meghatározva és változtatható. Háborúban a Legfelsőbb Főparancsnokság és a Hadszínterek Főparancsnokságai határozzák meg a nemzeti katonai-politikai vezetéssel együttműködve.

Az EFE a Legfelsőbb Főparancsnokságnak lesz alárendelve attól a pillanattól fogva, amikor a VSZ tagállamok ezt szükségesnek látják egy, vagy több tagállam elleni váratlan támadás esetében, és ezzel egy időben aktiválják a Hadszínterek Főparancsnokságait és a Flották Főparancsnokságait is. Békéből a háborúba való átállás parancsát a Legfelsőbb Főparancsnokság adja ki, illetve annak aktiválása előtt az EFE Főparancsnoka. Váratlan támadás esetén pedig a nemzeti katonai-politikai vezetés állítja át a haderőket háborús állapotba és ezt azonnal jelenti.

A második fejezet az EFE Legfelsőbb Főparancsnokságáról szól, amelyet az EFE központosított irányítására hoznak létre háborúban. Ezen felül kine-

13 CIA dokumentum FIRDB-312/01995-80, dátum: 1980. július 25. (angol fordítás az eredeti oroszról) 3-9.

veznek egy Legfőbb Főparancsnokot is, akinek az irányító szerve a Szovjet Fegyveres Erők Vezérkara lesz – ez visszalépés a békeidejű határozványhoz képest. A Legfelsőbb Főparancsnokság a stratégiai tervezést irányítja és a katonai műveleteket vezeti az egyesített és a nemzeti haderők irányító szervein keresztül.¹⁴

A következő fejezetben a nyugati és a délnyugati hadszínterek Főparancsnokságairól ír, amelyek a stratégiai csoportokat vezérlik, irányítják, és közvetlenül a Legfelsőbb Főparancsnokságnak vannak alárendelve. A Hadszínterek Főparancsnokságai részt vesznek a stratégiai és hadműveleti tervezésben, szervezésben, a hadműveletekben együttműködnek a frontokkal, a hadszíntereken a haderőkkel, és a tartalékok szervezésében. Felsorolja kikből áll a Főparancsnokság: Főparancsnok, Vezérkari Főnök, Politikai Főcsoport Főnöke, főparancsnok helyettesek, parancsnokok; az irányító szervei pedig a Vezérkar és a Politikai Igazgatóság.

Felállítják a Katonai Tanácsot, amely a Főparancsnok alá tartozik, és a következőkből áll: EFE Főparancsnoka, Vezérkari Főnök, Politikai Főcsoport Főnöke és a főparancsnok helyettesek. A Főparancsnok a Legfőbb Főparancsnokságnak van alárendelve és teljes hatáskörrel rendelkezik az alárendelt haderők műveletei felett a hadszíntéren.

A Főparancsnoknak a fő irányító szerve a hadszíntereken a Vezérkar, amely felügyeli a haderők átállítását békéből háborúba és irányítja a hadműveleti bevetés alatt; lépéseket tesz, hogy elérjék a csapatok a legmagasabb készségi fokot; továbbá egyéb feladatokat is ellátnak. A háborús határozvány leírja, részletezi, kinek mi a feladata, ki kinek van alárendelve. Kihangsúlyozzák, hogy még békeidőben meg kellene történnie a felkészítésnek.

A negyedik fejezetben az Egyesített Haditengerészeti Flottáról írnak. A Flotta leghatékonyabb felhasználásának elérése érdekében felállítják az Egyesített Balti Flottát – amely a SZU Balti Flottájából, az NDK Flottájából és a Lengyel Flottából áll – és az Egyesített Fekete-tengeri Flottát – amely a SZU Fekete-tengeri Flottájából, Bulgária Flottájából és a Román Flottából áll. A parancsnokuk a SZU Flottájának a parancsnoka lesz, irányító szerveik pedig a SZU Flották vezérkara.

Az ötödik fejezet a Légvédelemről szól, arról hogy kikből áll össze a hadszíntereken. Közvetlenül a Főparancsnoknak van alárendelve. A légvédelmi erők a saját területük védelme mellett a szomszédos állam védelmét is ellát-

14 CIA dokumentum FIRDB–312/01995–80, dátum: 1980. július 25. (angol fordítás az eredeti oroszról) 10–35.; *Horváth M. – Kovács V.*: Magyarország az atomháború i. m. 228.

ják. Az irányítást és a szervezést az EFE Hadszínterek Parancsnoka végzi, aki a légvédelem parancsnoka lesz. Ő javaslatokat készít és a vezérkarral együtt megtervezi és szervezi a hadszíntereken a légvédelmet, továbbá irányítást gyakorol felettük.

A következő fejezetben az a hadszíntereken lévő EFE irányítását tárgyalja. Megjegyzi, hogy az vezetési pontokat még békeidőben ki kell alakítani, illetve a kommunikációs rendszert is fel kell állítani. A feladatokat a Legfelsőbb Főparancsnokság illetve a Parancsnokságok adhatják ki.

A dokumentum végén lévő aláírásokból látszik, hogy egyedül Románia nem írta alá a VSZ EFE háborús határozványát.¹⁵

Helytállóak Horváth Miklós azon megállapításai, hogy a határozványban sem tisztázták, hogy a háborús helyzet kinyilvánítása milyen formában történhet meg, Több kérdés is felmerül ezzel kapcsolatosan, például hogy a tagállamok hozhatnak-e más döntést.

Mivel az EFE békéből háborús státusba az EFE Főparancsnok rendeletére illetve „aktiválódását” követően a Legfelsőbb Főparancsnokság parancsára és/vagy a VSZ tagállamai döntése alapján kerülhet, így a VSZ tagállamok akár akaratuk és szándékuk ellenére is háborús helyzetbe kerülhetnek a döntési folyamatban való részvételi lehetőség nélkül, ha egy vagy több tagállamot váratlan támadás ér.¹⁶

A háborús határozvánnyal kapcsolatos viták, javaslatok

A CIA dokumentumokból a VSZ országai közül a lengyel illetve román álláspontot ismerhetjük meg, az ő véleményükről, javaslataikról külön dokumentumok készültek.

A román politika fő célja a sztálini időszak után az volt, hogy véget vessenek a szovjet katonai kontrolnak. Számukra a legfontosabb a nemzeti szuverenitás megőrzése, megvédése volt.¹⁷ Ez az álláspont jól látszik a háborús határozvánnyról alkotott véleményükben is.

Az 1970-es években a románok a háborús hisztéria ellen foglaltak állást, ők maradtak az örök optimisták a nemzetközi helyzettel kapcsolatban. Ezért

15 CIA dokumentum FIRDB-312/01995-80, dátum: 1980. július 25. (angol fordítás az eredeti oroszról) 10-35.

16 Horváth M. – Kovács V.: Magyarország az atomháború i. m. 224-226.

17 Larry L. Watts: Romania and the Wartime Statute. 1-2.

Moszkva minden próbálkozása, amely arra irányult, hogy „erősítsék az integritást” a növekvő veszélyes nemzetközi helyzet miatt, az román ellenállásba ütközött. A háborús határozvánnyal kapcsolatban is az volt az álláspontjuk, hogy a fontos döntéseket közösen kellene meghozni, ahelyett, hogy mindenről kizárólagosan a szovjetek döntenek.

1978-ban a PTT ülésén Románia elutasította azon szovjet megnyilvánulásokat, véleményeket, miszerint a világ a háború felé sodródik és a fegyverkezési versenyt a NATO és az USA provokálja ki. A háborús határozvány elkészítése helyett ők azt javasolták, hogy inkább leszerelési politika kidolgozására lenne szükség és arra, hogy elkerüljék a fegyverkezési versenybe való bekapcsolódást.¹⁸

A. Ross Johnson a dokumentumokról szóló esszéjében leírja, hogy a háborús határozvány elkészítését a román helyzet késleltette, az ő legfőbb problémájuk a nemzeti szuverenitás megsértése volt a határozvánnyal kapcsolatban. A lengyelek is hasonló állásponton voltak, de ők aláírták végül a határozatokat, míg a románok nem.¹⁹

A Honvédelmi Miniszterek Bizottsága 12. ülésén a románok kivételével a többi tagállam miniszterei egyhangúan elfogadták a háborús határozványt, a szavazást követően a román fél írásban leadott „különvéleményben” jelezte, hogy a határozvány nem áll teljes összhangban a VSZ Alapokmányának egyes tételeivel.²⁰

A román javaslatokról szóló CIA dokumentumból látható, hogy Románia nagyon sok mindennel nem értett egyet a határozványban, sok javaslatot, kiegészítést tűztek a tervezethez, habár néhol csak fogalmazásbeli probléma volt.

A határozvány általános elveihez azt javasolták, hogy a következőkkel egészítsék azt ki: „*a tagállamok függetlenségének, szuverenitásának és területi integritásának*” biztosítása is a nemzeti és nemzetközi kötelességükhöz tartozik. Továbbá azt hogy: „*a haderők... független alakulatok a hadszíntereken belül.*”²¹ Ezekből is jól látszik, hogy számukra a tagállamok szuverenitása és a haderők függetlensége volt a legfontosabb.

Az első fejezethez, amely az EFE-ről szól, a következő kiegészítéseket tették: a stratégiai csapatokhoz: „*a nemzeti Legfelsőbb Főparancsnokságnak vannak alá-*

18 Watts, L.: Romania i. m. 2–6.

19 A. Ross Johnson: Soviet Control of East European Military Forces; New Evidence on Imposition of the 1980 „Wartime Statute” 3.

20 Horváth M. – Kovács V.: Magyarország az atomháború i. m. 223.

21 CIA dokumentum FIRDB–312/01313 – 80, dátum: 1980. május 22. (angol fordítás az eredeti oroszról) 5.

rendelve...”, a csapatok harci és számbeli erejéhez pedig: *„mind békében mind háborúban a nemzeti katonai-politikai vezetés által”* vannak meghatározva.

A második fejezetnél, a címben a megnevezéshez a Legfelsőbb Főparancsnokság helyett azt írnák, hogy az Egyesített Legfelsőbb Főparancsnokság. Továbbá azt javasolják, hogy az irányító szerve az EFE Egyesített Parancsnoksága legyen. Ebben a fejezetben semmivel sem értettek egyet, rengeteg javaslatot és kiegészítést írtak hozzá.

A harmadik fejezet a Főparancsnokságokról szól, amelyhez azt javasolják, hogy az *„közvetlenül az EFE Egyesített Parancsnokságának legyen alárendelve.”* Átírnák azt a részt is a fejezetben, amely arról szól, hogy kik tartoznak a Főparancsnokságokhoz. Az irányító szervhez elé írják, hogy *„kollektív”* és úgy javítják ki, hogy az a Katonai Tanács, amelyhez szintén sok kiegészítést tesznek. Továbbá azt javasolják, hogy az EFE Vezérkar a fő tervező és koordináló szerv legyen a fő irányító szerv helyett.

A Flottáról szóló fejezethez is végig javaslatokat, kiegészítéseket írnak hozzá. Még az elnevezést is kijavítanák: Egyesített Flotta helyett Szövetséges Flottára. A légvédelemről szóló fejezetet megjegyzéseikkel és kiegészítéseikkel elfogadják.²²

Ezek lényege, hogy a nemzeti haderők (flották) a háborús műveletek alatt is nemzeti alárendeltségben maradnak, csak a nemzeti vezetésen keresztül lehet azokat háborús célokra felhasználni.

A CIA dokumentumok között található két 1979-es lengyel dokumentum is, amelyek a háborús határozvánnyal kapcsolatos lengyel véleményről, álláspontokról szólnak. Az egyik a lengyel vezérkar memoranduma a határozvány tervezetéről, amelyben kritikákat fogalmaztak meg, például hogy a határozvány túlmegy a katonai dolgokon és más területekbe is beleszól. A Külügyminisztériumnak is voltak kifogásai a tervezettel kapcsolatban, például a Főparancsnoksággal illetve azzal, ahogyan a békéből a háborús helyzetre állnak át.

A lengyelek támogatták a háborús határozvány tervezetét, de kommenteket, javaslatokat fogalmaztak meg, a dokumentumban ezeket részletezik. Kifogásaik voltak például a fogalmazásbeli, kifejezésbeli hibák, illetve az hogy túl általánosnak vélik a leírt határozatokat. Az Egyesített Flottával kapcsolatban pedig felteszik a kérdést, hogy mikor hoznák létre, mert szerintük azt háborúban kellene megtenni. A légvédelemmel kapcsolatban pedig megjegy-

22 CIA dokumentum FIRDB–312/01313 – 80, dátum: 1980. május 22. (angol fordítás az eredeti oroszról) 6–45.

zik, hogy a közös légvédelmi rendszer gyengíti a nemzetit, ezért felül kellene vizsgálni az ezzel kapcsolatos részt, határozatot.

A másik lengyel dokumentum egy értekezés többek között a háborús határozványról is, ebben megjegyzik, hogy javaslatokat tettek a tervezettel kapcsolatban és tudni szeretnék, hogy mi a véleménye azokról az EFE Főhadiszállásának.²³

Véleményem szerint mivel az 1980-ban ratifikált VSZ EFE Háborús Határozványára vonatkozó – főként magyar - szakirodalom viszonylag kevés, ezért a titkosítás alól feloldott CIA dokumentumok segíthetnek, hogy teljesebb képet kapjunk a korszakról, és hogy többet megtudjunk a VSZ működéséről és a szovjetek valódi céljairól.

---

23 CIA dokumentum FIRDB–312/00224–80, dátum: 1980. február 7. (angol fordítás az eredeti lengyelről) 3–5.

RITA PARODA

The Wartime Statute of the Warsaw Pact Combined Armed Forces in the light of CIA documents

In 1969 the Statute for Peacetime Command for the Warsaw Pact Combined Armed Forces was ratified, and it specified that a Statute for Wartime Command should be created as well. But the work on it was only started almost ten years later. The Statute was ratified in 1980 and it described in detail the command structure for wartime and it stressed that the preparations for it had to be made in peacetime.

The Statute essentially expanded the Soviet control over the Warsaw Pact Non-Soviet Member States in all important areas, so that the Soviet Union could use their wartime capacity, including their military and economy.

The CIA declassified the documents related to the Wartime Statute of the Warsaw Pact Combined Armed Forces, and because the original Russian versions are missing, we could rely on these documents to discover more about this topic and to learn more about the Warsaw Pact and its function and real purposes.

Római vallás

Kultuszon belüli, és kívüli jóslás

A tanulmány bevezetője a rómaiak valláshoz fűződő viszonyáról ad egy átfogó képet, majd ebből kiindulva a hivatalos kultusz gyakorlóit, a különböző papi csoportokat mutatja be, innen pedig társadalmi megbecsültségük és elfogadottságuk alapján lefelé haladva jut el az egyes jósláshoz kötődő foglalkozásokon át a boszorkányokig.

A római hit két legjellemzőbb vonása a pragmatikusság és a babonás vallásosság elsősre talán ellentmondásnak tűnhet, ezért mindkettő rövid magyarázatot igényel.

A rómaiakra oly jellemző jogi gondolkodás a vallásban is jól megfigyelhető: az istenekkel való kapcsolatban is egyfajta szerződést láttak. Ennek legtömörebb megfogalmazása latinul *do ut des*, azaz *adok, hogy adj*. Természetesen a római ember sem gondolta magát egyenrangú félnek az istenekkel, de alárendelt szerződéses partnerként áldozataiért cserébe elvárta azok támogatását. Egy példán keresztül megvilágítva: ha aratás előtt a rítus minden előírását betartották, azaz eleget tettek „szerződéses” kötelezettségüknek, elvárták, hogy az isten biztosítsa számukra a bő termést. Mindebből következik, hogy a római vallás nem igényelte az áhítatot, sem a mai értelemben vett hitet, elég volt csupán betartani a vallási előírásokat, – de azokat hajszálpontosan – és hitük szerint a kívánt hatás automatikusan bekövetkezett. Fontos megjegyezni, hogy a római vallás e vonása mindenképp rokonságot mutat a mágiával.

Az istenekkel való kapcsolat jogi jellege jól tetten érhető Róma második, egyértelműen mitikus királyának, Numa Pompiliusnak Iuppiterrel folytatott párbeszédében,² ahol is kiderül, ha a szerződés nincs jól megszövegezve, bizony ki lehet játszani még egy istent is. A történet szerint Iuppiter „haragosan ráfordult Numára,

* A PPKE BTK-án végzett történelem-latin szakpáron. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Fröhlich Ida.

2 *Plutharkhosz*: Párhuzamos életrajzok. Numa XV. 5.: ἔνιοι δὲ οὐ τοὺς δαίμονας φασὶν ὑποθέσθαι τὸν καθαρμόν, ἀλλ’ ἐκείνους μὲν καταγαγεῖν τὸν Δία μαγεύσαντας, τὸν δὲ θεὸν ὀργιζόμενον τῷ Νομᾷ προστάσσειν ὡς χρὴ γενέσθαι τὸν καθαρμὸν κεφαλαῖς: ὑπολαβόντος δὲ τοῦ Νομᾶ, ‘κρομμύων;’ εἰπεῖν, ‘ἀνθρώπων’ τὸν δὲ αὖθις ἐκτρέποντα τὸ τοῦ προστάγματος δεινὸν ἐπερέσθαι, ‘θριζίν;’ ἀποκριναμένου δὲ τοῦ Διὸς, ‘ἐμψύχοις,’ ἐπαγαγεῖν τὸν Νομᾶν, ‘μαινίσι;’ ταῦτα λέγειν ὑπὸ τῆς Ἥγερίας δεδιδαγμένον. Az idézett magyar szöveg Máthé Elek fordítása (<http://mek.oszk.hu/03800/03892/html/01.htm#7>).

és azt mondta neki, hogy az áldozatot fejekkel kell bemutatni. Midőn Numa megkérdezte: »Hagymafejekkel?« Iuppiter így felelt: »Nem, emberekével.« Hogy elhárítsa magától ezt a szörnyűséget, Numa ismét megkérdezte: »Hajjal?« Erre Iuppiter így felelt: »Élővel.« »Élő tengeri hallal?« – toldotta meg Numa a kérdést úgy, ahogyan erre Egeria tanította. Iuppiter ekkor megengesztelődve [...] távozott.”

Ne feledkezzünk el azonban arról, hogy a rómaiak szerint mindez visszafele is működött, ezért kellett például olyan pontosan megfogalmazniuk egy könyörgés, vagy ima szövegét, mint egy szerződést, vagy például a rítusok dalai esetében pontosan tartani a ritmust és a dallamot, ugyanis hiba esetén az isten hasonlóképp kibújhatott kötelezettsége alól.

A római vallás másik fő elemének, a babonás félelemnek a megértéséhez szükséges megismerni a *Pax deorum* azaz az *istenek békéje* fogalmát. A kifejezés a rómaiak számára azt az idilli állapotot jelentette, amikor az istenek nem halatnak magukról. Ez akkor következhetett be, ha az emberek minden vallásos kötelezettségüknek eleget tettek, valamint betartották a földi és égi törvényeket is, mivel az istenek csak akkor üzentek, ha valakivel, vagy valamivel elégedetlenek voltak. Az ókorban mindenhol, így a rómaiaknál is általánosan elterjedt nézet volt, hogy az istenek nem közvetlenül, hanem közvetve, jelek útján figyelmeztetik az embereket. És itt érkezünk el a babonás félelemhez, hiszen gyakorlatilag a világon bármi lehetett jel egy római számára, ennek csupán az értelmező fantáziája szabhatott határt, ráadásul azt, hogy ezzel mit akarnak üzeni az istenek szintén rengeteg módon lehetett magyarázni. Rossz előjel lehetett például egy bagoly huhogása, egy villámlás, vagy egy mennydörgés, egy kétfejű háziállat születése, de akár egy tüsszentés is. Ráadásul az istenek üzenete időben is kiterjedt, hiszen lehet, hogy nemtetszésüket olyan dolog miatt fejezték ki, ami már megtörtént, vagy épp történik, vagy csak meg fog történni. Mindezek miatt bölcs dolognak számított, ha egy római rendszeresen kikérte jóslat formájában az istenek véleményét, de legalábbis nagyobb döntései előtt mindenképp. Természetesen ugyanezt tették a vezető tisztségviselők is, ha az államot érintő döntés meghozatalára készültek. És hasonlóképp jóslatot kértek a hadvezérek is például, hogy csatát vállaljanak-e az ellenséggel, vagy sem. Éppen ezért nem meglepő, hogy a jóslásnak és a jósjelek értelmezésének számtalan módja alakult ki Rómában. Volt, amelyet ezek közül csak az államot érintő ügyekben lehetett használni, és volt, amelyet magánemberek is felkereshettek. A római légiók például saját csirke-jósdát tartottak fenn, melyben a jós-eljárás lényege az volt, hogy a külön erre a célra tartott csirkék elé darát szórtak, és ha azok ettek belőle, akkor az annak a jele volt, hogy az istenek áldásukat adták

a harcra. A jóslatot nagyon komolyan vették, ezért a csirkék gondozója, az úgynevezett *pullarius* megbecsült tisztség volt. A csirkejóslás annyira bevett szokás és a hadászat része volt, hogy a latin történetírók csak akkor említik meg külön, ha valami rendkívüli esemény kapcsolódott hozzá. Ilyen például Livius, aki Róma története című művének 10. könyvében beszámol róla, hogy a *consul* a szamnizsok elleni csata előtt, a hajnali órákban előjelet kért az istenektől a szent madarakon keresztül. A tábor apraja-nagyja összegyűlt, mindenki lélegzetvisszafojtva várta, hogy mi fog történni, ám a csirkék egy falatot sem ettek. A *pullarius* azonban a *consul*nak azt hazudta, hogy a csirkék oly mohón ettek, hogy közben a dara egy része a csőrükből visszaesett a földre, ami a legpozitívabb előjelnek számított. A *consul* azonnal megfújatta a harci kürtöket, felkészült az ütközetre, később azonban megtudta az igazat, de nem végeztette ki *pullarius*át, hanem az istenekre bízta sorsát: a frontvonalban, a legelső sorban kellett harcolnia. Természetesen nem élte túl a csatát.³

Az eddigiek alapján látható, hogy a rómaiak nem törekedtek isteneik megismerésére, hiszen az volt a legideálisabb, ha nem is hallottak felőlük, épp ezért a római isteneknek kezdetben nem voltak családi kapcsolataik, nem volt jellemük, nem tettek semmit, ezért történeteik sem voltak. Fejlődésük görög hatás, így lett pl. Iuno Iuppiter felesége, korábban ugyanis nem volt az.

Nem beszélhetünk külön papi rétegről sem, mint Mezopotámiában, vagy Izraelben, ám papjaik azért voltak. A vallás szerződéses jellege miatt nem volt szükség elhivatottságra, sem külön szentelésre a papi hivatás betöltéséhez, bőven elég volt ismerni a szertartásokat. Jellemzően a hivatal mellé vették fel a papi tisztséget, mint például Cicero az *augurit*, azaz a madárjóslás papja is volt, de hasonlóképp minden császár valamelyik papi testület tagja is volt egyben, például Augustus császár mindegyiknek. Pap minden esetben csak férfi lehetett, olyan, akinek nincs testi fogyatékosága, tisztségüket – a görög papokkal ellentétben, akiknek megbízatása idővel lejárt – halálukig birtokolták. Rómában rengeteg istent tiszteltek, például a nagyobb, előkelőbb családoknak saját istenük volt, de számtalan archaikus isten tisztelete is fennmaradt, ezért nem meglepő, hogy a városban 400 templom volt, de a legtöbb csupán állt, mivel évente összesen csak egy szertartást tartottak benne.

Ha Róma alapításakor még nem is, idővel a legmagasabb vallási vezető a *pontifex maximus* lett.⁴ Fő feladata az állami ünnepek kikiáltása, a szökő-

3 Livius: *Ab Urbe condita*. X, 40.; Stephen P. Oakley: *A commentary on Livy Books VI-X*. Vol. 4, Book X. Oxford University Press, Oxford 2005. 420.

4 Der Neue Pauly (Továbbiakban: DNP) 10, 135–138.

hónapok beiktatása, az állami és magánszertartások felügyelete, valamint az évkönyvek vezetése volt.

Az *augurok*,⁵ azaz madárjósok szintén élethosszig viselték tisztségüket, számuk folyamatosan nőtt, a császárkorra elérte a 16-ot és *collegiumot*, testületet alkottak. A munkájukhoz szükséges tudást könyvekből merítették, de valódi papi iskoláról itt sem beszélhetünk, hiszen tagjait felnőtt korukban nevezték ki *augurrá*, jellemzően egy-egy hivatal elfoglalása után. Munkájuk komoly felkészülést igényelt kezdve az ég felosztásának módszerétől, azon át, hogy nem minden madár számított jósjelnek, ráadásul voltak madarak, amelyeknek csak a röpte és volt, amelyeknek csak a hangja számított jelnek. Kizárólag fontos, az államot érintő kérdésekben, állami felkérésre jósolhattak, pontosabban nem a jövőt mondták meg, hanem azt, hogy az adott döntés tetszik-e az isteneknek. A *haruspex*ekkel ellentétben nagy tekintélyük volt és magas társadalmi megbecsültséggel rendelkeztek.

A *haru spex* béljóslást jelent, mind a módszer, mind a kifejezés etruszk eredetű,⁶ az áldozati állat májából jósoltak, annak színéből, alakjából, esetleges elváltozásaiból.⁷ Bár tekintélyük kisebb, mint az *auguroké*, működésük teljesen legitim és a kultusz része olyannyira, hogy ők is csak külön állami felkérésre jósolhattak. Iskoláról ugyan az ő esetükben sem beszélhetünk, de régészek Piacenzában megtaláltak egy bronzból készült oktató májat, melyen be vannak jelölve, hogy a máj egyes részei milyen jelentéssel bírnak.

Szót kell még ejtenünk a kultuszon kívüli, de legálisan tevékenykedő mágusokról, akik egy-egy műhelyben készítették és árusították portékájukat, legyen az védő amulett, vagy esetleg előre megírt átoktábla, melyre már csak a nevet kell a vevő kérésének megfelelően felvésni. Valamiféle iskoláról itt sem beszélhetünk, de az egyes mágusok biztosan átvettek egymástól varázsigéket, szimbólumokat és varázsjeleket.

Szó volt már a hivatalos állami jósapparátusról, azonban az egyénnek is számtalan lehetősége volt jósjelet kérni az égiektől. A már korábban említett ki nem kényszerített rossz ómenekből (villámlás, tüsszentés) bárki levonhatta saját következtetését, de ezeken felül egyéb módon is kikérhette az égiek véleményét, ha nem kívánt jóshoz fordulni. Katonák körében népszerű volt a

5 Realenzyklopädie der Classischen Altertumwissenschaften (Továbbiakban: RE) 2, 2313–2344.; DNP 2, 279–281.

6 *ichiel de Vaan*: Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages. Brill, Leiden 2008. 280.

7 RE 7/2, 2431–2468.; DNP 5, 167–171.

kockavetés és a sorshúzás,⁸ tanultabb rómaiaknál pedig az Aeneis véletlenszerű felcsapása valahol abban a reményben, hogy az ott olvasható szöveg választ ad kérdéseikre. Hozzáértőbbek különböző színű folyadékokat öntöttek össze és az így kirajzolódó alakból jósoltak.

Volt azonban egy másik lehetőség is: egy római bármikor felkereshetett egy boszorkányt – bár a latin szerzők műveiből úgy tűnik, erre nem könnyen szánták rá magukat – mivel e nők jóslatukat egy halott lelkétől kapták.⁹ Egy elhunyt lelkének háborgatása amellet, hogy félelmetes és bizarr, kultúrától függően tabu, vagy részben tabu, ezért nincs abban semmi meglepő, hogy a boszorkányok, pontosabban az ilyen jóslást űző nők mestersége semmilyen formában nem legitim és nem is volt része a hivatalos kultusznak. Arról azonban nincs szó, hogy a középkorhoz hasonló üldözésben lett volna részük, hiszen a római vallás igen toleráns volt és könnyen integrált idegen elemeket, így természetesen a boszorkányokat is megtűrte. Nem is szerencsés a továbbiakban a középkor óta pejoratív jelentésárral bíró boszorkány kifejezést használnunk ezekre a nőkre, mivel maguk a rómaiak is *sagak*nak, azaz jósnőknek nevezték őket. A fentiek miatt természetesen iskolájuk sem volt, sem más, a tudás átadásának egyéb formális módjára nincs bizonyítékunk. A fennmaradt latin irodalomban a szerzők kivétel nélkül mindig nőkről beszélnek, egyszer sem említenek férfit, aki ilyen módon jósolt volna. E latin szerzőknél a *sagak* többnyire magányosan, az emberi települések szélén,¹⁰ vagy azok közelében élnek.¹¹ Jól ismerik a gyógynövényeket és a varázsfüveket,¹² átkaik éppúgy hathatósak, mint szerelmi varázsigéik, a jövőt pedig az alvilágból felidézett halott lelkektől tudják meg. Ha ma létező fogalmakkal szeretnénk körülírni, azt mondhatnánk, egyszerre vajákosok, kuruzslók, jósnők és bábák. Horatius tesz említést a szabin hegyek közt élő varázsló vénasszonyokról,¹³ akik a népi hiedelem szerint bűvös igéikkel, bárkit szerelemre készítettek, madárrá változtattak, ezenfelül még kígyóharapást is gyógyítottak, a kígyókat elaltatták, vagy szétpukkasztották. Minden bizonnyal ez az irodalmi toposzoktól mentes leírás áll legközelebb a valóságban is létező ókori boszorkány alakjához.

8 Legismertebb példája, amikor a római katonák Krisztus keresztre feszítésekor sorshúzással döntötték el, hogy kié legyen Krisztus köntöse.: *Jn* 19,23–24.

9 Horatius: Epodes. XVII, 79.; Apuleius: Metamorphoses. I, 8, 4.; Trencsényi-Waldapfel Imre: Die Hexe von Endor und die griechisch-römische Welt. Acta Orientalia 12. (1961) 201–222.

10 Vergilius: Eclogues. VIII, 107.

11 Petronius: LXIII, 4.; Lucanus: Liber VI, 510.; Annette M. Baertschi – Thorsten Fögen: Zaubерinnen und Hexen in der antiken Literatur. Gymnasium 113. (2006) 223–251.

12 Vergilius: Eclogues. VIII, 98.

13 Horatius: Sermones. I, 9, 29.

TAMÁS RADOS

Roman Religion
Divination Inside and Outside the Cult

The first part of the study serves as a general introduction to the Romans' attitude towards religion. In this part we learn through examples how the Romans' legal approach and pragmatic thinking appears in their religion and relationship with their gods. The superstitious fear of the Romans follows from the examination of the latter, and this kind of fear brought various forms of divination into being inside and also outside the official religion and cult. The second part of the study presents the different groups of priests also dealing with divination, then it systematically presents the various professions in connection with divination according to their social appreciation and acceptance from the top to the bottom, including the circle of witches.

SZOKOLAY DOMOKOS*

Emlékezés és oral history:

Adalékok az 1944-es magyar nemzeti ifjúsági ellenállás előtörténetéhez és kutatási lehetőségeihez

„A második világháború nem csupán katonai és diplomáciai hadművelet volt, hanem az emlékezés hadművelete is.”²
(Pierre Nora)

Emlékezet és oral history

Pierre Nora fent idézett mondata rávilágít arra a problémára, amely minden 20. századi történettel foglalkozó kutató számára ismerős lehet. Magyarország a második világháború elvesztésével a Szovjetunió érdekszférájába került, szuverenitását sokak küzdelme és reménye ellenére nem nyerte vissza közel fél évszázadon keresztül. Az ország helyzetét, mozgásterét és belső fejlődésének irányultságát alapjaiban változtatta meg a Vörös Hadsereg 1944–1991 közötti jelenléte és a Moszkva által hatalomba helyezett politikai garnitúra működése – és működtetése. Az emlékezéshez, a múlt és az akkori – tragédiákkal teli – közelmúlt értelmezéséhez szükséges rítusok, jelképek, illetve a fogalomkészlet megváltoztatása az akkor élő, majd az évtizedek során őket követő, hatalomba került személyek és érdekcsoportok műve volt. Manipulálták az egyes szavak tartalmát, érzelmi töltetüket megváltoztatták, a javukra szolgáló történeti felfogást emelték a középpontba. A múlt ilyenfajta birtoklásának jelenségét Jan Assmann – és Aleida Assmann – kutatásai nyomán az „uralom és emlékezet szövetségének” nevezte el, hozzátéve, hogy a mindenkori hatalom nemcsak azt kívánta befolyásolni, hogy mire kell emlékezni, hanem azt is, hogy mit kell elfelejteni. Az „uralom és felejtés szövetsége” is létezett tehát. Ezáltal vált megakadályozhatóvá, vagy éppen ellenőrizhetővé a „történelem beáradása” a manipulált emlékezetbe.³

* A PPKE BTK-án végzett történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Bank Barbara.

2 Pierre Nora: Franciaország – többes számban. Hogyan írjuk meg Franciaország történetét? In: Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok. Bp. 2010. 235.

3 Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Bp. 2013. 72–74.

A második világháborút követően, a kiépülő kommunista diktatúra saját felfogásának megfelelő történelem-értelmezést és kánont vezetett be, mélyítve ezzel a szakadékot a „hivatalos” és a „személyes” emlékezet, és történelemismeret között. Az 1944-es nemzeti ellenállás történetének értelmezése, eredményeinek lekicsinylése (esetleg eltagadása), vagy éppen bizonyos szereplőinek felnagyítása az aktuális politikai vonalvezetés függvénye volt. A téma kutatása során feltárt eredmények emiatt gyakran mozaikszerűek, hiányosságoktól, torzulásoktól szenvednek. Kosáry Domokos szerint azonban ez köszönhető annak a „jellemzően elfogult tendenciának is, amely – főleg a sztálini szovjet történeti koncepció szolgálatában – a maga kisebb-nagyobb részigazságait kívánta egyoldalúan úgy általánosítani, hogy főleg a neki megfelelő adatokat válogatta ki és hozta napvilágra, és lehetőleg figyelmen kívül hagyta, mellőzte az olyan, más adatokat, amelyek nem az ő elképzeléseit támasztották alá. Ez mind a múlt – a történelem –, mind pedig a jelen – a politika – megítélése szempontjából a gyakran előforduló veszedelmes hibák egyike, mert az eleinte néhol talán szerénynek tűnő eltérések a rész és az egész között végül úgy felhalmozódnak, hogy felborítják az egész számvetést.”⁴

A dolgozat sem terjedelmi okokból, sem pedig a körüljárt téma alapján nem törekedhet a teljes elméleti és módszertani háttér felvázolására. Inkább azokat a főbb csomópontokat kívánom kiemelni, melyek a legtöbbet adták számomra a kutatás során. Adja magát a lehetőség, hogy az eltorzított „hivatalos” emlékezet helyett az eseményekben résztvevő egyének életinterjúihoz, az általuk készült és publikált visszaemlékezésekhez forduljon a kutató. Ebben az esetben két elengedhetetlenül fontos szempontot tanácsos figyelembe venni:

1. Az oral history műfaját a hagyományos történetírás képviselőinek a körén kívül is meglehetősen bizalmatlansággal kezelik. Ez a bizalmatlanság pedig az írott, de személyes dokumentumok (napló, memoár) esetében is igaz.⁵ Azonban ez nem jelenti azt, hogy megfelelő kritikával és ellenőrzéssel ne lehetne ezekből a forrásokból értékes, felhasználható és igazolt információkhoz hozzájutni. Mégis, az oral history-t elfogadók is úgy vélik, hogy annak hozadékait a hagyományos forrásokra épített konstrukció kiegészítésére lehet használni.⁶ Az újabb kutatási, módszertani irányzatok képviselői közül vannak, akik ennél továbbmennek és az orális történeti anyagot network-elemzésre

4 Kosáry Domokos: Utószó. In: Fejezetek az ellenállás történetéből. Szerk. M. Kiss Sándor (Magyarország 1944). Bp. 1994. 316.

5 Gyáni Gábor: Emlékezet, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000. 128.

6 uo.

használják.⁷ A kapcsolathálózati megközelítés létjogosultságát és megalapozottságát már elfogadtatták a történettudománnyal Roger V. Gould, John F. Padgett és Christopher K. Ansell kutatásai.⁸

2. Figyelembe kell venni az egyéni emlékezés problémáit. Assmann összefoglalása szerint – Maurice Halbwachs elméletére alapozva – az egyén emlékezése kommunikációs folyamatokban való részvétele folytán épül ki és marad fenn. Amikor megszakad a kommunikáció, vagy a kommunikációban közvetített valóság keretei fellazulnak, megszűnnek, akkor annak a felejtés a következménye.⁹ Egy másik megközelítés Frederic C. Bartlettől származik, aki az emlékek felidézését egy attitűdön alapuló, a jelenből megkonstruált folyamatnak tartja. A személy nem részletről részletre haladva idézi fel és építi fel a múltat, hanem „a szokásos esetben eluralkodik rajta az a tendencia, hogy pusztán általános benyomást nyer az egészből, s ennek alapján megkonstruálja a valószínű részleteket. (...) Az ilyen jellegű konstrukciónak kell azonban igazolnia a személy általános benyomását.”¹⁰ A megkonstruált emlékezés logikájából fakad, hogy az emlékeket összefüggő láncolatba, szövegszerűen lehet rendezni. Az ilyen élettörténet egyfajta narrációvá alakul. A folyamatosan újrakonstruált történetnek ugyanis egy űrt kell betöltenie, hiszen az *én* kontinuitását és egységét biztosítja – a személyes identitás pszichoszociális elmélete szerint.¹¹ Ezen szempontok figyelembevételével azonban értékes adalékokat lehet nyerni az írásos források kiegészítésére. Az alábbiakban szeretném bemutatni ezt egy Boros Lajossal¹² készült interjú és egy Fitos Vilmossal¹³ felvett beszélgetés példáin keresztül.

7 A részletes módszertani leírást lásd: *Albert Fruzsina – Dávid Beáta – Körösi Zsuzsanna*: Kísérlet életinterjúk kapcsolathálózati elemzésére. In: Évkönyv 2000 (Magyarország a jelenkorban. VIII.) 56-os Intézet, Bp. 2000. 323–328.

8 Padgett és Ansell a XVI. századi Firenze viszonyait és a Medici-család kapcsolatait, felemelkedésének okait, Gould pedig az 1871-es párizsi kommun felkelőinek kapcsolati összefüggéseit vizsgálta. *Albert F. – Dávid B. – Körösi Zs.*: Kísérlet i. m. 325.

9 Assmann, J.: A kulturális emlékezet i. m. 37.

10 Idézi: Gyáni G.: Emlékezés i. m. 131.

11 Gyáni G.: Emlékezés i. m. 133–134.

12 Boros Lajos (1914–2009): Szentesen született, szegénysorban élő család kilencedik gyermekeként. A Turul Szövetség Bolyai Kollégiumának igazgatója 1939–1941 között, majd az Országos Nép- és Családvédelmi Alapnál (ONCSA) helyezkedett el. 1945 után a népjóléti, később a kereskedelem- és szövetkezetügyi tárcánál dolgozott, de eltávolították állásából. Az 1950-es években segédmunkásként tartotta el családját, politikailag nem kíváncsi személy volt. Az 1956-ban elhagyta az országot és az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le, ahol kezdeményezője és megbecsült tagja lett az ott élő emigráns magyarok közösségének.

13 Fitos Vilmos (1913–2000): Korabeli fogalom szerint „középosztálybeli” családba született. Az 1930-as évektől vett részt a közéletben, elsősorban ifjúsági területen. Először az Árpád Bajtársi

Rövid összefoglalása a Turul Szövetség Bolyai Kollégiuma (Györffy István Kollégium) történetének 1939–1944

A Turul Szövetség Bolyai Kollégiumát 1939 őszén hozták létre a Györffy István néprajzprofesszor¹⁴ köré gyűlt hallgatók. Céljuk az volt, hogy szegénysorból való, paraszti származású fiataloknak biztosítsanak fedezet és ennél jóval többet is: olyan nevelődési lehetőséget, amely az értelmiségivé válás során nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a tanulók ne szakadjanak el gyökereiktől. A fiatal hallgatók és támogatóik hosszútávon országos méretű mozgalmat kívántak elindítani, és a jövő értelmiségi, politikai pozícióinak várományosaiként képviselték volna az alsóbb néprétegek érdekeit, jogegyenlőségük és esélyegyenlőségük igényét. Gondolataik jelentős része Györffy István 1938-ban gróf Teleki Pál számára írt tervezetével közeli rokonságban, azonos talajról származott.¹⁵ Vezetőjük és egyik tekintélyes tagjuk, a kollégium igazgatója Boros Lajos matematika-fizika szakos hallgató, a Turul Szövetségbe tartozó

Egyesület, majd 1938-tól a Turul országos kulturális vezére volt, a szövetségen belüli úgynevezett „népi ellenzék” vezére. Ifjúságpolitikai küzdelmei során 1941-ben vereséget szenvedett a Turul irányításáért folyó küzdelmet lezáró követőválasztáson. Létrehozta a Magyar Ifjúság Nagybizottsága nevű szervezetet a „népi ellenzék” körébe tartozó csoportokkal. Ezekből a szervezetekből nőtt ki az ellenállás ifjúsági szervezeteinek többsége és a Szabad Élet Diákmozgalom. Tagja volt a Magyar Testvéri Közösségnek, a Magyar Élet című folyóiratot szerkesztette 1939–1944 között. 1946 végén tartóztatta le az Államvédelmi Osztály, részletes, a vád szempontjából bizonyító erejű vallomást tett a „Magyar Közösség”-ügyben. Másfél éves börtönbüntetést kapott, 1947-ben már szabadult. Különböző külkereskedelmi vállalatoknál dolgozott. 1956. november 2-án lépett be a Magyar Szocialista Munkáspártba, melynek 1972-ig volt a tagja. Az 1960-as évektől a III/III „Futó” fedőnevű informátora volt. Életútjának rövid összefoglalását adja: *Papp István*: „...én, aki egész életemben a nép ügyéért harcoltam” *Hitel* 19. (2006: 8. sz.) 72–77.

- 14 Györffy István (1884–1939): néprajztudós. A magyarországi néprajztudomány első nyilvános egyetemi tanára, tanszék és intézetvezető, 1932-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja volt. Fő kutatási területe az Alföld tájaihoz, magyarságához és néprajzi emlékeihez kötődött. Gróf Teleki Pál értelmiségi, bizalmas köréhez tartozott Magyary Zoltán és Imre Sándor professzorokkal. 1938-tól vezette a Táj- és Népkutató Központot, falukutatókat szervezett fiatal egyetemisták számára. 1939. október 3-án tragikus hirtelenséggel hunyt el. Alakját megörökítette többek között: Illyés Gyula: A magyar nép tudósa. *Nyugat* 32. (1939: 12. sz.). <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00647/20808.htm>, 2016. február 29.
- 15 Györffy István elképzelése egy – elsősorban néprajzi, tudományos, kulturális és művelődési – intézményrendszer létrehozásáról és a meglévő állami struktúrák megreformálásáról szólt. A népi műveltség és néphagyomány ismeretét beemelte volna az oktatásba, a hivatalnokképzésbe, a katonatisztképzésbe is. Célja az volt, hogy közelítse, összeboronálja egymással a középrétegeket, a polgárságot és a parasztságot, sőt, a népi hagyományokat tegye a felsőbb – általa részben idegennek tartott, idegen kultúrákból átvett – műveltség alapjává. Az 1938-ban írt munkáját először 1939-ben adták ki. *Györffy István*: A néphagyomány és a nemzeti művelődés. (Magyar Táj- és Népismeret Könyvtára 1.) Bp. 1939.

Árpád Bajtársi Egyesület alvezére volt. A Turulon belül az „ellenzéki”, népi mozgalom eszméivel, a népi írók műveivel szimpatizáló csoportosuláshoz tartozott, amit Fitos Vilmos országos vezér és társai, – mint például Szekeres János, a Turul gazdasági ügyeket intéző országos vezére – vezettek. Boros 1939–1941 között volt a kollégium igazgatója. A kollégium 1939 végén, 1940 telén kezdte meg működését – elsősorban a Szekeres János által szerzett anyagi támogatások által, de már ekkor komoly segítséget nyújtottak a kollégiumnak az elhunyt Györffy István barátai és tisztelői. Közéjük tartozott Mester Miklós¹⁶ és Zsindelyné Tüdös Klára¹⁷ is. A kollégium körül kialakult kapcsolati és patronáló hálózat tagjai közül sokan tagjai voltak a Magyar Testvéri Közösség nevű titkos társaságnak, közéjük tartozott Boros Lajos és Györffy István is.¹⁸ A kollégiumban rövidesen a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) Fehér Lajos által¹⁹ „olvasókört”, sejtet alakított ki. 1945 után „nevesebbé” vált tagjai közé sorolható Kardos László (a Bolyaiból létrejött Györffy István Kollégium igazgatója 1942–1944),²⁰ Hegedüs András,

16 Mester Miklós (1906–1989): Rugonfalván született, Erdélyben. A jobb élet reményében 1918-ban Magyarországra költözött. Budapesten szerzett történelemből diplomát és 1925-ben doktorátust. Tevékenyen részt vett a határon túli fiatal diákok segítésében, diákkotthon létesítésében, a Bartha Miklós Társaság és a Népies Irodalmi Társaság életében, utóbbinak vezető személyisége volt. A Zsindely-házaspár segítségével és ösztönzésére lépett be a politikai életbe, 1939-ben országgyűlési képviselővé választották. A Magyar Testvéri Közösség tagja volt. Átlépett a kormánypártból a Magyar Megújulás Pártjába, 1944-ben a Sztójay-kormány vallás- és közoktatásügyi államtitkára lett. Embermentő tevékenységet folytatott, számos üldözöttnek szerzett a deportálások alól mentesítő igazolást. A Györffy István Kollégium autonómiáját a német megszállás után felfüggesztették, Mester Miklós saját hatáskörébe vonta az intézmény ügyeinek intézését és megmentette a kollégiumot. A már bujkáló Györffy-kollégistákat is segítette, pénzzel támogatta. 1945 után igazolták embermentő tevékenységét. A politikai életben soha többé nem vett részt. Családjával együtt kitelepítették 1951–1953 között.

17 Zsindelyné Tüdös Klára (1895–1980): Debrecenben született és kezdte meg tanulmányait. Több évet töltött külföldön tanintézményekben. Budapesten járt egyetemre, ahol Györffy István is tanította. Az Operaház jelmeztervezője lett 1925-ben. Divattervező, rendező munkásságáról vált ismertté, a Corvin Áruházban divatszalonot nyitott. 1944-től az Országos Református Nőszövetség, elnöke lett, 1945 után csak rövid ideig vehetett részt női szervezetek munkájában, az 1950-es években kitelepítésben éltek férjével. 1944–1945 során a Zsindely-házaspár számos üldözöttnek nyújtott menedéket. Tüdös Klára férje, Zsindely Ferenc, gróf Teleki Pál bizalmas körébe tartozott, államtitkári és miniszteri posztokat töltött be a Teleki- és a Kállay-kormányban.

18 *Szekér Nóra*: A Magyar Közösség története. PhD értekezés, PPKE-BTK 2009. <http://mek.oszk.hu/08400/08480/08480.pdf>, 2016. február 29.

19 Bátyja, Fehér Gyula a kollégium alapító, idősebb tagjai közé tartozott. A Fehér Lajossal való ismeretség 1940-ben alakult ki. *Fehér Lajos*: Így történt. Bp. 1979. 147–148.

20 Kardos László (1918–1980): Néprajzkutató, politikus. Tótkeresztúron született, szegény családban. Budapesten járt egyetemre, ahol Györffy István tanítványi köréhez tartozott. Jó barátságot ápolt Boros Lajossal, a Bolyai-kollégium első igazgatójával. A kollégiumban létrejött kommunista sejt 1942-ben Kardos Lászlót szemelte ki a létrejövő Györffy István Kollégium igazgatói poszt-

Tőkés Ottó és Szücs Ferenc. A harmadik jelentős „orientáló” tényezőt Erdei Ferenc²¹ személye jelentette, akit a jelentősebb kollégisták szellemi mentor-nak, atyai barátnak tartottak. A kollégium 1942-ben elszakadt a Turul Szövetségtől és Györffy István Kollégium néven önállósult. Anyagi és jelképes támogatói pártfogó testületet alkottak, melynek a Horthy-korszak prominensei közül többen is tagjai voltak.²² A kollégisták már 1941-től részt vettek különböző ellenzéki megmozdulásokon, számos kapcsolatot építettek ki az 1944-es nemzeti ellenállásban részt vevő személyekkel és szervezetekkel. A „györffysták” is kivették részüket az ellenállás ifjúsági szárnyának összeszervezéséből. 1944 nyarán hozták létre a Nemzeti Ellenállás Diákmozgalma nevű szervezetet, ősszel pedig részt vettek a Magyar Diákok Szabadságfrontja megalakításában.²³

jára. Ettől fogva volt tagja a Kommunisták Magyarországi Pártjának is. 1944-ben az ifjúsági ellenállás ernyőszervezetének a Magyar Diákok Szabadságfrontjának egyik megalapítója és vezetője. 1945-től földosztó kormánybiztos, 1946–1949 között a NÉKOSZ főtitkára. 1948-ban Kossuth-díjjal tüntették ki. 1951-től a Néprajzi Múzeum kutatója, majd főigazgatója volt. 1957-ben a Nagy Imre írásainak külföldre juttatása nyomán indított nyomozás során letartóztatták, 1958-ban életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték. 1963-ban szabadult, majd újra a Néprajzi Múzeumban helyezkedett el főmunkatársként.

- 21 Erdei Ferenc (1910–1971): Író, szociológus, politikus. Szociográfiai írásai tették ismertté az 1930-as években, így került közelebbi kapcsolatba Györffy Istvánnal is. Egyik vezető személyisége és kezdeményezője volt a Márciusi Front (1937–1938) nevű ellenzéki mozgalomnak. 1944-ben Szegebre ment, ahol Révai Józseffel találkozott. A Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője volt, de titkos kommunista párttagsággal rendelkezett. 1944–1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminisztere volt, 1949–1956 között miniszteri pozíciókat töltött be az igazságügyi és a földművelésügyi tárcáknál. 1956-ban tagja volt a Nagy Imre-kabinetnek. 1956. november 3-án a magyar delegáció tagjaként, Maléter Pál társaságában utazott Tököldre, hogy tárgyaljon a szovjetekkel, ahol letartóztatták. Néhány héttel később szabadult. 1957-től a Magyar Tudományos Akadémia, 1964–1970 között a Hazafias Népfront főtitkára volt.
- 22 Közéjük tartoztak olyan, később „letagadott” személyek is, mint Bárdossy László és Kállay Miklós miniszterelnökök, a Gamma Gyár tulajdonosai Juhász István és Juhász Zoltán, vagy a Magyar Közösség perben kivégzett Donáth György.
- 23 Ennek rövid összefoglalását lásd: *M. Kiss Sándor – Vitányi Iván: Magyar diákok szabadságfrontja. Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága. Budapest–Dabas 1983. 90–98.*

Oral history és az emlékezetre rakódott rétegek

A kollégium történetéről többfajta forráskiadvány, visszaemlékezés és történeti munka született.²⁴ Ezeknek jelentős része azonban 1970-es és 1980-as évekhez köthető. Ekkoriban készültek – feltehetően először – interjúk az események résztvevőivel. Az 1956 utáni kádári belpolitika folyamánait terjedelmi okokból nincs lehetőség elemezni, a legfontosabb azonban az a tény, hogy a Györffy-kollégiumhoz köthető személyek – elsősorban Kardos László – hallgatólagos engedélyt kaptak arra, hogy összejöveteleket tartsanak és kérdőívekkel, a Györffy-kollégiumhoz és a NÉKOSZ-hoz²⁵ köthető iratanyag összegyűjtésével rekonstruálják saját történetüket.²⁶ A teljes és valós feltárás azonban elmaradt, a hivatalos kánonba bele nem férő történet legfőbb eredménye egy kiválogatott és megcsonkított forrásokat tartalmazó forráskiadvány lett.²⁷ A „NÉKOSZ-narratíva” bár azt elismerte, hogy a Bolyai-kollégiumból eredeztethetők a Györffy-kollégium gyökerei, hogy Boros Lajos volt az első igazgató, és részlegesen elismerte kapcsolatát a nem kommunista pártfogóival is, de a „kényelmetlen”, a narratíva koncepcióját megbontó részleteket elhallgatva.

Az 1970-es években felkért, magyarországi visszaemlékezők előtt, vizsgálatunkban: Fitos Vilmos, akik ráadásul a kádári állambiztonság és a diktatúra vigyázó szemeinek látóterében – egyesek pedig szolgálatában – éltek, ott állt minden „forró”²⁸ és problematikus réteg az emlékek útjában: 1. saját pályas és önnarratíva, 2. 1945–1956 közötti időszak eseményei (koncepciók perек),

24 A legfontosabb munkák. Forráskiadvány: A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. Szerk. Kardos László. Bp. 1978. Történeti munkák: *Pataki Ferenc*: A Nékosz-legenda. Bp. 2005.; *Papp István*: A népi kollégiumi mozgalom története 1944-ig. Bp. 2008. Az ifjúsági ellenállás történetének kapcsán a kollégium történetével is foglalkozik: *M. Kiss S. – Vitányi I.*: Magyar diákok i. m. A fent említett művek szerzői közül azonban Kardos László, Pataki Ferenc és Vitányi Iván személyes résztvevője is volt a történetnek.

25 Népi Kollégiumok Országos Szövetsége. Országos méretű népi kollégiumi mozgalom 1946–1949 között, kiindulási magvát és vezető gárdáját a Györffy István Kollégium adta.

26 Az anekdota szerint Aczél Györgyöt az 1969-es Rajk Lászlóról szóló megemlékezés után a Kassai sörözőben gyülekező volt „nékoszosok” áthívták. Ott Kardos László ujjából pisztolyt formázva Aczél humorosan „falhoz állította” és nekiszegezte a kérdést, hogy támogatná-e egy dokumentumkötet kiadását. Erre Aczél egy egyoldalas tervezet benyújtását kérte Kardostól. A történet leírása: *Pogány Mária*: A „fényes szelek” fényében és árnyékában. Kardos László 1918–1980. Bp. 2005. 83–84.

27 *Pogány M.*: A fényes szelek nemzedéke i. m.

28 Értve ezalatt a diktatúra számára veszélyes témákat, részben pedig utalva a Jan Assmann által körülírt „forró” emlékezet tulajdonságaira. *Assmann, J.*: A kulturális emlékezet i. m. 71.

3. 1956-os forradalom kérdése, megítélése és a 4. kettős emlékezés és kettős beszéd, illetve az elfogadott kánon és a megtűrt, vagy üldözendő emlékezés problémája.

Ezzel szemben Boros Lajosnak, aki 1956 után az Egyesült Államokban élt, saját felejtésével, a rendelkezésre álló források hiányával kellett „megküzdnie”, illetve személyes élményanyagával, amelybe immár a hazájukat elhagyók sorsértelmezése is beletartozott. Lehetősége nyílt mindazon tiltások nélkül visszaemlékezni fiatal férfikorának fontos éveire. Ugyanakkor szem előtt kell tartani, hogy a Magyarországon élőkkel ellentétben az emigránsok szabadabban beszélgethettek egymással a múltról, így Boros mások narrációjából is táplálkozhatott, azzal kiegészítve, logikusabban magyarázva sajátját.

Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy az interjúkat 1990, a rendszerváltozás előtt készítették. Boros esetében 1982-ben Falus Tamás,²⁹ Fitos Vilmossal pedig 1977-ben Demény Pál és G. Merva Mária beszélgetett.³⁰ Így továbbra is fennállhatott a lehetősége – még akár Boros esetében is³¹ –, hogy másoknak kárt okoznak, esetleg rájuk irányítják a kádári állambiztonság figyelmét, ha túl sok információt osztanak meg a kérdezőkkel.

Fitos Vilmos és Boros Lajos interjúinak adalékai a kollégium 1939–1941 közötti történetéhez és annak árnyalásához

Az említett „NÉKOSZ-narratíva” jelentőségéről Fitos Vilmos jegyezte meg a vele készült beszélgetés során, hogy „ez a kötet nagyon sok mindent tisztáz most már, ami eddig nem volt. Elismeri Györffy Istvánt, a Turul-ellenzékét”, de hozzátette, hogy az ő nevét viszont egyszer sem írják le.³² A személyes narratíva és saját szerepének, jelentőségének kiemelésén túl ebben az utalásban

29 Boros Lajos emlékezése, 1982. Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) Médiatár CD3212.

30 Fitos Vilmos és Demény Pál emlékezik, 1977. PIM Médiatár OR0764.

31 Boros erre egy 1994-ben Pál Józsefnek írt levelében utalt. Kardos Lászlóról azt állította, hogy „Laci, mint mások önvédelemből titkosan levelezett velem. Egyetlen egyszer sem küldött levelet postán.” Ez magyarázatot adhat arra is, hogy a Kardos által irányított 1971-es kérdőívezésre írt válaszában Boros miért állította azt, hogy alig emlékszik. És valóban gyanúsán rosszul emlékezett az 1939–1941 közötti időszakra, míg az 1982-es interjúban meglehetősen pontossággal idézte fel a történeteket. Sőt, már a '70-es években, a magyarországi publikációk megszületésével párhuzamosan előadást tartott az amerikai magyar emigráció körében. Boros Lajos levele Pál Józsefnek, 1994. február 4. In: Megforgatott világmegforgatók. Szerk. Svéd László. Bp. 1994. 11.; Boros Lajos válasza, 1971. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 302. f. 1. cs. 99. ő. e.

32 PIM Médiatár OR0764.

az is ott rejlik, hogy általában véve a Turul Szövetség szerepe is további újr gondolásra szorul.³³ Ennek nyomán további kutatási irányokat lehet kijelöl ni: mennyiben tekinthető a Turul Szövetség története az 1944-es ellenállás – részleges – előtörténetének? Mennyit érzékeltek mindebből a Horthy-korszak belügyi szervei? Milyen összefüggések vannak a különböző titkos társaságok, ellenzéki pártok és az ifjúsági mozgalmak között? Kik voltak ezen kapcsolati hálók kulcsemberei?

A szintén a Turulhoz tartozó Bolyai-kollégium történetének szempontjából nagy jelentőséggel bír a kommunista „olvasóköri” kialakulása, amit a debreceni kommunistákhoz tartozó Fehér Lajos hozott létre. Fitos a debreceniekkel kapcsolatban az alábbi megjegyzést teszi: „Ahogy Rajk László nagyon okosan beküldte az egyetemi hallgató kommunista párttagokat a Turulba és más ilyen szervezetekbe, ahol valami mozgolódás volt, hogy a kapcsolatot felve gyék az egyetemista ifjúsággal, ami ezekben a szervezetekben volt és élt és csak itt lehetett őket megközelíteni.”³⁴ A marxista irodalom és a kommunista ideológia elfogadtatása azonban titokban, lépésről lépésre zajlott. Erre felhasznál ták a különböző ellenzéki mozgolódásokat, a népi irodalmat is, majd azo kat, akiket alkalmasnak vélték rá, továbbmozdították a marxizmus irányába. Mindezt a Horthy-korszak „hivatalos”, „jobboldali” és „németbarát” ifjúsági szervezetének keretei között. Fitos Vilmos tovább árnyalta ezt a képet is azzal, hogy olyan ismert szereplők, mint Losonczy Géza vagy Ujhelyi Szilárd a *Turulban* [kiemelés – Sz. D.] váltak kommunistává, nem pedig kommunistaként épültek be abba.³⁵ A fentebbi elv alapján létrehozott kommunista sejt a Bolyai-kollégium történetét 1941-re úgy befolyásolta, hogy Boros Lajos igazgatói székből való távozása után ennek a körnek a kezébe került át a kollégium irányítása. A Borost követő igazgatók Fehér Gyula, Horváth Lajos, Kardos László és Sipos Gyula voltak.

A kollégiumalapítás körülményei és első évei már a „NÉKOSZ-narratíva” jegyében is többé-kevésbé ismertek. Boros Lajos interjúja azonban ezt némileg új információval egészítette ki. Megmagyarázta a homályos körülményeket a távozásával kapcsolatban. Eddig tudott volt olyan verzió is, mely szerint Boros igazgatóként gyanús pénzügyi zavarba került, amely összefüggött a

33 Terjedelmi korlátok miatt jelen helyzetben Fitos Vilmos pályájának mélyebb elemzésére nincs mód és az interjúból is csak néhány megállapításának megjelenítésére vagyok kénytelen szorítkozni.

34 PIM Médiatár OR0764.

35 uo.

kollégisták egy könyvterjesztési vállalkozásával,³⁶ és többféle magyarázat keveredett, keringett ezzel kapcsolatban, Boros inkompetenciájára is utalva.³⁷ Boros azonban írásban megjelent visszaemlékezésével ellentétben³⁸ az interjúban konkrétan felfedi, hogy a Szekeres János és önmaga által közvetlenül megkeresett adományozóktól igyekeztek pénzt gyűjteni a kollégium számára (mindezt a Turul Szövetség ellenérdekelt vezetőinek tudta nélkül). A lebukást Boros szerint az okozta, hogy a velük szembenálló, „jobboldali” vezetők a kollégium küldetésére hivatkozva szintén adományokat akartak gyűjteni – azonban saját céljaikra. Mindezt természetesen Boros Lajos és Szekeres János beleegyezése és tudomása nélkül hajtották végre. Mikor egy adományozó jelezte, hogy ő már adott pénzt a kollégium számára, kibukott a történet és a Turul vezetésében levő ellenérdekelték súlyos szabálytalanságnak minősítették Boros Lajos pénzszerzési eljárását. Hozzá kell tennünk, hogy az ő esetében nem valószínű, hogy önző szándékok vezették, mivel az igazgatóságáról való lemondása után is támogatta a kollégiumot.³⁹ Akárhogy is, ez volt Boros távozásának egyik oka. A másik adalék, hogy az előszavas interjúban a másik okot is pontosabban magyarázta, írásban megjelent visszaemlékezésében erre is csak utalgatott.⁴⁰

Boros szerint távozása: „azért is helyes határozat volt, mert utánam olyan kollégisták kerültek a vezetésbe, akik teljes mértékben azonosították magukat az eredeti elgondolással, de a Turul előtt még jó színben tűntek fel. Így Fehér Gyula – aki szenior volt és helyettesem – lett átmenetileg, rövid időre a vezető, majd Horváth Lajos és Sipos Gyula, akik ekkor még szélsőséges és jobboldali hungaristáknak látszottak. Akik [Horváth és Sipos – Sz. D.] azonban ekkor már a kommunista párt megbízásából jártak el. Én teljesen önálló voltam, nem volt semmiféle szerves kapcsolatom se a jobboldaliakkal sem a baloldaliakkal. A kapcsolatok minden irányba személyesek voltak, sok ellentétem volt, bizonyos okoknál fogva Erdei Ferencsel, így tulajdonképpen mind a két oldal örömmel vette, legalábbis nem bánta, hogy megválok a kollégiumtól.”⁴¹ Eből következik, hogy ha Boros állítását komolyan lehet venni, az új, és további

36 Fehér Gyula visszaemlékezése, 1971. PIL 302. f. 3. cs. 9. ő. e.

37 Erről lásd: Papp I.: A népi kollégiumi mozgalom i. m. 156–157.

38 Az interjú után egy évvel készült visszaemlékezés több esetben kevésbé konkrét és részlet-gazdag. Boros Lajos: A Bolyai Kollégium. Új Látóhatár 34. (1983: 3. sz.) 327–328.

39 PIM Médiatár CD3212.

40 Boros L.: A Bolyai Kollégium i. m. 327–328.

41 PIM Médiatár CD3212.

kutatási kiindulópontot jelenthet Erdei és a kollégisták 1939-től eredeztethető viszonyának alaposabb megvizsgálására.

Konklúzió

Ezek az apró adalékok és további kérdéseket felvető részletek felhívják a figyelmet arra, hogy megfelelő kritikával, de érdemes az oral history műfajához fordulni, mert írásos dokumentumokban nem fellelhető adatokhoz juthat a kutató. Ezek az információk pedig képesek korábban homályosnak tűnő részletekre logikus magyarázatot adni, még akkor is, ha további mérlegelés tárgya lehet hitelességük elfogadása. Ugyanakkor új kutatási lehetőségeket és irányok kijelölését hozhatják járulékként a kutató számára. Ez ebben az esetben: az ellenállás-kutatás során az eddigieknél is nagyobb hangsúlyt kell fektetni a Horthy-korszakbeli előtörténetek vizsgálatára – értve ezt mind intézményekre vagy szervezetekre, mind pedig egyes személyekre lebontva.

Függelék

Magyarország		
	Események 1939–1944	
	1945–56	
	1956	
USA –1970-es és 1980-as évek	Magyarország –1970-es és 1980-as évek	
	Elfogadott narratíva	Eltúrt vagy nem elfogadott narratíva
	NÉKOSZ-narratíva 1970-es évek	
Boros Lajos interjú –1982		Fitos Vilmos beszélgetés 1977
Magyarország 1990 után		

1. ábra A visszaemlékezés tárgyát képező eseményekre rakódott rétegek és befolyásoló tényezők. Az ábrát készítette: Szokolay Domokos

DOMOKOS SZOKOLAY

**Remembrance and Oral History: Additions to
the History and Research Problems of the Hungarian
National Juvenile Resistance Movement in 1944**

After the Second World War Hungary was in the Soviet Union's sphere of influence. The short-lived hope of a certain democracy (1944–1948) was an illusion. The state and the political life were under the control of the Soviet-led Allied Commission. The remembrance of the resistance movement was influenced by the Communist historiography and interests. As Pierre Nora noted, the Second World War was not just the operation of the military and diplomacy, but an operation of remembrance. The study is about how an oral history interview could be useful for research if the personal fates of the commemorators intertwined with the Hungarian history of the 20th century. What are the pitfalls of using personal memoirs?

Following the example of an interview with Louis Boros, another talk with Vilmos Fitos could give such additions that disrupt the 1970's Marxist historical narrative on the juvenile resistance movement during the Second World War. Boros was the founding member and the first director of the Turul Union's Bolyai College (1939–1941). Unfortunately, Boros had to resign from his position in 1941 because of a politically influenced attack led on the one hand by the far-right 'turulists' and on the other hand by the Communists in the Bolyai College. After 1956 he emigrated to the USA. That is why he could speak out of bounds in his interview which was recorded in 1982.

Fitos was the leader of the opponent political group in the Turul until 1943 and the leader of the largest juvenile resistance organizations in 1944. But contrary to his expectations, he could not fit properly into the new Hungarian political system after 1945. He was arrested in 1946 and played a role as a witness in the show trial of the Hungarian Brotherhood. He was interviewed in 1977 and it is interesting to analyse his personal narrative compared with the official historical dogmas of the era.

SZUROMI KRISTÓF*

„Irgalmas Ősellenség”

A kora újkori oszmánkép európai aspektusai

Az Oszmán Birodalom európai hódításai következtében egyre nagyobb félelem támadt a kontinens jelentős részén (első sorban a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság területén és Itália bizonyos részein) a 15–16. században. Ez a félelem és veszélyérzet egyfelől számos gondolkodót, utazót és művészt a humanizmus és a reformáció időszakából arra ösztönzött, hogy újabb és újabb híreket, információt nyerjen a törökökről, a törökök eredetéről, sőt magáról az iszlámról, hogy aztán ezt a szerzett tudást többek között a propagandában alkalmazhassa. Másrészt a fokozódó félelem következtében hamarosan az eszkatológikus események sorában is elhelyezték az oszmánokat és már nem csak világi, katonai, hanem egyben spirituális fenyegetést is láttak bennük. Nem csak az apokalipszis népének, Isten büntetésének, hanem magának az Antikrisztusnak is tartották mind katolikus, mind protestáns oldalról. A törökellenes képnek német területen nagy népszerűsége volt és a képzőművészeketől az egyházi irodalomig számos helyen előfordult. Az európai törökkép negatív aspektusai jól ismertek és napjainkban tekintélyes mennyiségű, jól kidolgozott irodalommal rendelkeznek mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban. Ezt nagymértékben elősegíti az olyan jellegű források bősége, mint például *Luther* törökellenes munkái (pl.: *Vom Kriege Wider die Türcken*, 1529; *Heerpredigt Wider die Türcken*, 1529), *Georgius de Hungaria* nagysikerű emlékirata (1480), az olyan útleírások, mint *Hans Dernschwam Törökországi útinapló*-ja (1553/55), valamint számos egyéb jelentés, visszaemlékezés, prédikáció, elmélkedés, stb. melyek a kor *Turcica* irodalmát erősítették.²

* Szuromi Kristóf a PPKE BTK-án végzett történelem szakon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője Őze Sándor.

2 Bővebben lásd: *Imre Mihály*: „Magyarország panasza”. A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. 145.; *Benda Kálmán*: A törökkor német újságirodalma. Bp. 1942.; *Horváth Magda*: A törökveszedelem a német közvéleményben. Pécs 1937.; *Waczulik Margit*: A török korszak kezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Sopron 1937.; *Ulrich Andermann*: Europa und die Türken. In: *Europa und die Türken in der Renaissance*. Szerk. B.Guthmüller – K. W. Hlamm. Tübingen 2000.; *Barbarics Zsuzsa*: „Türk ist mein Nahm in allen Landen...” Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban. *Hadtörténeti Közlemények* 113. (2000.); Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen.

Ezzel szemben, noha jóval kisebb arányban, a mégis jelen levő pozitív képek kutatásának kiaknázása csak az utóbbi években indult meg igazán. A 15. századtól a 16. század elejéig viszonylag könnyen is találni ehhez való forrást, hisz sokan tisztelték az oszmánokat többek között katonai erejükért, fegyelmükért, felekezeti egységükért és vallásosságukért. Ebben az igazi fordulópontot Bécs 1529-es sikertelen ostroma hozta el, melynek következtében az oszmánokról sokszor elismerő hangon szóló és az ellenük vívott harcot ellenző *Luther Márton* meglátása is drasztikusan változott meg.

Habár a negatív kép volt egyértelműen domináns a kontinens legnagyobb részén a 16–17. században, az oszmánkép sosem vált teljesen homogénné és még így sem lehetetlen találni pozitívabb hangvételű megítélést. Ennek a felderítéséhez érdemes olyan forrásértékű anyagot megnézni, mellyel egy szélesebb közönség is találkozhatott (ezzel is látva valamelyest, hogy milyen nyomokat hagyott társadalmi szinten), mint például prédikációk, hírlapok, színdarabok, leírások, festmények, illetve egyéb képi illusztrációk. Több módszer kombinált felhasználásával pedig egy mélyebb, színesebb, újszerűbb nézőpontot is kaphatunk még a meglévő információkról is. Jelen kutatás során az összehasonlító történeti elemzés mellett a hazánkban még kevésbé kiaknázott kulturális transzfer, kulturális emlékezet, valamint a vizuális történeti kultúra által kínált módszerek kerülnek alkalmazásra.

Az oszmánkép pozitívabb képi megközelítésének legszembetűnőbb és talán legnagyobb kontraszttal bíró képviselői azok a szászországi evangélikus templomokban található 16. századi és kora 17. századi festmények, melyek az irgalmas samaritánus történetét mutatják be felekezeti kontextusban.³ A festményeken a példabeszédben hallott pap evangélikus lelkészként, a levita pedig katolikusként (püspök, pap, szerzetes) látható, ám az igazi érdekességet a samaritánus fegyveres törökként való megjelenítése szolgáltatja. Ez idáig ilyen ábrázolásokat sikerült találni Zwickauban, a Marienkircheben (1574) (1. ábra), Naumburgban, a Wenzelskircheben (16. sz.) (2. ábra), Zschopauban, a St. Martinskircheben (1604) (3. ábra), valamint Kamenzenben, a Klosterkircheben (1612) (4. ábra). Olyan időszakban készültek tehát ezek a képek, amikor az oszmánok megítélése az egyik legsötétebb periódusát, a német *Türkenfurcht* (törökfélelem) pedig virágkorát élte. A Marienkirche festményének keletkezé-

---

Bp. 1986.; *Norman Housley*: Religious Warfare in Europe 1400–1536. Oxford 2002.; *Thomas Kaufmann*: „Türkenbüchlein”: Zur christlichen Wahrnehmung „türkischer Religion” in Spätmittelalter und Reformation. Göttingen 2008.

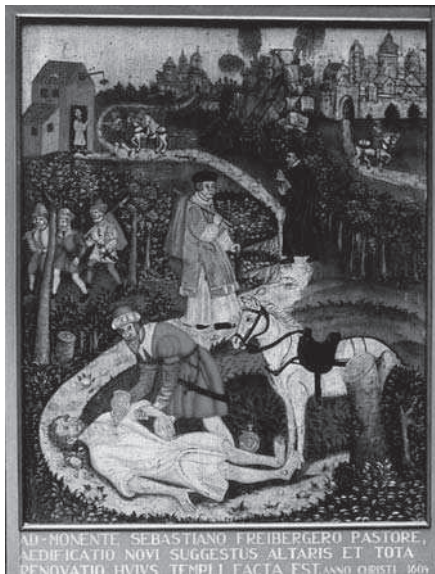
3 Lukács 10:25–37

1. ábra: A zwickau-i épításkép részlete. (Marienkirche, Zwickau, 1574) fotó: Szuromi Kristóf

2. ábra: Az irgalmas szamaritánus. (Evangelische Stadtkirche St. Wenzel, Naumburg, 16. század). Fotó: Szuromi Kristóf

3. ábra: A zschopau-i irgalmas szamaritánus-ábrázolás. (St. Martinskirche, Zschopau, 1604) Forrás: a kép korábbi internetes lelőhelye megszűnt, de egy másik oldalon ugyancsak szó esik róla (<http://de.groups.yahoo.com/group/predigtvorbereitung/message/157>).

4. ábra: Az irgalmas szamaritánus. (Klosterkirche, Kamenz, 1612) Forrás: Fotomarmburg.de

se előtt nem sokkal zajlott a lepantói csata (1571), az 1570-es, 80-as években pedig felerősödött a világvégevárás egy üstökös érkezésének előrejelzése következtében, ami kihatott az oszmánok ázsiójára is.⁴ Emellett a tizenöt éves háború (1591/93–1606) is abban az időintervallumban zajlott, amikor az általunk ismert festmények keletkeztek.

A templomi képek mellett ilyen ábrázolással találkozunk az 1564-ben kiadott, úgynevezett Amman-Bibliában is (*Die Propheten all. Teutsch. D. Marth. Luth.* Frankfurt am Main),⁵ melynek fametszeteit *Jost Amman* készítette. Roppant érdekes, hogy az ebben látható szamaritánus-ábrázolás egyértelmű hasonlóságot mutat a mintegy tíz évvel később készült zwickaui festménnyel (5. ábra). Nem kizárt tehát, hogy ez a metszet mintaként szolgálhatott a festő számára, aki a jelenlegi tudomás szerint itáliai származású volt.⁶ A festményről még annyi tudható, hogy a Marienkirche 1572-ben elhunyt prédikátorának, *Adam Schmid*-nek az epitáfiumához készült, akiről úgy tudni, beszélt is erről a hasonlatról egyik prédikációja során.⁷

5. ábra: Az irgalmas szamaritánus az Amman-Bibliában. (*Jost Amman*, 1564). Forrás: <http://www.llb-detmold.de/wir-ueber-uns/aus-unserer-arbeit/ausstellungen/ausstellung-2003-1/juni.html>. (letöltés ideje: 2012. október 15.)

4 *Őze Sándor*: Apokaliptikus időszemlélet a korai reformáció Magyarországon (1526–1566). Piliscsaba 2011. 374–378.

5 Th 79.2° Simon

6 Erre utal a festményen talált „M.A.S.P.E.S.S.” rövidítés.

7 A képpel kapcsolatos információkért köszönet a restaurálását felügyelő Michael Kühnnek.

A felsorolt lelőhelyek Szászországban találhatóak, egymástól nem túl nagy távolságra és egy evangélikus tömböt alkotott a térséggel együtt, tehát joggal feltételezhetjük, hogy egy topossal van dolgunk, mely a protestánsok körében ismert lehetett a 16–17. század folyamán. Több kérdés is felmerül tehát ezzel a topossal kapcsolatban: Vajon ez csak a szász területekre koncentrálódik, vagy máshol is előfordul? Hogy a képeknek ilyen jellegű tömörülése tapasztalható itt, az köszönhető-e valamilyen szinten a 16. századi szász politikai helyzetnek? Ezzel kapcsolatban tudjuk azt, hogy *Ágost*, szász választófejedelem (1553–1586) a konfesszionális békének volt a híve. Ez esetleg kapcsolatba hozható a képek egyik feltételezett üzenetével. A politikai háttér hatásainak feltérképezése azonban bonyolult folyamat, így jelenleg még sok a kérdéses elem.

A másik fő kérdés: Mi a jelentése ennek a hasonlatnak? Ezzel kapcsolatban több megközelítést is figyelembe kell venni. A német katolikusok körében létezett egy mondás: „*A lutheránusok szerencséje a török.*”⁸ A protestáns felekezeteket annyiszor mosták össze az oszmán ősellenséggel, hogy pusztán a gondolatlanul való játszás végett, de bizonyos fokig érdeklődtek irántuk. Eleve másként is tekintettek az oszmánokra, mint az egyes magyarországi prédikációkból is kitűnik. Több esetben is hallható volt, hogy a török a jövődöléseket beteljesítő apokaliptikus nép, tehát értelmetlen megakadályozni abban, hogy beteljesítse sorsát.⁹ Ez a nézet leginkább a 16. századra volt jellemző.

Fontos a bibliai párhuzamot is megvizsgálni. A zsidók számára a szamaritánusok tisztátalan, az ő hitüktől eltévelyedett nép volt. A törökre szintén tisztátalan, illetve pogány, vagy eretnek népként is tekintettek, amely akár magyarázhatja a párhuzam alapját. Arról is van tudomásunk, hogy a korszakban egyes negatív bibliai szereplőket is törökként mutattak be, mint például *Poncius Pilátust*.¹⁰ A szamaritánus is negatív személy volt a zsidók számára, így ez a párhuzam mindenképp elgondolkodtató. Persze nem kizárt az sem, hogy ezzel a szemléletes ábrázolással akarják még inkább felhívni a figyelmet a felebaráti szeretet és az emberség fontosságára (amiről a példabeszéd is szól), vagy akár üzeni az egymással szemben álló keresztény felekezeteknek az egymással való megbékélésre és az isteni törvények gyakorlati alkalmazására. A korszak általános megítélésének fényében azonban ez akkor is egy erősen kontrasztos megközelítés (talán ez volt a szándék), különösen a tény, hogy a két egyházi személy helyett éppen egy fegyveres „eretnek” az, aki segítséget nyújt a rászorulóknak.

8 Thomas Winkelbauer: *Österreichische Geschichte: 1522–1699*. Wien 2003. 425.

9 Földváry Antal: *A magyar református egyház és a török uralom*. Sopron 1940. 20–24.

10 Barbarics Zs.: „Türck ist mein Nahm in allen Landen” i. m. 354.

Érdemes a korabeli prédikációkat megnézni, hogy milyen kontextusban említhették az erről szóló példabeszédet. Ehhez a német VD16 és a VD17 (vagyis a 16. és 17. századi nyomtatott könyvek) adatbázisa jelenti az elsőszámú segítséget. Számos prédikáció vizsgálata után sikerült találni olyat, mely szolgál némi magyarázattal a szamaritánus-hasonlatot illetően. *Siegfried Sack* 1597-es gyűjteményében, (*Derce vierde Theil der Predigten vber die Sontags Euangelia vnd etliche fuerneme Fest darinnen etliche besondere tractatus begriffen werden* (...)), a Szentháromság napja utáni 13. vasárnapi prédikáció során olvashatunk érdekes gondolatokat ezzel kapcsolatban. Értelmezése szerint Krisztus okkal említette példaként a szamaritánust, mivel a szamaritánus a korabeli zsidók számára negatív személy volt, ami meglátása szerint olyan, mintha „egy gazembert, vagy mamelukot” említene. Hozzáteszi továbbá azt is, hogy a szamaritánusok félig pogányok és félig zsidók voltak, ami olyan, mintha valaki „félig evangélikus és félig pápista lenne.”¹¹ A hasonlat lényege ebben az esetben az, hogy amíg a törvényeket jól ismerő, és azokat vakon betartó pap és levita megfelelkezik az isteni törvény gyakorlatba való átültetéséről, addig pont a szamaritánus az, aki noha az ő szemükben pogány és eretnek tanokat vall, mégis cselekedetével hívebben követi Istent. Ez a prédikáció abban is különleges, hogy katolikus. Eddig ugyanis szászországi evangélikus ábrázolásokkal találkoztunk, azonban ez az első eset, ami azt mutatja, hogy a katolikusok körében is előfordult egy olyan hasonlat, ami ha konkrétan nem is törökhöz, de mamelukhoz hasonlította az irgalmas szamaritánust. Esetleg ez is magyarázhatja a szamaritánus oldalán található szablyát, ami gyakorlatilag állandó eleme a már említett képi ábrázolásoknak. A mamelukok birodalmát 1517-ben az Oszmánok kebelezték be és félelmetes harcosok hírében álltak és Európában már a 16. században ismeretes volt a nevükkel kapcsolatos pejoratív kifejezés is.

Ezzel szemben az *Abraham Scultetus*hoz köthető 17. század eleji prédikációban egy másfajta magyarázatot, másfajta hasonlatot találunk. Az ő megközelítésében a szamaritánus maga Krisztus, amely a legelterjedtebb magyarázata ennek a példabeszédnek a korszakban. Prédikációjában Jézust a mennyei szamaritánusnak is nevezi („Der himmliche Samariter Christus...”).¹² *Tilemann Heshusen* 1590-ben kiadott prédikációsgyűjteményében olvasható rész egyrészt

11 *Siegfried Sack*: *Derce vierde Theil der Predigten. Vber die Sontags Euangelia vnd etliche fuerneme Fest darinnen etliche besondere tractatus begriffen werden*. Magdeburg 1597. 232. [VD16 S 1181].

12 *Abraham Scultetus*: *Allerhand Christliche Predigten*. Heidelberg 1620. 157. [VD17 23:621290A].

tartalmaz egy illusztrációt is, melyen egy erősen törökös külsejű alak jelenik meg szamaritánusként, ugyanakkor maga a prédikáció ismét Jézussal állítja párhuzamba.¹³

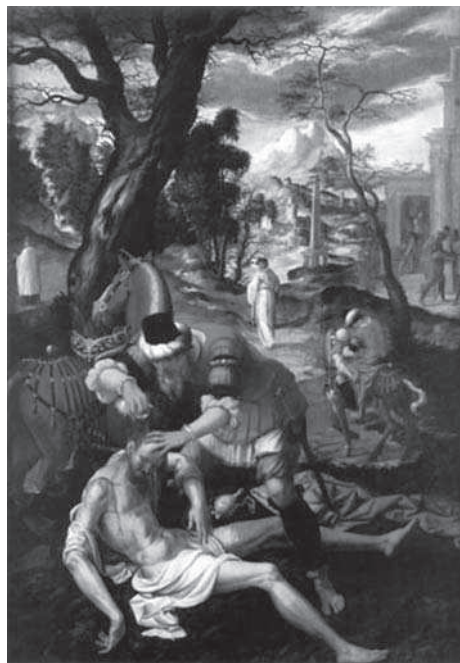
A prédikációk mellett azonban létezik egy másik lehetséges magyarázat, ez azonban az ismert francia orientalistától, *Guillaume Postel*től származik. *Postel* 1560-ban megjelent kötetében, mely többek között a törökök államáról (*De la république des Turcs*), illetve a törökök, tatárok és más népek történetéről (*Histoire et consideration de l'origine, loy et coustume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, & tous autres Ismaelites ou Muhamediques, dicts par nous Mahometains, ou Sarrazins*) tartalmaz fejtegetéseket. A „Histoire originale des Turcs”- című részben a törökök nyelvét és népük eredetét vizsgálja (amely népszerű téma volt már a 15. században is). A szerző arra a meglátásra jut, hogy a törökök a szamaritánusok leszármazottai, akik az idők során elvesztették az identitásukat, felvették az iszlám hitet és váltak az általunk is ismert törökökké.¹⁴ Ez az elmélet remekül illeszkedik a német földön talált képekhez, mivel a legkorábbi ismert „török szamaritánus”-ábrázolás a négy évvel később megjelent Amman-Bibliában látható, amely pedig alapul szolgálhatott a zwickaui képnek. A kérdés az, hogy vajon lehetett-e ilyen hatással a mű akár *Ammanra*, akár az evangélikus közösségre? Ez idáig nem sikerült találni német fordítást, vagy német területen kiadott példányt, ugyanakkor ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy ne ismerték volna egyesek.

Fennáll továbbra is a kérdés, hogy lehet-e máshol is találni ilyen jellegű ábrázolásokat. A kutatás során hasonló illusztrációkat sikerült találni Németalföldön is: *Lanceloot Blondeel*, 16. századi németalföldi festő is készített ilyen képet (6. ábra), emellett az amszterdami Rijksmuseum képtára több hasonló témájú grafikát is őriz. A vizsgált alkotásoknál azonban nagyobb szórás volt tapasztalható. Igen kevés volt, ahol a szamaritánus egyértelmű törökként jelenik meg, a többi esetben pedig vagy európai, vagy valamilyen keleties, egzotikus alakkal találkozunk, kinek külleme inkább a művész fantáziájá-

13 *Tilemann Heshusen*: Postilla. Das ist Außlegung der Sonteglichen Euangelien Durchs gantze Jar. Magdeburg 1590. 561. [VD16 H 3100].

14 „Tíz törzs fellázadt az Izraeli Királyságban Júda, Dávid és a legitim egyházi vezetők ellen, külön királyt választottak maguknak, és Szamáriában uralkodtak.[...] Salmanassar asszír király legyőzte őket és elvitte őket a Gózáni folyón túl a médeusok földjére. [...] Ott Istentől elhagyatva éltek és a Török nevet kapták, nem emlékezve őseikre.” *Guillaume Postel*: Histoire et consideration de l'origine, loy et coustume des Tartares, Persiens, Arabes, Turcs, & tous autres Ismaelites ou Muhamediques, dicts par nous Mahometains, ou Sarrazins. Poitiers 1560. 19–20. Fordította és idézi: *Altnéder Miklós*: A Török Birodalom képe a XVI. századi Franciaországban. Piliscsaba 2015. (szakdolgozat).

nak a szüleménye. A papot és a levitát itt is sokszor keresztény egyházi személyekkel (lelkész és szerzetes, vagy püspök és pap) helyettesítették. Annyi azonban mindenképpen elmondható, hogy a Szászországban felfedezett szamaritánus-török hasonlatot Németalföldön szintén fel lehet fedezni, igaz kisebb arányban és nem olyan koncentrált módon, valamint jelenlegi tudomásunk szerint nem templomi közegben.¹⁵ Meg kell jegyezni azt is, hogy bár politikai és társadalmi szinten is található pozitív viszonyulás az oszmánokhoz (a *Habsburgok* alól szabadulni akaró holland vezetés potenciális katonai és kereskedelmi partnert látott a Portában, az oszmán jelképekkel hajózó tengerészek egyik jelmondata pedig az „Inkább török, mint pápista!” volt), az illusztrációkat tekintve azt lehet látni, hogy egyrészt hatalmas mennyiség maradt fenn mind a mai napig, másrészt, hogy időszaktól és elhelyezkedéstől függően (észak-vagy dél-Németalföld) egyaránt találkozhatunk a német területekéhez hasonló negatív ábrázolásokkal, melyek az oszmánok kegyetlenségét, brutalitását és pogányságát emelik ki, és olyanokkal, melyek, ha nem is egyértelműen pozitív, mindenképpen semleges meglátást tükröznek. Sok esetben a képeknek inkább tájékoztató jellegük volt, egyes művészek úti beszámolóit a „titokzatos keletről”, be akarták mutatni, hogyan éltek, öltözködtek, hogyan néztek ki. Ezt az egzotikumra való rácsodálkozást tükrözik ezek a munkák. Figyelembe kell venni azt is, hogy itt nem olyan a helyzet, mint például Magyarországon, ahol kevesebb kép van, de annál mélyebb jelentéstartalommal, hanem gyakran inkább az ellenkezője. A hollandok igen vizuálisak ebben az időben, rengeteg képi ábrázolással, melyek akár a

6. ábra: *Lanceloot Blondeel: Az irgalmas szamaritánus*. 16. század. Forrás: <http://www.my-art-prints.co.uk/UK/fine-art-prints/Lanceloot-Blondeel/The-merciful-Samaritan-5892000.html>. (letöltés ideje: 2012. október 15.)

mas mennyiség maradt fenn mind a mai napig, másrészt, hogy időszaktól és elhelyezkedéstől függően (észak-vagy dél-Németalföld) egyaránt találkozhatunk a német területekéhez hasonló negatív ábrázolásokkal, melyek az oszmánok kegyetlenségét, brutalitását és pogányságát emelik ki, és olyanokkal, melyek, ha nem is egyértelműen pozitív, mindenképpen semleges meglátást tükröznek. Sok esetben a képeknek inkább tájékoztató jellegük volt, egyes művészek úti beszámolóit a „titokzatos keletről”, be akarták mutatni, hogyan éltek, öltözködtek, hogyan néztek ki. Ezt az egzotikumra való rácsodálkozást tükrözik ezek a munkák. Figyelembe kell venni azt is, hogy itt nem olyan a helyzet, mint például Magyarországon, ahol kevesebb kép van, de annál mélyebb jelentéstartalommal, hanem gyakran inkább az ellenkezője. A hollandok igen vizuálisak ebben az időben, rengeteg képi ábrázolással, melyek akár a

¹⁵ Köszönet Kees Teszelszky, Dirk van Waelderén, Till-Holger Borchert, Eveline Sint Nicolaas és Huigen Leeftang segítségéért!

mindennapi életbe is beleivódtak. Könnyen megesett, hogy egy adott művész azért rajzolt törököt, mert éppen ilyen témában akart alkotni és nem volt semmilyen propagandisztikus háttér. A hollandok emellett kimondottan kíváncsinak is számítottak és érdekelte őket, mi történik más vidékeken. Több olyan kép is született az 1680-as években, melyen éppen a magyarországi hadszíntér eseményeit mutatták be. Számos törökök és keresztények közötti harci jelenetet feldolgozó ábrázolás is született, melyek inkább a háborút önmagát akarták ábrázolni egy külső, semlegesebb nézőpontból.

Mint az fentebb megállapításra került, a szamaritánus-hasonlat mind protestáns, mind katolikus oldalon is ismert lehetett valamilyen szinten. Ennek ellenére nincs tudomásunk arról, hogy dominánsan katolikus országokban található-e a szászhoz hasonló képi ábrázolás. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne létezne pozitívabb meglátás az oszmánokról katolikus közegekben. Ennek talán leglátványosabb képviselője az itáliai jezsuita, *Giulio Mancinelli* munkája. *Mancinelli* az első jezsuita misszió vezetője volt az Oszmán Birodalomba, mely 1583 és 1585 között zajlott és alapvetően az ott élő keresztényekért indult, de célul tűzte ki muszlimok megtérítését is.¹⁶ *Mancinelli*ről ismert volt, hogy látomásai voltak és egyik víziójáról illusztrációt is készített. Az ezen a képen található apokaliptikus jelenet közepén egy oltár helyezkedik el, melynél egy jezsuita épp szertartást mutat be. Az oltár bal oldalán egy gyóntatási jelenetet láthatunk, míg a jobb oldalon egy imádkozó török térdepel (7. ábra).

7. ábra: *Giulio Mancinelli* látomása (részlet). 16. század. Archivum Romanum Societatis Iesu. Cassetto 5, n°74

16 *Theodor Scherer*: Lebensbilder aus der Gesellschaft Jesu: Ein Beitrag zur katholischen Restauration. Schaffhausen 1854. 349–365., *William V. Bangert S.I.*: A History of the Society of Jesus. St. Louis 1986. 148–149.

Az oszmánok megtérítése már *Loyolai Szent Ignác* óta a jezsuita missziós tudat részét képezte, ráadásul többen, köztük *Tirzo González de Santallo* (1624–1705) úgy vélték, hogy a muszlimokat nem veszedelmes eretnekek, akiket fegyverrel kell leigázni, hanem ártatlanok, akiket megtévesztettek.¹⁷ Az egyes jezsuita misszionáriusok tapasztalatai szerint pedig a törökök még nyitottak is erre, mivel a fennhatóságuk alatt álló területen ténykedő keresztény papokkal szemben jóindulatúak is voltak.¹⁸

A Szászországon kívüli területeket vizsgálva felmerül az a kérdés is, hogy vajon a magyar területeken található-e az irgalmas samaritánus, vagy ahhoz hasonló párhuzam? Elméletileg nem lehetetlen, hiszen a korszakban komoly kulturális transzfer volt tapasztalható a német, valamint a magyar protestáns közösségek között és több magyar lelkész, illetve peregrinus tanult olyan városokban, mint például Wittenberg, vagy Lipcse. Elképzelhető tehát, hogy valaki közülük találkozhatott ezzel a hasonlattal szászországi utazásai során. A diplomáciai kapcsolatok mellett a kulturális kölcsönhatás is áthatotta Európa protestáns felekezeteit, és az ezt megtestesítő átfogó kapcsolati és kulturális hálózat, az ún. *Respublica Litterarum* egészen az Erdélyi Fejedelemségig elért.¹⁹ A valóságban sajnos nincs tudomásunk arról, hogy ez a toposz jelen volt-e hazánkban. *Beythe István*, *Alvinczi Péter*, *Kereszturi Bíró Pál*, *Nánási Lovász István*, valamint *Szatmárnémeti Mihály*, katolikus részről pedig *Telegdi Miklós* erről szóló *exemplumaiban*, melyek megtalálásához Dömötör Ákos munkája, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*²⁰ nyújt komoly segítséget, hosszabb-rövidebb elemzések vannak a példabeszédet illetően, de egyik esetben sem találkozunk még utalás szintjén sem a török hasonlattal, inkább annak az időtlen üzenetét igyekeznek továbbadni.²¹ A sza-

17 *Emanuele Colombo*: Even among Turks. Tirso González de Santallo (1624–1705) and Islam. In: *Studies in the spirituality of Jesuits*. 44. 2012. 34.

18 *Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003. 37–39.

19 *Kees Teszelszky*: Bocskai István követének iratai az európai politika tükrében. In: *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. L'Harmattan kiadó, Bp. 2010. 147–148.; 162–163.

20 *Dömötör Ákos*: A magyar protestáns exemplumok katalógusa. Bp. 1992.

21 *Beythe István*: Az evangéliumok magyarázati... Németújvár 1584. [RMK I. 218] 258–262.; *Alvinczi Péter*: Postillának második része. Kassa 1634. [RMK I 634] 263–269.; *Kereszturi Bíró Pál*: Lelki legeltetés, az az: A' David kiraly XIII soltarának rövid magyarázattya. Várad 1645. [RMK I. 780] 66.; *Nánási Lovász István*: Szű Titka. Kolozsvár 1670. [RMK I. 1103] 607.; *Szatmárnémeti Mihály*: A négy evangélisták szerint való dominica. Kolozsvár 1675. [RMK I. 1179] 148.; *Telegdi Miklós*: Az evangéliumoknak magyarázatjának második része. Bécs 1638. [RMK I 676.] 698–699.; Bővebben lásd: *Szuromi Kristóf*: A „kegyetlen” és a „samaritánus”: törökkép a kora újkori Európában és Magyarországon. In: *Társadalom térben és időben: Tanulmányok az új- és modernkori Magyarország eszme-, művelődés- és társadalomtörténetéből*. Szerk. Kránitz Péter – Szuly Rita. Piliscsaba 2015. 327–352.

maritánus a legtöbb esetben Krisztussal kerül párhuzamba, akárcsak a német prédikációk jelentős hányadánál. *Zvonarics Mihály*nál, ha a keresett párhuzamra nem is, de a pap és levita megjelenítésére kaphatunk magyarázatot.²²

Magyar kontextusban egyedül *II. Rákóczi Ferenc* „Vallomások” című művéről tudjuk, hogy tartalmazza a szamaritánus-hasonlatot.²³ *Rákóczi* ezt a kijelentést azonban, mint hálás ember tette, aki ekkor már a keresztény hatalmak támogatására, valamint a neki való menedék nyújtására nem számíthatott, ellenben a szultánéra igen. Az eset tehát egyedi, ráadásul a vizsgált korszakon is kívül esik, mindazonáltal értékes a vizsgált hasonlat magyar vonatkozásai szempontjából.

Hasonló elmondható az Erdélyi Fejedelemségben tapasztalható tendenciára. Dacára a jelentős lélekszámú szász lakosság jelenlétének, mely komoly kulturális kapcsolatokat ápol a német területekkel, és kiemelkedően fogékony volt az onnét érkező irányzatokra, az Oszmán Birodalom fenyegető jelenléte (melytől még az olyan erdélyi fejedelmek is tartottak, mint *Bethlen Gábor*) gyakorlatilag lehetetlenné tette a toposznak egy szászországihoz hasonló csomópontban való megjelenését. Érdekes és elgondolkodtató kontraszt azonban a kegyetlen-törökképnek erdélyi örmény közösségekre gyakorolt hatásának 18. századi megnyilvánulása, melyet az a szamosújvári ábrázolás képvisel, mely az örmény apostoli egyház egyik legrégebbi és legjelentősebb szentjének, *Szent Hripszimének* mártíromságát mutatja be. Az

említett képen jellegzetes barokk vonásokkal láthatjuk *Hripszime* és társai brutális sorsát.²⁴ Ami azonban igazán érdekessé teszi, az hogy a király, valamint az ítéletet végrehajtó katonák mind törökként jelennek meg. Az öltözetük, fegyvereik a klasszikus európai törökábrázolás jegyeit hordozzák magukon (8. ábra).

8. ábra: *Szent Hripszime* mártíromsága (részlet). (ismeretlen festő, 1778.) Örmény katolikus plébánia, Szamosújvár. Forrás: Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp. 2013. 14.

22 *Zvonarics Mihály*: Magyar Postilla. Csepreg 1627. [RMK I 560.] 346–347.

23 *II. Rákóczi Ferenc*: Vallomások. Szepes Erika fordítása. Pécs, 2003. 281.

24 Távol az Araráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp. 2013. 144–145.; *Eva M. Synek*: Heilige Frauen der frühen Christenheit Zu den Frauenbildern in hagiographischen Texten des christlichen Ostens. Würzburg 1994. 139–141.

Az, hogy a Szentet és mártírtársait kivégző katonákat törökként jelenítik meg természetesen nem példanélküli, hisz ez a 15. és 17. század között széles körben elterjedt volt Európában és az oszmánok brutális kegyetlenségét is így módon kívánták bemutatni, ami a nagy törökfélelem, a „*Türkenfurcht*” idején meghatározó elem volt. Ami ezt a fenti festményt még inkább különlegessé teszi, az ugyanaz, mint az irgalmas szamaritánusról szóló ábrázolások: a keletkezési dátuma. Ez a kép ugyanis 1778-ból származik, majd 80–90 évvel az oszmánok Magyarországról való kiszorítása és a Szent Liga győzelme után, abból az időből, amikor nyugatabbra már kuriózumként tekintettek az oszmánokra, a török kultúrára és egyre inkább semleges, majd pozitív szemlélet kezdett kialakulni.

Az eddig talált irgalmas szamaritánus-ábrázolások, és az ezzel kapcsolatos prédikációk nem csupán tovább színesítik eddigi ismereteinket az európai törökképről, hanem ugyanakkor arra is rámutatnak, hogy még abban az időszakban is lehet találkozni ilyen jellegű pozitív ábrázolásokkal, amikor a térségben az oszmánoknak a legsötétebb megítélése és az Antikrisztusként, illetve ösellenségként való feltüntetése dominál az érintett területeken. A szamosújvári kép pedig arra mutat rá, hogy még akkor is találni a 15–17. századi tendenciákat idéző kegyetlen ábrázolást, amikor Európa nagy része már nem ösellenségként, hanem leginkább keleti egzotikumként tekint a meggyengült Oszmán Birodalomra.

Jelen tanulmány nem tartalmaz végleges válaszokat a szamaritánus-hasonlaltal kapcsolatban feltett kérdésekre, hisz nem ez volt a célja, hanem a vele foglalkozó munka jelenlegi állásának rövid bemutatása. A kutatás még korántsem ért a végső stádiumába és továbbra is vannak kérdések, tisztázatlan pontok, melyek feleletre várnak. Az egyes európai területek törökképével kapcsolatban tapasztalható jelenségek összehasonlítása mellett érdemes lenne megnézni, milyen mértékben hathattak egymásra a katolikus és protestáns felekezetek ezen képek alakulását illetően. Mik a közös pontok, a közös forrásaik, valamint hogy mely esetekben lehet egyértelműen meghúzni a határt a katolikus és protestáns törökkép között. A jelenlegi helyzetben azonban annyi azonban már elmondható, hogy az evangélikus Szászország olyan koncentrációjával rendelkezik a szamaritánust törökként megjelenítő 16–17. századi ábrázolásoknak, ami eddigi tudomásunk szerint páratlan mind Németországban, mind Európában. Ennek a hátterének, illetve a további részleteinek a megismerésére, valamint a toposz további lehetséges magyarázataira remélhetőleg nem kell túl sokáig várni.

Képjegyzék

1. ábra: A zwickau-i epitáfiumkép részlete. (Marienkirche, Zwickau, 1574) fotó: Szuromi Kristóf
2. ábra: Az irgalmas szamaritánus. (Evangelische Stadtkirche St. Wenzel, Naumburg, 16. század). Fotó: Szuromi Kristóf
3. ábra: A zschopau-i irgalmas szamaritánus-ábrázolás. (St. Martinskirche, Zschopau, 1604) Forrás: a kép korábbi internetes lelőhelye megszűnt, de egy másik oldalon ugyancsak szó esik róla (<http://de.groups.yahoo.com/group/predigtvorbereitung/message/157>).
4. ábra: Az irgalmas szamaritánus. (Klosterkirche, Kamenz, 1612) Forrás: Fotomarburg.de
5. ábra: Az irgalmas szamaritánus az Amman-Bibliában. (*Jost Amman*, 1564). Forrás: <http://www.llb-detmold.de/wir-ueber-uns/aus-unserer-arbeit/ausstellungen/ausstellung-2003-1/juni.html>. (letöltés ideje: 2012. október 15.)
6. ábra: *Lanceloot Blondeel*: Az irgalmas szamaritánus. 16. század. Forrás: <http://www.my-art-prints.co.uk/UK/fine-art-prints/Lanceloot-Blondeel/The-merciful-Samariter-5892000.html>. (letöltés ideje: 2012. október 15.)
7. ábra: *Giulio Mancinelli* látomása (részlet). 16. század. Archivum Romanum Societatis Iesu. Cassetto 5, n°74
8. ábra: *Szent Hripszime* mártíromsága (részlet). (ismeretlen festő, 1778.) Örmény katolikus plébánia, Szamosújvár. Forrás: Távol az Aráráttól, Örmény kultúra a Kárpát-medencében. Szerk. Kovács Bálint – Pál Emese. Bp. 2013. 14.

KRISTÓF SZUROMI

“Merciful Arch Nemesis”

The Aspects of the Ottoman Image in Early Modern Europe

We are fully aware of the well-researched, infamous reputation of the Ottomans in Early Modern Europe. However, despite the overwhelming dominance of the negative image, the view of the Ottomans in Europe was never so homogeneous. The images from the late 16th and early 17th centuries provide a fine example of this, which depict the Merciful Samaritan as an Ottoman Turk. A significant concentration of these illustrations can be found in Lutheran churches of Saxony in Germany, while some are located in the Low Countries as well. These images and also some sermons of the same period indicate that this comparison may have been a topos in the 16–17th centuries. This raises several questions regarding the possible meanings, origins of the simile, and also the factors that could made it so popular in 16–17th century Saxony. It is also interesting to see whether this topos can be found in other parts of Europe. This paper tries to give a report about the current state of the research.

Térhasználat és Kontinuitás a népvándorlás kori Fejér megyében: romanizáltak, germánok és avarok

Bevezetés²

Kelet-Dunántúlon a Mezőföld kínálkozik egy természetföldrajzi szempontból elkülönülő – de nem zárt – tájegységnek. A tanulmányban terjedelmi kő-
töttségek okán azonban szűkítettem a vizsgált régiót, a Mezőföld területének
kétharmadát – tíz kistájából nyolcat³ – magába foglaló mesterséges közigaz-
gatási egységre, Fejér megyére. Mindez nem csökkenti az eredmények és a
levont következtetések értékét, hiszen térhasználati és kontinuitási kérdések
adott esetben egy-egy kistájon belül is vizsgálhatóak. Az alábbiakban tehát
Fejér megye területe 4. század végétől 7. század közepéig tartó időszakának
térhasználatára és a kontinuitási kérdésekre nézvést vonok le következtetése-
ket régészeti topográfiai és feltárási adatokból.

A kutatás lehetőségei

Fejér megye népvándorlás koráról összefoglaló jelleggel egyedül Bóna István
írt 1971-ben megjelent könyvében, mely a Fejér megye történetét feldolgozó
monográfia részét képezi.⁴ Az elmúlt, lassan közel fél évszázad alatt rengeteg

* Az ELTE BTK-án végzett történelem-régészet szakpáron. Jelenleg a Történelemtudományi Dok-
tori Iskola doktorandusza, témavezetője Türk Attila.

2 Jelen tanulmány a Pázmány Doktori Konferencián 2016. február 05-én Településtörténeti „mo-
zaikok” a népvándorlás kori Mezőföldről címmel elhangzott előadás írott változata. Köszönettel
tartozom Schilling Lászlónak a kézirat gondos áttekintéséért és az azt követő értékes tanácsaiért.
A 3. és 4. kép sírrajzainak digitalizálásáért Major Tibornak, az 1. képen felhasznált vízrajzi és
domborzati térképért Pokrovenszki Krisztiánnak, a 4. kép fényképeiért pedig Burián Péternek
vagyok hálás.

3 Érd-Ercsi-hátság, Váli-víz síkja, Közép-Mezőföld, Velencei medence, Sárrét, Sárvíz-völgy, Enyin-
gi-hát, Káloz-igari löszhátak. *Dövényi Zoltán: Magyarország kistájainak katasztere*. Második át-
dolgozott és bővített kiadás. Bp. 2012. 88–123.

4 *Bóna István: A népvándorlás kora Fejér megyében*. Székesfehérvár 1971.

új terepbejárási és ásatási adattal gazdagodott a rendelkezésünkre álló információk tárháza, így indokolt a téma újratárgyalása, és az aktuális tudásunk alapján egy – az egykori valósághoz talán közelebb álló – pontosabb településtörténeti kép felvázolása.

A népvándorlás kori Mezőföld településtörténetére vonatkozó következtetéseket jelenleg főleg temetők elemzésével tudunk levonni. Ennek egyrészt az a magyarázata, hogy temetkezésekből többet tártak fel,⁵ és a sírokból, mint zárt egységekből előkerülő változatos mellékleteknek köszönhetően az időrendjük is részletesebben kidolgozott. Ezzel szemben például az avar kori telepek pontosabb keltezésére – szerencsésen előkerülő keltező értékű lelet hiányában – régészeti módszerekkel korlátozott lehetőségünk van. A telepek leletanyagának túlnyomó többségét ugyanis kerámiatöredékek alkotják. Az avar kori kerámia hagyományos időrendje alapvetően a sírokból napvilágot látott egész, vagy kiegészíthető edénymellékleteken alapul, azok közül is főleg a gyorskorongolt szürke és sárga kerámián. A szürke kerámiát a kora és közép avar korra,⁶ a sárga kerámiát pedig a közvetlenül rákövetkező késő avar korra keltezik.⁷ Ez a két típus viszont nagyon ritkán fordul elő a telepanyagokban, így legtöbbször nem lehet rájuk támaszkodni a telepek keltezésében.⁸ Arról nem is beszélve, hogy a terepbejárásokon is nehéz az avar kori telepek azonosítása, mert az avar kori telepkerámiát csak akkor ismerjük fel, ha jellegzetes avar kori edénytípus jellegzetes töredékei is találatnak közte (pl. bogrács fültöredéke, sütőharang töredékei).⁹

5 Avar kori temetkezéseket már a 19. század óta ismerünk. A kevesebb feltárt település részlet részben annak is köszönhető, hogy a földmunkák során – szemben a látványosabb sírokkal – a telepekhez köthető különböző beásásokra (tárolóvermek, szemétködrök, szerves anyagokból épült házak földbe mélyített része, stb.) a laikusok kevésbé figyelnek fel, így az esély is kisebb arra, hogy régész értesüljön az előkerülésről, noha tudományos értékük nem marad a síroké alatt. Az első, több objektumot tartalmazó avar településrészletet csak 1967-ben tárták fel, éppen Mezőföld területén, Dunaújváros–Öreghegyen. L. *Bóna István*: VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban. Bp. 1973.

6 *Tivadar Vida*: Die awarenzeitliche Keramik. (6–7. Jh.) Berlin–Budapest 1999. 33–82.

7 *Garam Éva*: A késő avarkori korongolt sárga kerámia – Die spätawarenzeitliche gelbe Keramik. *Archaeologiai Értesítő* 96. (1969) 207–241.

8 *Hajnalka Herold*: Insights into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar period: pottery production and use in the Carpathian Basin from the late 6th to the 10th century AD. *Acta Archaeologica Carpathica* 49. (2014) 208.

9 *Balogh Csilla*: 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez Bács-Kiskun megyében I. In: *A Népvándorlaskor Fiala Kutatóinak 8. Találkozójának Előadásai*. Szerk.: S. Perémi Ágota. Veszprém 1999. 114–115.

Hasonló, vagy talán még problematikusabb a helyzet az 5–6. századi (germán kori) telepekkel, hiszen például 2002-ig a Dunántúlról langobard kori település sem volt ismert,¹⁰ és 5. századi germán telepből is alig néhányat tart számon a kutatás.¹¹ Fejér megye területéről pedig még a mai napig sem ismerünk egyértelműen azonosított, vagy feltárással hitelesített 5–6. századi telepet.

A fentebb felsorolt azonosítási és keltezési nehézségek miatt jelen tanulmányban a népvándorlás kori lelőhelyek közül csak a temetőrészletekkel foglalkozom, de a temetők közelében nyilvánvalóan minden esetben teleppel is számolhatunk.

A germán kori (Kr. u. 455–568) és a kora avar kori (Kr. u. 568 – kb. 650) lelőhelyek kapcsolata Fejér megyében

Egy nemrégiben megjelent tanulmányomban¹² a térhasználat jellemzőinek összegyűjtésével felvázoltam a kelet-dunántúli Mezőföld avar kori (6–9. század) településtörténetének vázlatát, különös hangsúlyt fektetve a római kori épített struktúrák és a kora avar kori lelőhelyek kapcsolatára. Ennek a tanulmánynak az egyik fontos megállapítása volt, hogy a pontosan lokalizálható kora avar kori lelőhelyek közel 60%-át valamilyen egykori római épített struktúra (út, *villa*, *burgus*, *castellum*) egy-két kilométeres körzetében találjuk.

A késő római kori népesség hun kori (Kr. u. 409–455) továbbélését a régészeti kutatás részben bebizonyította, és ebben éppen a névadó Fejér megyei lelőhelyekről Csákvár-Szabadbattyán típusúnak nevezett temetőknek volt igen nagy szerepe. Csákvár,¹³ Intercisa XXIII. sírmező¹⁴ és Szabadbattyán-Mária-

10 Skriba Péter – Sőfalvi András: Langobard település Balatonlelle határában – Eine Langobardensiedlung in der Gemarkung von Balatonlelle. *Archeologiai Értesítő* 129. (2004) 156–157.

11 János Gábor Ódor: The 5th century cemetery and settlement at Mözs (Tolna County, Hungary) – some issues concerning the “East-Germanic” period in Transdanubia. In: Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Szerk. Orsolya Heinrich-Tamaska. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf 2011. 373., 356.

12 Szücsi Frigyes: Térhasználat az avar kori Mezőföldön – Use of space in Avar age Mezőföld. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3. (2015: 2. sz.) 41–59.

13 Csákváron összesen 1902 sírt tártak fel, és a temetőt egy ideig még az 5. század közepe után is használhatták. Gabriella Nádorfi: Gräber der Hunnenzeit in Csákvár. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Ausstellungskatalog. Szerk: Falko Daim. Eisenstadt 1996. 96–97. A temető sajnálatos módon közöletlen.

14 Bóna I.: A népvándorláskor i. m. 222(6)–223(7).

telep¹⁵ alapján feltételezhető a 4. századi temetők folyamatos használata az 5. század közepéig/utolsó harmadáig.

Az 5. századtól viszont a pannoniai romanizált népesség körében is terjedni kezdett a melléklet nélküli temetkezés,¹⁶ ami a Mediterráneumban a 4–6. században általánossá vált.¹⁷ Hiába is keresnénk tehát ebben az időszakban régészeti módszerekkel a romanizált „túlélőket”, kimutatásukra csak természettudományos módszerekkel való korhatározással, valamint az antropológia és a későbbiekben talán az archeogenetika tudományának segítségével van, illetve lesz lehetőség.

Az 5. század második feléből mindössze 4 lelőhelyet ismerünk Fejér megyéből: Iszkaszentgyörgy-Zsidó-hegy,¹⁸ Soponya-Homokbánya,¹⁹ Szabadbattyán,²⁰ Tác/*Gorsium* (1. kép 1.).²¹

A kutatás Iszkaszentgyörgy-Zsidó-hegy alatti homokbánya lelőhelyen egy nagyobb, az 5. század második feléből származó megsemmisült temetővel számol.²² Kb. 1400 méterre terült el az Iszkaszentgyörgy-Pappenheim-kastély néven nyilvántartott lelőhelyű kora avar kori sírtól,²³ a Bitói-kőfejtő kora avar

15 *Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 223(7).

16 *Volker Bierbrauer*: A Keszthely-kultúra és a késő római továbbélés kérdése Pannoniában (Kr. u. 5–8. század). Újabb gondolatok egy régi problémáról. *Archeologiai Értesítő* 129. (2004) 68.; *Barkóczy László – Salamon Ágnes*: Remarks on the 6th century history of „Pannonia”. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23. (1971) 140.

17 *Vida Tivadar*: „...kérték, hogy Pannoniában lakhassanak” Az avarok letelepedése. In: Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből. Szerk.: Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczkó Pál. Bp. 2009. 113.

18 *Fancsalszky Gábor*: Régészeti adatok Székesfehérvár környékének népvándorlás kori topográfiájához. *Alba Regia* 35. (2006) 74–75.; *Marosi Arnold*: Kutatás Iszkaszentgyörgyön. Székesfehérvári Szemle 5. (1935: 1–2. sz.) 38.

19 *Bóna István*: A soponyai germán temető. *Alba Regia* 1. (1960), 165–166.; *Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 230(14).

20 *Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 230(14)–231(15).; *Attila Kiss*: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *Alba Regia* 18. (1980) 105–132.

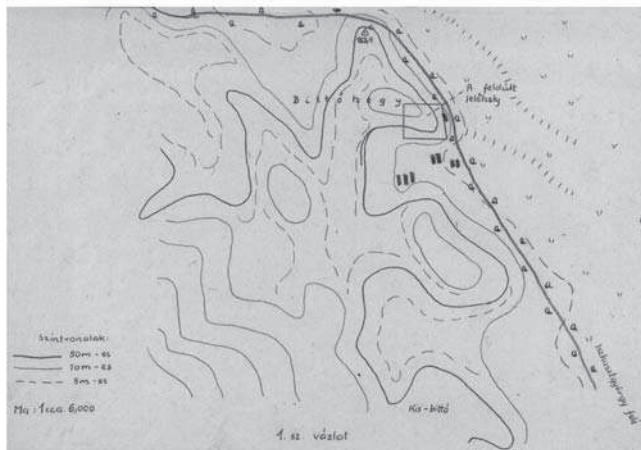
21 Lh. azonosító: 21716; *László Schilling*: Bestattungen und Gräberfelder von der Spätantike bis zum Frühmittelalter in und um die spätrömische Befestigung von TÁC/*Gorsium* (4.–8. Jh.). In: Keszthely–Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. Szerk. Orsolya Heinrich-Tamáska. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf. 2011. 385.

22 *Fancsalszky G.*: Székesfehérvár környékének topográfiájához i. m. 75.

23 A sírt a – második világháború forgatagában elveszett – nagygömbcsüngős arany fülbevalópár keltezi a kora avar korra, de előkerült még 5 db nagy vasnyílhegy is. *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Szerk: József Szentpéteri. Bp. 2002. I. 171.; *Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 273(53).; *Fancsalszky G.*: Székesfehérvár környékének topográfiájához i. m. 76. Marosi Arnold azonban 8 db nyílhegyről tud: „három drb. tuskés, három szárnyas nyílhegy, két nagyobb nyílhegy három trapézalakú szárnyal” és „az egykori [...] feljegyzés szerint a lelethez tartozott még egy hosszú kard, melyet már a rozda nagyon megemésztett, ez hiányzik a gyűjteményből” – *Marosi A.*: Iszkaszentgyörgyön i. m. 40.

1

2

1. kép

korban (is)²⁴ használt temetőjétől pedig mindössze 150 méterre (legalábbis a lokalizálható sírok távolsága ez, de az elpusztított sírok alapján az sem kizárt, hogy a két temető még ennél is közelebb helyezkedett el egymáshoz). Iszka-szentgyörgy-Kincsesbánya Bitói-kőfejtő avar kori temető lokalizálása az eddig elérhető irodalom alapján ellentmondásos volt,²⁵ pedig a Szent István Király Múzeum adattárában fellelhető dokumentáció vázlatos térképe alapján az elhelyezkedése egészen pontosan meghatározható (1. kép 2.).²⁶ Hasonlóképpen hiányzott a szakirodalomból az Iszka-szentgyörgy-Zsidó-hegyi temető térképi ábrázolása.²⁷ A múzeum adattárában megtalált 1960-as ásatási helyszínrajz alapján viszont ezúttal is meghatározható a temető pontos elhelyezkedése (2. kép 1.).²⁸ Talán a két temető eddigi ellentmondásos lokalizálása a magyarázata annak, hogy a germán és az avar kori temető egymásmellettiiségére a kutatás még nem figyelt fel, arról nem is beszélve, hogy itt szintén római épített struktúrákkal számolhatunk a közelben. Marosi Arnold tudósít róla, hogy „a homokbánya körüli szántóföldeken itt is, ott is alapfalakra akadnak és elvezettek egy körakáshoz, melyet Rigó Ferenc szedett ki a falakból. Nagy örömünkre a kövek között peremes római téglatöredékeket találtunk, sőt szétszórtan terra sigillata és egyéb római edénytöredékek is akadtak” (2. kép 2.).²⁹ Sajnos Iszka-szentgyörgy-Kincsesbánya-Bitói-kőfejtő néven nyilvántartott avar kori temetőt a bányá-

24 Kifejezetten a kora avar korra csak egy jó minőségű, kerek, laposfűlű kengyel keltezhető. *Fancsalszky G.*: Székesfehérvár környékének topográfiájához i. m. 77.

25 Fancsalszky Gábor foglalkozik az Iszka-szentgyörgy-Kincsesbánya, Bitói kőfejtőnél előkerült temetővel, de publikációjában a lelőhely „térképen nem szerepel”. *L. Fancsalszky G.*: Székesfehérvár környékének topográfiájához i. m. 77. Bóna István 1971-ben megjelent monográfiájában hasonló a helyzet (*Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 273(53)). Az ADAM-ban pedig tévesen Kincsesbányától közvetlenül keletre jelölik a „390–01” jelű lelőhelyet. *Denkmäler der Awarenzeit* i. m. II. D3. Nyilván ez az oka annak, hogy a 2016. január 12. napján leadott jelentésünkig (Szent István Király Múzeum Adattára 8765–2016) a régészeti lelőhelyek örökségvédelmi nyilvántartásában is rossz helyütt volt a lelőhely kiterjedését láttató téradat.

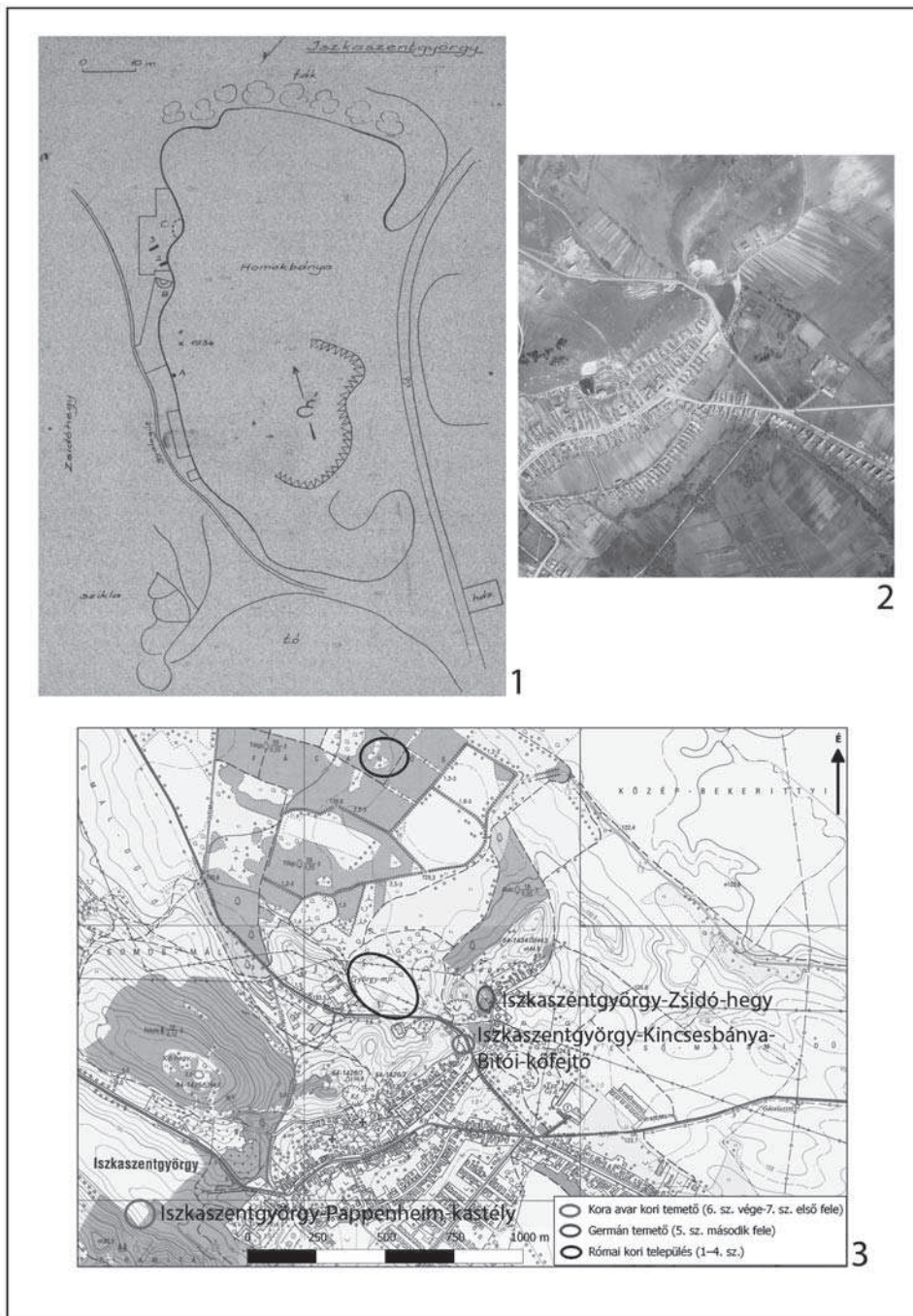
26 Szent István Király Múzeum Adattára 4409/87.

27 Térképen egyedül Fancsalszky Gábor ábrázolta, de a kisméretű, kisléptékű (nagy méretarányszámú) térkép a lelőhely pontos elhelyezkedésének megállapítására alkalmatlan (*Fancsalszky G.*: Székesfehérvár környékének topográfiájához i. m. 1. tábla 2.). A régészeti lelőhelyek örökségvédelmi nyilvántartásában téradat nélkül szerepelt a lelőhely (azonosító: 21929).

28 Ugyanerre az eredményre jutott Virágos Réka és Schilling László is a 2008. november 17-én folytatott helyszíni szemlájük alkalmával, megállapítván, hogy a Bóna István által feltárt sírgödrök részben még ma is látszanak.

29 A régészeti lelőhelyek nyilvántartásában Iszka-szentgyörgy-György-major (22486) és Iszka-szentgyörgy-Duzzogó-fürdő (22487) a legközelebbi római kori lelőhelyek. A Duzzogó forrás fölé a két világháború között épített fürdő kerítésébe a környékről előkerült római kőfaragványokat építettek be. *Pl. Fitz Jenő*: Kiadatlan Hercules domborművek Fejér megyében. Székesfehérvár 1957. 3.; *Uő*: Az eraviszkusz női viselet. *Archeologiai Értesítő* 84. (1957) 135.

2. kép

szattal szinte teljesen elpusztították, így arra nincs lehetőségünk, hogy a leletanyag és a temetkezési szokások alapján vizsgáljuk a késő római kori és/vagy germán népesség esetleges továbbélését vagy legalábbis jelenlétét a kora avar korban.³⁰ Emiatt ebben az esetben eldönthetetlen, hogy mindössze csak a temetkezési hely kontinuitásáról beszélhetünk, vagy az avarok kifejezetten azért települtek a közelbe, hogy az ott élő romanizált és germán népességet felügyeljék.

A Szabadbattyán-Szölőtelepen 1909-ben vasútépítés során talált 5. század második felére keltezhető leletek sajnos csak részben kerültek múzeumba.³¹ Szabadbattyán népvándorlás kori jelentőségére már Fancsalszky Gábor felhívta a figyelmet: „a római korszakot követően erős vonzást gyakorolt a különböző barbár népekre, így fontos központ lehetett az avar korig”.³² A kora avar korból viszont majdnem 3 km-re helyezkedik el a legközelebbi lelőhely (Tác/*Gorsium*), így a fentebb ismertetett iszkaszentgyörgyi esethez hasonló közvetlen kapcsolatot itt nem tudunk kimutatni. Hasonló a helyzet Soponya-Homokbánya 4 germán sírjával,³³ amelyek közeléből szintén nem ismerünk kora avar kori lelőhelyet.³⁴

Tác/*Gorsium*ból az 5. század második feléből 7 germán kori sír ismert, amelyek a felhagyott késő római romok között rejlettek (I. épületben és a XXXIX. épület mellett).³⁵ A szakirodalom egy 5. század második feléből származó pénzérmét is említ, a kelet-római Zeno császár (474–491) *solidus*át, noha az adat bizonytalan.³⁶ A római kori falakon belüli avar kori temető első temetkezései a 6. század végére keltezhetőek és az I., a IV. és a XXXIX. épületek közötti területen helyezkedtek el.³⁷ A germán kori sírok és a kora avar kori temetőrészlet tehát egymás mellett terültek el (3. kép 1.).

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy Fejér megyének a germán kor első szakaszában (5. század második fele) használt 4 temetőjéből 2 közvetlen

30 Denkmäler der Awarenzeit i. m. I. 171.

31 A leletek: 2 db egyforma, 17,5 cm hosszú, nagy ezüstlemezes fibula, egyszerű ezüstcsat, nyaklánc néhány gyöngyszeme, arany poliéder fülbevalópár, aranygyűrű vörös karneol betéttel és két végén kiszélesedő állatfejekben végződő ezüst karperecpár. *Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 227(11).

32 Fancsalszky G.: Székesfehérvár környékének topográfiájához i. m. 86.

33 *Bóna I.*: A soponyai i. m. 165–166.

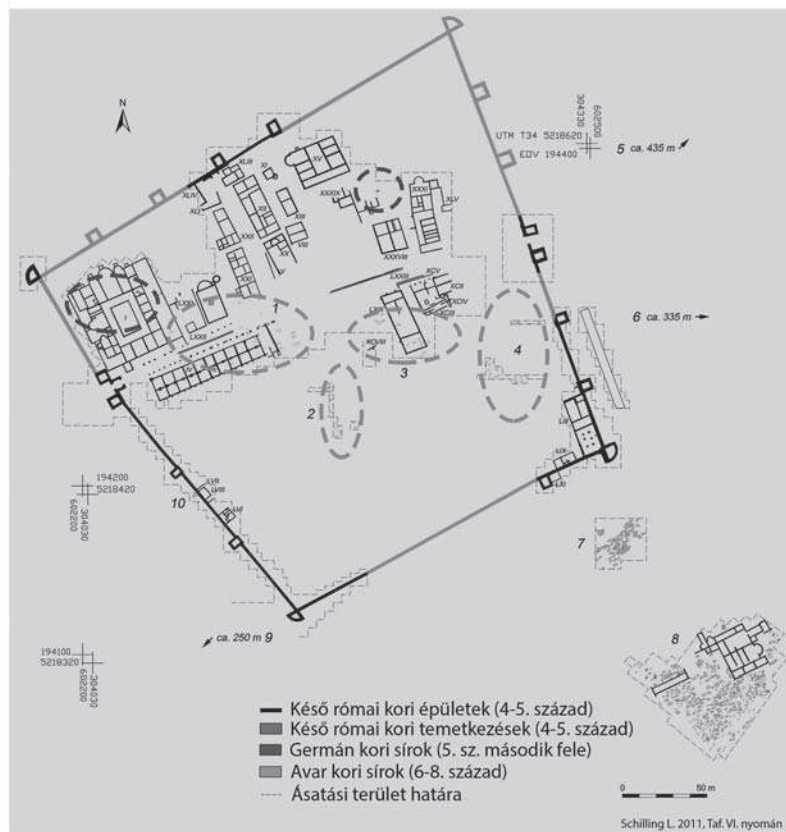
34 Soponyáról csak késő avar kori sír ismert öntött griffes övveretekkel. Denkmäler der Awarenzeit i. m. I. 324. Soponya-Legelő nevű lelőhelyről pedig egy lócsontváz került elő zablával és kengyellel. Avar kori meghatározása azonban bizonytalan, mivel a leletek nem kerültek múzeumba. uo.

35 Schilling L.: Bestattungen und Gräberfelder i. m. Taf. VI.

36 Schilling L.: Bestattungen und Gräberfelder i. m. 385.

37 Schilling L.: Bestattungen und Gräberfelder i. m. 387.

1

2

3. kép

közelében kora avar kori temetőt ismerünk. Míg Iszkaszentgyörgyön a rendelkezésre álló adatok alapján eldönthetetlen, hogy csak a temetkezési hely kontinuitásáról beszélhetünk-e vagy a romanizált és/vagy germán népesség továbbélésével is számolhatunk, addig Tác/*Gorsium* esetében – mint alább látni fogjuk – a régészeti leletanyag alapján is felmerült a germán kori népesség kontinuitása a kora avar korban.

A langobardok az egykori *Pannonia Prima* és *Pannonia Valeria* provinciák északi részét – tehát az Észak-Dunántúlt, beleértve a későbbi Fejér megye területét is – már 510-től megszállták.³⁸ Erre az időszakra már a pannoniai római helyiségek kora középkori városok helyett germán falvakká lettek, vagy legalábbis a közvetlen közelükben germán falvak jöttek létre. Manapság egyre inkább evidenciaként tekintünk arra, hogy a langobardok 568-as elvonulásával semmi esetre sem ér véget a germán csoportok jelenléte Pannonia földjén.³⁹ Fejér megye területén 2 langobard temetőt ismerünk: Kápolnásnyék-Kastélykertet⁴⁰ és Rácalmás-Újtelepet.⁴¹ Mindkettő közelében kora avar kori temető helyezkedik el, előbbitől egy kilométerre Velence-Tábor utca, utóbbitól Rácalmás-Göböljárás 1300 méterre és Rácalmás-Rózsamajor 2300 méterre. A Tác/*gorsiumi* I. épület falai közül a langobard időszakra keltezhető egy szórványlelet, egy egysoros csontfésű.⁴² Egy csontfésű önmagában nem

38 *Vida Tivadar*: Aufgaben und Perspektiven der Langobardenforschung in Ungarn nach István Bóna. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden, Awaren, Slawen. Akten des Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Szerk. Jan Bemmann – Michael Schmauder, Bonn 2008. 345–346.

39 *Jan Bemmann – Michael Schmauder*: Vorwort. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden, Awaren, Slawen. Akten des Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008. Szerk. Jan Bemmann – Michael Schmauder, Bonn 2008. VII.

40 A Dabasi Halász Kastély kertjében 1931-ben egy 4 méter mély jégverem ásásakor egy gazdag langobard női sírra bukkantak. A leletek a Nemzeti Múzeumba kerültek. Bóna István hitelesítő ásatása során 1957-ben további három temetkezést tárt fel. *István Bóna – Jolán B. Horváth*: Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn. Budapest 2009. 82.

41 A 20 síros temető lelőhelye a Népfront u. 22. ingatlan, amely a 6. főúttól a község központja felé vezető út legmagasabb pontján helyezkedik el. *Bóna I. – Horváth J. B.*: Langobardische Gräberfelder i. m. 86. Vida Tivadar a langobard-avar kapcsolatok számbavételekor a jutasi, várpalotai és gyönki mellett a Mezőföld Duna melletti részén található rácalmási temetőt is felsorolja azzal a megjegyzéssel, hogy a langobard és avar temetők közötti kapcsolat összefoglaló feldolgozása még a kutatás jövőbeli feladata. *Vida T.*: Aufgaben und Perspektiven i. m. 348.

42 *Bóna I.*: A népvándorlaskor i. m. 233(17). és *Schilling L.*: Bestattungen und Gräberfelder i. m. 387. felsorolnak még egy öntött, áttört állatalakos („futó kutya” motívumú) bronzveretet is, de Schilling László később bebizonyította, hogy a veret a római korban készült, nem kizárva persze az újrafelhasználásának eshetőségét a langobard időszakban. Mindenesetre ezt a veretet nem lehet a gorsiumi langobard jelenlét bizonyítékaként felhozni. *László Schilling*: Bronzener Gürtelbeschlag mit Tierfigur aus Tác/Gorsium – Bronze belt fitting with zoomorphic decoration

egyértelmű bizonyíték Tác/*Gorsium* langobard kori lakottságához, de az I. épület mellett, attól keletre található avar kori temető⁴³ germán jellegű leletei,⁴⁴ a fentebb említett – 5. század második felére keltezhető – sírok, valamint az összehasonlító antropológiai vizsgálatok eredményei megengedik a germán kori kontinuitás feltételezését.⁴⁵

Érdemes egy pillantást vetni Mezőföld kora avar kori és a langobard lelőhelyeket ábrázoló térképére (1. kép 1.). Egyik korszak lelőhelyei sem számítanak gyakorinak, tehát szinte kizárható a véletlen a közeli elhelyezkedésük magyarázatára. Az egymáshoz közeli langobard és avar kori lelőhelyek egyrészt a római utakkal (*Sophianae-Aquincum* út és a *limes*út) lehetnek kapcsolatban,⁴⁶ de mindkét esetben választhattak volna az avarok másik, a langobard lelőhelyektől távolabbi helyszínt a két út közelében, ha pusztán az út közelsége motiválta volna őket. A szintén római út mellett elterülő (*Sophianae-Aquincum* út) Tác/*Gorsium* esetében olyan germán (és romanizált?) közösséget feltételezhetünk, amely a langobard korban is itt élt.⁴⁷ Mindhárom lelőhelypár esetében felvethető, hogy a helyben maradt langobard kori lakosság (romanizált és germán, részben talán kifejezetten a helyben maradt langobard) lakosság ellenőrzésére települtek a közelbe az avarok. Sajnos a rácalmási avar kori temetők részletes elemzése és közlése már évtizedek óta várat magára; a Velence-Tábor utcai

---

from TÁC/Gorsium. In: Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton. Szerk. Orsolya Heinrich-Tamáska – Péter Straub. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden Westf 2014. 173.

43 Schilling L.: Bestattungen und Gräberfelder i. m. 387.

44 A TÁC-fővenyepusztai avar kori temető 6. sírjából látott napvilágot egy 6. század utolsó harmadára – 7. század közepe közé eső időszakra keltezhető germán protoállatfejes fibula. Schilling László szerint:

Viselője egykor egy olyan népesség női tagja lehetett, amely valamilyen formában északi germán, skandináv kapcsolatokkal rendelkezett. E kétoldalú kapcsolatok eredete valószínűleg az avar korszakot közvetlenül megelőző időszakban keresendő. Schilling László: Avar kori germán fibula TÁC-Fővenyepusztáról – Avar Period German brooch from TÁC-Fővenyepuszt. In: A „Barbaricum” ösvényein. A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai. Szerk.: Somogyvári Ágnes – V. Székely György. Kecskemét 2011. 170. Helyi germán tradícióra utal még egy bronz hajtű szalagfonatos ornamentikával, valamint egy női díszfüggő préselt veretei és szíjvége. Schilling L.: Bestattungen und Gräberfelder i. m. 390.

45 Abban, hogy az antropológusok kimutatták a késő római kori lakosság továbbélését Kelet-Dunántúlon, TÁC/Gorsiumnak is nagy szerepe volt. Merczi Mónika: A Kelet-Dunántúlon élt késő római népesség újabb összehasonlító vizsgálata. *Anthropologiai Közlemények* 48. (2007) 142.

46 Szűcsi Frigyes: Térhasználat az avar kori Mezőföldön – Use of space in Avar age Mezőföld. *Történeti Földrajzi Közlemények* 3/2. (2015) 46–47.

47 Bóna István is szerepeltette TÁC/Gorsiumot a langobard kori Pannoniát láttató elterjedési térképén, de ő nem az általam fentebb felsorolt érvek alapján, hanem bizonyos leletek téves keltezésé miatt. Vö.: Schilling L.: Bestattungen und Gräberfelder i. m. 387.

avar kori temető 10 sírjának mellékletei és a temetkezési szokások meg nem adnak lehetőséget a kontinuitással kapcsolatos további következtetések levonására.⁴⁸ A langobardokat pedig Fejér megye területén a megtelepedés két helyszínének kiválasztásában nem biztos, hogy kizárólag a római út (illetve Rácalmáson még a római őrtorony)⁴⁹ motiválta, mert ha számolunk a térségben továbbélő késő római lakossággal, akkor stratégiaileg érdemes volt a limes út olyan szakaszára települni, ahonnan a késő római lakosság is könnyen elérhető és ellenőrizhető volt.

A romanizált és germán hagyományok és népesség kontinuitásának kérdése Fejér megyében

A 6–7. században figyelhető meg a Pannoniával szomszédos területeken – az Alpok vidékén és Itáliában –, hogy a romanizált népesség felhagyott a melléklet nélküli temetkezés szokásával. Visszatértek a késő római temetkezések jellemzőihez, de a nőket kevesebb ékszerrel és viseleti tárggyal hantolták el. Az 5–7. századi romanizált férfisírok csak nehezen azonosíthatók, azokban legfeljebb egyszerű csatok, lemezes övveretek, kések rejlenek.⁵⁰ A magyar régészek jó ideig nem keresték a romanizált népességet azon avar korban nyitott temetőkben, amelyek korábban, azaz a római korban lakott helyeken jöttek létre. Holott a római hagyományok kontinuitásának pontosabb megismerésére több pannoni kora avar kori temető is különleges lehetőséget kínál. Közülük a szakirodalom Fejér megyéből rendszerint Csákberény-Orondpuszta temetőjét említi.⁵¹

A csákberényi temetőben megfigyelhető a nagyszámú korongolt kerámia, amit rendszerint a helyi, késő antik fazekas hagyományoknak tulajdonít a kutatás. A Csákberény-csoportba tartozó kerámiák kivitelezése, technológiája, alakja, és a díszítése egyértelműen a római kor helyi kerámiájára vezethető

48 *Szücsi Frigyes*: Síri csend a tó körül. Kápolnásnyék, Sukoró és Velence avar kori leletei. In: *Hadak útján XXII. Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XXII. Összejövetelének konferenciakötete*, Visszegrád, 2012. október 4–6. Szerk.: Gróf Péter – Merva Szabina, megjelenés alatt.

49 *Bóna I. – Horváth J. B.*: Langobardische Gräberfelder i. m. 177.

50 *Bierbrauer V.*: A Keszthely-kultúra i. m. 68.; *Barkóczy L. – Salamon Á.*: Remarks i. m. 140., 142.

51 *Vida Tivadar* még Szekszárd és Budakalász temetőjét említi Pannoniából. *Tivadar Vida*: Conflict and coexistence: The local Population under Avar Rule (sixth to seventh century). In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*. Szerk. Florin Curta, Leiden 2008. 35.

vissza.⁵² Csákberényből egy galamb (67. sír) és egy ló alakú fibula (298. sír) is előkerült, amelyek szintén késő római eredetűek⁵³ és az avar kori romanizált Keszthely kultúra jellegzetes leletei között is megtaláljuk őket.⁵⁴ Még fontosabb jelenség, hogy a ló alakú fibula, valamint egy ujjas fibula (349. sír) és egy hagymagombos fibula (364. sír) is ép tűvel, viseleti helyzetben látott napvilágot, ami a római kori divat folyamatosságának figyelemre méltó jele. Valószínűleg a galamb fibula is viseleti helyzetben lehetett, de sajnos hiányzik hozzá az ásatási megfigyelés. Vida Tivadar hangsúlyozza, hogy ilyen viseleti szokások és bizonyos előállítási technikák átadását nehéz elképzelni a római kori népesség 6. századig való továbbélése nélkül, így a római népesség kontinuitását nemcsak Keszthely és Pécs környékén körvonalazhatjuk.⁵⁵ A nyugati meroving világgal kapcsolatot fenntartó germán személyre utal a 283. sír préselt lemezes korongfibulája maszk ábrázolással és II. állatstílusú ornamentikával.⁵⁶

Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy) a csákberényi temetőhöz hasonló összefüggésben nem fordul elő a szakirodalomban, holott ebben a temetőben is nagyszámú tárgyat és jelenséget említhetünk, ami a romanizált és germán hagyományok és népesség továbbélésére utal.⁵⁷ Itt is kiemelkedően magas a korongolt kerámia aránya, különös tekintettel a szürke és a fekete kerámiára, de akad 2 db késő antik jellegű, helyi gyártmányú füles kerámiabögre,⁵⁸ és egy Csákberény-csoportra jellemző edényformát utánzó, lassúkorongon készült bögre (38. sír) is.⁵⁹ Emellett Mezőfalva-Vasútállomás – a csákberényi és Tács/gorsiumi temetőn kívül – azon kevés avar kori temető közé tartozik Fejér megye területéről, ahol viseleti helyzetben is kerültek elő fibulák és stylustűk.

⁵² uo.

⁵³ uo.

⁵⁴ *Róbert Müller*: Die Bevölkerung von Fenékpuszta in der Frühawarenzeit. *Zalai Múzeum* 11. (2002) 96.; *Péter Straub*: Eine frühawarenzeitliche Taubenfibel mit christlichem Symbol von Keszthely-Fenékpuszta. *Zalai Múzeum* 11. (2002) 103–111.

⁵⁵ A gazdag és kifinomult Keszthely-kultúra létezésére nincs jobb magyarázat, mint a helyi római lakosság kontinuitásának feltételezése (uo. 36–37).

⁵⁶ *Vida Tivadar*: Az avar kori meroving típusú korongfibulák. *Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve* 27. (2005) 85., 87.

⁵⁷ Többnyire csak a 200. sír arcábrázolásos tausirozott vas övkészletét taglalják. *Bóna István*: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6–7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia* 2–3. (1963) 49–68.; *Max Martin*: Zu den tauschierten Gürtelgarnituren und Gürtelteilen der Männergräber von Kölked-Feketekapu A. In: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Szerk. Attila Kiss. Innsbruck 1996. 345–346.

⁵⁸ *Vida Tivadar*: Die awarenzeitliche Keramik i. m. 97., Kat. 356., Kat. 357.

⁵⁹ Szent István Király Múzeum ltsz. 52.117.1., *Vida Tivadar*: Die awarenzeitliche Keramik i. m. 250., Kat. 400.

A részben bolygatott 69. sírban 3–4 éves gyermek bal felkarcsontjának helyén hevert egy római erős profilú (?) bronz fibula (3. kép 2.).⁶⁰ A bolygatatlan 81. sírban pedig egy nagy maszkos fibula (4. kép 3.) helyezkedett el az eltemetett nő mellkasának közepén, a csigolyákon (4. kép 1.).⁶¹ Témánk szempontjából nagyon fontos egy, a mellkason, tehát viseleti helyzetben lelt áttört bronz stylustű (4. kép 4.) a 70. női sírban (4. kép 2.).⁶² A stylustűk a Keszthely-kultúra vezérleletei. A korai időszakban fej mellől kerültek elő, később a mellkas és a medence tájékáról. Fejkendő vagy fátyol összetűzésére szolgáltak.⁶³ Germán jellegű leletek a meroving lábbelire utaló, két sírból is napvilágot látott veretek és egy lábbelihez tartozó ezüst csat.⁶⁴ A kora avar kori előkelő nők meroving típusú lábbeliket hordtak, amit kis csatok és szíjvégek jeleznek a térdek és a bokák között. Kihangsúlyozandó a különbség a felépítésében és díszítményeiben a kelet-európai nomádokra jellemző csizmaveretekhez képest.⁶⁵

Mindezek mellett topográfiai érveket is felhozhatunk a romanizált és germán népesség Mezőfalva és Csákberény térségében való jelenléte (továbbélése?) mellett, de ehhez szükséges egy kis kitérőt tenni. A 6. századi nagyállattartó nomád⁶⁶ avarokat elsődlegesen három dolog befolyásolhatta Mezőföldön a megtelepedés helyének kiválasztásában:

1. A legeltetésre alkalmas területek elhelyezkedése és a jószágok itatásához szükséges vízfolyások közelsége.
2. A földrajzi adottságokból fakadóan stratégiai pontok birtoklása.
3. A késő római és germán lakosság „megbízhatatlan” részének felügyelete, ellenőrzése.

19-ből 15 kora avar kori lelőhely vízfolyások 500 méteres körzetében helyezkedik el,⁶⁷ ami tökéletesen megfelel annak a településszerkezeti képnek, amit a nagy-

60 A 69. sír bronz fibulájára a raktárban a leletek között sajnos nem bukkantam rá.

61 A 81. sír maszkos fibuláját már Garam Éva is említi. *Garam Éva: Avar kori fibulák. Archeologiai Értesítő* 128. (2003) 108., 11. kép 5., 119.

62 Tác/Gorsiumban a 2005. évi ásatás 4. sírjában a mellkason, viseleti helyzetben találtatott a stylustű. *Schilling László* szíves közlése.

63 *Bierbrauer V.: A Keszthely-kultúra* i. m. 69.

64 Vö. *Fitz Jenő: Avar temető Előszállás-Bajcsihelyen. Régészeti kutatások Fejér megyében. Székesfehérvár, 1958.* 18. A lábbelivereteket sajnos (még) nem találtam meg sem a sírleírásokban, sem a leletek között. Lábbelihez tartozó csat Tác/Gorsiumból a 2005. évi ásatáson is napvilágot látott avar kori sírból. *Schilling László* szíves közlése.

65 *Vida T.: Conflict and coexistence* i. m. 26–27.

66 *Vida T.: Conflict and coexistence* i. m. 16.

67 A távolságmérésekhez a nagy vízrendezések előtt készült első katonai felmérés georeferált térképét vettem alapul. <http://mapire.eu/map/firstsurvey>, 2016.január 30.

állattartó nomád korai avarságról elképzelünk. Érdekes azt a 4 lelőhelyet meg-
nézni, ahol távolabb fekszenek a vízfolyások. Iszkaszentgyörgy-Pappenheim kas-
tély lelőhely 700 méterre található a legközelebbi vízfolyástól. Ez a távolság nem
sokkal több a többi lelőhelynél mért távolságnál, ráadásul csak 1 sírt ismerünk a
lelőhelyről, így ebből a szempontból nem érdemes több figyelmet szentelni neki.
Rácalmás-Göböljárás kb. 1 km-re található a Dunától. Sajnos a temetőről főleg
publikálatlansága okán igen keveset tudunk. Kifejezetten a fennmaradó két lelő-
hely érdekes: Csákberény-Orondpuszta és Mezőfalva-Vasútállomás, ezek ugyan-
is mintegy 1700, illetve 1600 méterre fekszenek a legközelebbi vízfolyásoktól.
Ezek kimagasló távolságok a többi lelőhelynél mértékhez képest, és ugyan a
hozzájuk tartozó telepeket nem ismerjük, de ha azok a vízfolyások és a temetők
között helyezkedtek is el, akkor is a többi adathoz képest nagyobb távolság adó-
dik. Mind a kettő kora avar korban nyíló temetőt használják majd az egész avar
koron át és mindkettőnél körülbelül 1000 sírra becsülhető a temető teljes mérete
(Csákberénynél egy szerencsés légifotónak köszönhetően egészen pontos lehet a
becslés, Mezőfalva-Vasútállomásnál pedig 1000–2000 közé teszik a temető teljes
méretét, így 1000 sírral biztosan számolhatunk). Ez a két temető Fejér megye két
legnagyobb avar kori temetője. Mind a temetők sírszáma alapján becsülhető ma-
gas lélekszám, mind a vízfolyásoktól való távoli elhelyezkedés arra utal, hogy az
itt élők életében a földművelés nagyobb szerepet játszhatott, mint nagyállattartó
nomadizáló korai avarságnál általában. Csákberény-Orondpuszta esetében már
egészen biztosnak veszi a kutatás a romanizált (és germán) népesség jelenlétét
– amivel kiválóan egybeesik a temetőhöz tartozó településen élők feltételezett
földművelő életmódja. Mezőfalva-Vasútállomásnál pedig a fentebb ismertetettek
alapján ugyanezt feltételezhetjük.

Összefoglalás

Egyre világosabbá válik, hogy az 5. századot követően az egykori provinciális
római népesség jelentős kulturális szerephez jutott, és nemcsak a langobard
időszak (510–568) alatt, hanem a korai avar uralom (568–kb. 650) alatt is.⁶⁸
A langobardok Fejér megyében az egykori római utak és katonai épületek

68 Jan Bemmann – Michael Schmauder: Vorwort. In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden,
Awaren, Slawen. Akten des Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008.
Szerk. Jan Bemmann – Michael Schmauder, Bonn 2008. VII.; *Vida T.*: Conflict and coexistence
i. m. 37.

közelébe települtek, és ezen helyszínek mindegyikénél megtaláljuk a kora avar kori temetőket is. Ez a tény – feltevésem szerint – nem pusztán földrajzi-stratégiai okoknak és a véletlen egybeesésnek tudható be. Lehetőségként felmerülhet, hogy az avarok megtelepedésében szerepet játszott a továbbélő langobard kori népesség ellenőrzésének szándéka, legyen szó késő római eredetű, valamilyen germán vagy éppen helyben maradt langobard népességről. Két Fejér megyei avar kori temetőben, Csákberény-Orondpusztán és Mezőfalva-Vasútállomáson (Előszállás-Bajcsihegy) a topográfiai összefüggéseken kívül a régészeti leletanyag és az ásatási megfigyelések alapján is körvonalazódik a romanizált és a germán népesség. Az ásatási adatok elemzésével és a régészeti topográfiai módszerekkel elért eredmények összeegyeztethetők az antropológiai kutatás megállapításaival, miszerint a kelet-dunántúli avar kori népességet részben a késő római kori lakosság leszármazottai alkották.⁶⁹

⁶⁹ Ez az elemzés a korábban végzett távolságvizsgálatokhoz hasonlóan a férfiak koponyaméretein és testmagasság értékein alapult. – *Merczi M.*: Kelet-Dunántúlon i. m. 131. Nők esetében a késő római lakosság leszármazottainak avar kori jelenlétét csak Tác-Gorsium és környékén lehetett kimutatni. A férfiaknál ezzel ellentétben a késő római kori népesség továbbélése a Kelet-Dunántúl teljes területén igazolható volt. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy az avar kori csoportoknál csak a férfiak átlagos koponyaméreteinek meghatározására került sor, így a kelet-dunántúli késő római kori nőket az avar kori férfiakkal kellett összevetni. – *uo.* 142. [...] a Dunántúlon az autochton lakosság jelentős tényező volt az Avar Birodalom etnikai összetételében. – *Fóthi Erzsébet*: Összehasonlító antropológiai vizsgálat a Kárpát-medence népeinek etnogenezéséhez. Embertani kapcsolatok a 6–8. században az eurázsiai steppe és a Kárpát-medence között. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica IV. (1998) 502.

FRIGYES SZÜCSI

**Use of Space and Continuity in the Migration Period
in County Fejér (Hungary): Romanized Population,
Germans and Avars**

It is more and more obvious that following the 5th century the Roman population in the provinces achieved a cultural role, not only in the Lombard period (510-568) but in the early Avar dominion (568-650) as well. In County Fejér, the Lombards settled down near the old Roman roads and military buildings, and on these sites we can also find early Avar burial assemblages. According to my hypothesis, this fact should not be explained by only geographic or strategic reasons, neither by pure chance. We should consider the possibility that the Avars settled down with the purpose of controlling the remaining population in the Lombard period (should they be late Roman, some type of German or the local Lombard population).

In two cemeteries from the Avar period, located in County Fejér in Csákberény-Orondpuszta and Mezőfalva-Vasútállomás (Előszállás-Bajcsihegy), the Romanized and German population can be traced on the basis of the archaeological evidence and findings of the excavations, not to mention the topographical connections. The results of the excavation data analysis and the archaeological topographic survey correspond to the findings of the anthropologic studies, which confirm that the East-Transdanubian population in the late Avar period was composed of the descendants of the population in the late Roman period.

Translated by Ágnes Fiedler

TÖRTEI RENÁTA*

Emerico Tekeli, avagy a török kérdés spanyol szemszögből

A téma, amelyet a konferencián elhangzott előadáson kifejtettem, lényegesen mélyebbreható, mint azt első látásra gondolnánk. Jelen korszakunkban,² közvetlenül tehát Buda török alóli felszabadításának éveiben járunk, amikor is több sikertelen összefogási kísérlet és ostrom után, végül 1686-ban sikerül a császári csapatoknak Buda várát visszavívnia a törököktől.³ Buda visszaszerzése az oszmán hatalom kezéből elengedhetetlenül fontos, az erre irányuló törekvések lankadatlanok már azóta, mióta a törökök kezébe került. Az előző években gyűrűznek be olyan események is a képbe, mint Thököly Imre megjelenése és hatalmának erőteljes növekedése, miközben a török sem lankad, de ekkor már világos az is, hogy Európának közösen is lépnie kell az Oszmán Birodalom térnyerésével szemben. Az Ibériai-félsziget ugyan messze esik Európa átellenes szélétől, de mégis fontos kötelékek köti össze a két területet, hiszen számos uralkodójuknak van vérségi-családi kapcsolata. A spanyol Habsburg-ház és az osztrák Habsburg-ház közötti kapcsolat, majd a törökök ellen vívott harccal teljesedik ki, amikor a Spanyol Udvar is igyekszik segítséget nyújtani I. Lipót német-római császárnak.⁴ Meg kell említenünk azonban, hogy ekkor már hanyatlófélben van a spanyol trón Habsburg-ága, mivel II. Károly 1700-ban bekövetkező halálával magvaszakad a család ezen részének. Ezután bontakozik ki a spanyol örökösödési háború, de ez már nem kapcsolódik szorosán a most bemutatni kívánt időszakhoz, mely jelenleg 3 időszakra tagolódik (1681–1684; 1685–1690; 1690–1699). Az itt közölni kívánt tanulmány, ennek az időszaknak is a közbeeső, második felére koncentrálódik, amely a 1685–1690 tartó időszakot öleli föl. Doktori témám során inkább az előzményeket igyekszem teljesen feltárni és a későbbiekben kiszélesíteni a konkrét

* A PPKE BTK-án végzett spanyol és történelem szakokon. Jelenleg a Történelemtudományi Doktori Iskola doktorandusza, témavezetője J. Újváry Zsuzsanna.

2 Részletesen az 1681–1699 közötti időszakot értjük ezalatt.

3 Idén ennek a jeles és felemelő eseménynek a 330. évfordulóját ünnepelhetjük.

4 Bár természetesen nem felejtethetjük el azt a tényt sem, hogy a magyar király és német-római császár édesanyja Mária Anna, spanyol infánsnő volt. További rokoní szálak is kötötték Lipótot, hiszen 1666-ban feleségül vette unokahúgát, Margit Terézia spanyol infánsnőt (1651–1673) IV. Fülöp spanyol király leányát.

események és azok kiváltó okainak részleteivel. Az a tény már önmagában sok kérdés vethet fel, hogy Thököly Imre hogyan és miért jelenik meg időről-időre a spanyol forrásokban, hiszen ezidáig nem volt megszokott dolog a spanyol nemesi levelezéseket, családi levéltárakat magyar szempontból vizsgálni. Ez a hiányossága a magyar történettudományi kutatásoknak az iratok egyre behatóbb vizsgálatával párhuzamosan orvosolható és bizonyossággal állíthatom, hogy jóval több összefüggésre tudnánk rámutatni, ha alapos vizsgálat alá vonnánk a Spanyolországban őrzött hungarika-anyagot. Mivel az események szorosan összefüggnek, ezért gondolom, hogy eddig méltánytalanul kevés figyelmet kaptak a spanyol források, mert bár ebben az időszakban szokás megemlíteni az angol és francia történelem idevágó részeit és feltárt forrásait, mégsem szenteltünk eddig nagyobb figyelmet a szoros családi kapcsolatban álló spanyol Habsburg-ágnak. Thököly kuruc mozgalmának kiteljesedésével egyidőben, jelentős mozgolódás tapasztalható ugyanis a spanyol arisztokrácia köreiben. Levelezéseikben megjelenik az oszmán uralmat felszámolandó szövetséges erők összekovácsolása, sőt kifejezetten mély érdeklődés tapasztalható a spanyol nemesi körökben Thököly és más magyar főurak tevékenységei és a Magyarországon zajló korabeli események iránt. A források arról tanúskodnak, hogy a spanyolok is részt kívánnak venni az európai események megvalósításában. Bár meglehet, hogy kicsit később értesülnek a fontos eseményekről, mégis úgy tűnik, hogy Európa keletibb felén zajló történések nem hagyják hidegen a kasztíliai, aragón és katalán nemességet sem. Jelenleg megalapozottan állíthatjuk, hogy Thököly Imre személyét és tevékenységét egészen jelentős figyelem övezi mind a Spanyol Udvar, mind a spanyol arisztokrácia részéről.

Könyvtári és egyéb források

Ez a doktori kutatás azt hívatott feltárni, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben lezajlott eseményeket milyen módon fogadták Nyugat-Európában, konkrétan pedig a Spanyol Királyságban. Muszáj azonban megjegyeznem, hogy mivel a jelenleg is zajló kutatás során feltárt forrásanyag hatalmas és egyelőre kutatatlan, az iratkorpusz ezáltal igen széleskörűvé bővült. Adott egységekre bontás után, bizonyos szempontrendszer felállítása alapján ebben a tanulmányomban egy kiragadott részt vonok behatóbb vizsgálat alá. Bár kutatásom egyelőre csak részeredményekkel rendelkezik, mégis úgy tűnik, hogy a Thököly-felkelésnek, az oszmánok elleni harcnak és a társadalmi-politikai és gazdasági vál-

tozásoknak eddig kialakult nézeteinek bizonyos részét befolyásolhatja majd az újonnan feltárt forrásanyag. A magyar könyvtári állományban megtalálható spanyol nyelvű forrásokat Hanny Erzsébet 2008-ban megvédett disszertációja⁵ roppant jelentőséggel bír a spanyol hungarikák felkutatása terén, mondhatni hiánypótló munka. Mivel Buda ostromáról, majd pedig a győzelemről számtalan mű született, amelyek ismertek és ma is használatosak, ezért itt és most erre az időszakra nem reflektálnék. A források megismerését elősegítette még Anderle Ádám meglehetősen részletes könyve a spanyol-magyar kapcsolatokról,⁶ illetve Bán Mónika tanulmánya is.⁷ Ezek után, a könnyebb átláthatóság érdekében, én magam is összeállítottam egy listát úgy, hogy abban minden, a fentebb említett kutatási témában releváns forrás bekerüljön. A forrásokat összegyűjtő és tematikusan sorrendbe rendező tételes jegyzéknek részletes leírását a jelenlegi tanulmány publikálási keretei nem teszik lehetővé, de természetesen az elhangzott előadáson ez bemutatásra került. Itt azonban meg kell állnunk és a már említett forrásokat rendezni kell minőségük és mondandójuk, keletkezésük és a megfelelően behatárolt közejük szerint. A források megoszlása a következő:

1. Hivatalos és nem hivatalos, olykor titkos levelezések, misszilisek az 1681–1699-ig terjedő időszakban. Ezek korabeli iratok, korabeli eseményekről és kortárs íróktól, személyektől származnak.
2. Történeti, irodalmi források, képzőművészeti alkotások, hírek, pamflettek nagyjából 1680–1700-ig terjedően.
3. Olyan történeti és irodalmi művek, színházi darabok, drámák, komédiák, versek, énekek valamint számos leíró jellegű, vagy akár szakirodalmi mű, melyekből csak egy példányt ismerünk vagy akár csak a kéziratot. Sok esetben a szerző és a keletkezés helye, ideje és módja is ismeretlen. Ezek keletkezési idejét nagyságrendileg 1699–1800 közé tehetjük, míg a keletkezés valódi helyét és módját, illetve a szerző kilétét sem tudjuk jelenleg még meghatározni.

5 *H. Hanny Erzsébet*: Buda 1686. évi visszafoglalásának hírei hazai könyvgyűjteményeink egykorú, spanyol nyelvű kiadványai alapján. PhD dolgozat – ELTE, Bp. 2008. Ebben: az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi gyűjteménye, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteménye, illetve az MTA és az ELTE Egyetemi Könyvtára által őrzött spanyol nyelvű hungarikák állnak (1683–1696). A katalógus 58 darabból áll, mely tartalmaz levélmásolatokat, röpiratokat, történeti és irodalmi munkákat.

6 *Anderle Ádám*: A magyar-spanyol kapcsolatok ezer éve. Egyetemi Kiadó, Szeged 2006.

7 *Bán Mónika*: A Madridi Nemzeti Könyvtár Kézirattárának magyar vonatkozású anyagai Buda visszavételével kapcsolatban. Magyarország és a hispán világ. Szeged 2000. 11–22.

A fentebb kifejtett szempontrendszer azt hívatott bemutatni, hogy a Magyarországon zajló eseményeknek igenis volt hatása a spanyol nemesek gondolataira, cselekedeteire és nem kizárhatóan a kapcsolatrendszerükre és gazdasági érdekeikre is. Alátámasztható, hogy a spanyol nemesség érdeklődéssel fordul a magyar helyzet iránt, de ugyanakkor kételyeinek is hangot ad, amely tény betudható annak, hogy egyes főurak⁸ készek voltak tevékeny részt vállalni a törökök kiűzésében és szerettek volna mielőbb és minél pontosabb tájékoztatást kapni a kialakult helyzetről. A már említett misszilisek elemzése során kiderült, hogy Manuel Diego López de Zúñiga, Béjar X. hercege,⁹ aki egyike a leghatalmasabb főuraknak, a legjelentősebb spanyol földesurak közé tartozik és természetesen ennél fogva az arisztokrácia egyik legfontosabb irányítója, nem csak hogy fontolgatta Magyarországra jövetelét, de meglehetősen pontosan és mélyrehatóan tájékozódott minden fejleményről. Azt a későbbi tényekből is tudjuk, hogy Béjar X. hercege az 1686-os budai ostrom alatt vesztí életét a török ellen harcolva.

Béjar X. hercege Buda alatt

Az 1684-es év végén és az 1685-ös évben megélénkülő érdeklődés a spanyol főurak közötti levelezésekben, arra enged következtetni, hogy a hispaniai nemesek egy bizonyos köre Manuel Diego López de Zúñiga Mendoza Sotomayor vezetésével talán már ekkor tudhatta, hogy részese kíván lenni a törökök kiűzésére szerveződő szövetségnek. Nem állt tőle távol a gondolat, hogy vitézségét és lovagi eszményképének valódi kibontakoztatását a török ellenes küzdelmekben kamatoztassa. Ugyanakkor mind inkább hajlok afelé a nézet felé, hogy ez az elképzelése nem csupán lovagi hóbort, nemesi erények bemutatása vagy egyéb nemesi célok beteljesítésére irányult, semmint a király, II. Károly kegyeinek visszanyerését célozta. Valószínűsíthető, hogy a magyarországi harcokban való részvétel lehetősége és az 1686-ot megelőző években mutatott érdeklődése, mintegy előkészítés volt ahhoz, hogy az éppen száműzetéséből visszatérő Béjar hercege ismét a király bizalmát élvezhesse. Erre

8 Gregorio de Silva Mendoza, Manuel Diego López de Zúñiga, Baltasar de Zúñiga Guzmán Sotomayor Mendoza etc.

9 Címei: Béjar és Plasencia X. hercege, Spanyolország grandja, Mandas és Villanueva VI. hercege, Gibraltár XI. márkija, Terranova VI, Belalcázar XIV. grófja, Bañares XI. Vizconde de la Puebla de Alcocer XIV. algrófja, Kasztília örökös főbírája, Kasztília nemességének szószólója, az Aranygyapjas Rend lovagja etc.

következtetésre egy levelezés ad okot, amely Zúñiga és hűséges hírszolgáltatója és bizalmasa között zajlott.¹⁰ Az említett levélváltásban szóba kerül, hogy a herceg száműzetésbe vonul, de nem sokkal később már vissza is tér. Sajnos azonban nem derül fény arra, hogy ez valamifajta önkéntes száműzetés, vagy hivatalosan a királytól kapott parancs, esetleg csak egy hosszabbra nyúlt és a levelezésben számkivetésnek (*destierro*) nevezett köteleességteljesítés.¹¹ Érdeklődése tehát a török magyarországi ténykedése felé fordul, amelyről igyekszik a legtöbb információt megszerezni. Hírvivői, hírszolgáltatói egész Európából küldözgetik leveleiket a kialakult helyzetről, a háború állásáról és a várható reakciókról.¹² A kisebb időbeli eltérésektől eltekintve, az 1685-ös év főbb eseményei teljes mértékben követhetők az említett beszámolókból. Thököly gróf híre és a spanyol nemesek közötti negatív megítélése leginkább annak köszönhető, hogy szövetkezett az oszmánokkal a császár ellen, amit a spanyol uralkodó nyilván nem nézett jó szemmel. Továbbá ott volt a kassai jezsuiták ellen intézett támadás,¹³ amely szintén nem tüntette fel jó színben a kurucok vezérét, csak úgy, mint az hogy protestáns volt. Az Udvarnál és az arisztokrácia köreiben aggodalmat okozhatott az is, hogy lázadása a császári udvar ellen esetlegesen új erőre kap, megértő fülekre talál spanyol területen is és továbbgyűrűzik majd a hispán területekre. Amennyiben ez bekövetkezne, joggal félhettek az arisztokrácia tagjai és a Spanyol Udvar kegyeltjei, hogy az erre fogékonyabb más Habsburg-ellenes csoportok követik majd a kurucok példáját és szembeszállnak a spanyol Habsburgokkal is. Ennek a feltételezésnek az is alapot adhat, hogy II. Károly eleve gyengekezű és uralkodásra alkalmatlan király lévén, majd pedig utolsó Habsburg uralkodóként a spanyol trónon, mint sokan elődei közül, már kegyencei által sem bírta fenntartani a látszatot, hogy a spanyol birodalom erős és megdönthetetlen.

Tehát ezekből a levélváltásokból feltételezhetjük, hogy komoly szándékkal indul neki Béjar X. hercege a török alóli felszabadító háborúnak, és erre az országban harcolók számítanak is. Nyilvánvalóan nem kevés emberrel indult el a herceg, de erről pontos adattal egyelőre nem rendelkezünk. Számukat illetően bizonytalanok a források: hol kétezer, hol ezer, hol pedig ötszáz-háromszáz fő közé becsülik a hazánkba harcolni érkező spanyol katonákat.

10 AHN SN OSUNA CT 68, D.15–1685–11–26 Terramunda (Bélgica).

11 AHN SN OSUNA, CT.71, D.23–1685–11–27 Namur (Bélgica).

12 AHN SN OSUNA, CT.72, D.4–1685–12–12 Montagudo (Bélgica)., AHN SN OSUNA, CT.91, D.12–1685–12–26 Bruselas (Bélgica).

13 Thököly hadjárata alatt, amikor a fejedelem elfoglalta a várost 32 ezer aranyat kért, és mivel ez teljesíthetetlen feltétel volt, kirabolta a jezsuiták iskoláit is.

Azonban azt biztosan állíthatjuk, hogy ez egy nem kis vállalkozás volt a spanyol főurak részéről, hiszen akármennyi katonával is jönnek Magyarországra, az nem kevés logisztikával, szervezéssel és előkészítéssel járt. Ha egy kicsit utánagondolunk ennek a vállalkozásnak, máris más színben látjuk a hispán lovagokat: 3000 kilométernyi távolság és a bizonytalansági tényezők, továbbá hogy nem tudják milyen az ideig vezető út, de még azt sem sejtik mi vár rájuk, amikor hazánkba érnek. Hozzávetőlegesen ez az út, a mai közlekedési viszonyok mellett is minimum 28 órába telik autóval, tehát legalább 4–5 hónapot számolhatunk gyalogosan, ha minden rendben és eseménytelenül zajlik. Az adatok alapján Béjar hercege 1686 áprilisában indult útnak¹⁴ és azt már biztosan tudjuk, hogy Buda ostromát már a csatára felkészülve várták, ami 1686. június 13-ára esett.¹⁵ Felmerül a kérdés, hogy ha egy seregnyi katona három hónap alatt megtesz közel 3000 kilométert, akkor vajon ez a spanyol had mennyire volt jó erőben? Tehát vagy nagyon alaposan felkészültek fizikálisan és talán el se fáradtak az úton, ami szinte kizárt, vagy valóban teljesen erőtlenné és fáradtak voltak a csata elkezdésekor? Azért ez a nem kevés út bizonyára sokat kivett a katonákból és az őket vezető főurakból. Feltételezhetjük akkor, hogy akár ez is okozhatta azt a hatalmas veszteséget, amit a spanyol sereg elszenvedett Buda alatt?¹⁶ Béjar X. hercegét több spanyol nemes is kísérte és vele tartottak a harcba is természetesen, például vele volt a testvére Baltasar de Zúñiga Guzmán Sotomayor y Mendoza,¹⁷ unokatestvéreik: Juan Manuel López Pacheco y Zúñiga,¹⁸ José Antonio de Zúñiga y Ayala¹⁹ és még számos hispán nemes lovag. A harcok hevében mindannyian súlyos sebesüléseket szenvedve, hősi halált haltak Buda várának felszabadítása közben.

A 18. század során megjelenik egy pozitív kép a kuruc vezérről, amely olyan magasságokba emeli, mely eddig elképzelhetetlennek tűnt. Akár romantikusnak is mondhatnánk, ahogyan kiemelik a gróf heroikus küzdelmét először a Habsburgokkal szemben, majd a török elfogatás és börtön alkalmával. Messziről nézve valóban úgy tűnhetett, hogy az országa függetlenségéért harcoló fejedelmet először az elnyomó Habsburg király, majd a hitetlen

14 AHN SN OSUNA, C.255, D.450–455.

15 PIZARRO DE ONTIVEROS, Antonio (1687). *Cesareo Carro Triunphal...del Maximo Emperador Leopoldo...por la feliz restauración de la Real Fortaleza de Buda, conquistada en 2 de Sept. de 1686*. Amsterdam. 14.

16 ONTIVEROS 1687, 57–61.

17 Baltasar de Zúñiga címei: Arión I. hercege, Valero II. márkija, Alenquer V., Ayamonte VII. grófja, Navarra alkirálya

18 Villena VIII. márkija, Escalona hercege.

19 Aguilafuente VI. márkija.

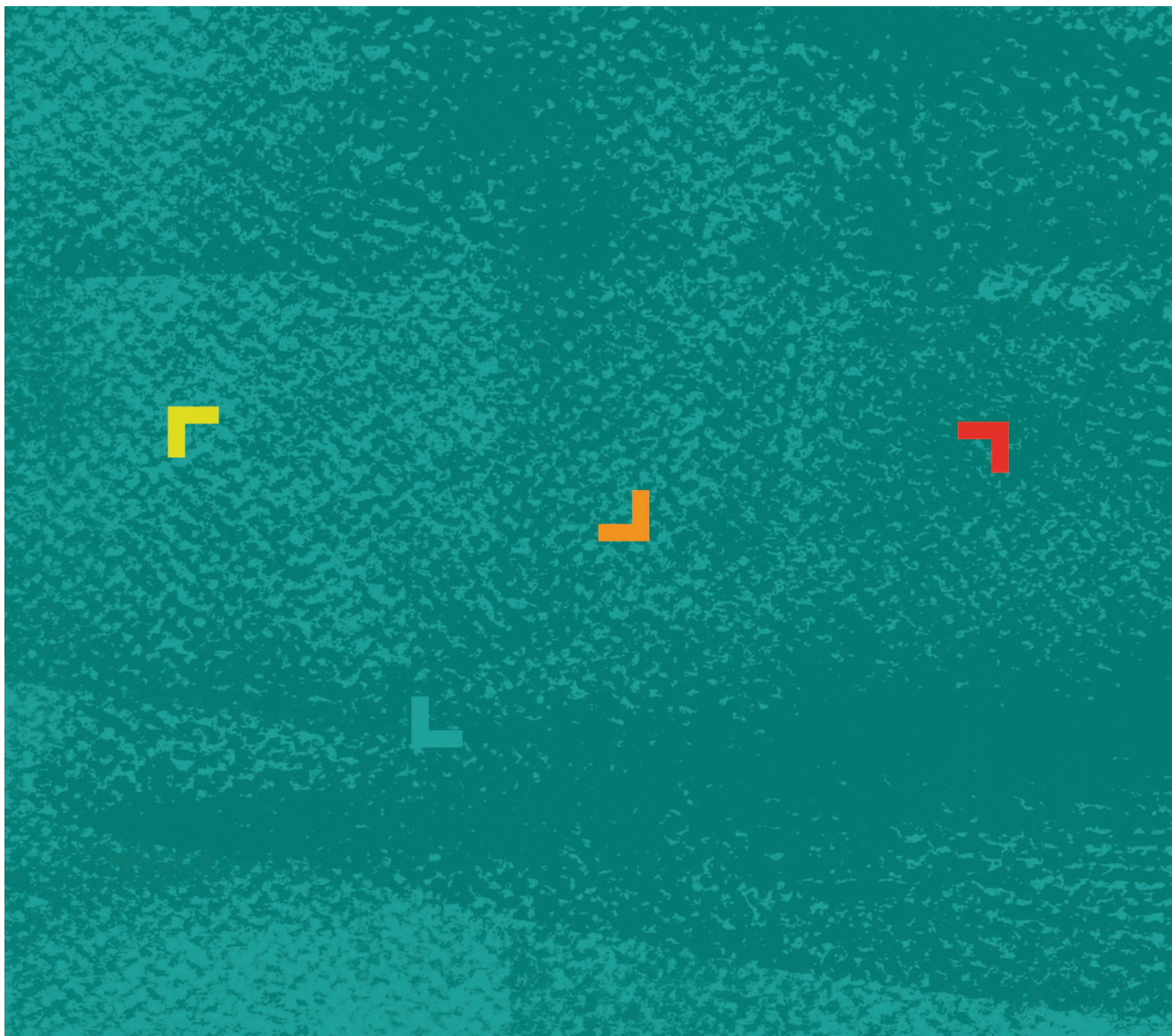
oszmánok gátolják meg abban, hogy véghezvihesse tervét és fölszabadíthassa hazáját. Ilyen és ehhez hasonló elméletek láttak napvilágot és terjedtek futótűzként az Ibériai-félszigeten. Tisztünk tehát nemcsak az, hogy cáfoljuk vagy megerősítsük, hogy milyen szerepe volt Thökölynek a törökkel való viaskodásban, hanem hogy egy kissé árnyaltabb képet adhassunk a spanyol történészek kezébe is. Mondhatjuk, hogy a felállított kép szélső értékeket mutat be, hiszen a kezdetben teljesen negatív felhangú és elítélendő megnyilatkozások, később már-már cervantesi magasságokba emelik Thökölyt és majdhogynem az egész nézőpont „átlendül a ló túloldalára”. Reményeim szerint hamarosan betekintést nyerhetünk a korszak jelentősebb magyar eseményeinek spanyol vetületébe, ami elengedhetetlen egy semlegesebb és egyértelműbb kép Thököly Imre vitatott személyiségének, cselekedeteinek, vállalásainak majd bukásának pontosabb megértéséhez és meghatározásához.

Imre Thököly and His Activity by the Spanish Sources

In the last decades of the 17th century, after about 150 years of Turkish rule, when the Ottoman Empire, the Hungarian Kingdom and Transylvania united, a familiar name – Thököly – reappeared over and over again in Spanish sources. The relation between the Spanish Habsburgs (Los Austrias Menores) and the Austrian Habsburgs reached its peak when the Spanish Court ventured upon helping Leopold I against the Turks. The Spanish nobility had its own interest in the Hungarian situation. Some nobles (Gregorio de Silva Mendoza, Manuel Diego López de Zúñiga, Baltasar de Zúñiga Guzmán Sotomayor Mendoza etc.) were prepared to interfere actively in the expulsion of the Turks in order to get accurate news about the situation. Imre Thököly (Emerico Tekeli), well known for his anti-Habsburg views, was declared a menace by the Spanish Court and therefore the Spanish Court voiced their concerns in their correspondence. The negative view of Thököly and his insurrection was reflected in the Spanish sources.

The first aim of the research was to find the sources that mentioned Thököly (Tekeli). to get an idea of the views the Spanish Court was concerning his person or his works. There is a wide area of the sources, personal, official correspondence, court literature works, pamphlets and other forms of art (e.g. paintings). At the current state of the research it seems that the Spanish aristocracy formed their opinion about Thököly based on the events of 1685–1690. Apart from the correspondence, other kinds of unpublished sources have also been examined so far. During the research the archives of the *Biblioteca Nacional de España* at Madrid and the *Sección de Nobleza* at Toledo have been investigated. Most of the sources deal with the years after 1685, but there are indications that the count's life had been monitored even earlier. There is a large number of letters that contain information about the Hungarian events.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

Támogatók:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program